

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

1
1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ

(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

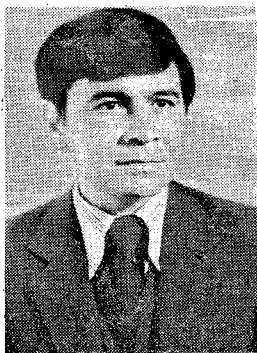
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Драматургия

Шароф БОШБЕКОВ

ЭСКИ ШАҲАР ГАВРОШЛАРИ

Пьеса

Расмда аёл кишининг нозик, чиройли қўллари Ер кurrasини ушлаб тургани тас-
вирланган. Қизилга бўялган тирноқлари
билинар-билинмас ботиб турибди. Ер ша-
рининг ичига эса, худди она қорнида
ётгандек, ғужанак бўлиб олган чақалоқ тас-
вири туширилган.

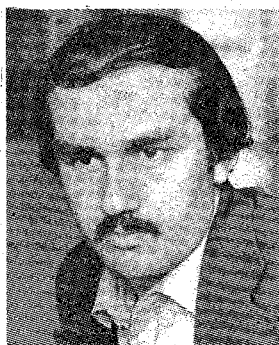
Шеърлият

Мирза КЕНЖАБОВ

РУҲИМДА БИР ҲАЙРАТ ҚУЮНИ ТУЗАР

Шеърлар

Индама, гулҳаним, тошим, шалолам,
Башарни айирма йўғу боридан:
Умидвор яшасин бахтга зор олам
Садо тинглагунча юрак горидан!

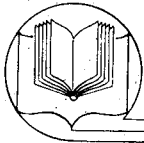
Дуковалар ҳақида

Эмиль .ЗОЛЯ

ТОШҚИН

Ҳаракат қилинг. Ҳамма ҳаракат қилмоғи
керак, кечаги куннинг ҳалокатга маҳкум
этилгучи кучлари эртанги кун кучлари
билан сўнгги бор олишайтган пайтда ҳам-
ма ҳаракат қилмас экан — бу жамият жи-
нояти ҳисобланади.

Эргаш Раимов

ҲОЖИ ТАШВИШ

Янги йил ҳикояси

Тонг отса янги йил деган кун эди. Ҳожи ака эрталаб нари-бери нонушта қилди-ю, карт думба, қази обкеламан, деб бозорга тушиб кетди. Хотини Тўхта хола қоронғи азонда турганча тиним билмасди. Нориннинг ҳаракатида эди. У бир дунё хамирни пиширди, қилдай қилиб тўғради. Гўшти майдалаб тоғорачага босиб қўйди. Бу ишларни саранжомлаб уй тозаллади, ҳаммаёқни ёғ тушса ялағудай қилди. Қули ишда-ю, кўнгли алағда эди. У телевизор устидаги кўнғироқли соатга қаради. Чоракам беш. Ҳамон чол қурмағурдан дарак йўқ.

Тўхта холанинг жиғи-бийрони чиқиб, хуноби ошарди. «Нима бало, ўшанақаси қази бўлиб кетдимми?» — у ўзича жавраб чолини янирди. «Тағин у ёқ-бу ёққа айланишиб қолманг, хамирни ўзингиз тўғрайсиз, олингу изингизга қайтинг» деб минг марта тайинладим-а, минг марта. «Э, нима деяпсан, шу ҳавода қаёққа айланаман?» — деган одамнинг аҳволи бу. Одамларнинг «Ҳожи ташвиш» деганича бор бу чоли тушмагур. Кўчада ҳали кимларнинг ташвишини қилиб юрганийкин?!

Кўнғироқ жиринглади. Тўхта хола югуриб бориб эшикни очди. Ҳеч ким йўқ. Кўнғироқ яна жиринглади.

— Э, ўлсин, тилпон экану.

У шоша-пиша келиб, трубкини олди.

— Айло! — деди юрак ютиб. — Ҳа, Сайёра, сенмисан? — деди сал ўзини босволиб. Креслога ўтирди. — Йўқ, болам, норинни энди қиялманми. Ҳаммаси тайёр, гўшти ҳам, хамирни ҳам тўғраб қўйдим. Дадангни пойлаб ўтирибман. — Тўхта хола хўрсинди. — Эрталаб чиқиб кетганларича ҳалиям йўқлар. Бозорга! Хавотир олиб ўтирибман. Ҳа, биламану феълларини, ўшандаям... Бўпти, келган заҳотлари етиб борамиз.

Тўхта хола трубкини илди. Секин-аста юриб айвонга чиқди. Деразадан ташқарига қаради. Ташқари изғирин, шамол билан шувиллаб майда қор ёғарди...

Қоронғи тушиб келарди. Хонадонларда минг-минглаб чироқлар порларди. Деразалардан ясатилган ям-яшил арчалар кўзга ташланарди.

Ҳожи аканинг қалпоғи, пальтосининг ёқалари оппоқ қор бўлиб қолганди. Юзига, кўзига тикандек қор санчиларди. У қўлтиғида бир қулочча арча, қўлида зилдай қўшқулоқ халтани кўтариб олганча Юнусободдаги баланд уйлар орасида тентираб юрарди. Кўринган кишидан Обидхўжа деган одам-

нинг уйини сўрарди. «Билмадим, унақа одам бу ерда турмайди» дейишарди йўловчилар елка қисишиб. Тийғаниб-сийғаниб яна йўлга тушарди.

Ҳожи ака бугун унга шунча саргузашт қараб турганини билмаганди. У уйдан чиқишда бозорга бораману қайтаман, деб ўйлаганди. Йўқ, уйдаги гап кўчага тўғри келмади.

У уйдан трамвай йўлигача пиёда чиқди. Бекатда одам сийрак эди. Ун-ўн икки ёшлар чамасидаги бир бола дийдираб бекатда турарди. У тор, ўзига кичкина костюм кийиб олганди. Пиджаги азбаройи калталигидан киндиклари кўриниб турарди. Оёғида каттакон чуруқкина калиш. Сарпойчанг болдирлари совуқдан қип-қизариб кетганди. Тақир қулоқчини қийшайиб қошига тушган. Бола икки қўлини шимининг чўнтагига тиқиб, қунишганча нари-бери юрар, трамвайдан тушган одамларни кузатарди.

Ҳожи ака болага қараб-қараб қўйди. «Бу кимнидир кутяпти» — деб ўйлади. У болага яқинлашиб гап қотди:

— Менга қара, ўғлим. Ичингда ёғ қайнаяптими? Нима қилиб турибсан бу ерда «ху-ху»лаб. Қара, бурнинг шолғомдай қизариб кетибди. Уйингда худо деб ўтирмайсанми иссиққина, китобингни ўқиб.

Бола бурнини тортиб енига артди.

— Дадамни кутиб турибман, — деди у совуқдан лаблари гапга қовушмай. — Янги йилга арча обкелмоқчийдилар.

— Арча бўлса обкелар.

— Обкелсалар тезроқ ясатмоқчийдик-да.

Бола турган жойида совуқ ўтиб кетганиданми, дир-дир титрарди.

— Ҳм. Арчани ясатсанглар, янги йил зўр бўларканда-а?

Бола илжайиб қўйди.

— Отинг нима? — сўради Ҳожи ака яна уни гапга солиб.

— Зоҳид.

— Ҳа, яхши. Кимнинг ўғлисан?

— Воҳид аканинг.

— Қайси Воҳид? Лангарлик уста Воҳиднингми?

— Ҳм.

— Ҳа, тузук.

Ҳожи ака болага ич-ичидан ачинди. Нега деганда у лангарлик уста Воҳидни танирди. Ўзи паст бўйлик, чиппақкина. Етти-саккиз йил илгари участкасида ишлатганди. Аммо бунақаси йўқ, қўли гул уста эди. Кейинчалик ичкиликка муккасидан кетиб, пианиста бўп қолган деб эшитарди. Бултур ўз кўзи билан кўрди, Хадрада тупроққа қоришиб ётганини. Эссизгина ўзини ўзи хор қипти-да, деб ранжиганди ўшанда. «Ўғлининг усти анча юпун-ку, ҳалиям ичса керак. Ишқилиб арча обкелсин-да. Бола бечоранинг кўзи тўрт бўлиб турибди-я».

Ҳожи ака трамвайда кетаркан, хаёлидан тинмай шу гап ўтарди.

Вагонда билагига қизил боғлаган хўппа семиз контролёр хотин билет текшириб келарди. Бирдан Ҳожи аканинг кўнглига ғулғула тушди. «Ишқилиб ҳамманинг билети бўлсин-да. Арзимаган беш тийин деб кўп шарманда қилади бу хотин», деб ташвишлана бошлади энди у.

Ҳожи аканинг безовталаниши бежиз эмас. Юзи соғилмаган сигирнинг елинидай қип-қизил, пианиста башара бу хотин бировни билетсиз ушладими, тамом, канадай ёпишади-қолади. То уч сўм ундирмагунча қўймайди. Тунов куни «Ғунча» бекатида бир студент болани ушлаб олиб, нақ она сутини оғзига келтирганди. Студент бояқишнинг ярим сўмдан бошқа пули йўқ экан, уввало ялинади, қани энди кўнса. «Уч сўм штраф, вассалом» дейди. Билагидан ушлаб милицияга судрайди.

Контролёр хотин ҳамон билет текшириб келарди.

Ҳожи аканинг ёнида тик турган йигит безовта бўлиб қолди. У қўлидаги беш тийинлик билан ён-атрофдагиларга мурожаат қилди:

— Уртоқлар, кимда ортиқча билет бор?

Ҳожи ака жон ҳолатда костюмининг соат чўнтагидан билет олиб узатди:

— Мана, акаси, мана.

— Э, яшанг, амаки, раҳмат! — Йигит беш тийинликни Ҳожи акага тутди.

— Пулингиз керакмас, — деди Ҳожи ака йигитнинг қўлини қайтариб. — Бир-биримизга беш тийинлик оқибатимиз йўқми?!

Семиз контролёр бирорта ҳам билетсиз одамни тополмади. Ҳожи ака «хайрият» деб ич-ичидан севинди. У Чорсуда трамвайдан тушиб, ер тагидаги йўлдан бозор томонга ўтаётганда, бир қора чопонли киши уни тўхтатиб салом берди.

— Ваалайкум ассалом, — деди Ҳожи ака. — Хизмат?

— Мен бир адресни ахтаряпман, — нотаниш киши қўлидаги парча қоғозни кўрсатди.

— Хўш, қани, қани, — Ҳожи ака жонланиб кетди. — Адрес бўлса топилади. Қидириб-қидириб маккани топган экан одамлар.

— Чақар деган жой. Чақар кўчаси.

— Чақар яқин, — илжайди Ҳожи ака. Кейин астойдил тушунтира кетди. — Ҳозир тепага чиқасиз. Гостиницанинг олдидан ГУМнинг ёнига ўтасиз. Эски кўча бор. Илгари бундан трамвай юрарди, ҳозир юрмайди... Хўш, шу эски кўчадан тўғри кетаверасиз. Чамаси беш юз, олти юз метр юрганингиздан кейин ўнгга қайриласиз. Ана ўша Чақар бўлади.

— Э, яшанг! Топволамиз, — чопонли киши раҳмат айтиб уч-тўрт қадам юрганда, уни Ҳожи ака тўхтатди.

— Биродар, ўзи кимни қидиряпсиз?

— Эргаш деган одамнинг уйини.

— Ҳм... Эргаш... Эргаш... — Ҳожи ака бир зум ўйланиб қолди. У чопонли кишига қаради. — У ерда учта Эргаш бор. Бири Эргаш полвон, бири Эргаш Мавлон, бири Эргаш ёлғон. Сиз қайсисини қидиряпсиз?

Чопонли киши қўлидаги қоғозга қараб, мийғида кулди.

— Биз Эргаш Мавлонни қидиряпмиз. Памиласи Мавлонов.

Ҳожи ака хотиржам бўлгандай бошини силкитди.

— Ҳа, тузук. Чақар кўчасига киргандан кейин Ўзгариш тупигига кирасиз. Унинг уйи ўша ерда.

— Раҳмат, — чопонли киши қўлини кўксига қўйиб, йўлида давом этди.

Ҳожи ака ер ости йўлидан чиқаркан, ўйларди: «Соддагина одам экан, тополармикин бечора? Бу Чақар томонларда ҳам талайгина жойлар бузилиб кетган. Эргаш Мавлоннинг уйи омонмикин, ҳайтовур? Анчадан бери у ёқларга ўтмайманам. Бузилиб кетган бўлса-я. Тоза ҳалак бўлади-да бояқиш. Узим обориб кўрсатақолсам бўлармиди!»

Ҳожи ака гўшт бозоридан бир кило карт думба, Эшон қассобдан иккита қўлбола қази олди. Кейин бир тожик йигитдан уч сўмлик зира харид қилди.

Изғирин билан ёғаётган майда қор анча кучайганди. Бозор ичида кўпдан бери қурилиш бўлаётгани учун ён-атрофдаги, ўйлар бузилиб кетган, ҳаммаёқ ўйдим-чуқур, йўллар лой, балчиқ бўлиб кетган эди.

У шилп-шилп юриб яна Чорсуга келди. Бекатга ўтиб трамвай кута бошлади. Бекатда баягидан кўра одам гавжум эди. Аёллар, йигит-қизлар, кампирлар, кексалар... Бирортасининг қўли бўш эмас, нимадир кўтариб олган: пакет, тўрхалта, сумка, торт... «Байрам яхши-да!» Ҳожи ака ичидан қувонди. «Ҳамма янги йил тараддудида. Ҳа, байрам бўлаверсин, ўлим бўлмасин!» Узоқдан трамвай кўринди. Одамлар трамвайга олдинроқ чиқиб олишга уриниб ғимирлаб қолишди. Ҳожи ака ҳам олдинроққа ўтмоқчи бўлиб икки-уч қадам юрди. Аммо шу пайт хаёлига лоп этиб яна ҳалиги адрес сўраган одам келди. У беихтиёр йўлнинг нариги бетига қаради. «Москва» меҳмонхонаси томондан иккита милиционер аллакимни бўйнидан ушлаганча, судраб келарди. Судралиб келаётган одам маст шекилли, юлқиниб қаршилиқ қилар, алланарсаларни тушунтирмоқчи бўларди. Ҳожи ака сарпойчанг, дийдираб турган мастнинг аҳволига ачиниб кетди. «Ҳай аттанг-аттанг-а, одамликка ҳам қасам берибди-ку!» У рўй бераётган ҳангомани кузатиб тураркан, бирдан сергакланди. «Ёппирай, уста Воҳид-ку бу! Ҳа, лодон-а, лодон-а, боласи у ёқда дадам арча обкелади, деб пойлаб ўтирибди. Бунинг аҳволини қаранг!»

Ҳожи ака турнақатор машиналарга ҳам эътибор бермай йўлнинг нариги томонига ўта бошлади.

Фараларини ёқиб олган машиналарнинг шофёрлари бири қўйиб, бири

чўзиб-чўзиб сигнал берарди. Ҳожи ака милиционерларнинг олдига юриб эмас, югуриб борди.

— Ҳа, баракалла, — деди у хушомад қилиб, гўёки шундай қилса милиционерлар тезроқ гапга кўнадигандай. — Пиянисталарнинг ажаб додини беряписизлар-да! Ҳукуматдан ҳам, сизлардан ҳам эл рози, хурсанд. Бунинг афти-ангорини қаранг. Одамликка иснод-а, иснод! Садқаи одам кет, Воҳид!

Ҳаммаёғи ҳўл бўлиб кетган уста Воҳид алланарса деб ғўлдиради. У киртайиб кетган кўзини очолмас, тили гапга қовушмас эди.

— Э, эссизгина одам-а! — Ҳожи ака милиционерларга шундай илтижо билан боқдики, унинг афтига қараб одамнинг раҳми келиб кетадиган даражада эди.

— Иккалангнинг ҳам погонингдан айланай, болаларингдан айланай, — деди у ялтоқланиб, — мартабаларинг бундан ҳам баланд бўлсин. Бу тентак менинг укам, туғишган укам, — у шу ерда ёлғонлади. — Сизлардан ўтиниб сўрайман. Ташлаб кетинглар шуни... Узоқдан кўриб қолдим. Бир аҳмоқлик қилибди. Шу бугунча кечиринглар. Ўзим обкетаман, Болалари уйида, дадам арча обкелади, деб кўтиб ўтирибди-я.

— Бунинг ўзи арча бўқопти-ю, — милиционерлардан бири кулди. Шериги бош чайқади.

— Аралашманг, ота, аралашманг. «Курорт»да маза қилиб дам олиб келади.

— Бошқа маҳал майли эди. Бугун Янги йил келади-я, болалари у ёқда... ука, ўғлим, бир одамгарчилик қил... Илоё барака топ. Ўзим обкетаман деяпман-ку!

— Йўқ! Ялинманг! Бунинг бунақа юриши биринчи эмас. Қани юр! — У Воҳидни судрай бошлади.

«Оббо, жуда баттариними дейман» — ичида ўйлади Ҳожи ака. У милиционерларга эргашиб, яна ялина бошлади:

— Жон укалар, бўйларингдан айланай! Ке энди, шу бугун бола-чақаси хафа бўлмасин. Янги йил-а! Соқолимни ҳурмат қилмасанглар ҳам, ёшимни ҳурмат қилинглар. Сўрадим сизлардан!

Милиционерлар унга қулоқ солишмасди. Уста Воҳиднинг оёғини ерга тегизмай судраб боришарди. Ҳожи ака тинмай уларга эланиб борарди:

— Ҳой ука, барака топкур, қўй энди, умринг узоқ бўлгурлар, мен кафил тураман, энди ичмайди. Одамни бунақа хор қилиш ярамайди. Айни улуг айём куни-я!

— Отахон, йўлингиздан қолманг! — Ҳожи ака ҳали «баттарин» деб ўйлаган милиционер уни жеркиб берди. — Бу ўзини ўзи хор қилган одам, биз эмас.

Шу аснода одам боласи тушунмайдиган тилда алланарсаларни ғўлдираб уста Воҳид икки бармоғини бир-бирига ишқалади. Кейин бошмалдоғини ғалати букиб хунук нарса кўрсатди: «М-м-м-а-н-на!»

Уста Воҳиднинг бу қилиғидан милиционерларнинг жон-пони чиқиб кетди.

Йўл ёқасида усти ёпиқ, темир панжарали машина турарди. Милиционерлар уста Воҳидни икки қўлтиғидан кўтариб, машинага жаҳл билан итқитиб юборишди.

Машина кўзғалди.

Издан тикилганича Ҳожи аканинг ичи бўм-бўш бўлиб қолди. У каловланиб, атрофга қаради. Бу ерга аллақачон томошабинлар тўпланиб қолганди.

— Заҳар юткур шу бугун ҳам ичадимми-а? — деди Ҳожи ака алам билан бошини чайқаб. — Мана, обкетди.

— Кимингиз эди? — қоратўридан келган йўғон киши сўради.

— Э, ҳеч кимим, аммо танийман, ажабтовур уста эди ўзи, шу балога гирифтор бўлиб қолган-да. Йўлда ўғлини кўргандим, дадам арча обкелади, деб совуқда пойлаб турганди болапақир.

Одамлар бирин-кетин тарқалиб кетишди. Ҳожи ака ҳам қайтиб трамвай бекати томон юрди. У бошини чайқай-чайқай кўчанинг нариги юзига ўтиб, бир кишини тўхтатганча сўради:

— Отанг айлансин, арчани қаерда сотади?

— Ана, Кўкалдош мадрасасининг олдиди!

— А? Раҳмат, ўғлим, раҳмат.

Ҳожи ака Кўкалдош мадрасасининг олдига келди. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Яшил тахта билан ўраб қўйилган арча сотадиган жойнинг эшиги қулф. Оёқ остида, тахта қўра атрофларида кўм-кўк арча шохчалари, игна баргчалар сочилиб ётарди. Ҳожи ака ноилож орқага қайтди. Узун пальтоси намиқиб, оғирлашиб кетганди. Хадрада ногаҳон кўзи тушди: чиройликкина бир жувон қўлтиғига арча қистириб келарди. Ҳожи ака шошиб унинг олдидан кесиб чиқди.

— Қизимка, бир минут, — деди у кўрсаткич бармоғи билан тўхта дегандай ишора қилиб, — Арча, қайдан олдинг?

Жувон дарров тушунди. Кулиб қўйди.

— Центральний телеграф, ата, — у ҳам бармоғи билан ишора қилди. — Битта остановка.

— Яхши, яхши, қизимка, тушундим, — деди у бош ирғаб.

Ҳожи ака бир метрдан ошиқроқ арча шохини икки сўм етмиш тийинга олди-ю, кўнгли жойига тушди. Энди тезроқ бориб бола бечорани хурсанд қилса бас. Отаси ҳақида ҳеч нарса демайди. «Мана, ўғлим, янги йилга сенга подарка» деб ташлаб кетаверади. У шу хаёллар билан трамвай бекатига ўтмоқчи бўлиб турганди, бирдан «ёпирай» деб юборди. Кўзойнак таққан, мункиллаб қолган бир чол кўчанинг ўртасида довдираб, каловланарди. Ҳожи ака чопганча чолнинг олдига борди, қўлтиғидан ушлади. Энди кўчанинг ўртасида бир эмас, иккита «анқов» пайдо бўлганди. Машиналар йўлда карвон бўлиб оқар, бесабир шофёрларнинг қони қайнаб, қоши чимириларди.

— Юраверинг, ока, — деди чолни етаклаб.

Улар илдам-илдам юришиб кўчанинг нариги бетига қадам қўйишди. Кўчадан яна машиналар шувиллаб ўта бошлади.

— Гирдобга тушиб қопсиз-да, — деди Ҳожи ака кулиб.

— Ҳа, билмай юрворибман, — чол бошини чайқади. — Бай-бай-бай, машинанинг кўплигини. Кўз очирмайди-я. Трамбойга чиқувдим. Неччи десам, саккиз дейишди. Тушиб қолдим.

— Қаёққа борасиз, ока? — Ҳожи ака меҳрибонлик билан чолга тикилди.

— Юнусободга. Шўттан автобус юрадимми?

— Юради.

— Неччи юради?

— Тўқсон бир боради.

— Лаббай?

— Тўқсон биринчи автобус боради.

— Ҳа, чиқадиган жойи қатта?

— Панарама киносининг олдида. Бўғотсиз катта бинони кўрганмисиз?

— Йўқ, — бош чайқади чол.

— Юринг, обориб кўяман.

— Қўювиринг, ўзим топволаман.

— Юринг, юринг, — у чолни қистади. Ичида ўйлади: «Тағин адашиб кетиб қолмасин. Анча қариб, довдираб қолган одам экан, савоб бўлади».

Улар йўл четидан Панорама томон кетиб боришарди. Ҳожи ака қўлтиғига арчани қисиб олган, кўлида белбоққа тугилган думба билан қази. Чол эса зилдай қўшқулоқ халтани кўтариб олганди. Халтадан шампан шишасининг қўрғошинли учи чиқиб турарди. Ҳожи ака шишага қараб-қараб кўярди. «Нима бало, ичар эканми?» — ўйларди у. «Бир хил қариялар қариб ҳам қуйилмайди. Қистасанг, ке, ўғлим, қўлинг қайтмасин, сазанг ўлмасин, деб олворади. Оғзидан гуп-гуп ҳиди келиб юрганларнинг нечтасини кўрганман».

Ҳожи ака йўл-йўлақай чолни гапга солиб борарди:

— Отиыз нима, ока? Юнусободданмисиз?

— Йўқ, — бош чайқади чол, — биз асли Себзордан. Уйлар бузилиб кетди, ўшаттан дом берган.

— Отиыз нима? — яна сўради Ҳожи ака.

— Обидхўжа. Саксон иккига чиқдим. Кўп йил шампан заводидида ишлаганман. Пенсияга чиққанимга ҳам йигирма йилдан ошди. Узийззи танимадим?

— Мен Мирҳожиман. Биз ҳам пенсионер. Текстильда ишлаганман. Илга-

ри Сассиққовузда турардик. Ҳозир «Тинчлик»дан жой қилиб чиқиб кетганмиз.

— Ҳа, туззув, туззув.

Орага жимлик чўкди. Ҳожи аканинг кўзи яна халтадаги шампанга тушди. У ўсмоқчилаб сўради:

— Шампаннинг қонида бўлган экансиз-да? Ҳозир ҳам банияти шифо, деб қиттай-қиттай тортиб турсангиз керак?

— Э, — қиҳ-қиҳлаб кулди чол. — Илгари унча-мунча ичганмиз. Қирқ йилдан ошди, оғзимга олмай кетганман.

— Яхши қилган экансиз. Бу падарлаънати бориб-бориб одамни кафангадо қилади. Яна бир касофати кишини исклироз касалига чалинтиради.

— Ҳа, — чол қасалидан шикоят қила кетди. — Мен ўшанақаман. Хотирам жуда чатоқ. Гап бу қулоқдан кириб, у қулоқдан чиқиб кетаверади. Олдимда турган нарсани олти ой қидираман. Тунов куни денг қизиқ бўлди. Шу ўйлайман, ўйлайман, ҳеч тополмайман-да. Охири «Кампир, отинг нимаиди» десам, кулвриб ичаги узилиб қопти.

Ҳожи ака ёйилиб кулди. У чолнинг кўнглини кўтариб қўйди:

— Энди, ока, исклироз қаричилиқдан ҳам бўлади.

— Ҳа, қарилик бедаво дард экан, — чол хўрсиниб қўйди.

Кейин Ҳожи акадан сўради:

— Шуни давоси йўқмикин-а?

— Нимани?

— Ҳалиги... Нимаиди... айтганингизни-да, отини нима дедингиз?

— Искилирозми?

— Ҳа.

— Давоси бор, — деди Ҳожи ака ишонч билан. — Ёотни биласизми, ёотни?... — деди чолга астойдил тушунтириб. — Башмалдоқдай шишада ёот бўлади.

— Биламан, — деди чол тасдиқлаб.

— Ана шу ёотни оласиз, ўзини найчаси бўлади томизадиган.

— Нимани томизади?

— Ёотни!

— Хўп.

— Биринчи кун бир ҳўплам сутга бир, томизиб ичасиз, иккинчи куни икки томчи, учинчи куни уч томчи... Шундай қилиб йигирма томчига етказасиз. Йигирма томчи бўлгандан кейин орқага қайтасиз. Ун тўққиз томчи, ўн саккиз томчи дегандай яна бир томчига обкеласиз. Шунда хотира анча мустақамланади.

— Ёпирай-а! — Чол таажжубланди. — Фойдаси катта денг?!

— Фойдаси жа катта.

Қаердадир эшитган латифа эсига тушиб, Ҳожи ака бирдан кулди. — Тағин бир пиёла шампанга бир томчи ёот томизиб юрманг, ока, сутга томизасиз.

— Йўғ-э, эсдан чиқмайди, — кулди чол. Кейин ўзини оқлади:

— Бу шампанни олганим... Ким билади, заводда узоқ ишлаганимданми, қаердаки кўрсак кўзимга оловдай кўринади. Қандай қилиб олиб қўйганимни билмай қоламан. Бугун ҳам эски шаҳарда кумуш қопқоғини ярқиратиб турган экан. Янги йил-ку, битта обориб қўяй деб... Бўлмаса айтдим-ку, қирқ йилдан ошди...

Улар «Санъат саройи» нинг олдидаги бекатга етиб келишиб скамейкага чўкишди. Обидхўжа чол қўйнидан каттакон рўмолчасини чиқариб совуқдан ёшланиб кетган кўзларини артди. — Кам бўлманг, биродар, — деди миннатдорчилик билдириб. — Бу ёғига ўзим кетавераман. «Д» деган жойда бизники, боринг айланиб.

— Хўп, ока, эсон-омон еволинг. Яхшилиқ билан кўришайлик, — Ҳожи ака у билан хайрлашаркан, чол илжайди:

— Эскилар минг одамни танигандан кўра, бир одамнинг номини билган яхши дейишади. Билиб қўйганим дуруст-да. Сиззи отийз нима, сўрамабман ҳам?

— Мирҳожи, — деди Ҳожи ака кулиб.

— Омон бўлинг! — чол қўлини кўксига қўйди.

Ҳожи ака арча билан тугунини қўлтиқлаб трамвай бекатига ўтди. У ўзи-

нинг қилган ишидан мамнун эди. Трамвай кўринди. Саккизинчи экан, чиқмади. Кетидан яна келди. Буниси ўн биринчи экан. У еттинчи билан ўн олтинчини пойлар эди, ҳадеганда кўринавермади. «Чол кетдимикин?» Ҳожи аканинг кунгли хижил бўлди. «Шуни автобусга ўтказвормадим-да, тагин адашиб...»

Ана, еттинчи... Ҳожи ака тараддулланиб турди-ю, чиқмади. Трамвай кетгач, кўчани кесиб автобус бекатига ўтди. Обидхўжа чол кўринмасди. «Хайрият кетибди», — деб ўйлади Ҳожи ака. Бирдан скамейкада турган қўшқулоқ халтага кўзи тушиб қолди. Уша халта, шампан шишасининг қўрғошинли учи кўриниб турибди. «Чол қани? Совуқда захар танқиб бирор четга ўтдимикин?» Ҳожи ака халта олдида олазарак бўлиб бир оз турди. Кейин ёнидаги йигитдан сўради:

— Уғлим, бунинг эгаси қаёққа кетди? Бир чол ўтирувди, кўрмадингизми? Йигит елкасини қисди.

Ҳожи ака ўзини-ўзи ишонтирди: «Шу, захар танқиб бирор ёққа ўтган. Ҳозир кепқолади».

Кетма-кет автобус кела бошлади. Тўқсон бир. Ҳожи ака атрофга аланглаб қаради. Қани энди, чол кўрина қолса! Адашиб бошқа автобусга чиқиб жўнаворган бўлса-чи?! Худди шунақа қилган у эсарак чол. Аниқ бошқа автобусга чиқиб кетган! Ҳожи ака бошини чайқаб, ичида кулди: «Искилирознинг ҳам бир оз ўтинқираганроғи экан-да ўзиям. Хайр, майли, нимада кетган бўлса ҳам ҳозир қайтиб келади!»

У қўшқулоқ халтанинг ёнидан бир қадам ҳам нари жилмасди. Тик турганча кўзи олма-кесак териб, Обидхўжа чолни пойларди. Кўчанинг нариги бетидаги бекатга ҳар автобус келиб тўхтаганда «шунда келдиёв» деб умид қиларди. Йўқ!.. Шу алпозда у анча турди. Охири тик туравериб бели оғриди. Қўлтиғидаги арчани скамейкага суяб қўйиб, ёнига ўтирди. Чап тарафида эса эгасиз қолган қўшқулоқ халта. Ҳожи ака костюмининг ички чўнтагидан қопқоқли соатини олиб қаради. Бешдан чорак ошибди. Унинг юраги хижил бўла бошлади. Кампири хавотир олаётгандир. Билади, борган заҳоти бобиллайди. Нима дейиши ҳам аниқ. «Ҳой, қаёқларда юрибсиз? Юрагим қон бўп кетдию. Э, думба билан қазиям қуриб кетсин. Кўчага чиқсангиз безиллайдиган бўп қопман-а. Нима қилиб юрибсиз шу пайтгача?! У ёқда Сайёралар кутиб ўтирган бўлса?!»

«Э, бир бечора...» дейиши билан кампири шартта оғзига уради: «Кўйинг-э, одамларнинг сиздан бошқа меҳрибони йўқми?» Кетди шу билан. Нақ ярим соат вайсайди.

Кўкламда шу хусусда кампири билан анча нари-бери бўлиб қолганди. Кечаси қаттиқ шамол бўлди. Ҳожи ака азонда туриб ҳовлидаги дарахтларга қаради. Роса ғўра тўкилибди. У кўчага чиқди. Симёғочнинг сими узилиб йўлнинг ўртасида кўндаланг бўлиб ётибди. Ҳожи ака қўрқиб кетди: «Битта-яримтани ток урвормасайди. Бедан қанча болалар мактабга ўтади, қари-қартанларнинг оёғига малашиб...»

Ҳожи ака зипиллаб кириб уйдан арқон олиб чиқди. Сим ётган кўчанинг икки томонини ҳам тўсиб қўйди. Арқоннинг у ёғига ҳам, бу ёғига ҳам қизил латта илди. Узи эса кўчанинг ўртасида огоҳ бўлиб турди. У қўлидаги чўп билан у ёқдан келган машинани ҳам, бу ёқдан келган машинани ҳам ортига қайтарди:

— Ток бор, нариги кўчадан юр, машинанг ёниб кетади.

Йўловчиларга бақирарди:

— У, ўв, кўз борми, пиртавалдан юрсанг-чи, эҳтиёт бўл! Болангни қўлидан ушла! Секин ўт!

Тўхта хола ҳовлини супурди, ҳамма ишларни саранжом қилди. Нонуштани тахт қилиб қўйибди-ю, чоли йўқ. У дарвозадан чиқиши билан чолининг овозини эшитди. У аллакимга бақирарди:

— Э, жиннимисан, уғлим! Ток билан ўйнашиб бўладими?! Бола-чақанг чирқираб қолмасин, тагин. Машина темир, сим тегиб кетса нима бўлади. Утирган жойингда қоп-қора кўмирга айланиб қоласан-а! Нариги кўчадан айланиб ўт!

«Жигули»да ўтирган барваста йигит алланарса деб тўнғиллади-да, машинасини шиддат билан буриб қўшдек учиб кетди. Ҳожи ака унинг ортидан қараб қолди: «Епирай, шу кетишда авария қилмаса яхшийди бу тирранча!»

— Ҳа? — деди Тўхта хола чолини кўчанинг ўртасида кўриб. — Нима қиял-сиз?

— Кўрмайсанми, сим узилиб тушибди. Эҳтиёт бўл, ток бор.

— Узилиб тушса тушар. Сизга нима, ҳаммага ёмон кўриниб?

— Бу оёқ остидаги фалокат-ку, аҳмоқ! Мен ташвиш қилмасам, сен ташвиш қилмасанг, бунинг оқибати нима бўлади? Худо кўрсатмасин, битта-яримтаси симга ўралашиб қолса... Баққа ўт! Кўз-қулоқ бўлиб тур! Мен аварияга тилпон қилиб чиқай.

Тўхта хола энсаси қотиб кўчага ўтди. Ҳожи ака уйга кириб телефон қилди.

Тушга яқин горсетдан одам келиб, симни улади.

Ҳожи ака кўнгли жойига тушиб, йўлдан арқонларни йиғиштириб олди. Кампири ўша куни «аҳмоқ» дегани учун бир ҳафта гаплашмади.

Бу — майли.

Бир дам олиш куни Ҳожи ака қандайдир иш билан ёнларидаги мактаб қоровули Турсун тоғанинг олдига чиқиб қолди. Қараса, иккита фаррош хотин полларни солярка — керосин билан артиб юрибди. Ҳаммаёқ керосин ҳиди. Ҳожи аканинг жон-пони чиқиб кетди.

— Бу нима аҳмоқлик, — деб бақирди фаррош хотинларга. — Ким айтди сенларга полни керосин билан артсин деб! Галаваларинг ишлайдимми ўзи? Ўт тушиб кетса нима бўлади? Битта-яримта бола гугурт чақворса, ҳаммаёқ кулга айланади-ку! Давлатни хонавайрон қиласанлар-ку!

У Турсун тоғанинг олдига турган телефонга ёпишди.

— Ўт ўчирувчиларни чақираман. Штраф олиб бир таъзирларингни берса, иккинчи қилмайдиган бўласанлар!

Турсун тоға, иккита аёл «ҳай-ҳай»лаб, ялиниб-ялпоқланиб уни зўрға тўхтатишди.

— Кўйинг энди, иккинчи артмаймиз. Пол ялтирайди деб...

— Ялтирармиш! Ўзларинг ялтираб қолмаларинг тагин...

Барибир Ҳожи ака мактаб директорини чақирди. Анча гап-сўз, дакки-дуккилардан кейин директор фаррошлардан, мактаб полини иккинчи марта керосин билан артмаймиз, деган мазмунда тилхат олди.

Фаррошлар Тўхта холага эрининг «қилмишларини» айтишганди, у Ҳожи акани: «Феълингиз қурсин, бурнингизни тикмаган жойингиз йўқ, зарурга зарур, сизга нима зарур, бутун дунёнинг ташвиши сизнинг бўйингиздами?» — деб анча койиганди. Йўқ, чоли қурмагур тузалмади-тузалмади. Кўчада водопроводнинг суви оқиб ётса ҳам бу ташвиш қилади, бировнинг девори қулаб тушса ҳам бу ташвиш қилади, маҳаллада бирор одам касал-пасал бўлиб қолса-ку, худо берди, ҳар куни овқат қилдириб кўришга боради, дори-пори керак бўлса аптекага югуради.

Соат олтидан ҳам ошди. Тўхта хола чолини кута-кута тоқати тоқ бўлди. У нима қилишини билмас, тинмай уйга кириб, эшикка чиқар эди. Охири бўлмади. «Шу бугун ҳам шунақа қиладими одам! Э, Ҳожи ташвиш бўлмай хазон бўл!» У чолини қарғади. Кийинди. «Бекатга чиқай-чи, зора қораси кўринса».

Қиш кунлари бир тутам. Олтидаёқ ҳаммаёққа ғира-шира қоронғилик тушиб қолди. Қор майдалаб, сим-симига олиб ёғарди.

Аслида-ку, бу қўшқулоқ халта. Ҳожи акага омонат ҳам эмас, эгаси Обид-хўжа чол» сиз қараб туринг» деб ташлаб ҳам кетмаган. «Бор-э, менга нима» деб уйига жўнаворса ҳам бўлаверади. Йўқ, Ҳожи ака бунақа қилолмайди. Бундай қилиш одамгарчиликка кирмайди. Ахир, кўра-била туриб бировнинг нарчасини ташлаб кетиб бўладими?! Барибир халтани эгасига тоғширади. Шундай қилмаса, ҳеч қачон кўнгли тинчимайди. На еганида, на ичганида ҳаловат қолади. У шунга одатланган!

Ҳожи ака тўқсон биринчи автобусда Юнусобод томонга қараб кетаркан, қаерда тушишини ўйларди. Бирдан чолнинг «Д» да тураммиз, бобинг» дегани эсига тушди. Шофёрдан илтимос қилди.

— Мени «Да» да тушириб кетсангиз.

Шофёр кулди.

— «Д» эмас, «Д-2» дейилади.

Ҳожи ака шошиб сўради:

— «Д-1» ҳам борми?

— Йўқ, — деди шофёр, — Юнусободда фақат битта «Д-2» бекати бор.

— Раҳмат, ука, шу «Д-2»да мени ташлаб ўтсангиз.

Ҳожи ака «Д-2» да тушиб қолди. У бир зум қаёққа юришини билмай турди. Унг томонда участкалар кўзга ташланарди. Чап томон кўп қаватли уйлар. У чап томонга юра бошлади. Ишқилиб тополармикин, на уйнинг номерини билади, на квартирани, на фамилияни. Фақат оти — Обидхўжа. Кўзойнак таққан чол.

Аниқ адреси бўлмаса кўп қаватли бинолардан бировнинг уйини топиш мўшкул экан. Обидхўжа чолнинг уйини ахтариш Ҳожи ака учун денгизга тушиб кетган нинани қидиришдай гап бўлди.

Майда қор учқунлари орасида минг-минг чироқлар хира нур сочарди. Пастки қаватлардан одамларнинг кулгуси, музика овозлари эшитилиб турарди. Балконларда ясатилган арчаларнинг ранг-баранг митти чироқлари йилтираб қоларди.

Ҳожи ака бир қўлтиғида арча, ўзининг тугуни, иккинчи қўлида зилдай қўшқулоқ халтани кўтарган ҳолда у ёққа, бу ёққа бориб сарсон-саргардон бўлиб юрарди. Бирон инсон Обидхўжа чол мана бу ерда туради, юринг кўрсатай демасди. Кимдан сўраса «билмайман, унақа одамни танимайман» деб елка қисарди. «Э, елкангдан ўргулдим сенларнинг. Бу уйларда яшайдиганларда оқибат, кирди-чиқди бўлмас экан-да. Бир маҳалла, бир жойда туриб, бир-бирини нега танимайди?» — хуноб бўларди Ҳожи ака. У юра-юра, суриштира-суриштира ҳолдан тойди. Оёқларида дармон қолмади. Охири Обидхўжа чолнинг уйини топишдан умидини узди. Яхшиси кейин, кундузи келади. Барибир топмай қўймайди. У ёқда кампири нима деб ўйлаётганкин? Уста Воҳиднинг ўғли ҳалиям бекатда турган бўлса-я?! Совуқда шамдай қотгандир болапақир!

Ҳожи ака шу ўй-хаёллар билан катта йўлни мўлжаллаб бораркан, муюлишда кўк чироғини ёқиб олган такси кўринди. Ҳожи ака жонҳолатда:

— Такса, такса! — деб бақирди.

Такси тўхтади. Хайрият. У оғир юкдан, чарчаганидан оёқлари чалишиб машина томон тез-тез юра бошлади.

— Болам, эски шаҳар тарафга? — деди Ҳожи ака хансираб.

— Утиринг, отахон.

— Барака топ! — У аввал қўлидаги зилдай халтани ўриндиққа қўйди, кейин авайлаб арчани жойлади.

— Ҳайда, болам! — Ҳожи ака шошиб ҳаракат қилганиданми, чарчаганиданми пишиллаб тез-тез нафас оларди.

— Янги йил қилиб набираларни кўргани кетяпсизми? — шофёр Ҳожи акани гапга солди.

— Э, йўқ, уйга, — деди Ҳожи ака уҳ тортиб. — Обидхўжа деган бир қария билан панарама бекатида ҳамсуҳбат бўлиб қолгандик. Шошиб халтасини унутиб, бошқа автобусга чиқиб кетибди-да, келар деб кўп пойладим. Келмади. Юнусободда «Д» да турамыз, дегандай қилувди. Халтасини обориб берай деб келгандим, уйини тополмадим. Қайтиб кетяпман.

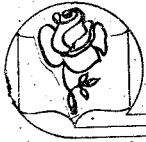
Шофёр йигит бурилиб ўриндиқда турган қўшқулоқ халтага қаради. Шартта машинани тўхтатди. Илжайди.

— Бизнинг халта-ку, бу! — Кейин бош чайқаб қўйди. — Обидхўжа ака менинг дадам бўладилар. Қариб бир оз паришонхотир бўп қолдилар....

* * *

Икки кун олдин иссиқ эди, офтоб чарақлаб турарди. «Эссизгина, янги йил қорсиз ўтадиган бўлди-да», деб ўйлашаётганди. Мана, эрталабдан бери майдалаб ёғаётган қор ҳаммаёққа оқлик тўшади.

Барибир Ҳожи ака бу чароғон, нурафшон янги йил оқшомини хотиржам ўтказолмади. Нуқул бояги қора чопон кийган соддагина одамни ўйларди: «Эргаш Мавлоннинг уйини топдимикин? Ишқилиб топган бўлсин-да!»

Азиз Абдураззоқ

МЕН ҲАЁТНИ СЕВГАНИМ КАБИ...

Тол соясида

Саратонда, тол соясида
Салқинлаб қолдим.
Хаёлимда энг катта бахтга,
Яқинлаб қолдим.

Шундай онда,
Мендай ҳорғин йўлчи инсонга,
Толдан қалин дўст йўқ жаҳонда.

Хотиржамлик

Қўлларим,
Сизни фақат тўғри йўлга йўлладим.
Шукурким:
Тозасиз,
Яхлитсиз.
Сочларни,
Кифтларни
Силашга ҳақлисиз.

Сўнгги дам дарди

Кетганингда йиғламасалар,
Келмабсан демак.
Лол этгувчи матал, масаллар
Айтмабсан демак.
Йиғлатмоқчи бўлсанг сўнгги дам,
Кулдириб юргин.
Ҳар гўшага бахш этиб байрам,
Тўлдириб юргин.

Азиз Абдураззоқнинг «Дўстларим» деб номланган биринчи китоби 1959 йилда чиққан. Шундан буён ўтган давр мобайнида унинг «Яна баҳор», «Бодом гуллади», «Азиз одамлар», «Лирика», «Қалб нури», «Мингчинор» каби қатор шеърӣй тўпламлари ҳамда «Йўллар» поэмаси нашр этилди. Ижодкор асарларига хос жиҳат кўпроқ ҳолат ва манзараларни конкретлаштириш ҳамда предметлаштиришда кўринади. Азиз Абдураззоқ болалар учун ҳам баракали ижод қилиб келмоқда. «Раҳмат, раҳмат», «Оҳ! Оҳ!! Оҳ!!!», «Аззамоннинг ҳикоялари», «Меҳмон келган кун», «Ёстикдан чиққан эртақлар» сингари китобларида кичкинтойларга мўлжалланган қисса, ҳикоялар, эртақлар, шеърлар жамланган. Шоирнинг бу сирадаги асарлари содда ва маънодорлиги билан кичкинтойларнинг назарига тушган.

Азиз Абдураззоқ жаҳон ва қардош адабиётлар вакиллариининг асарларини таржима қилиб ўзбек китобхонларига етказишдек хайрли ишга ҳам ҳисса қўшиб келмоқда. Бу борада америка шоири Генри Лонгфелло қаламига мансуб «Гайавата ҳақида кўшиқ» достонининг таржимаси алоҳида ажралиб туради.

Таниқли шоир Азиз Абдураззоқни олтамиш ёши билан табриклаб, унинг янги ёзган шеърларидан намуналар эълон қиялпмиз.

Умидворлик

Умидворлик...	Чунки сени боғлаган ип:
Умидворлик...	Силлиқ қилиб,
На йўқлик у	Пишиқ қилиб,
Ва на борлик...	Ёғланган ип
Умид билан кутмоқдасан:	Ҳали-бери бўшай демас.
На яқин, на узоқда сан.	У бақувват,
Йўлга кетар вақт унчамас,	Бўшанг эмас.
Ёниб-ўчар учкунчамас.	Шундандирким, вақтинчамас умидворлик...
Аммо афсус...	На йўқлик у
Умидворлик вақтинчалик.	Ва на борлик...

Тоғда туғилган дарё

Мен — дарёман тоғда туғилган.
Ҳайқираман:
Йўллар бўғилган.
Йўлларимни тўсиб ётар
Бепарво тошлар.
Менинг йўлим бошлангандан
Бу беғам тошлар
Юрагимни сиқиб, қийнаб,
Вужудимда зўр ғавғо бошлар.
Тинмас ҳали:
Бу ғавғо ва бу ғалаёним.
Томиримда бор эканки,
Зиғирдай жоним,
Жанг қиламан тошлар билан,
Ўша ҳиссиз,
Дардсизлар билан.
Афсус... улар жуда ҳам кўп.
Йўлларимда ётар тўп-тўп.
Мен-чи, тинмай
Ҳайқираман.
Жанг қиламан,
Жанг қиламан
Тошлар билан.

Қадар

Ватанки, бу инсонларнинг уйдир,
Улар, гўзалим, ватанга душман.
Нозим ҲИКМАТ

Мен ҳаётни севганим каби,
Ўлимни ҳам севдим бир қадар.
Севдим ҳар сафар,
Кутдим ҳар сафар,
Эзганда қадар.
Ёр бўлса ҳам тез-тез зафар
Ва гоҳ-гоҳ қадар,
Барибир мен ўйлагайман
Ўлимни бот-бот.
Балки ҳали ўлмагайман
Лекин асло демасман: «Ҳеч ўлмагайман!»
Ёр юзида меҳмонмиз, ахир!
«Ўлмайман», — деб ўйлагувчилар,
Ўз кўнглида ўлмагувчилар:

Обрў талашар,
Талашар унвон,
Мерос талашар,
Талашар маҳр.
Дерлар: барча матоҳ бўлса чексиз, беадад
Ва барчаси улар учун бўлса пойидор.
Улар — душман.
Улар — душман Ватанга ҳам,
Ватандаги барча-барча инсонга ҳам.
Билмасларки,
Улар — душман ўз жонига ҳам.
Чунки, улар ҳаёт билан ўлим ҳам бор деб
Уйлашмас зинҳор.
Уйлашарки,
Давру даврон
Давом этар мангу, умрбод.
Мен улардан бўлгандан безор,
Ҳаммасига қўша-қўша тилайман мозор.
Шу боисдан мени бот-бот эзади қадар,
Шу боисдан мен ҳаётни севганим каби,
Ўлимни ҳам севдим бир қадар.

Марғилонни кезмоқдаман

Марғилонни кезиб чиқдим кўчама-кўча,
Кезиб чиқдим ҳатто тор-тор жин кўчаларни.
Кўриб ўтдим гавжум ҳамда жим гўшаларни,
Кўринмади Кумуш биби — келин аям,
Топилмади Отабек тоғам.

Йиллар ўтди...
Марғилонни кезмоқдаман кўчама-кўча,
Кезмоқдаман ҳатто тор-тор жин кўчаларни.
Кўрмоқдаман гавжум ҳамда жим гўшаларни,
Кўринар деб, Кумуш биби — келин аям,
Топилар деб, Отабек тоғам.

Йиллар ўтар...
Кексайганда ҳам,
Марғилонни кезажакман кўчама-кўча,
Кезажакман ҳатто тор-тор жин кўчаларни.
Кўражакман гавжум ҳамда жим гўшаларни,
Кўринар деб, Кумуш биби — келин аям,
Топилар деб, Отабек тоғам.
Кезажакман,
Излагайман,
Тополсам ҳам,
Тополмасам ҳам.

Бандалар

Мансабдордан чўчима, банда.
Гаплашавер дангал, бемалол,
Тўқсон йиллик қадрдонлардай,
Чунки у ҳам сену мен мисол
Оддий, жўн банда.
Баъзан мужмал
Ва чучмал банда.

Зўрроғдиру
Лекин сен ўйлагандек
Буюкмас унча.
Унга куч берган, буюк этган,
Сени чўчитган,
Остидаги амал курсиси.
Ким билади,
Балки у ҳам ҳозир дарз кетган.

Оҳ, гуллар!..

Оҳ, гуллар, гуллар!..
Сиз гулчига инонасиш,
Қаршисида кулиб турасиз.
Ишонч билан,
Қувонч билан
Сиз чунонам тўлиб турасиз.
Соддалик ҳам шунча бўларми?
Оҳ, гуллар, гуллар!..

Ёлғиз дарахт

Сўқмоқ тилган қир устида,
Азим дарахт турар ёлғиз.
Жилоланиб нур тусида,
Ўзича ўй сураб ёлғиз.

Алам чекар туриб чўлда,
Негаки, у —
Ёлғиз дарахт.
Бироқ билмас,
Иссиқлаган чоғи йўлда,
Йўловчига ёлғизгина
У соябон,
Ёлғиз дарахт —
Азиз дарахт.

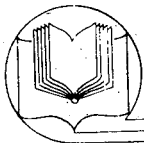
Ҳаётдан илтимос

Ҳаёт, мени қанча синадинг,
Роса чидадим.
Эзгиладинг, қанча қийнадинг,
Роса чидадим.

Бу ёғига қўйиб бер бир оз,
Ҳаёт, илтимос...

Фақат бир бор айтдим сенга роз,
Ҳаёт, илтимос...

Азоблардан ҳоридим охир,
Чидашим оғир...
Мен ҳам сендек қаридим охир,
Чидашим оғир...

Ҳаким Назир

ҲАМИЯТ

Ҳикоя

Ҳақиқат йўқ ҳар кимсага айри.
Алоҳида бахт ҳам дунёда йўқдир.

Асқад МУХТОР

«...Сени бир кўрсам деб кўзларим нигорон. Етсам ҳам, турсам ҳам дилимда номинг, Халилжон! Қани, энди, фурсат топиб олдимга бир кела қолсанг-у, дийдорингга тўйсам. Уғлим дегандим-а, сени! Ўзим борай дейман-у, иложим қанча...»

Хатни ўқиб чиқдим-у ҳаловатим йўқолди. Ундаги ҳар бир сўз дилимнинг қаърига етиб борди.

Қисқа ва жўнгина кўринган хатнинг тагида узоқ йиллик саргузашт, изтироблар бор. Бу — тоғамга-ю, менга аён...

Қишлоғимиз адир бағрида жойлашган, табиати сўлим, ҳавоси оромбахш.

Беш-олти яшарлигимда ота-онамдан етим қолиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ҳусни — оилада ягона ўғил эканлиги учунми, эрка, тантиқ эди. Аммо тоғам мени ундан сира кам кўрмасди. Иккимизнинг ёшимиз, бўй-бастимиз тенг, уст-бошимиз ҳам бир хилда эди. Шунинг учунми, тоғам, унинг хотини, бошқалар ҳам бизни Ҳасан-Ҳусан дейишарди.

Тоғам уруш инвалиди. Бир оёғи протез. Урушгача мактабда ишлаб, биологиядан дарс берган экан. Кутилмаганда муаллимликдан бўшаб, мактабнинг ташландиқ ётган тажриба участкасида боғбонлик қила бошлади. Участка тоғамнинг уйдан шундоққина кўриниб турадиган адирда эди. У ерга сув чиқариш жуда қийин кўчди. Тоғам қаттиқ туриб, оталиқдаги совхоз раҳбарларидан насос ундирди-да, адирда боғ барпо қилишга киришди. Кўчатлар ўтқазиб, уларни парваришlashда тоғамга мактабнинг юқори синф ўқувчилари ёрдам бериб туришди. Ҳашарчилар ичида биз ҳам илашиб юрардик. Адирнинг қоқ ўртасига тоғам қамиш, шохлардан чайла қуриб олган. Бу чайла атрофида болаларнинг қий-чуви эртаю кеч тинмасди. Улар тоғамнинг айтганларини бирпасда бажо келтиришарди. Мактабда кўп йил ишлаб, тоғ-тошлар, дала-даштларга ўқувчилар билан саёҳатлар қилиб, уларнинг шовқин-суронига ўрганган тоғамнинг зерикишга вақти ҳам йўқ эди.

Ҳусни билан мен тоғамга ҳиқиллаб юриб, аравача ясашиб олдик. Қанақа аравача денг, асли замбилғалтак, унинг ёнига шоти қоқди-да, эшакка қўша-

диган қилиб берди. Унда биз адирга гўнг ва бошқа юклар таширдик. Бундан тоғам хурсанд эди. Аммо болаларнинг ғайирлиги келиб:

— Ва-а, шуям иш бўпти-ю! Ҳайдаганга яраша машина ҳайдаш керак-да! — деб калака қилишарди. Тоғам эса бизнинг кўнглимизни кўтариб:

— Айтмайсанларми, эшакаравани машинага алмаштирадиган вақт ҳам келиб қолар! — деб қўярди.

Тоғамнинг мақсади аён: бизни ўзига ўхшаган ўқимишли, меҳнатсевар қилиб ўстирмоқчи. Шу алпозда ўсиб-улғайиб, мактабни ҳам битирдик. Бир кун тоғам бизни ёнига ўтқазиб:

— Сизлар менинг суянган тоғларимсиз. Хўп десангиз, совхозда хоҳлаган ишингизга киритиб қўяй. Еки бошқа ўйлаганларинг борми? — деди.

Ҳусни елка қисиб қўйди. Тоғам буни розилик аломати деб тушунди шекилли, менга юзланди. Нима дейишимни билмай, ўйга толдим.

— Ҳа, даминг ичингга тушди, жиян? Кўнглингдагини айтавер, бема-лол! — далда берди тоғам.

Мен, ўзимча, бир бахтимни синаб, медицина институтига кириш учун уриниб кўришни орзу қилиб юрардим. Ўнинчини яхши баҳолар билан битиргандим. Лекин буни айтсам, тоғамга оғир ботмасмикин, деган андиша тилимни боғлаб турарди. Худди кўнглимдагини пайқагандай:

— Балки шаҳарга бориб ўқувни давом эттирарсан? — сўраб қолди тоғам ва яна қўшиб қўйди, — майли, омадингни бир синаб кўр, аммо ўз кучингга ишонсанг...

Тоғам бу билан, «сенга мадад беролмайман», деган гапга ишора қилган эди. Юрагим увишиб кетди. Неча кун ўй суриб, ўз ёғимга ўзим қоврилиб юрдим. Охири, таваккал деб, шаҳарга йўл олдим.

Ётоқдан омадим юришмади. Қидира-қидира, институт яқинидаги бир кампирнинг пасткам кулбасига жойлашдим. Мункиллаб қолган, ёлғиз ўзи яшаб турган кампир ҳамроҳга зор экан. Мен унга маъқул тушдим шекилли:

— Қўллик-оёқликкина кўринадан. Сендақа бола керак эди. Уйимда турганинга пул олмайман. Юмушларимга боқишиб турсанг бўлгани, — деди. Бу менга жуда қўл келди. Негаки, тоғам чўнтагимга солиб қўйган юз сўм пул, хотини пишириб берган бир халта бўғирсоқ ва толқон қанчага ҳам етарди, дейсиз.

Кириш имтиҳонлари анча оғир ўтди. Конкурс қаттиқ бўлиб, менинг баҳоларим бир балл етишмади. Шундоқ бўлса-да, қишлоқдан келганим, ёки «уч йил тажриба участкасида ишлаган», деган справка эътиборга олинди, ишқилиб, ўқишга қабулландим...

Студентлар ичида энг юпун кийингани ўзим эдим. Тўқис болалар мени унчалик назарларига илмай, ёнларига йўлатмай юришди. Ўзим ҳам унақанги сўйканаверадиганлардан эмасман. Барибир уларнинг манманлиги кўнглимда чуқур бир ғалаён қўзғатди. «Ҳей, Халилвой, бошқалардан ниманг кам? — дедим ўз-ўзимни юпатиб. — Наҳотки вақтинчалик етишмовчиликлар иродангни букиб қўйса. Ақлу ҳушингни йиғиб, жидовингни қўлга ол. Булар олди-даям, қишлоқдагилар олди-даям юзинг ерга қарагулик иш қилма, жонинг борича интил!»

Бўш вақтларимда кўпроқ кампирнинг юмушлари билан юпанардим. Кампир, тикувчилик фирмасида узоқ йил ишлаган, яхшигина обрў топиб пенсияга чиққан экан. Унинг айтишича, бемаҳал оламдан ўтган ёлғиз қизидан битта набира қолган, ана ўшагина бувисидан хабар олиб тураркан. Кейинги ойларда эса набира ўқиш ҳаракатига тушиб, бувиси олди-даям кам келадиган бўлибди.

Бир куни ўқишдан қайтсам, ҳовли супурилиб сувлар сепилган, ўчоқ-бошида одмигина кийинган бир қиз овқат пиширяпти. Кампир набирасини менга таништирди. Иси Иқбол экан. Овқат сузилиб, хонтахта атрофига ўтирганимизда бир-биримиз билан кўз уриштирдик. Бежиримгина, тийраккина қизнинг кулгичлари ўзига ярашиб тушганди.

«Энди набираси келиб қарашиб турса, менинг унчалик керагим бўлмай қолармикин», деган хавотир тушди дилимга. Бу сафар қиз кун бўйи уйда бўлди. Мен ўнғайсизланиб, китоб-дафтарларимни олганча, институт кутубхонасига кетдим. Кечқурун қайтсам, Иқбол ювилган бир уюм кирларга даз-

мол босяпти (шулар ичида менинг кўйлак, даструмолларим ҳам бор эди). Юмушлардан бўшагач, қиз уйга кириб уст-бошини ўзгартириб чиқди. Қарасам, тамомила бошқача: худди ясатилган кўғирчоқ, дейсиз. Хайрлашаётганда кампир вақтихушлик билан: «Хавотир олма, қизгинам. Шукр, ўғлимдай ҳамроҳ бор», деди. Иқбол энгил нафас олиб, яхши бўпти, деб қўйди. Бу менинг фойдамга айтилган гаплар эди. Кўрагимни тўлдириб нафас олдим.

Шу кундан ўзимни дадилроқ сеза бошладим. Курсдошлар ичида бегона-сираш, бўлар-бўлмасга ташвишланиш ҳоллари орқага чекина борди. Нима қилиб бўлса-да, кампирнинг кўнглини овлашга ҳаракат қилардим. Қолган пулимни тийин-тийинигача тежаб, уйга нон, қанд-қурс, кампирнинг катакдаги товўқларига дон олиб келардим. Баъзида, атайи бозорга тушиб, бувим (кампир шундай дейишим кераклигини айтди) яхши кўрадиган пашмакдан келтириб, нақ бир дунё дуо олардим.

Шундай кунларнинг бирида, қўлтиқтаёғини дўқиллатиб, институт коридорида тоғам пайдо бўлди. Ёнида Хусни. Иккови билан қучоқлашиб кўришдим. Азбаройи севинганимдан кўзларимга жиққа ёш келди. Мен уларни ўзим яшаб турган жойга бошладим. Тутинган бувим билан таништирдим. Товўқ катагидай ётоғимни кўрсатдим. Бу ҳужранинг омонат поли қадам босса ғижирлар, деворларидаги гулқоғозлар намиқиб кўпчиган, у ер-бу ери йиртилганди. Ҳужранинг бор жиҳози стул ўрнидаги «эшак» ва занглаган сим каравотгина эди. Буларни кўраркан, тоғамнинг захраси учди, сариқ бетлари тиришиб кетди. Қинидан чиқаёзган йирик юмалоқ кўзларини менга тикиб, кампир эшитмайдиган қилиб:

— Қийналиб қолибсан-ку, жиян. Нега институт ётоғига жойлашмадинг? Ё кўйишмадим?! — деди охириги сўзига урғу бериб.

— Ўзим сўрамадим, — дедим димоғ ичида.

— Негача ундай қилдинг?

— Бу ер яхши, — дедим.

— А-а? — деди сўзимга ишонқирамай тоғам ва агар хоҳласам, ҳозироқ институт раҳбарларига учрашиб, мени ётоққа жойлаб кўйишини айтди. Кўнмадим. Дастлаб болалар мени ёнларига йўлатгилари келмагани, кампир эса онадай меҳрибонлигию беминнат ёрдами билан менга ёқиб қолганлигини айтиб бердим. (Бу ерда бошқа бир илинж ҳам пайдо бўлганлигини яширдим, албатта). «Яна ўйлаб кўр», деди тоғам. У менга кийим-кечак, мевачева, пул ҳам келтирган экан. Куз кунлари анча салқинлашиб, битта кўйлақда дийдираб юргандим. Шу заҳоти иссиққина кийиниб олдим. Тоғам обдан суриштириб, институтда ўқиб кетишимга кўзи етди шекилли, кўнгли таскин топиб қайтди.

Иқбол бувисини менга ишониб, бу ерга тобора камроқ келарди. Дадаси бир институтда домла экан, қизини ўша ерга жойлабди. Иқбол ҳар келганида, ўқиши туфайли ўзи билан ўзи овора бўлиб қолаётганидан шикоят қилар, шу гапини менга эшиттириб айтарди. (Гўё: «Сизга ишондим, шунга қараб иш тутинг», деяётгандай!) Айтмаса ҳам унинг дилидагини тушуниб турардим. Аммо унинг узоқ кўринмай кетиши бувисидан кўра ҳам менга кўпроқ билинадиган бўлиб қолганди.

Қишқий таътил яқинлашганда мен Иқболга қаттиқ ботмайдиган қилиб: «Каникулда бувимга ўзингиз ҳамроҳ бўларсиз-а? Мен қишлоғимга бориб-келардим», дедим. У ҳам юмшоққина қилиб, хиёл кесатик аралаш: «Бувим ёлғиз қолмаслар. Бемалол бориб, ўйнаб келаверинг», деди.

Тоғам обод қилган боғ энди мактабнинг ҳақиқий тажриба участкасига айланибди. Қишда ҳам иш қайнаб ётган экан. Ер чопиш, текислаш, гўнг ташиш дейсизми...

Ўқишимнинг биринчи, иккинчи йилларида ҳам таътил пайтларида қишлоққа бориб-келиб турдим-у, учинчи йили, студентларнинг қурилиш отрядига қўшиб юборишгани сабабли, иложим бўлмади. Тоғам хавотирланиб хат ёзди. Кейин шаҳарга йўли тушган бир оғайнисидан халтада совға бериб юборибди. «Оғайним — Мардон Қодировнинг бошига оғир ташвиш тушди, — деди бу одам. — Ўғлини уйлантираман деб бир жойга унашган, яқин орада тўй қиламан деб таниш-билишларни хабарлаб ҳам қўйганди. Ўғли қурмағур, бировнинг хотини билан тил бириктириб, Сибирь томондаги аллақандай

қурилишга кетиб қолди. Мардоннинг хотини иснодга чидолмай, оғир касалга учраб ётиб қолди...»

Янги ўқув йили бошланган кунлар. Мен уч-тўрт кунга жавоб олиб, қишлоққа жўнадим. Бориб, мотам устидан чиқдим! Фарзанд доғи онани адо қилган эди...

Қийин аҳволда қолган тоғамнинг ёнидан туну кун жилмадим. Ҳафта ўтгач тоғам: «Бу аҳволда ўқишларинг қолиб кетади, энди борақол, жиян, — деди. Тоғамни ёп-ёлғиз ташлаб кетишга сира виждоним йўл қўймасди. Ўқишга кетиб қолганим учун ўзимни айбдор сеза бошлагандим. Бағрида бўлганимда бошига балки бунча кулфатлар тушмасмиди, деб афсусланардим. Ўқишимни бир йил кейинга суриб, тоғамга сўянчиқ бўлиб турай, деган фикрга келдим. Тоғам ўзининг пўлат бардошини яна бир карра намойиш этди: тезда қаддини тиклаб, мотам либосини енди. Адирдаги боққа чиқиб, иш билан овунди. Мени эса, кўярда-қўймай, шаҳарга жўнатди. Стипендия олаётганимни айтсам-да, кўлимга зўрлаб пул тутқизди. «Ҳеч сиқилма, ёрдам керак бўлиб қолса, бемалол хат ёзгин», деб кўнглимни кўтариб ҳам қўйди...

Иқбол иккимизнинг алоқамиз бувим туфайли қалинлашиб борарди. Ҳатто у мени ўз уйига таклиф этиб, дадаси билан ҳам таништирди. Шунда унинг анчагина эрка ўсганлигини сездим. «Ойим вафот этгандан кейин, «Воллиданг ҳаққи-хурмати, сенинг толеингни ўйлаб оламдан тоқ ўтаман», деб сўз берганлар, дадам, — деди ўшанда тантиқланиб.

Бир куни кампир менга юрагидаги сирни очиб қолди. «Худо бахтимга сени етказди. Кўриб турибсан, мен қариб қолдим. Пешонамга битгани биттагина куёвиму набирам, — деди у гапни узоқдан бошлаб. — Орзу қилардимки, неварга куёв кўриш ҳам насиб этса, раҳматли қизимнинг уйи обод бўлса...» Нимага шама қилаётганини сезиб турибман. Қулоқларимга ишонмайман. Йўқ, бу фақат кампирнинг хаёли. Тўғрироғи — хомхаёл! Иқбол буни эшита кўрмасин... Хўп, бордию Иқбол бувисининг сўзига юрди, дейлик. Отаси-чи? Ахир каттакон домла бўлса. Унинг олдида мен кимман?..

Орадан кўп вақт ўтмай, бувим тагин ўша хусусда сўраб қолди: «Хўш, болам, ўйлагандирсан, айтганимга розимисан?» Дамим ичимга тушди. Менинг бутун изму ихтиёрим тоғамда эканлигини айтдим. «Сен уйлансанг тоғанг рози бўлмасмиди? Сен хўп десанг бўлди», қистади бувим. Мен таваккал қилиб: «Иқбол-чи, нима деркин?» десам, юпатди: «У ёғини ўзимга қўйиб беравер».

Бувимнинг сўзлари мени қанчалик ич-ичимдан қувонтирмасин, барибир, бу ҳеч қачон амалга ошмайдиган иш, деб ўйлардим. Кимсан — институт домлаеси биттаю битта қизини ҳечвақоси йўқ юпун йигитга, қишлоққа узатиб юборишига кўзим етмасди.

Имтиҳонлар бошлангандан кейин Иқбол тагин камнамо бўлиб қолди. Бувисини буткул менга ташлаб қўйди. Бир куни бувимнинг сўрови билан Иқболдан хабар олгани бордим. У ҳовли бурчидаги гаражда оппоқ «Жигули»нинг у ёқ-бу ёғига қараётган экан. (Илгари унинг машина минишни ўрганаётганини эшитгандим.) Келиб, мен билан кўришди-да, водопроводда қўлини ювиб, зинғиллаганча ичкари кириб кетди. Ҳовли ўртасида қаққайганча тургандим, уйдан ола-була пижамада дадаси чиқиб келди.

— Ия, ия, Халилжон, у ерда нима қилиб турибсиз, келавермайсизми, деди у очиқ чехра билан. Тортиниброқ чиқиб, дастурхон ёзиқли стол ёнига ўтирдим.

Иқбол нон, мева-чева солинган катта патнис келтириб столга қўйди. У чой қайнатиш тараддудида юраркан, дадаси мени гапга солиб ўтирди. У, аввалги гал кўришганимизга қараганда, ўзини анча яқин олиб сўзлашмоқда эди. Гап орасида, бу ерга кўчириб келтирай деса ўжар кампир раҳматли чоли қуриб берган кулбани кўзи қиймаётганлигини айтиб ўтди. Чой қуяётган Иқбол бўлса:

— Билмайсиз, дадажон, бувимлар товуқхонани ташлаб кетгилари йўқ, — деб ҳаммамизни кулдирди. Бу қиз гапни-гапга қовуштира оладиган қув ҳам эди.

Мен ўрнимдан қўзғалар эканман, дадаси: «Шунақа келиб туринг, Халилжон, бу ҳам ўз уйингиз!» деб қўйди.

Бугун менга кўрсатилган такаллуф, айниқса, хонадон эгасининг сўнгги сўзидан сархуш эдим. Ўша кундан сўнг қиз билан гоҳ кампирникида, гоҳ ўз уйида бот-бот учрашиб турдик. Энди кампир бамайлихотир тўйдан сўз очди. Мен ҳам тортинишни қўйиб, тўйга ҳеч қандай жамғармам йўқлигини айтдим. Кампир эса:

— Болагинам, гап жамғармадамас, кўнгилда. Балки кўнгилда бошқа ўйлаганинг бордир, а? — деди менга синчков назар билан қаттиқ тикилиб. Бу тикилишида мен оналарча шафқат билан бирга, гумонсираш аломатини ҳам туйдим.

— Бошқа ўйлаганим йўқ, бувижон, ишонаверинг! — дедим қатъий қилиб. Бундан қаноат ҳосил қилган бувим гапни бошқа айлантормади, елкамга қоқиб қўйди.

Тоғам бир сафар келганда кампир билан Иқболни кўрган, сўзлашганди. Хатларимда бу ердагиларнинг менга кўрсатган ғамхўрликларини оқизмай-томизмай ёзганман. Энди тоғамга билдирадиган нарсам битта. У ҳам бўлса... Узоқ ўйлагандан сўнг очигига кўчмасам бўлмаслигини сездим. Фақат тўйга тегишли гапларни кампир тилидан ёздим: «Бир бошингни иккита қилиб қўйсақ», «Насиб бўлса имтиҳонларинг тугаши билан тўйни бошласақ» ва ҳоказолар...

Хат юборганимни билган қизнинг яқинлари тўйга тайёргарликни бошлаб юборишди. Кунига илҳақ бўлиб жавоб кутаман. Тиқ этса эшикка қарайман. Имтиҳонлар тугаб, энди қишлоққа бориб келаман деб турганимда, тўй кунини белгилаб қўйишган, менинг зиммамга ҳам бир талай вазифалар юкланган эди. Уй ремонти, одам хабарлаш, бозор-ўчар... Келаси ҳафта тўй, деганда тоғамдан жавоб ўрнига: «Табриклайман. Бахтингни берсин», деган калта телеграмма келди. Ҳайронлигим ошди. Аммо ўйлаб ўтиришга фурсат қолмаганди...

* * *

Ташвишнинг каттаси тўйдан кейин чиқди.

Шундай хонадон ўзига лойиқ кўриб куёв қилганидан-ку, қувончим чексиз. Бироқ бу иш охир-оқибатда туғилиб-ўсган қишлоғимдан, якка-ёлғиз тоғажонимдан мени буткул узиб қўяди, деган фикр ҳатто хаёлим кўчасига ҳам келмаганди...

Тоғам нима учун тўйда қатнашмади? Бу саволга ҳеч жавоб тополмасдим. Кўнглим ғаш, хаёлим паришон. Буни Иқболга билдирмасликка ҳаракат қилардим. Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади, деганларидай, Иқбол туйғунлик билан кайфиятимни сизди. Тўйдан бир ҳафта ўтгач, у менга оғир ботмайдиган қилиб деди:

— Малол келмаса бир гап сўрайман: нимагадир хомушроқ кўринасиз-а?

Неча йил синаб-севиб, ниҳоят рафиқам бўлиб қолган Иқболга юрагимни очдим. У менинг ташвишимга шерик бўлади, буни енгиллатишга ёрдам беради деб ишонардим.

— Нима қилиш керак? — деди Иқбол, авзойи ўзгариб.

— Қишлоққа бориб келсак, дейман...

— Вой! — кутилмаган тасодифга дуч келгандай ажабланди хотиним. — Тўйга чақирсангиз ҳам келмадилар-ку, ўзлари...

— Биласизми, Иқболхон, тоғам албатта келарди, бирор жиддий сабаб чиқиб қолган бўлса керак. Буни борганда биламиз-да.

— А-а? Курорт нима бўлади? — деди у дабдурустан.

— Қанақа курорт?

— Дадам: «Уйга кампирни келтириб қўямиз-да, сизларни Қора денгизга саёҳат қилдириб келаман», деганлар-ку.

Ҳа, Иқбол илгари саёҳат ҳақида айтганди. Мен, шунчаки хавас бўлса керак, деб унча аҳамият бермагандим. Маълум бўлишича, дадаси айтган-гани олиб қўйган, бир ҳафтадан сўнг жўнашимиз керак экан.

— Бўлмаса кетгунимизча қишлоққа бориб келақолайлик — дедим ёлборгудек бўлиб. Лекин гапим (биринчи марта) ерда қолди. Бу тасодифимиздан хабар топган қайнотам, курортдан қайтгач қишлоққа ўзи ҳам бола-галашиб боражагини билдириб, мени юпатди...

Курортдан оламжаҳон таассуротлар билан қайтдик. Шу заҳоти мен тоқчада йиғилиб турган газета, журналларни титдим. Ўзим кутганча, уларнинг орасидан мактуб чиқди. Мени қишлоққа илтижо қилиб чорлаган, юрагимга қаттиқ ғулғула солган ва тоғамнинг олдинги хатларидан бошқачароқ руҳдаги ўша — ҳикоям бошида келтирган қисқа, хушхат мактуб. Ёзилганига ўн беш кунча бўлибди.

Энди қишлоққа жўнаймиз дегандим, яна Иқбол оёқ тиради: дадасининг бўлак иши чиқиб, ўзининг эса хизматга тушиш вақти келиб қолганини баҳона қилди. Мен ортиқ қистамадим. Йўлга отландим. Иқболнинг заҳраси учиб деди:

— Вой, бу нима қилиқ? Дадамдан рухсат олмасдан-а?!

Мен индамасдан сумкага зарур буюмларни жойлай бошладим. Иқбол, ҳазиллашяпти, деб ўйлаб турган экан, ташқарига йўналишим билан эшикни тўсди ва ёқимли жарангдор товушда кулиб юборди-да, бурнимни аста чимчилади:

— Жаҳлингиз шунақа бурнингиз учуда турадими, а?

Чап бермоқчи эдим, бўйнимга маҳкам осилди. Узоқ муддат бир-биримизга савол назари билан термилишиб турдик. Мен шимимнинг чунтагидан мактубни олиб унга тутдим. Апил-тапил очиб ўқиди-ю, ўй суриб қолди.

— Хўп, нимада борамиз? — деди.

— Машинангизда.

— А-а? Қишлоққа мен ҳайдаб борсам... Кулишмасмикин-а?

— Нега кулишади, майли, қишлоққа кираверишда рулни менга бера-сиз, — дедим.

Худди шундай қилдик. Болалигим ўтган қишлоқнинг боғ-роғлари, ям-яшил қирлари, йўл ёқаларидаги ҳар бир дарахтию бутаси кўзимга шундоққина таниш. Кўчаларда одам сийрак, унда-мунда машина кўринади, трактор тариллаб қолади. Ҳов қадрдон адирдан — ўзим ишлашган кўчатзор ўрнида барпо бўлган мактаб боғи тарафдан усти брезентли машина кўринди. Яқин келганда рулдаги одам бизга тикила-тикила, тўхташга ишора қилди. Мўйловдор кишини таниб қолдим. Иккимиз ҳам машинадан тушиб, кўриша кетдик. У тоғамни устоз дея ҳурматлайдиган, боғ яратган вақтларда олдимизга тез-тез бориб турадиган совхоз агрономи Полвон эди. Дароз, хушчақчақ бу кишининг юзи ҳабашдай қоп-қора бўлгани учунми, ҳамма уни «Қора полвон» деб қақирарди.

— Хўш, Халилжон, ука, устозни кўргани келибсизлар-да. Балли. Уйла-нибсан, эшитдик, муборак бўлсин, — деди-да, машинада уялинқираб ўтирган Иқболга бош қимирлатди. — Сени кутавериб устознинг кўзлари тўрт бўлди. Хўп, сизлар бораверинглар-чи. Мен салдан сўнг ўтаман...

— Полвон ака, тоғам яхши юрибдиларми?

— Борганда биласан, укажон. Ҳа, айтмоқчи, тоғангнинг мактубини олгандирсан-а? Уни мен ёзиб бергандим...

Бу гапи мени баттар хавотирлантирди.

Биз кириб борсак, ранг-рўйи бир ҳолатда, ориқлаб ёноқлари бўртган, соқоллари ўсиқ тоғам тўшақда, ёстиққа суяниб ўтирган экан.

— Нима бўлди, тоғажон?! — дедим хижолат ва ҳаяжоң ичида. У индамади. Каравотдан тушишга уринди, тушолмади. Мен билан кўришгач, тортинибгина бўйнини эгиб келган Иқболнинг елкасига қоқиб, юзидан силади. Кейин тўшак қатидан бир тилла узук олиб (хотинидан қолган экан), Иқболнинг бармоғига тақди, астойдил дуо қилиб, яхши тилаклар тилади. Тоғамнинг ҳоли танглигини кўриб, ортиқча сўз айтишга ботинолмадим. Очиғи, тилим лол бўлиб, узр-маъзур айтиш учун ўйлаб қўйган гапларим ҳам бўғзимда қолди.

— Кўнглимдаги иш бўлганидан кўп мамнунман. Фақат боролмаганимдан афсусдаман. Айбга қўшмайсиз, келин! — деди тоғам ноқулай жимликни бузиб.

Тоғамнинг қон босимини ўлчадим, томир уришини санаб, юрак маромини тингладим. У менга савол назари билан боқди. Албатта, касалга қаттиқ ботмайдиган қилиб, «сал босимингиз кўтарилибди», деб қўя қолдим. Аслида унинг асаби жуда қақшаган, урушда орттирган контузияси қўзғаган, дармони

қуриган эди. Олти йил давомида институтда олган билим-тажрибаларимни ишга солиб, тоғамни даволашга киришаман. Дастлаб район поликлиникаси ва дорихонага бориб келиш керак. Тоғамга чой ичириб, энди чиқиб кетаётгандик, қўлида тугун, ҳарсиллаб-гурсиллаб Қора полвон кириб келди. У бизни қайтариб, хонтахта атрофига ўтқизди. Каттакон кострюлда қайноқ шовла келтирган экан. Уни Иқбол билан иккимиз ликопчаларга солдик.

— Келинпошшани ҳам дарров ишга солиб юбордик. Чарларга қарз-дормиз-а, устоз? Қачон эркаликни қўйиб, ўрнингиздан турганингиздан кейин-а?.. Қани, меҳмонлар, аввал таом, баъдаз калом!.. — деб шанғиллади Қора полвон. Унинг бутун муомаласию ҳаракатларидан бу уй ўзиникидай бўлиб қолгани, тоғам билан қадрдонлашиб кетгани кўриниб турарди.

Тоғам толиқиб қолмасин деб, ташқарига чиққанимизда, Полвон ака мени бир чеккага тортди-да: «Қалай?» — деди беморга ишора қилиб. Мен аҳволи оғирлигини айтгандим, Полвон ака:

— Биласанми, бу ниманинг оқибати? — деди ва менинг жавобимни кутмаёқ давом этди. — Устознинг ўзи тишини-тишига қўйиб уруш жароҳатларини зўрға кўтариб келаётганди. Аксига олиб, боласи билан аёли бемаҳал куйдириб кетишди. Улганнинг устига тепган бўлиб, қуруқ тухмат...

Полвон ака яна бир хунук воқеани сўзлаб берди. Утган йили пахта терими кунлари, совхоз бўлимида дўппи тор келиб қолганда, мактабни ёпиб ҳамма ўқувчиларни далага чиқаришган. Тоғамнинг тажриба участкасида эса айни мева йиғиш, қора кишмишдан майиз қуритиш чоғи экан. Участкада ишлаб турган юқори синф ўқувчиларига ҳам бўлим бошлиғи: «Ишни тўхтатиб, пахтага чиқасанлар», деб буйруқ беради. Бу болаларнинг кўпчилиги агроном касбини танлаб, қишлоқ хўжалик институтига киришга ҳозирлик қуроётган экан. Тоғам бошлиқнинг буйруғига қулоқ солмайди. Уни мактаб ва совхоз раҳбарлари ўртага олиб қисишади. «Шогирдларни ўз севган ишларию ўқишларидан қолдириш — виждонга хилоф иш», — дейди тоғам.

Менинг таажжуб ичида ағрайиб турганимни кўрган Қора полвон: «Сен тоғангни яхши билмайсан», деб қўйди. «Нега билмас эканман?» ажабландим мен.

— Балки унинг болажонлиги, одамшавандалигини биларсан, — давом этди у. — Тоғанг яхшига яхши, ёмонга ёмон. Мабодо ножўя фирромликка дуч келиб қолса, унга қарши жониниям тикворади. Буёғини эшит: амалдорлар устозни «пахтанинг аҳамиятини тушунмаслик, сиёсий кўрлик»да айблашди. Хулласи, бу масала катта жанжалга айланди, устозни партия мажлисида муҳокама қилишди. Музокарада одамлар иккига бўлиниб кетди. Бир неча ветеранлар ва мен устознинг: «Мактабни ёпиб, болаларни пахтага ташлаш тўғрима», деган фикрини қувватладик. Бошқа тарафдагилар амалдорлар ёнини олиб, устозни ёмонотлиқ қилишди. Охири улар тил бириктириб устозга партиявий жазо беришди.

— Қанақа жазо?! — сўрадим хавфсираб.

— Ҳисоб карточкасига ёзиш шarti билан қаттиқ ҳайфсан. — деди Қора полвон унча парво қилмай.

Тоғам бечорани қийнаб қўйган сабаб энди менга аён эди. Сабаб Қора полвон бу ҳодисага ўткинчи бир нарсадай қараётгани мен ажаблантирди.

— Энди нима бўлади?! — сўрадим яна бардошим тугаб.

— Қўрқма, укажон, аллақачон тоғангнинг аризасини «қор» тақдиротларга етказганмиз. Неча вақтлардан буён болаларни ўқувда «қор» қилиб, далада текин ишлатиб келаётганлари — ҳамма-ҳаммаси ас-саламат эдилар. Биз — тоғангнинг дўстлари ҳам қўл қовуштириб ўтирганларимиз биле. Устозни оқлайдиган нома ҳам йўллаганмиз. Ёз аввалида юқоридан «қор» қилиб келган, ариза билан номадаги гапларни текшириб кетган. Натижада «қор» етиб-миз. Башарти комиссия тўғри хулоса чиқармаса, кураш-«қор» шовдан давом эттираемиз, — деди Полвон ака.

Албатта, мен тоғамнинг ҳақгўй, талабчан, ўрни келганда «қор» қилиб одам-лигини илгаридан билардим. Ўқувчилар билимига баҳо қўйиб «қор» қилиб, директор билан келиша олмагани учун, кўплашиб уни «қор» қилиш ва тажриба участкасига ўтказиб юборишган эди...

Полвон ака билан суҳбатимиз тугагунча Иқбол қароқчи «қор» қилишда

айланиб юрди. Бу ердаги асабий вазият Иқболни ўйга толдириб қўйган эди. У менга нималарнидир айтгиси келар, аммо тили бормай турарди. Албатта, шаҳардаги қулайликлар бу ерда йўқ: овқатни газ-плитадамас, ўчоққа ўт ёқиб пишириш керак, ювиниш, тараниш учун мўрчага борай десангиз — анқонинг уруғи, кўнгил ёзиб сўзлашадиган биронта таниш-билиш бўлмаса... Иқболнинг авзойини кўра туриб, ўзимни билмасликка олишим мумкин эмасди.

— Зерикиб қолдингиз-а, Иқболхон?

У иккиланиб турди-да:

— Гап зерикишдамас-ку, ишга тушиш вақтимиз бўп қолди, — деди. — Иннайкейин, дадам ҳам қийналиб қолгандирлар...

Нима қилиш керак? Тоғамнинг касали оғир, шу аҳволда ташлаб кетиб бўлармиди. Уколни ҳам ўзим қиялман. Яқин қўшнилар тез-тез кириб туришар экан, биз келгач, уларнинг ҳам қадамлари сийраклашди. Ҳатто Қора полвон ҳам кўринмай қолди. Шу гапларни айтгандим, хотиним олдинига одоб билан:

— Албатта мен ёнингизда ёрдамлашиб туришим керак эди, — деди.

Кейин эса ўртага кўндаланг савол қўйди. — Чорасини топинг, нима қилай, ахир?!

Жиддийроқ гапирай десам, ўртадан парда кўтарилиши мумкин.

— Дадамларга сабабини айтиб телеграмма берсак, яна беш-олти кунда тоғам зора сал ўнгланиб қолсалар, жавоб сўрардик, — дедим ётиғи билан.

Яна икки кун ўтди. Иқбол уй юмушлари билан куймаланган бўларди-ю, менга бир оғир сўз қотишга тоқати қолмаганди. Энди раъйига юрмасам, тараглашиб турган бардош узилиб, ўртада бирон кўнгилсизлик чиқиши мумкин эди.

— Сиз бора қолинг, Иқболхон. Мен кейинроқ...

— Қачон? — деди у зарда билан. Елкамни қисдим. Унинг бардоши тугаган эди. Сирли истеҳзо билан давом этди:

— Агар кўнглингизда қолиш истаги бўлса, ўзингиз биласиз!..

Иқбол кетди. Тишимни-тишимга қўйдим. Сир бой бермай, тоғам муолажасига астойдил киришдим. Яхши муомала, кучли дори-дармон олдида дард чекина бошлади. Аммо у бутунлай даф бўлмас, сабаби аён эди. Аввало, тоғамнинг кўнгил дардини аритиш зарур. Қора полвонга шу фикримни айтган эдим, у қувониб кетди.

— Агар ёнимга қўшилишсанг, ҳозироқ обкомга борамиз! — деди.

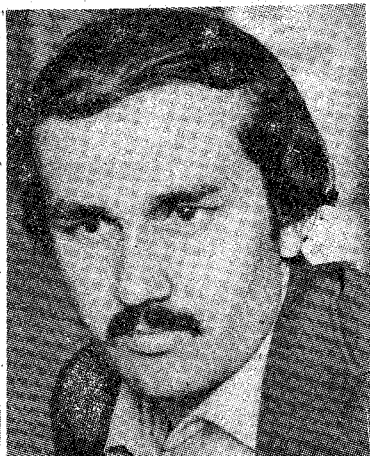
— Қаерда эдинг? — сўради тоғам обкомдан қайтганимиздан сўнг.

Мен қилган ишимизни яшириб ўтирмадим.

— Масала сизнинг фойдангизга ҳал бўлибди, тезда жавоби келаркан, — дедим. Буни эшитган тоғамнинг ботинқираган кўзлари чақнаб, севинч ёшлари тирқиради. Шу заҳоти ёнбошлади, салдан кейин ростмана ўтириб олди-да:

— Менга қара, жиян, — деди товуши титраб. — Боламдан қайтмаган эди, сендан қайтди, мингдан-минг шукр. Бироқ сезиб юрибман, турмушинг омонат бўлиб қолди. Биласан, сенга ҳеч қачон қаттиқ гапирмаганман, буйруқ қилмаганман. Энди биттагина буйруғим бор: шу бугун, йўқ, ҳозироқ келиннинг ёнига жўнайсан. Агар йўқ десанг, бил, унда мен чиндан ҳам тамом бўламан. Ҳақиқий йигит сал нарсага хотинидан безиб юрмайди. Вақт топганларингда, хабар олиб турарсизлар...

Тоғам, узлуксиз гапирганидан мажолсизланиб ёстиққа суянди-да, кўзларини юмди. Мен бу олижаноб инсонга термилдим. У бир менинг эмас, ҳамма яхшиларнинг тоғаси эди...

Мирзо Кенжабоев

РУҲИМДА БИР ҲАЙРАТ ҚҮЮНИ ТЎЗАР

Қадимий кўшиқ

Қайси кундан, қайси замондан
Юрагимда тинмиш синдулоч:
Қумриларим қолиб забондан,
Ёзур қаҳр қушларим қулоч.

Кўпдан гўзал ўйлар, ўланлар
Билдирмасдан видо қилдилар.
Фаҳми ноқис, қўли баландлар
Муҳаббатни адо қилдилар.

Девона дил топгайми қарор
Ётмаса гоҳ имкон, фурсатинг.
Фақат, ишқим, курашлар аро
Мадад бўлур сенинг қудратинг.

Биз бормадик, маҳзуна гул ҳам
Бош ургали ибo қилдилар.
Жон-жонимда — ўзга бир гулхан,
Муҳаббатни адо қилдилар.

Муҳаббатга шафқатсиз дунё,
Нафратга ҳам қилмайди тоқат.
Айт, узлатинг қайси бир маъво,
Эй кўнгилда унган ҳақиқат!

Менга борлик, осмон-уфқлар
Буюк севги ато қилдилар.
Лекин кўнгил кўзи юмуқлар
Муҳаббатни адо қилдилар.

Туташмасин қай йўлга йўлим,
Дунёсидан топмадим ором.
Дунёсидан тўлмаин кўнглим,
Бир гул уздим боғдан бу оқшом.

Бир гул уздим... Некбин булбуллар
Туни бўйи нидо қилдилар:
«Муҳаббати омон бўлгурлар
Муҳаббатни адо қилдилар...»

Оҳува

Келганим бир чангли, энсиз йўл эди,
Қўлларим қуруғу кўзим ҳўл эди,
Юрак пойтахтимда меҳр мўл эди,
Хўш, дедим, хуш ўтган чоғлар, оҳува¹.

Дардимга сабаб йўқ бу хазон фасли,
Балки, дилгир қилди одамзод насли,

¹ Оҳува — халқ кўшиқларининг томоққа чертиб айтиладиган бир тури.

Ё дунё ранглари қоришди асли —
Қизиллар, қоралар, оқлар, оҳува.

Руҳимда бир ҳайрат қуюни тўзар,
Боғларнинг лашкари яланғоч кезар.
Жисмимда андуҳдан бир дараҳт ўсар —
Бағримни тешадир шоҳлар, оҳува.

Оламда менинг ҳам куйим бўладир,
Қуёшга қараган уйим бўладир,
Ҳовлимда ғаройиб ўйин бўладир,
Буралиб куладир тоқлар, оҳува.

Қўл чўзиб юрагим тошин тутарман,
Бу юмшоқ тошни мен кимга отарман?
Беш кунлик дунёда билмай ўтарман —
Телба ким, ким ўзи соғлар, оҳува.

Оламни мунаввар этмагунча то,
Фарёдим фалакка етмагунча то,
Мен ернинг юзидан кетмагунча то,
Кетмас юрагимдан доғлар, оҳува.

Сирли ғор

«Шоҳизиндадаги... бир қабрдан йилнинг маълум даврларида сирли садо чиқади. Бу садо гоҳида жанг майдонидаги найза-қиличлар жарангига ўхшаса, гоҳ темирчининг бир меъёра болға уришини эслатади... Ривоятга кўра, қадим замонларда суғд тупроғига ёв бостириб келибди. Жанг узоқ давом этибди. Суғдларнинг жасур лашкарбошиси ноилж қолиб, шу ердаги ғорга яширинганмиш. Ҳозир улар қилич-қалқон ясаётганмишлар. Қачонлардир чиқиб, ёвга зарба беришармиш...»

Нусрат Раҳмат ҳикояларидан.

Яна ёвлар келди, ёвлар ортидан,
Юнони шох отди, араби — ғазот.
Жасурлар туғилди халқнинг дардидан,
Бари мағлуб бўлди... Чикмади у зот.

Ғорда... Ғорда эса болғалар зарби,
Ғорда тинмас эди ул сирли садо.
Эл нажот тиларди: чиқ энди, мардим,
Юртингга озодлиғ айлагил ато! —

Кўзини борича очиб, диёрга
Яна босиб келди бадавий мўғул.
Ночор эл муножот айлади ғорга:
Чиқ энди, мадад бер, муҳтарам ўғил!

Ҳар гал ёв босганда эл солиб уввос,
Товушин кўтарар эди бир парда:
Тупроқни ёғийдан айлагил халос,
Бор бўлсанг, чиқа қол энди, саркарда!

Фалак — тегирмоннинг оғир тоши деб,
Халқ сукут қилганда, битиб сабрлар,
Энди чиқа қолгин, лашкарбоши, — деб
Йўқлади, йиғлади ҳатто қабрлар.

Душман келаверди, оқибати — Шарк
Золимлар ҳукмидан куя бошлади.
Азал бир-бирини деб ўрганган халқ
Энди бир-бирини ея бошлади.

Балки ғор тубида саркарда ҳайрон —
Чиқиб кимга боқсин, топсин не йўриқ:
Тош отар, ўқ отар, сўз отар бийрон
Шоҳга шоҳ, хонга хон, уруғга уруғ.

Куйгамас, кўникди Ватан ҳарбларга,
Улус ўз-ўзига ёвлашди такрор.
Сирли садо бериб, куюк қалбларга
Таскин бўлаверди Шоҳизинда, ғор...

Латифалар эмас, юрак-бағримдан
Мен ўйчан ўланлар англаб юрардим.
Тошкентдек ҳайрати ўлик шаҳримдан
Мискин ривоятлар тинглаб юрардим.

Самарқанд васлига ошиқдим бир кун,
Таскинлар топсин деб ошиқ юрагим.
Мен ҳам зиналарни санадим дилхун,
Мен ҳам ғор тубига кулиб қарардим:

Токай алдагайсан ғофил дунёни
Эй ровий мангулик, эй ширин оғу?!
Уриндим, суриндим, сирли садони
Фақат... юрагимдан эшитдим, ёху!

Элга фош қилмадим ҳолимни бироқ,
Англашар, маталдан бир кун тўйсалар.
Қалбимда оҳанглар ясарди яроқ,
Қалбда жарангларди қилич-найзалар.

Муқаддас жойлар кўп заминда ҳамон:
Миср, Доруссалом, Шоҳизиндами...
Ўзал афсонаси борларга аммо
Индама, юрагим, ҳаргиз индама.

Индама, гулханим, тошим, шалолам,
Башарни айирма йўғу боридан:
Умидвор яшасин бахтга зор олам
Садо тинглагунча юрак ғоридан!

Шарқий

[Махтумқулига назира]

Кўнгил, йироқларга боқмагил пурғам,
Баҳорлар боғлардан қочган чиқадир.
Кўз солсанг, мен каби ношуд шоир ҳам
Дунёнинг бир сирин очган чиқадир.

Муҳаббат кўнглингда куйларкан кўшиқ,
Ўкинма, бир ҳолни сўйлайин очиқ:
Ердан чиққан бўлар ҳар шўрлик ошиқ,
Ҳар малак осмондан тушган чиқадир.

Хоҳ четни кезайин, хоҳ ўз еримни,
Дўстона ташладим мен кўз қиримни.

Э, дунё! Топмадим лекин сирингни —
Дўст деб юрганларинг душман чиқадир.

Зот десанг оламда мукаммал, хотам,
Дўстгаю душманга тутавер мотам:
«Жаннат»дан қувилган чиқар ҳар одам,
Ҳар «шайтон» дўзахдан қочган чиқадир.

Бир маълум ҳолатни айтай, ёронлар,
Қайси юрт бўлмасин, қайси замонлар,
Зоҳиран шўх кулиб юрган инсонлар
Бағрида бўронлар кўчган чиқадир.

Фироқлар сўрса ҳам кўздан сиришким,
Худо-ё, кўнглимда ўлмасин ишқим,
Дунёдан севгисиз кечмасин ҳеч ким,
Кечса, дунё ундан кечган чиқадир...

Устоз Миртемир диёрида

Қай кунким, жаҳонга келди, Туркистон,
Жаҳон бул майдонга келди, Туркистон.

Азиз тупроғингни бир бор кўрганлар
Дилгаю иймонга келди, Туркистон.

Ҳар гал бул бўстонга қелганда ёғий
Оғриқ устихонга келди, Туркистон.

Тарих йўлларида туркулар учди:
О, қандай замонга келди, Туркистон?..

Урхоси фалакка етганда гоҳи,
Ой деди: осмонга келди, Туркистон.

Бу кун таъзим ила келдик, англадик;
Анлаган инсонга келди, Туркистон.

Йўқ, бошқа от ила ётлар келмади,
Бўйла, Туркистонга келди, Туркистон.

Мирзо, устозларни ёд этиб, бу кун
Юракда фиғон-а келди, Туркистон.

Болалар дунёси

Куриётган Орол тузларини шамоллар учириб келиб, тупроқ ва сувларнинг таркиби бузилмоқда. Оқибатида Мўйноқ қишлоғида болалар нобуд бўлмоқда... [Газетадан]

Болалар дунёси асли бу дунё!
Улар қочаётир кимнинг дастидан?!
Бағри кенг бир Ватан турганда, аё,
Гўдакка жой бердик ернинг остидан.

Ўзбек тупроғида азал бир пора
Кичик чилламосор бўлган қанчалар.
Кўпайиб бормоқда нечун тобора
Қабристонга туташ қабристончалар?!

Замон тортиб яшар саволлар юкин,
Дош берар «Не учун?», «Нега»ларига.
Тупроқ эга бўлар оқибат бу кун
Тупроқнинг бўлажак эгаларига.

Қасида битдилар, марсия эмас,
Айбодуру хоину сотқинларига...
Марсия тўқурман, қасида эмас,
Ватаннинг бўлажак ҳокимларига.

Нималар юз берар ўзи ер узра?
Кичик манзарада — қанча кечмишлар?!
Кийим-кечаклари билан гўр узра
Азиз бешикларни ташлаб кетмишлар!

Болалар дунёси бундай беомон:
Митти бош чаноғи, жажжи қўл, ияк...
Ер тагин мен кўриб яшарман аён,
Эй менинг бир парчам — бир ҳовуч суяк!

Мозорнинг на исён, на овози бор,
Гўрлар қайиқчадек чўймоқда ноҳақ.
Айбинг не, фалакнинг не қасоси бор? —
Товуш бер, айтиб кет, эй бўлажак халқ!

Львов — тош шаҳри...

Севгилим,
Бу қандай шаҳардир, билмам,
Ҳайкаллар жисмида сезаман оғриқ?
Мармар аёлларнинг кўзлари билан
Бизни таъқиб этар бу ерда тарих.

Бу тош кент отгайдир тошдек саволлар,
Аммо тош кўнглини бизга очолмас:
Қанотли аёллар — бу тош хаёллар
Учмоққа чоғланар, лекин учолмас.

Бир мунис дилдорнинг умри — турғунда,
Мармар сочларига нафис чанг инган.
Оҳ, унинг қай жангда, қайси қирғинда
Қаноти дарз кетган,
Билаги синган?!

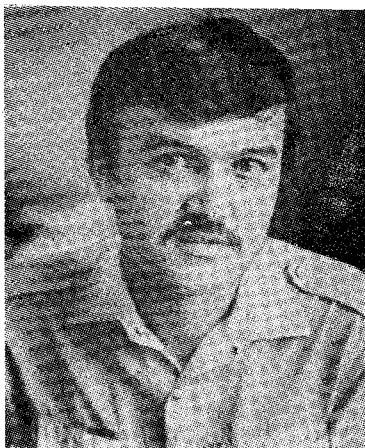
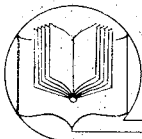
Она қабри узра бир малак — нозик,
Кафтлари тўсиқдир кўз ёшга — селга.
Шод элдан яширмиш у мунглуғ юзин,
Биз-чи... шод боқамиз гоҳ мунглуғ элга!

Ушбу, киночилар айлаган таҳқир¹ —
Арман жомесининг меъмори, кимдир?
Биз тинмай сўраймиз, сўйлаймиз, ахир,
Бу армон жомеси абадий жимдир!

Бино пештоқида бир мармар сулв
Ўз тикув дастгоҳи узра эгилган:
Аср яраларин тикмоқчидир у...
Чархи айланмайди. Бағри эзилган.

Севгилим,
Бу дунё фаришталарин,
Бу замин ҳурларин айлабон ҳалак,
Қайси айби учун,
Билмадим, барин
Тошга айлантириб қўйибди фалак!

¹ «Тўрт мушкетёр» фильми суратга олинаётганда ёдгорликнинг баъзи жойлари шикаст еган.

Хайриддин Султонов

УЧ ҲИКОЯ

Умр эса ўтмоқда

Қачонки, Озод чойнинг таъмини фарқлайдиган бўлдию қарий бошлаганини сезди. Қирқдан кейин киши умрига умр қўшилмаслигини, аксинча, умр кетишини ҳам у шундагина — икки кам элликка кирганида айниқса яққол англади. Яқин-яқингача чойга бефарқ, фамилми, кўкми, гуржию ҳинд чойими—суриштирмай симириб кетаверар эди. Бир вақтлар, ҳали ота-онасининг бағрида яшаган кезларида чойга ружу қўйган раҳматли чол-кампирнинг гапларини жимгина тинглаб ўтираркан, буларнинг барчаси унга кексалик хархашаси каби туюлар, баъзан кулгиси қистаса, баъзан ғаш келар эди. Ўзиям, чол-кампирнинг бу борада инжиқлиги бир-биридан ошиб тушарди: «Ҳой, чойингизнинг рангини тутатсангиз-чи, келинпошша, нима бало, менинг рангимдан баттар сарғайиб кетибди», «Манави «тўқсон беш»ни алоҳида дамланглар, кийик ўт солиб»; «Чойми бу, таҳорат сувими?!»; «Чой, деб хашакни кўтариб келаверасанми, ўғлим, устига юз сўм олсаям, ўша Хатча бужурнинг «индийский»сидан бир думалоққина олмайсанми?»; «Анзиратхоннинг келини бир чой дамлайдики, пичоқ билан кесиб ичасиз...»

«Ўзгалар устидан кулмагин зинҳор, сенинг устингдан ҳам кўлгувчилар бор», деганларидек, мана бугун Озод ҳам ота-онасининг ҳолига тушиб қолди. Ҳинд чойининг ҳам фақат фил суратлигини дамлатади, топиш қийин — икки баравар бериб чайқовдан олади, хўплаганда оғзи куймаса, хумори босилмайди. «Мабодо чой пайти бу меъёр жиндек бузилгудек бўлса, ёшлик чоғлари қулоғига ўрнашган замзамалар дарҳол тилига югуриб келади: «Бунинг чой эмас, ўлик ювадиган сувга ўхшайди-ку...»

Вужудининг бундай лаззатталаб бўлиб қолаётганини Озод қариликнинг илк аломати, деб билди ва беихтиёр бу хусусда бот-бот ўйлай бошлади.

Элликка бораётган одам, уйқу қочган бедор кечаларда нималарни ўйлайди? Ўтган умрини, ота-онасини, қилган ишларидан кўра ҳали қилиб улгурмаган ишлари кўплигини, албатта. Табиийки, туғилиб ўсган юртини эслади — ё шаҳри азимни, ё кўҳи баландни. Озод ҳам ана шундай тунлар баъзан шифтга термиллиб ётаркан, гоҳ хаёлан олисларда қолиб кетган қишлоғига қайтар, гоҳ эса умр йўлларида неники топган ва йўқотган бўлса, барини ўзича тафтиш қилар эди. Шу кунгача эришган нарсалари кўз ўнгидан бир-бир ўтарди: институт, диссер-

тация, беғалва иш, бетон каталак, хотин, тўрт қиз, тарвуздек қоринча, тепакал, қон босими... Йўқотган нарсалари ҳам оз эмасди, буни ҳатто фикран сарҳисоб этмоққа ҳам юраги дов бермас, яхшиси; имкони борича бу ҳақда ўйламасликка тиришар эди. Бу ҳолат гадойтопмас қишлоқдан келиб, улкан шаҳарда, икки миллион одам орасига сочиб юборилган ризқ-насибасини амал-тақал қилиб териб еб юрган ва элликка бораётган ҳар бир киши учун, эҳтимол, бегона эмасдир. Қариликни бўйнига ола бошлагунига қадар бу тўғриларда тузукроқ акл юргизиб кўришга, очиги, фурсати ҳам бўлмаган эди. Онаси шўрликнинг мудом жигари оғрирди, яхши докторларга кўрсатиб, яхши санаторийларда даволатса бўларди, буларнинг ҳаммаси ундан — шаҳарлик ўқимишли ўғил, тўнғич фарзанддан лозим эди, бироқ, афсуски, у пайтларда бунга унинг вақти йўқ эди. Бир кун фурсати етиб бундоқ қарасаки, кеч — умр ўтибди, она эллик уч ёшида, бир пиёла чой ичгудек нафасда жимгина мангу фароғатга кетибди. Эллик уч ёш! У эса ҳадемай элликка киради. Шу ёшидаёқ унинг минг бир касали бор, қизларининг эса ҳалитдан фурсати йўқ: бири музика мактаби билан, иккинчиси араб тили билан банди, учинчиси...

Ким билсин, балки умр вафо қилса, у ҳам отасига тортиб, етмиш иккигача — пири бадавлат бўлгунига қадар яшар? Аммо бунда ҳам тасалли оз: жуфти ҳалолидан айрилгач, ота кун кўрмади ҳисоб. Аввалдан ёш боладек инжиқ одам, келинларга қарам бўлиб қолганидан кейин мана шундай бедор кечаларда дилдан неларни ўтказди экан? Ахир, бечора чол бир қиш оқшоми қор уриб турган деразага тикилиб: «Битта ота ўнта ўғилни уйлантиради, лекин ўнта ўғил битта отани уйлантиролмас экан», деб бежиз айтмагандир...

Озод ота-онасини эслаган сари қишлоғи ёдига тушаверди, қишлоғи ёдига тушган эса, юраги сиқилиб бориб кўргиси келаверди. Сўнги беш-олти йил мобайнида турли сабабларга кўра қишлоғига қадам босмаган эди. Ота хонадонининг устун — чол-кампир экан, улардан кейин ҳовли-жой вайронадек ҳувиллаб қолди, у ҳам киндик қони томган уйни, бунда меросхўр бўлиб қолган укасию ён-атрофга тушган опа-сингилларини деярли соғинмай қўйди, дийдор қувончи ўрнига телефон кўнғироғи кифоя қила бошлади, «Ҳа, ишқилиб, қаерда бўлсаям, тинч бўлсин», деган омонат тасалли қориндошлар ўртасидан кўтарилган алланиманинг ўрнини босгандек туюлди.

Бир яқшанга куни чой ичиб ўтириб Озод хотинига маслаҳат солди:

— Бу йил ёзда энди чамадон кўтариб аэропортма-аэропорт судралиб юрмасанг-у, отпускани қишлоқда ўтказасан, нима дейсиз? Чол-кампирни кўп туш кўряпман. Тоza ҳаво, сут-қатиқ сероб, қизлар ҳам мундоқ яйраб келишар,

— Ихтиёрингиз, — деди хотини чимирилиб ва ўрнидан туриб кетди.

Ун беш йил бирга яшаб хотинининг феъл-атвори Озодга беш қўлидек аён бўлиб кетган эди, таклифнинг у қадар ёқмаганини сезди. Бошқа пайт унинг ҳам дарҳол энсаси қотган ва бетўхтов муносабатларни «ойдинлаштириб олишга» киришган бўлур эди, бироқ бу сафар парво қилмай, йўл тадоригини кўра бошлади.

Тонг саҳарда поезддан тушиб қолишди. Бу станцияда улардан бошқа тушадиган йўловчи йўқ экан, вагонни тарк этишганини ҳеч ким, ҳатто проводник ҳам сезмай қолди. Поезд оғир уҳ тортиб олгач, чала-мудроқ йўловчиларни аллалаганча яна йўлига равона бўлди.

Ҳали барвақт бўлишига қарамай, чилла эмасми, қуёш ёниб бош кўтармоқда эди, Озод жанубдан эсаётган шабада кенжа қизи Саноатнинг уйқуси ўчмаган юз-кўзларини сийпалаб, жамалак сочларини тортқилаб ўйнаётганига бир зум қараб турди-да:

— Ана, келдик отангнинг юртига, онам! — деди хурсанд бўлиб.

Станциядан Чорвоқтўронғига қадар машинада бир соатдан мўлроқ юрилди. Озод атрофга аланглаб, на бирор автобус, на такси қорасига кўзи тушган, укасига хабар бермаганига афсусланди. Сипогарчилик қиламан деб, сарсон бўлади шекилли.

Муюлишда ўтган-кетган машинага умидвор қўл кўтариб ярим соатдан зиёд туришди. Қатор-қатор «Москвич»у «Жигули»лар физиллашиб ўтар, лекин биронтаси лоақал кўнгил учун ҳам тўхтамас эди. Озод ҳам асабийлашиб, ҳам нам тортиб, терак тагида юкларни пойлаб турган бола-чақасига қайрилиб қарамас, бироқ қизларининг юзида зерикиш ва чарчоқ пайдо бўлганини, хотинининг

қора кўзойнак остидаги бўялган кўкимтир қовоқлари баттар осилиб кетганини яққол сезар эди.

«Наҳот бирор таниш учрамаса?! — деб ўйларди у ўзини бениҳоя бекадр ҳис қилиб. — Тавба, шунча одам, наҳотки ҳаммаси бегона? Лекин, қизиқ, эҳтимол, улар мени танимас, бироқ мен ҳам уларнинг бирортасини танимаяпман-ку?»

Ниҳоят, шалоғи чиққан бир «Нисса» беш-ўн қадам ўтиб гуриллаб тўхтади. Озод, гўё жиндек ҳаялласа, машина қайтиб қорасини кўрсатмайдигандек югургилаганча етиб борди, эшикни очар-очмас ҳовлиқиб:

— Чорвоқтўронғига ташлаб қўйсангиз-чи, — деди.

Кабинада ўтирган ёшгина, лекин эрта қорин қўйиб юборган, ингичка сарғиш мўйловли йигит унга қараб кулимсиради:

— Ассалому алайкум, домла, — деди ва қўлини чўзди.

«Таниркан! — Озод суюниб кетди. — Хайрият-э! Укамнинг ўртоқларидан эмасмикан?»

— Ваалайкум, — деди шошиб. — Шу... қишлоққа келаётувдик, буни қаранг... Бола-чақа билан, денг...

— Автостанцияга борақолмабсиз-да, бу ердан автобус бўлмайди, — деди йигит ачиниб.

— Ким билади, дейсиз. Илгари доим шу ердан кетардик. Автостанция ҳалиям молбозорнинг орқасидами?

— Кўчган, — деди йигит ва билагидаги соатига қараб қўйди. — Эски ҳаммомни билармидигиз, ўшанинг ўрнида.

— Э, шунақами? Ҳаммом-чи?

Йигит энсасини қашиб кулди:

— Ҳаммом... молбозорнинг ўрнида.

Озод унга ишонқирамай тикилди:

— Биласизми, шахматда буни нима дейди? Рокировка. Лекин, ҳайронман, автостанцияни тупканинг тагига кўчиришнинг нима зарурати бор экан?

— Энди, ўзгаришлардан биз ҳам қуруқ қолмайлик, дедик-да, — деди йигит ва бирдан унинг ҳожатмандлиги эсига тушиб, узр сўради: — Хафа бўлмайсиз-да, ака, жоним билан опкетардим, барибир Чорвоқтўронғигача бўш кетаман, лекин йўлда ГАИ бор, одамни гаранг қилади.

— Э! — деди Озод ҳафсаласи пир бўлиб. — Менга қаранг, кетавераёлик, ушласа, бир амаллармиз...

Йигит рўпарасидаги кўзгуча ортига қистириб қўйилган қандайдир қоғозни олиб унга узатди:

— Мана, қаранг, ака, ўзи икки марта тешилган...

— Майли, майли, — деди Озод тумтайиб ва: «Олиб кетмас экансан, бир соатдан бери бу ёлғон мулозаматга бало бормиди?» деб ўйлади ёғиниб, сўнг эшикни ёпаркан: — Ҳаммаёқ ўзгариб кетибди, ишқилиб, Чорвоқтўронғига борадиган йўл ўзгармаганми? — деб сўради.

— Узгаргани йўқ, — деди шофёр ва негадир кулди.

Шу пайт лоп этиб аллақаяқдан фургон такси келиб қолди. Энгақдор шофёр манзилнинг номини эшитиб, бароқ қошларини чимирди:

— Йигирма берасиз-да, қайтишда у ёқдан одам бўлмайди.

— Бошқа одам олмайсиз, тезроқ ҳайдайсиз, — деди Озод ҳам писанда қилиб.

Машина район маркази — Майдонтол томон йўл олди.

Озод шофёрнинг ёнида, атрофга бепарво боқиб борарди.

Майдонтол район ихтиёридаги шаҳарга айлантирилганидан бери Озод бу ерлардан ўтмаган эди. Ҳасан-Ҳусандек бир-бирига ўхшаш ўнлаб район марказларидан деярли фарқи йўқ: қатор тушган бетон бинолар, сирти оқлаб қўйилган хомсувоқ иморатлар. Маданият уйи, ресторан, «Чеҳра» универмаги, райком, райисполком, ҳар қадамда шиорлар... Райком биносининг қаршисидаги фавворали майдончага етганда Озод жонланиб, деразадан бошини чиқариб қаради. Бу жойда ажойиб бир гулзор бор, жаҳондаги жамики гулдан намуна учрайди, деса лоф эмас. Расул ака деган кекса тожик боғбон яратган бу гулзорда лоланинг ўзидан ўн саккиз нави қулф уриб очилиб ётади. Озод хотинига гулзорни худди ўзи бино этгандек ғурур билан бир-икки марта томоша қилдир-

ган, энди қизларига ҳам кўрсатиб қўймоқчи эди, бироқ не кўз билан кўрсинки... гулзорнинг ўрнида авжи шонага кирган пахтазор намоён бўлди. У ҳайроналик билан бир шофёрга, сўнг орқада қолиб кетаётган гулзор... пахтазорга қаради: йўқ, ўша майдоннинг ўзи, ана, ўртада доҳийнинг ўша ҳайкали, тўрт томонида ғўза, ҳатто тепадаги минбар пойига қатор қўйилган улкан бетон гулдонларга ҳам пахта экилган.

— Гулзорни нима бало қилдинглар? — деб юборди Озод, гўё бунга шофёр айбдордек.

Энгакдор йўлдан кўз узмай бораркан, пихиллаб кулди:

— Отақуловнинг онаси гулга эмас, пахтага бошқоронғи бўлган экан.

— Отақулов Қайнарободда эмасмиди?

— Икки йил бўлди, бу ёққа ўтган.

— Шунча гап-сўздан кейин ҳалиям амалдами? — деди Озод баттар ҳайратӣ ошиб.

Шофёр хийла вақт индамай борди, кейин яна боягидек бўғиқ товуш билан пихиллаб гапирди:

— Ўзи бир зиёфатда айтибди, ўлигимни мана шу кабинетдан олиб чиқасизлар, депти.

Озод жим бўлиб қолди, қайтиб гап қўшмади, фақат қишлоққа кириб бораверишда қизларининг чуғур-чуғурини босиб, дабдурустан:

— Расул ака-чи, Расул ака нима қилаётган экан? — деб сўради.

Энгакдор унга истехзо билан қаради:

— Анали садовникни айтаяпсизми? Ишлаб юрибди.

— Ўша ерда-я?

— Ўша ерда бўлмай, қаерда бўларди?

— Ахир, гулзордан асар ҳам қолмабди-ку, нимага қарайди энди? — деди Озод қизишиб.

— Нимага қарарди, — деди шофёр бамайлихотир сигарет тутатиб, — юрибди ўша пахталарни суғориб... Чопади, дори беради, ишқилиб, ойлигига яраша иш топилиб туради-да.

— Шундоқ миришкор одам... — Озод ўзича гапиргандек ғўлдиради.

Энгакдор бепарво қўл силтади:

— Отақулов айтгандан кейин ҳар қандай миришкорингиз ҳам «вийт» деворади.

Шофёрнинг гап оҳангида пинҳоний бир ғурур — зўр ёки зарнинг кучини ошкора эътироф қилувчи, мавриди келганда бундан ҳатто ифтихор этувчи кимсанинг ички мамнунияти сезилиб турарди, Озод баттар ранжиди.

«Мана бунақалар маъқуллайди, Расул акага ўхшаганлар бўйин эгиб беради, бошқалар жим туради, — деб кўнглидан ўтказди у, — шу тариқа ҳар қандай бемаъни иш халқ номидан қонуний тус олади-кўяди».

Иноят эшик олдида лой қораётган экан, буларни кўриб, бутунлай шошиб қолди:

— Ие, ие!

Сўнг жилдираб сув оқиб ётган ҳаворанг резина ичакнинг учини девор тагидаги бочкага тиқиб қўйди-да, апил-тапил лойдан чиқиб келди. Бошини оқ чит рўмол билан танғиб олган, оёғида кўнжи қайрилган резина этик, тўлишган-қорайган юзларига лой сачраган.

— Оббо! — деди кулиб, бошидаги рўмолни олиб юз-қўлини артаркан. — Сувоққа етиб келганингларни қаранглар-а! Муаззам, акамга этик опчиқ!

Озод ҳам кўнгли эриб, илжайди. Иноят ҳалиям ўша-ўша — ўзгармаган. Дунёда ҳамма нарса ўзгарса ҳам, Озод укасининг ўзгаришига ишонмас эди. Майли, яхшидир-ёмондир, жигари, бориға шукр, отасининг чироғини ёқиб ўтирибди. Шалдир-шулдир, соддалигию муғамбирлиги ҳам, бир оз тезоблигию танбаллиги ҳам ўзига яраша.

— Опчиқ, опчиқавер, — деди у ҳам кулиб, — акангни этик билан ҳам, кетмон билан ҳам қўрқитолмайсан. Соғиниб келганман ўзи.

Иноят унинг олдиға яқин келди-ю, икки-уч қадам нарида тараддудланиб тўхтади, бир акасиға, бир ўзининг усти-бошиға-қараб, нима қиларини билмай қолди:

— Энди... қандоқ бўларкин, ҳаммаёқ лой...

Озод эпчиллик қилиб, укасининг қўлини шартта қисиб кўришдию уни хижолатдан қутқарди:

— Кейин ачомлашармиз, — деди жилмайиб ва унинг елкасига қоқиб қўйди.

Иноят ҳам енгил тортиб, янгаси билан жиянларига юзланди:

— Яхши юрибсизми, янгажон? Соғлиқларингиз, ишлар?..

— Узингиз яхшимисиз, Иноятжон? Ҳорманг энди! — деди янга унинг кифтини тутиб кўришаркан. — Ҳашарга айтмасангиз ҳам келавердик мана. Муаззамхон тузукмилар, болалар?

Озод хотинига разм солиб, мийиғида кулиб қўйди: балога ақли етади. Қишлоқ жойнинг йуриғини беш қўлдай билади — қора кўзойнаги сумканинг тагига гум бўлибди, бошига ҳам зангори дурра ўраб олишга улгурибди.

Йўл-йўлакай сўрашишда давом этиб, дарвозахонадан ичкари кирдилар. Бўғотлари нураб ётган пастак деворлару уларга туташиб кетган аймақи ток новдалари ҳам, мўриси қийшайиб қолган эски ошхонаю этакдаги қатор молхоналар ҳам Озоднинг кўзига оловдай кўринди ва бир жиҳати укасининг камҳафсалигидан пича мамнун ҳам бўлди: ҳамма нарса ота-онаси тириклигида қандай бўлса, шундайлигича турарди. Мана шу деворларга отасининг қўллари теккан, шу йўлақларда онасининг излари қолган. Эҳтимол, укасининг ўрнида бошқа одам аллақачон уй-жойни бузиб, қайта қуриб ташлаган бўларди, лекин, унда, бу янги хонадонга қараб Озоднинг юраги бундай орзиқиб кетмас эди, албатта.

«Бу ҳовли асли Олимжон мингбошининг майдони эди, — деб ҳикоя қиларди отаси, — у қулоқ бўлиб кетганидан кейин отам раҳматлига колхоз берган экан. Отам мингбошининг Бешқашқадаги даласида қўш ҳайдарди. Мана шу икки уй, даҳлизни солаётганимизда, бошига тўсин тушиб кетиб ўлди. Шўрлик ота ўшанда ўттизгаям кирмаган эди, етти ёшимда ётим қолганман, болам».

Отаси баъзан ўғлининг бошини силаганча шуларни айтиб ўтираркан, жимгина хаёл суриб кетар, пиёладаги чойи музлаб қолганини ҳам сезмас эди. Озод эса унинг пинжига янада маҳкамроқ тиқилар, негадир юрагини билгисиз бир ваҳим босар эди.

Бу ҳовлида не умрлар кечганию не сир-синаотлар содир бўлганини ўйлаганида Озоднинг кўз ўнгига нима учундир дастлаб кўч-кўронини орқалаб олган, катта салла ўраган хумдек бошини эгиб, жазирама тупроқ кечиб кетаётган соч-соқоли оппоқ бир мўйсафиднинг суврати келар, болалик қуввайи ҳофизаси билан хотирасига ўрнашган бу сиймони ўзича Олимжон мингбоши деб тасаввур қилар эди. Еш бола чоғлари кечаси ҳовлига тушганида гўё у лоп этиб рўпарасидан чиқиб қоладигандек кўрқарди. Ҳолбуки, отаси Олимжон мингбошини на ёмонлаб, на яхшилаб гапирар, чунки уни билмас эди. «Қарғаган бўлса керак, — дерди фақат, уҳ тортиб, — дилидан ўтказворгандирки, отам жувонмарг кетди».

Ҳар бир хонадоннинг ўз тарихи бор, агар эринмай ёзиб чиқилса, мислсиз бир дoston бўладики, кўп ношуд қаламқашлар беиш-беобрў қолади. Озод ҳам ўз оиласининг шажараси, ундаги авлодлар алмашуви, шу кўҳна деворлар тарихининг тенги йўқ асарга мавзу бўлиши мумкинлигини яхши билар, бироқ айни пайтда уни бутун кўлами, жонли тафсилотлари, ғаройиб кечмишлари ва ғалати тақдирлари, кўзёшию фожиалари билан — ҳаётнинг ўзидагидай акс этириб боришга қурби етмаслигини ҳам тан олар эди. Мана шундай ибратомуз, ҳайратомуз тарихнинг олам аҳли назаридан пинҳон қолиши нақадар ачинарли!..

Иноятнинг зўр бериб қисташига қарамай, Озод уйга киришга унамади — айвон олдидаги пастак ёғоч сўрини маъқул кўрди: очик, баҳаво. Хотини қизларини бошлаб ичкарига — уст-бош алмаштиргани йўл олди.

— Муаззамхон қаёқдалар? — деб сўради у айвондан туриб.

Иноят сўри ёнида, акасининг қўлига обдастан сув қуяркан, ярим ўгирилиб кулди:

— Э, хабарингиз йўқ, у механизатор бўлиб кетган-у!

— Ҳо? Қачон?

— Икки йил бўлди. Турсуной бўламан, деб ётибди ишқилиб.

— Болаларинг ҳам кўринмайди-ку? — Озод туфлисини ечиб, сўрига чиқди.

— Қаёқда бўларди, дейсиз, далада-да. Иккита кичкинаси боғчада. Ие, шошманг, ака, кўрпача опчиқай.

— Қўяверсанг-чи!

— Йўқ, ҳозир-ҳозир... — Иноят шоша-пиша этигини ечиб, уйга кирди, бир кучоқ кўрпача-ёстиқ кўтариб чиқаркан, оғзини катта очиб кулди: — У-бу, дей-миз-у, ака, хотин ҳам керак-да, одамга.

— Нимасини айтасан, — деди Озод, хонтахта устида уймалашган пашшаларни ҳайдаркан.

— Ҳалиям уйга кираверайлик, ака, пашша кўп, лаънати еб қўяди одамни, — Иноят кўрпача ёзаётган жойида тўхтаб, унга савол назари билан қаради.

Озод бепарво қўл силтади:

— Э, пашшани энди кўрибмизми.

Хотини эгнида парча гулли халат, зар жиякли лозим, зинапоядан тушиб келди-да, дарҳол қизларини ишга солди:

— Сабоҳат, сен амакингга қарашвор дарров!

— Саодат, сен сумкадаги нарсаларни бу ёққа опчиқ!

— Садоқат, чойнак-пиёлаларни ювиб ташлайқол, жоним!

— Қўйинг-э, янга, одамни уялтирманг, ўзим, — деди Иноят ошхона томон бораркан. — Иш буюрманг меҳмон қизларга. Ҳозир Муаззамниям қақиртира-миз.

— Йўқ, сиз акангизнинг ёнларига чиқиб ўтириб туринг, сингилларингиз ҳаммасини тўғрилашади. Бекорга боқиб ётибмизми бу қизларни, — деди янга жилмайиб.

— Жуда бўлмаса, майда-чўйда олиб чиқай, — дея Иноят бир зумдан кейин қўлида патнис кўтариб келди, билагидаги дастурхонни хонтахтага ёзиб, қанд-курс, мева-чеваларни олиб қўйди, жойлашиб ўтираркан, елим халтадаги буханка нонга ишора қилиб, узр сўрагандек деди: — Нонниям суви қочиб қолган экан.

— Магазиндан оласизларми? — деб таажжубланди Озод, қишлоқда туриб булқа нон ейиш унга эриш туюлди.

— Ҳа, — деди Иноят нонни кесаркан, — ҳар куни эрталаб Тўрабой райондан опкелади. Уч йилдан ошди, хотинларнинг жони кириб қолди.

— Таъми қалай, тузукми? — деди янга бир тишлам ушатиб оғзига соларкан. — Бизнинг дўконларда кўпинча ачиб кетган бўлади, акангизнинг ошқозонларига тўғри келмайди, доим бозордан ёпган нон олдира-миз.

— Таъми, ким билади, ёмон эмасдир, мен ўзим, масалан, ажратиб ўтирмайман, — деди Иноят чойни қайтараркан. — Қани, олинглар.

Озод хотинига зимдан разм солдию ноннинг таъми қанақалигини билди, укасига ачиниб кетди.

— Қани энди, имкони бўлса, тандирга иссиқ-иссиқ нон ёпиб еганга нима етсин, — деди у шунчаки гапиргандек, хотини сумкасидан олиб синдирган патирдан бир бурда оларкан.

— Тўғри, — деб хомуш бош ирғади Иноят, — имкон бўлса-ку...

Ташқаридан юк машинасининг бўғиқ товуши келди, сўнгра кабина эшигининг шарақлаб ёпилгани, дўриллаган овоз эшитилди: «Лойлар қорилган, иш каттага ўхшайди-ку!»

— Иноят, ҳўв Иноят!

Иноят шошиб ўрнидан турди:

— Оббо! — деди тўнғиллаб. — Изимдан етиб келади-я, ярамас! — У ялангоёқ, бетон йўлқадан шипиллаганча эшикка қараб юрди.

Озод хавотирланиб, йўлак томонга бўйнини чўзиб қулоқ сола бошлади.

— Пашшанинг кўплигини! Ужас! — деди хотини аста ва пиёласочиқ билан эринибгина ҳайдай бошлади.

— Дори сепиш керак, — деб йўл кўрсатди Саодат.

— Мана бу думалоқлар нима, ая? — деб сўради Саноат молхона олди-га қатор қўйилган чалмаларга ишора қилиб.

— Таппи.

— Буми? Чалма бу, қизим, молнинг гўнгидан бўладиган ўтин, — деб тушунтирди Озод.

Хотини тескари қараб кулди:

— Ордона, таппи билан чалманинг нима фарқи бор экан?

Дарвозахонадаги товушлар қаттиқ-қаттиқ эшитила бошлади, дўриллаган овоз ўтинч оҳангида яккаш: «Менга гап тегади-да», деб такрорлар, Иноят эса: «Айтаяпман-ку, боролмайман, боролмайман», деб тобора бўшашиб борар эди. Охири у писанда билан: «Бўпти, бир соатга бўлса, майли», деди ва изига қайтди.

— Ҳа, тинчликми? — деб сўради Озод.

— Кўрмайсизми! — Иноят аччиқланиб қўл силтади. — Дарров лайчасини чоптирибди-да.

— Ким?

— Ким бўларди, раис-да. Лайлакнинг кетидан қор ёғиб бир кунга аранг рухсат олувдим, манави дарвозахоналарни суваб қўяй, деб.

— Наилож, иш бўлгандан кейин... — деди янга елпиниб.

— Дарров қайтаман, — деди Иноят чўнқайиб этигини кияркан. — Эртага областдан комиссия келади, деяртудви, ремонтимиз чала. Хафа бўлмайсизлар-да, ака, а, янга? Йўлдан Муаззамни айттирвораман.

— Биз-ку, майли, лой нима бўлади? — деди Озод увишиб қолган ўнг оёғини узатиб.

— Э, ҳозир келаман, — деди Иноят ишонч билан. — Чой ичиб гаплашиб туринглар.

— Бўлмаса, бизга ойимнинг уйини очиб берсанг, — Озод сўри панжарасига таяниб, ўрнидан қўзғалди. — Вақтимиз кўп, ҳангамани кейин ҳам қилверармиз. Оз эмас-кўп эмас, бир ойга келдик. Отпускаи.

Иноятнинг юзида бир зум таажжуб, саросима кўринди.

— Жудаям яхши бўпти, — деди у ошхона томон юраркан. — Келаверинг, ака, эшик очиқ. Сираям қулф солганимиз йўқ. Қўли бормас экан одамнинг.

Иноят бола-чақаси билан яшайдиган уч хона, пешайвонли иморатнинг ёнида қадимдан қолган, пастак лойтомли икки хона, бир даҳлиз сўнги кунларини санаб турарди. Бобоси худди шу уйни — полсиз, деразалари патнисдек, пахса деворли кулбани солаётганида нобуд бўлган, ота-онаси илк бор шунда қовушган, машаққатли умри шунда кечган, беш фарзанднинг ҳаммаси шу ерда дунёга келган. Шунча инсонга ҳаёт берган қадрдон макон энди буткул ҳувиллаб ётибди. Ўзининг, жигарбандларининг киндик қони томган, марҳум ота-онасининг вужудини сўнги бор ювган сув тўкилган макон...

Озод кўнгли бир хил бўлиб, укасининг ортидан салқин, нимқороғи даҳлизга кирди. Иноят чироқ тугмасини босиши билан унинг кўзи дастлаб рўпара девордаги узунасига кетган билинар-билинемас ёриққа тушди. Хўрсиниб, шифтга, сарғайган вассажуфтларга қаради, сўнг оёқ остига тикилди. Ерда эски шолча, бурчакда кўҳна «Зингер» тикув машинаси — онасининг бисоти, ифтихори, устига гули ўчган сўзана ёпилган. Озод сўзанани аста кўтариб, андуҳ билан кўнглидан ўтказди: онам аллақачонлар раҳматли бўлиб кетди, бу эса ҳалиям турибди. Одамнинг умри бир жонсиз темирнинг умрича бўлмагандан кейин...

— Ишлайдими?

— Ишлайди-ю, ишлатадиган одам йўқ, — деди Иноят. — Қизлар ўрганар. Хўп, мен бориб келай, ака.

— Майли.

— Чарчагандирсизлар, уйга кириб дам олиб туринглар.

Озод укасининг узоқлашиб бораётган гурс-гурс қадам товушларига қулоқ солганча ҳамон «Зингер»га тикилиб турарди.

Барибир ўшанда у ноҳақ экан. Мен ҳалолман, тўғриман, ғирром мақсад билан бировга бўйин эгиб бормайман, деб оёқ тираб туриб олмаганида, укаси ҳозир бундай этигини дўқиллатиб юрмас, оққўйлак бўлиб, каттами-кичикми бир курсининг эгаси бўлиб ўтирар эди. Ҳатто онаси, товуши товланиб илтижо қилганида ҳам қайсарлигидан қайтмади, укасининг олдида, онасининг кўзига бақрайиб туриб, билими бўлса, ўзи киради, мен ёракорчилик қилиб чопиб юрмайман, деди. Отаси ўшанда очиқ айтди: сигирни сотиб берай, ўғлим, майли, сут ичмасак ҳам гўрга, шу уканг одам бўлсин. У, ранги гезариб, отасини жеркиб ташлади: сизки шундай десангиз, икки дунёда ҳам одам бўлмайди.

Очиғи, укасига ишонган эди. Үзи ўқишга кирган даврлар ҳамиша адолат тимсоли каби кўз ўнгида турарди. Ундан бери не-не дарёлар тескари оқиб, тоғлар кунпаякун бўлганини сезса-да, тан олгиси келмасди: билими бўлса, кирди. Иноятнинг ҳеч нарсаи бўлмаса ҳамки, билими бор эди. Аммо ўша йили қишлоқ хўжалик институтига фақат билимнинг ўзи кифоя қилмай қолди... Озод бениҳоя қаҳрланди, афсус чекди, бироқ надоматдан не фойда? Агар одамзод чеккан пушаймонлар инобатга ўтса, оламнинг ишлари бунчалар норасо бўлмасди. Бутун умид, жаҳду жадални Озод келгуси йилга мўлжаллади, ҳалол бўлиб ҳаромхўрларга ютқазгандан кўра эл қатори бўлмоқликни афзал билди, лекин кўкламда Иноят армияга кетиб, яна таассуф бармоғини тишлаб қолди. Иноят қайтиб келганида она дунёдан кўз юмган эди, кенжа ўғил, меросхўр, чироқчининг етмишига бораётган кекса отани ёлғиз ташлаб улкан шаҳарга бахт ахтариб келишига энг олижаноб мақсадлар билан ҳам оқлаб бўлмасди. Укаси ота ризосини олди — уйланди, тузлуқ тўрва бўйнига тушди, кўз очиб юмгунча уч-тўрт йил ўтиб кетдию бир этак бола-чақа фақат меҳр эмас, ош-нон ҳам талаб қила бошлади, билганининг барини унутган Иноятга акасининг олий маълумот, сиртқи бўлим ҳақидаги даъватлари энди кулгили кўриниши, ортиқча даҳмаза каби туюлиши табиий бир ҳол эдики, шу боис ҳам у гаражда оддий слесарлигича қолаверди. Тағин ҳам унга балли, шундан кейин ҳам акасининг бетига қаради, ҳалиям бошига кўтариб эъзоз қилади! Меҳри қаттиқ, бир оғиз сўзини дариғ тутган акасини!

Озод сўл қўлдаги ўймакор эски эшикни аста итариб, остонадан ҳатлади. Даҳлизга қараганда хона ёруғ, ярим белигача сарғиш парда тутилган деразалардан кун тушиб турар, бир тутам шуъла тўрдаги тахмон устида — ёғоч рамкадаги суратлар узра ўйнар эди. Отаси билан онасининг ёшлик йиллари алоҳида-алоҳида олдирилган суратларини кўп йил муқаддам уйма-уй юрадиган бир татар суратчи катталаштириб берган эди. Бунда уларнинг иккиси ҳам хийла ёш, нигоҳларига ҳали қарилик қайғуси, ўлим шарпаси қўнмаган, суратга тушаётганликларини билдириб жилмайиб туришибди. Отасининг бошида тўртгул дўппи, эгнида қалами камзул, азбаройи расмчининг маҳорати туфайли бўлса керак, ич-ичига бутган ёноқлари нимпушти кўринади, онаси эса оқ чит рўмол ўраган, на юзларида, на манглайда ажиндан нишона бор, хиёл қийиқ кўзлари содда, камсуқум...

Озод нима учундир, юраги қизиб, суратларга қўлини чўзди. Ёғоч рамкани, совуқ ойнани силади. Бармоқларига чанг юқди.

«Одамдан қолса сарғайган сурат қоларкан, — деб ўйлади у. — Иноят уйига олиб ҳам қўймабди. Ҳафсала йўқлигиданми? Бефаросатликми? Балки атай қолдиргандир? Асли, ўзим олиб кетсам бўларкан».

Уйда ота-онасининг бирорта сурати, сурат у ёқда турсин, бирор номнишони йўқлигини энди эслади, гўё биров аччиқ таъна қилаётгандек, юзларидан ҳовур чиқиб кетди. Суратни-ку, элтиб осиб қўйиш осон, бироқ умр бўйи тўғрилиқдан бўлак аъмолни, меҳнатдан ўзга саодатни билмаган ота-онасининг беозор, синиқ нигоҳига дош бериб яшаш осонмикан?

Даҳлиздан Сабоҳатнинг товуши эшитилди:

— Дада, қаёқдасиз? Да-да-а!

Озод шошиб овоз берди:

— Ҳа, қизим?

— Чой совиб қолади-ку, аям чақиряптилар.

У сўрига яқинлашганида хотини ишқом тагидаги ўсмадан юлиб офтобрўяга ташламоқда эди:

— Ухлаб қолдингизми, хўжайин?— деди кулимсираб.

— Зўр-ку,— деди Озод ўсмага ишора қилиб.

— Нима қилайлик, кенг уйнинг келинчаги бўлиб қолдик, хоҳласак ўсма қўямиз, хоҳласак сурма. Муаззам келиб қолармикан?

— Қайдам,— Озод хол ташлаган шивилғонига қараб ўйланиб қолди.— Дам олинглар бўлмаса.

— Сиз-чи?

— Лой ётибди-ку, эшикда. Суваб қўяқолай, девдим.

— Қўйсангиз-чи!— деди хотини капалаги учиб.— Кўрган кўзга... Одамлар нима дейди?

— Нима дерди, отасининг уйини суваётган экан, барака топсин, дейди. Хотини панжарага суяниб, лаб бурди:

— Озиб-ёзиб бир келганингизда лой чангаллаб юринг. Иноят айтди-ку, ҳозир келаман, деб. Хафа бўлади.

— Майли, сизлар уйга кирверинглар-чи,— деди Озод узил-кесил бир қарорга келганини билдириб.

Лой совуқ эди, чап оёғидан дарров муз ўтди, аммо тортиб олгани дарвоза-хонада ҳануз жавраб турган хотиндан истиҳола қилди. Жон-жаҳди билан кетмонни уриб, ҳали сомони яхши сингмаган лойни ағдараверди, бир зумда юз-кўзи, уст-бошини билиб бўлмади қолди.

— Сизга чиқарган экан-да, лойкашликни!— хотини энди таслим бўлиб, этагини қимтиганча бочкадан бир челақ сув олиб узатди. Озод челақни олдию сепмай тўхтади:

— Астойдил қарашмоқчи бўлсангиз, кийимингизни ўзгартириб чиқинг, бўлмаса, кўйлагингизни ҳўл қилганингизга арзимаёди.

— Қизларни юбораман,— деди хотини зипилиб изига қайтаркан.

Озод ҳаммасидан ҳам кўчада ҳеч ким йўқлигига хурсанд эди. Негаки, ҳазил-ҳузул, замзамаю қочориқларгагина эмас, оддий «ҳорма-бор бўл»га ҳам тоби йўқ эди ҳозир. Кўп бўлди, ота уйига бирорта ғишт қўйгани йўқ, мана бугун вақт-соати етган экан, фарзандлик бурчини адо этмоқчи, холос, лекин буни томоша деса ўзини томдан ташлайдиган ҳангоматалабларга қандай тушунтирасан? Қишлоқдан не бир замонларда чиқиб кетган, сочлари тўкилиб, қолган битта-яримтаси ҳам оқариб улгурган, қориндор, басавлат собиқ ҳамқишлоқ меҳмонлик иззатини билмай, пишиллаганча эгилиб-букилиб девор суваб юрса...

Озод мийиғида кулимсираб, челақни тўлдириб лой солди-да, ўнг ёнбошига қийшайиб, дарвозахонага кўтариб кирди.

Қизлари бошига қоғоз шапка кийиб чиқиб, унчалик қовушмай қараша бошладилар: бири лой узатса, бири андавани ювиб турди.

Бир соат деб кетган Иноятдан кун чошгоҳ бўлди ҳамки, дарак бўлмади.

Хотини тушликка райҳон солиб мастава қилди.

— Яна ичаман, менга ёқди,— деди Саноат қошиғини ялаб.

Ҳамма кулиб юборди: Саноат чимхўр эди.

— Э, сени ҳар кун лойга солиш керак экан-а!— деди хотини.

Тушдан кейин кўча буткул жимжит бўлиб қолди. Кун қизиди. Озод икки-уч марта кўчанинг бошида одам қорасини сезиб, то ўтиб кетгунича ўзини панага олиб турди. Чалдевор бўлиб ётган дарвозахонанинг чиройи очилган сари унинг ҳам баҳри дили очилиб, қора терга ботиб ишлади. Жисмоний меҳнатнинг қувончи шундаки, киши самарасини дарҳол кўриши мумкин. Агар шу қувонч туйғуси бўлмаганида, меҳнат инсон наслини аллақачонлар емириб ташлар эди.

Кечга томон Иноятнинг қизлари — Лобар билан Санобар қошу киприкларига қадар чангга беланиб кириб келишди — даладан қайтган юк машинаси уларни кўчанинг бошида тушириб кетганини Озод кўрган эди. Ун икки-ўн учни тўлдириб, бўйи самбитдек чўзилиб қолган қизалоқлар аввал бир зум гарангсиб туришди, сўнг ўт юлиб қорайган қўлларини орқага яширганча қисилиб-қимти-ниб шаҳарлик қариндошлари билан сўрашган бўлишдию ҳар бири билиб-билиб ишига киришди: Санобар боғчага кетди, Лобар ҳовлига қалин сув сепиб, супура бошлади. Сўрида Саноат билан ўсма қўйиб ўтирган янга ҳам пастга тушиб, нима қиларини билмай қолди.

Икки замбилча лой ортиб қолган эди, Озод бирйўла оғилнинг сувоғи кўчиб тушган деворини ҳам тузатиб қўймоқчи бўлиб, энди лой чапиётганида, йўлакдан хангу манг ҳолда Муаззам кириб келди:

— Вой, вой, ўлмасам! Вой, муллака, бу нима қилганингиз?

Озод қаддини ростлаб, келини томон ўгирилди: охирги марта уч йил бурун Тошкентда, Иноят докторга олиб борганида кўрган эди. Ҳозир эса қараб туриб, кўзларига ишонмади: аёл киши ўттизида ўтин бўлади, дейишади, лекин Муаззам ҳали ўттизга ҳам тўлмаган бўлса керак...

— Э, келин, уйни ўғри кўтариб кетсаям билмас экансизлар-ку,— деди у илжайишга уриниб.

Муаззам бу гапни таъна деб тушунди шекилли, қизариб кетди.

— Кўрмайсизми,— деди ўпкалаб,— укангиз кўшнининг боласидан айттир-ворган эканлар, ҳозиргина кўчада айтса, денг! Боламисан, деб... Тоза уят иш бўпти-да. Вой, янгам ҳам келган эканлар-ку!

Хотинлар одатдагидек узоқ ва қайта-қайта сўрашиб, бир-бирига гал бермай, гапга киришишди.

Кун ботди, пиёздоғ ҳиди таралди, қайдандир ғинғиллаб чивин галаси етиб келди, ташқаридан сигир-бузоқларнинг маърагани эшитила бошлади. Озод ювиниб-тараниб сўрига чиққанида хотини кўзлари ёшланиб аччиқ-чучуқна пиёз тўграмоқда эди. Муаззам эса, юзида ҳануз хижиллик ифодаси, ҳовлидаги темир ўчоқда ош дамларкан, ҳалигача бедарак юрган эрининг беғамлигидан гоҳ жиғибийрон бўлар, гоҳ хавотирга тушар эди.

— Овсиним бечорани жуда мазаси йўғ-а,— деди хотини секингина, Муаззам ошхонага кириб кетганида.— Қошу кўзи қопти-я, фақат! Тағин трактор минаётган экан.

Озод узоқ сукутга чўмди.

— Тирикчилик,— деди ниҳоят, томоқ қириб.

Хотини мижжаларини артиб, шивирлади:

— Йўқ, бир дарди бор, бўлмаса, шунчалик...

Муаззам ошхонадан ювинди тўла челақ кўтариб чиқди.

— Сигирингиз келмади-ку, келин,— деди Озод ярим ўгирилиб.

— Сигир...— Муаззам жойида тўхтаб қолди.— Сигирни сотвордик-ку кўкламда, муллака.

— Нега?— Озоднинг юраги ачишиб кетди, отаси ўттиз йиллар бурун Майдонтолнинг бозоридан юз элликка олган қашқа бузоқнинг зоти шу кунгача қуримай келарди.— Қисирмиди?

— Қисир-бўғозлигини билмадим-у, энди, қарайдиган одам бўлмагандан кейин...

Озод азбаройи аччиқланганидан: «Сен-чи, сен одам эмасмисан?» деб юброёзди, лекин тилини базўр тийиб:

— Сут-қатиқдан қийналмаяпсизларми ишқилиб?— деб сўради.

— Йўқ, магазинга кефир келиб туради баъзан.

Озод энди ўзини тутиб туролмади, аччиқ кулди:

— Бу, дейман, нон ҳам дўконда, сут ҳам дўконда, аллақачон коммунизмни қуриб олибсизлар-ку!

Муаззам синиққина илжайган бўлди-ю, челагини кўтариб нари кетди.

Иноят қош қорайганида, ош сузай деб туришганида катта қоғоз халтани бағрига босганча кириб келди.

— Қайнонгангиз чиндан ҳам яхши кўрар экан,— деди янғаси уни кўриб.

Иноят гуноҳқорона кулимсираб, қўлидаги халтани сўри четига авайлаб қўйди.

— Қайнонам яхши кўрмасаям майли, қизи яхши кўрса бас,— деди ҳазиллашиб.

Қозон бошида қизлари билан уймалашиб турган Муаззам бунга жавобан зорлангандек:

— Юришингизни қаранг-а,— деб қўя қолди.

— Ҳа, тинчликка чақиртирган эканми?— деб сўради Озод, укаси ювиниб, сўрига чиқиб ўтиргач.

— Ҳа!— Иноят бепарво қўл силтади.— Айтдим-ку, комиссия келадиган, деб... Йўлакни сен суваб қўйдингми, Муаззам?

Муаззам ўчоқдаги оловни тортиб, қўлида косов билан сўрига яқинлашди.

— Қилган ишингиз ҳам бор бўлсин, — деди ранжиб. — Жўравойга хабар қилгин, деган экансиз, бормабди-да. Мен ҳам яқинда келдим. Муллакам... одамни уялтириб, лойга тушиб юрибдилар. Иш ўлгурга бормасангиз, жуда оттирворармиди?

Иноят ҳайрон бўлганидан қип-қизариб кетди.

— Э, ака-ей, э, беқор қипсиз-да! — деди ниҳоят.

— Ҳечқиси йўқ, ҳашар, — деди Озод.

— Гараждан тушга қолмай чиқувдим-а, Майдонтолга кетиб қолдим-да.

— Майдонтолда пишириб қўйган эканми? — деди Муаззам энсаси қотиб ва Санобарга лаганларни олиб чиқишни буюрди.

— Тўрабойнинг магазинида ароқ йўқ экан, районда бормикан, деб...
— Дарди хаёлингиз ароқ!
— Ҳа, энди, ўртоқ хотин, беш йил бўлди акам билан кўришмаганимизга, хурсандчиликка...

— Майли-ку, — деди Муаззам дарҳол юмшаб, — лекин меҳмонларни ёлғиз ташлаб...

— Бекор овора бўпсан, — деди Озод бош чайқаб, — мен учун, масалан, ҳеч бир зарурати йўқ эди. Кўп бўлди ичмай қўйганимга.

— Нега? — деб сўради Иноят астойдил таажжубланиб.

— Ошқозон. Вақтида беармон ичворган эканмиз.

— Акангиз ичган ароқларни дарёга оқизса борми, унча-мунча тўғон дош беролмайди, — деди янгаси карсиллатиб бодринг тишларкан.

— Э, озгинаси ҳеч нарса қилмас, ака. Вей, бу навбатни айтинг! Беш соат турдимми ўзиям, билмайман! — Иноят ўзининг гапидан ўзи нашъаланиб кулди.

Озод надомат билан яна бош чайқади:

— Ишдан қолиб, овора бўлиб... Нима, ароқсиз гапимиз қовушмасмиди?

— Энди... қондаси шу-да, ака, — деди Иноят чайнаиб. Ажабки, укасини ҳали ҳам унинг салобати босар эди. — Кейин, йўлдан Хўжамурод аканиям айтиб келдим, гаплашиб ўтирасизлар.

— Хўжамурод уйида эканми? — Озод жонланиб кетди. — Боя эсимизга келмаганини қара.

— Энди ишдан келиб турган экан. Хабарингиз борми, у кишиям колхозга ўтиб кетган.

— Ие, қачон?

— Уч-тўрт йил бўлди. Маданият бўйича муовин.

— Мактаб қолди, дегин?

— Райком қўймади. Лекин раис билан ораси яхшимас. Уйга юринг, десам, тез, ўзинглар келақолинглар, дейди. Ҳой, Муаззам, сал шошмайтур, Хўжамурод ака келадиган. Қизларга ичкарига жой қиласанми?

— Ҳув феодаллар! — деб пўписа қилди Озоднинг хотини ва ўрнидан турди.

Чилланинг кунини бўлишига қарамай, Хўжамурод чопонга ўраниб келди, Озод билан қучоқлашиб кўришаркан, узр сўради:

— Белни шамоллатиб қўйибман.

Дўстига разм солиб, Озод унинг ҳам қариб кетганини пайқади: манг-лайида тилим-тилим ажинлар, кўз остлари салқиган, сочи бир текис оқариб, қиёфасига улусифатлик нуқси урибди, ҳаракатлари, гап-сўзлари янада вазмин тортган. Уша азалий босиқлик билан шошилмай сўрига чиқиб ўтирди.

— Яхши юрибсизми? — деди ёстиқни Озод томон суриб қўяркан, сўнг гўё у билан худди кеча кўришган одамдек, бамайлихотир деди: — Кун ҳам исиб кетди.

Озод илжайди:

— Исийверсин, белга фойда.

Хўжамурод ёш боладек очилиб кулди. Озод унинг шу самимий кулгисини яхши кўрарди. Одамнинг моҳияти кўзида акс этади, Хўжамуроднинг бори-борлиғи эса беозор кулгисида яққол намоён бўларди.

— Каттакан бўлиб кетибсиз, муборак бўлсин, — деди Озод.

Хўжамурод кулгиси сўниб, хомуш бош ирғаб қўйди.

— Шаҳарлар тинчми? — деди у ҳам ўз навбатида.

— Тинч, иссиқ...

Озод айни дамда Хўжамуроддан ич-ичида беҳад миннатдор эди: бамаъни дўст, нақадар ақлли, таъна қилмайди, таъма кутмайди, талабу сўроғи йўқ, совуқ хабар айтиб суюнчиламайди — ҳамма нарсани тушунади.

«Бундай одам қанчалар кам, — дея ўйлади Озод, — У билан бир оғиз сўзлашмасдан ҳам тўйиб-тўйиб суҳбат қуриш мумкин. Кўзларида маъно кўп, Ойбекнинг кўзларига ўхшайди».

— Ашула айтиб турибсизми? — деб сўради у дабдурустан.

Хўжамурод оғир кўзғалиб қўйди:

— Вақт йўқ-ку. Тунги концертларни эшитиб ётаман баъзан.

— Эсингиздами, қандоқ айтардик? Себзорни кўчириб юборай дердиг-а? Талабалик йиллари, Себзордаги ижара ҳовли, хоразмлик Қурбонбой, «Муножот»дек узун кечалар... наҳот бизни фақат ўтмиш хотирасигина бирлаштириб турган бўлса, дўстим?

У ногоҳ маънос тортиб, Хўжамуроддек жимиб қолди.

Ош келди. Иноят пуф-пуфлаб гўшти тўғрагач, ижозат сўрагандек ака-сига қараб қўйди, кейин кутилмаган бир журъат билан пиёлаларга қўйди.

— Акамни қаранг, — деди Хўжамуродга юзланиб, — мен ишга кетсам, қориб қўйган лойимни олиб сувоқ қилиб қўйибдилар. Энди хотин менга кўз очирмаяпти.

— Қўл келишдими, ахир?

— Балодек, — деди Озод, — агар сизникидаям сувоқ-пувоқ бўлса, чой-чақасини бегона қилманг, мана, тайёр мардикор.

Иноят пиёласини қўлига олди:

— Шунга... лойнинг захини олади. Икковинглар ҳам акамсизлар, қўлим қайтмасин.

— Сизлар бемалол, — деди Хўжамурод ва қошиққа қўл чўзди.

— Оббо! — деди Озод боши қотиб. — Энди... мен ҳам боя буни койиган эдим, бекор қипсан, деб. Лекин... Келинг, энди, Хўжамурод жиндек мувозанатни бузсак бузайлик. Рамзий маънода. Жудаям чарчабсиз, кўриниб турибди.

Хўжамурод ночор қолиб, Иноятга мўлтиради.

— Ош совимасин, — деб қистади Иноят.

Озод мақтаб-мақтаб, Хўжамурод эса жимгина ош ея бошладилар. Иноят ҳануз ўзининг хижолатда қолганини айтиб адо қилолмас эди.

Ошдан сўнг биров чой, биров сигаретга ўтди.

— Қачон энди доктор бўласиз? — деб сўради Хўжамурод секингина.

Озод ёқа тугмасини ечиб, елпинди:

— Чарчаб кетдим. Умр ҳам етмайди унга. Кейин, гап фақат докторлик-дами?

— Албатта.

— Менга қаранг... Бир ашула айтсак-чи? — деди Озод кўзлари қисилиб. — «Баёт бешинчи»ни? А?

— Олдин биринчи-иккинчисини айтмайсизларми, бирданига бешинчисидан бошламай, — деб кулимсиради Иноят чойнакни олиб пастга тушаркан.

— Йўқ, сен билмайсан... «Нодира аҳволдан огоҳ ўлинг-ай...» Аҳ! Бошланг энди, Хўжамурод, авжига жўр бўламан!

Хўжамурод қимтиниб томоқ кирди:

— Эсдан чиқиб кетган-ку.

— Э, шунақа қилманг-да, энди, ким айтади сизни Чорвоқтўроннинг маданият министри, деб! Қурбонбойнинг қадри ўтди-да. Биласизми, ҳозир у нима иш қилаётибди? Ўтган йили кўрдим, Шовотда. Ўт ўчириш командасига хўжайин бўлиб олибди. Ёнғинниям ашула айтиб ўчирармиш.

Хўжамурод мийғида кулимсиради, яғринини кўтариб ўтирди, кейин... бошлади!

— Ёрнинг васли эмас озорсиз...

Иноят чойнак кўтариб келаётган жойида таққа тўхтаб қолди, кўзларини катта очиб Хўжамуродга қаради, кейин оёқ учида юрганча оҳиста сўрига яқинлашди.

— Гулшан ичра гул топилмас хорсиз...

Айвон деразасидан ҳайрон бўлиб тикилаётган қизалоқларнинг пахмоқ сочлари кўринди. Озод кўзларини юмди, ич-ичидан тошиб келган хўрсиниқ бўғзини қуйдирди.

Қўшиқ — бу аввало армон, армон эса ҳамиша бепаноҳ, ҳамиша бепоён. Худди мусофирнинг юрагидек. Қўшиқ одамни доимо ўтган кунларига қайтаради, гуноҳ ва изтиробларини ёдига солади, хотирасининг ғафлат босган кўзларини очади.

«Хўжамурод, олислардан келдим, ҳориб-толиб... Кўнглим шу қўшиқдек ҳорғин. Йўллар мени ҳоритгани йўқ. Юртимнинг йўлларига жоним садаға. Мени ҳолдан тойдирган нарсалар бўлак. Дилимнинг шарҳини қай

йўсин изҳор этайин? Уни сендан бошқа англар кимса бормикан?.. Хўжамурод, тўхтаб қолма, яна, яна айт, баландроқ, тиниқроқ айт, токи кўзёшларим кўпдан гуноҳкор қадамим тегмаган шу тупроққа дарёдай тўкилсин, токи мен буткул бегона бўлиб кетмайин...»

Озод, кўзларини юмган кўйи, қўшиқ авжига жўр бўлганини билмай қолди:

— Кўрмадим ҳеч ёрни мен ағёрсиз...

Хўжамуроднинг энди завқи келган чамаси, нафасини узмади — «Ушшоқ»қа улаб кетди.

Ярим кечаси, уни кузатиб келиб, ака-ука сўридаги ўринга киришаркан, Иноят ўйланиб деди:

— Ишқилиб, Хўжамурод ака хафа бўлмадимикан?

— Нега хафа бўлади? — деди Озод тирсагига таяниб ёнбошлаганча.

— Ашула айттирдик, ичирдик. Мотамдор эди.

— А?!

— Отаси қазо қилган яқинда, Холбобо.

— Ие! — Озод сесканиб кетди. — Холбобо... ўлдими? Қачон?

— Ҳа, бир уч ойлар бўлди.

— Оббо! Нега айтмади бўлмаса?

Иноят кўзларини пирпиратиб, акасига ҳайрон тикилди: «Қандай қилиб айтади?»

— Мен буткул беҳабар эдим, — деди Озод ўзини оқлагандек ғўлдираб. — Сен ҳам бир оғиз айтмабсан.

— Ҳеч эсимга келмабди. Аслида-ку, чолнинг тўйи, етмишдан ошиб кетган эди.

— Тўйи, деб энди... одамгарчиликни ҳам қўшиб кўмиш керак эмас-да, ука. Бечора Холбобо, қандоқ синиқ одам эди... Ах, Хўжамурод-а! Шунақаям бўладими! Мен галварс, ашула айтасан, деб... — У ўрнидан туриб ўтирди. — Менга қара, жуда уят бўлди, азонда бирров кириб чиқмасак бўлмайти.

— Майли.

Иноят сал ўтмай пишиллаганча ухлаб қолди. Озод эса алламаҳалгача юлдуз санаб ётди, қўшни ҳовлида гўдак йиғлади, у бир неча марта у ёқдан бу ёққа ағдарилди, мижжалари ачишиб кетса-да, кўз юмолмади — уйқу қочган эди. Хўжамуродни ўйлади, Холбобонинг чувак юзи беихтиёр кўз ўнгига келди. «Хўжам икковинглар тепкилаб-тепкилаб кўмасизлар», деб айтиб юрарди раҳматли. Кўмиш у ёқда турсин, бир оғиз ҳолини сўрашга ярамади у! Нима гумроҳ босди ўзи, ахир? Хўжамурод... ким билсин, не хаёлга борди экан!

Тонгга яқин, Хулқар тепага келиб, осмоннинг бурчи бўзара бошлаганда салқин тушди, Озод жунжикиб, кўрпага ўрандию қачон мизғиб кетганини билмай қолди.

Эрталаб кўзини очганида Иноятнинг жойи аллақачон йиғиб қўйилган, офтоб ишқомнинг нақ рўпарасида баркашдек бўлиб турар эди. У хижолат тортиб атрофга аланглади: ҳовлининг этагида Муаззам кир чаймоқда. Озод апил-тапил кийиниб пастга тушганида Муаззам келиб салом берди, устундаги миҳдан сочиқ олиб, зинапоя лабида турган обдастага қўл чўзди.

— Қўяверинг, ўзим... — деди Озод баттар ўнғайсизланиб.

— Вой, сув қуйган савоб, муллака. Яхши ухладингизми? Чивин ўлгур чақмадимми?

— Йўқ. Раҳмат. — Озод сочиқни олиб артинди, сочини таради. — Иноят ишга кетдимми?

— Ҳа, кун ёришмасдан кетдилар, вақтлироқ қайтарман, деб. Ҳозир уларда сезон, ҳеч тинч қўймайди.

— Хўжамуродникига таъзия лозим экан, мен беҳабар... — Озод ўйланиб қолди. — Эрталаб чиқмоқчи эдик, уйғотавермабсизлар-да.

— Укангиз, кечқурун чиқамиз, дедилар. Барибир у кишиям азонлаб ишга кетиб қолади. Уйга киринг, муллака, чой ҳам қайнаб ётибди.

— Янгаларингиз... туришгани йўқми?

— Туришган, вой, боя туришган, — деди Муаззам қизариб. У бечора ёлғон гапира бошлади — қизариб кетаркан. Озод буни гўё сезмагандек:

— Майли, мен бир айланиб, ҳаво олиб келай, — деди, — сиз чойни дамлайверинг.

У ҳар куни ола-чипор спорт кийимини кийиб икки-уч қақирим югурарди — шундай қилса, инфаркт балоси йўламасмиш. Ҳозир қишлоқ кўчасида ўзини лўкиллаб чопиб бораётган ҳолда тасаввур этдию беихтиёр ўзининг ҳам кулгиси қистади.

Пашшадан қочиб ичкарида — тўрдаги чорси хонада нонушта қилдилар. Келини бечора аччиқ мастава пиширибди, дастурхонда бир коса қатиқ, бир косада қаймоқ муҳайё қилиб қўйибди.

— Ия! Сигирни сотвордик, деяётган эдингиз-ку? — Озод кўзлари қақнаб, қатиқ тўла косани қўлига олди.

Муаззам вишиллаб турган рух самовардан чой дамларкан, жилмайди:

— Қўшнимиз — Абдукарим акада иккита сигири бор. Эрталаб чиқиб тайинлаб қўювдим. Бўлмаса, топширворишади.

— Қаёққа топширворади? — деб сўради Озоднинг хотини.

— Пункт бор сўт оладиган. Илгари мен ҳам топширардим.

Озод қатиқдан ҳузур қилиб симириди, тамшаниб, лабларини ялади:

— Жудаям ширин экан. Бир одам, майиз сотиб ўтирган боғбоннинг майизидан еб кўриб, шундоқ тотли нарсани сотиб, пўлига нима олиб ейсан, деб ҳайрон бўлган экан. Мен ҳам ҳайронман, сўт-қатиқдек фойдали нарсани сотиб, ўрнига нима олиш мумкин...

— Чой ичинг, муллака, — деди Муаззам чой узатиб. — Ўзига қолса, ҳеч ким сотмайди-ку, лекин сўт топширган одамга колхоз кунжара беради, пичан-сёмон беради. Шунинг учун... Бўлмаса, ҳозир мол боқиш ўлимдан қийин бўлиб кетган.

Озод ўйланиб қолди.

— Айтмоқчи, сиз ишга бормасмидингиз? — деди у хонтахта қиррасига кафтини тираб.

— Ҳа, жуда бемалол ўтирибсиз, гап тегиб қолмасин тағин? — деди хотини ҳам.

— Вой, сизларни ташлаб қаёққа бораман? — Муаззам идиш-товоқларни йиға бошлади.

— Биз отпусқадаги одам, — деди Озод. — Тўйлининг тўйи ўтиб, тўйсизнинг куни ўтмасин. Сиз бемалол ишга бораверинг. Қизлар турса, янгангиз ўзи қарар. Маъқулми?

— Укангиздан айттирвордим, бугун энди бормаيمان.

— Вой, бекор қипсиз-а, биз ўзимиз ўтираверардик, — деди Озоднинг хотини бош чайқаб ва эрига маънодор кўз ташлади: мана, кўрдингизми, бу ишнинг бемаврид-бетайин эканини бошдан айтган эдим.

Озод индамай ҳовлига чиқди.

Бир оздан сўнг эшиқдан иккита боласини эргаширганча ёзғириб опаси кириб келди: «Наҳот, укам бечора кеча эрталаб келган бўлсаю шу пайтгача бирортанг хабар қилмасанг, худо урди-кетди...».

Озод кулимсираб, унинг жаврашига қулоқ солиб ўрнидан тураркан, юраги шув этиб кетди: рўпарасидан нақ онаси юриб келаётгандек туюлди. Опаси онасининг тус ўзи бўлиб қолибди — ранги рафторию беғидир ёзғириб юришларигача шундоқ ўхшайди. Опаси кўзига ёш олиб кўришганида у кўнгли тўлиб, томоғига тикилган данакдек нарсани базўр қулт этиб ютди.

Ичкаридан қизлар уйғониб чиқди, ҳовли бирпасда чуғур-чуғурга тўлди.

Тушга яқин Даламаҳалладан кун қизиғида қизариб-бўртган Тожинисо этиб келди. Семириб кетибди, ҳарсиллаб аранг қадам босади. Озод синглисига қараб ачиниб кетди: бир маҳаллар новдадек нарса эди, беғамлик ҳам кўп яхши фазилат эмас экан-да.

Ҳол-аҳвол сўрашиб, бир пиёла чой ичгач, Тожинисо дардини дастурхон қилишга киришди. Кеча бозор эри Самарқандга борган экан, бировда оласи бор экан, қайтиб келаётганида бир каттаконнинг машинасини орқасидан уриб олибди, иккала машинаям пачоқ бўпти, тағин ҳам ҳалиги одам инсофли экан, мелиса қақириб ўтирмабди, келишиб қўяқолайлик, дебди. Хуллас, эри иккита машинага ўтдай тушиб ўтирган эмиш...

— Қуриб кетсин-эй, ўзларига зиён қилмабдими ҳар тугул? — деб сўради Озоднинг хотини ваҳима билан.

— Йўқ, шукр, ҳеч нарса қилмабди.

— Фалокат қош билан қовоқнинг ўртасида, — деди опаси маънодор чимирилиб. — Худойи-пудойи қилиб юбормадингми?

— Э, худойингизни қўйсангиз-чи! — деди Озод қовоғини солиб. — Кайфи йўқ эканми?

— Йўқ, — деди Тожинисо ва кўзини олиб қочди.

— Унинг ўзи рулда соғ юрмасди, отволган бўлса керак-да?!

— Озгинагина ичган эканлар, — Тожинисо пиқиллаб, кўзига ёш олди.

— Ҳаҳ, касофат! — Озод узоқроқ қариндошлари бўлмиш куёви Умматни хуш кўрмасди: Тожинисо келин бўлиб тушган кезлари уч-тўрт йил муросаси келишмаган, шунда бир-икки марта орага тушиб, унинг қандоқ одам эканини билиб олган эди. — Майли, кўп ҳиқиллайверма. «Сариқ сигир»и омон бўлса, ўнта машинагаям қўрби етади Умматнинг.

— Э, ака-ей, билмайсиз...

— Нимани билмайман?

— Кўкламда обихес босган, пивоходанан ҳайдалган куёвингиз, — деди Тожинисо четига зар тутилган рўмолча билан юз-кўзини артиб, — ўшандан бери ишсиз.

— Ол-а! Ҳали буёғиниям... — Озод тилини тишлади.

— Нажим сакки деган одам бўлган ўрнига, куёвингиз шундан кўриб юрибди, пули кўп, дейди.

Озод нима қиларини билмай, туриб-туриб, далда берган бўлди:

— Майли, ҳадеб куяверма, жони омон қопти, шунинг ўзи катта давлат.

— Вой, секинроқ айтасанми! Бунинг толеъими, тўртта боласининг толеъими... — опаси шанғиллаб, дарров унинг гапини илиб кетди.

Тасалли ёлғон бўлса ҳамки, ҳар қалай, кўнгилни кўтаради — хотинлар бир уй бўлиб, манти тугишга киришди.

Озод, кўнгли ғаш, кийимларини алмаштириб, аста кўчага чиқди. Умматнинг бошига тушган савдо, сингисининг ҳасрати ҳам қаҳрини, қўзғатар, ҳам раҳмини келтирар эди.

Чорвоқтўронғи беш йил ичида ўсибди-ўзгарибди, сарҳадлари кенгайибди, янги иморатлар, янги кўчалар тушибди, кўчаларда у танимайдиган, уни ҳам танимайдиган янги одамлар пайдо бўлибди. Фақат гузардаги симёғочда эски радиокарнай илгаригидек вағиллаб ётибди. Йўлнинг икки бетида саф тортган қатор магазинлар, почта, аптека бинолари мрамардан янги «тўн» кийибди. Кўчаларда одам сийрак, борлари ҳам қаёққадир шошади, йўловчидан кўра машина кўп.

Озод унда-бунда учраган танишлар билан саломлашиб, бозорга кирди, лекин сал ўтмай кирганига пушаймон бўлди. Авжи чиллада, Чорвоқтўронғида қимизақ олма билан қандак ўрикнинг нархи, сабзи билан картошканинг баҳоси шунча бўлиши... афсонага ўхшарди.

«Булар мени мазах қиляптими?» — деб ўйлади ҳатто.

Азбаройи аччиқланганидан, бир тоғора помидорни уйиб қўйиб, тинимсиз артиб ётган кигиз қалпоқли чолга заҳрини сочди:

— Инсоф ҳам керак-да, ота, шаҳардаям помидор эллик тийин бўлган ҳозир.

Чол пинагини бузмади, анчадан кейин оғзидаги носини туфлаб, дўнғиллади:

— Шунинг учун ҳам у шаҳар-да, мулла.

— Биз ҳам экардик, ўттиз тийиндан ортиқ сотган эмасмиз, — деди у чўчонглаб.

Чол яккам-дуккам сарғиш тишларини кўрсатиб илжайди:

— Э, мулла, сиз айтган тераклар кесилиб кетган.

Бозордан қуруқ чиқишни ўзига эп билмай, икки кило олма, икки кило помидор олиб, дарвоза томон юрди. Дарвоза тепасида «Ватанга 10 минг тонна «оқ олтин» берамиз!» деган улкан шиор кўзга ташланарди.

Чойхонанинг қаршисига етганида, четдаги ёғоч сўрида оёғини осилтириб бир ўзи ўтирган кулранг кителли қарияга назари тушди. Қадамни секинлатди: бу одам уни бир пайтлар ўқитган, Топил Соибов, химия муаллими. Аллақачонлар пенсияга чиқиб кетган бўлса керак.

Муаллим уни кўргач, каловланиб ўрнидан турди.

— Э-э, Озоджонми?

Ҳол-аҳвол, бола-чақа, уйга манзират, миннатдорлик... Йўқ, муаллим пенсияга чиқмабди, ёши етган бўлса ҳам, секин-секин мактабга бориб турган эмиш, ҳафтасига уч соат, еттинчи синф, ҳарна эрмак. Тасаввур қилиш ҳам қийин, бутун умри ўтган жойдан кетиш осон эмас экан, кейин киши ҳеч қаярга сиғмай қолармиш, бунинг устига, Кўриқбоев ҳам ўлиб қолибди, пенсияга чиққанига олти ой ҳам бўлмаган экан. Озод кекса чет тили ўқитувчисининг қазо қилганини эшитмаган экан, кўп афсусланди, Соибовга далда берди: мактабдан ажралманг, домла. Муаллим унга ҳавас билан тикилди: кўчаларимизга қандоқ ярашиб турибсиз, Озоджон, бутунлай келиб қўя қолсангиз бўлмасмикан? Статъяларингизни ўқиб тураман, сиз бизнинг фахримизсиз, болаларга ҳам доим шундоқ деб айтаман. Озод, домла унинг бирорта мақоласини ўқиганига ишонмасан-да, барибир кўнгли тоғдай кўтарилди, насиб этган кун албатта келамиз, келмай қаяққа борардик, деди ва ўзи ҳам айнан шундай бўлишини чин дилдан истади. Хайрлашаётиб, Соибов ғамгин кулди: биз энди эски аравадай бўлиб қолдик, Озоджон, ғичир-ғичир, мабодо қайтиб кўришмасак, рози бўлинг... Озод куппа-кундуз кунни, кўчанинг қоқ ўртасида ўлимни бўйнига олиб рози-ризалик тилашаётган мўсафид устозининг сокин, мардона қатъиятини кўриб, титраб кетди.

— Ниятни бардам қилинг, домла, — деди атай тетик оҳангда. — Қайтага эски арава ғичирласаям, узоққа боради.

Қариянинг қоқсуяк кафтини беозор сиқаркан:

«Табиат ҳам номард, шу бечорага бир тирноқ берақолса, нима эди-я!» — деб ўйлади эзилиб.

Кўчанинг бошида жиянлари билан ўйнаб юрган қизларига кўзи тушди, бозорлиқни улардан бериб юборди-да, қишлоқ ортидаги тепаликка — мазорга қараб йўл олди.

Гўристон жимжит эди. Отаси билан онасининг қабрларини аранг топди. Мазорларининг устини ҳам, уларга борар йўлларни ҳам ўт-ўлан босиб кетибди. У ҳуши оғиб, бир муддат гангиб турди, сўнг қоровулдан кетмон, супурги олиб, сарғайган ажриқларни кирди, қабрларнинг ён-атрофини супуриб тозалади. Уст-боши бирпасда тупроққа беланди, чарчаб, пойгакка тиз чукиб ўтирди, ял-ял ёниб турган қуёшга кўзлари қамашиб қаради...

«Наҳот менга шу ерлардан икки газ жой буюрмасан?» — дея кўнглидан ногаҳон мискин бир хаёл кечди, аммо пастдаги ҳовузда юз-қўлини ювиб, мазордан қайтиб чиқаркан, зум ўтмай бу хаёлни унутди.

Йўлда бир-икки кўз танишлар, иккита сочиқ синфдоши учради. Ҳаммаси ҳам унга ҳайроналик билан қаради, лекин ўзлари ёв қувгандек қаяққадир шошиб борар эди.

Иноят дарвозанинг олдида кўчага бетоқат қараб турган экан.

— Роса қидирдим-да, — деди салом бериб.

— Бозорга бордим, чой ичдим, — деди Озод, бироқ қабристонга чиққанини айтиб ўтирмади — укасини аяди.

— Ўзим ҳам ўйловдим, улфатларингизни топиб олгандирсиз, деб...

— Ҳа-а, — деб бош ирғади Озод.

— Хўжамурод ака вақтлироқ ўтинглар, деб тайинловди-я?

— Қачон?

— Кечқурун айтди-ку тайинлаб, эсингиздан чиқибди-да?

— Ўзимиз эрталаб кўнгил сўрагани кирмоқчи эдик-ку?

— Эрталаб сизни уйғотишга кўзим қиймади-да.

— Хўжамурод уйига таклиф қилувдимми?

— Қайта-қайта айтди-ку?

— Қайдам, — деди Озод ичкари кираркан, — ўзи ишдан келдимикан?

— Ҳа, ўғлини юборибди икки марта. Мантиям эзилиб кетди, юрақолинг.

Хўжамуроднинг уйи икки кўча нарида — бундан ўн йиллар муқаддам тўхтаб қолган эски тегирмон ёнбошида эди. Бир пайтлар, бутун қишлоқни боққан шу тегирмонда Холбобонинг умри ўтган. Озод ёшлигида бу ерга кўп келарди, Хўжамурод билан бирга қош-кўзига қадар оппоқ гардга беланган Холбобого бирпас қизиқиб ёрдам берар, лекин дам ўтмай дарров зерикар эди.

«Йиллар ҳам тегирмон тошидек айланиб ўтди...»

Хўжамуроднинг кўчасига бурилишаркан, у ўзича, тегирмон бойқушхона бўлиб кетгандир, деб хаёл қилган эди, томи янги сувалиб, тош пиллапоялари ёғ томса ялагудек ярқираб турган кўхна кулбани кўриб, беихтиёр енгил тортди.

Деворлари оқланган, чоғроққина, озода ҳовли. Этак томонда чала битган иморат кўзга чалинади. Пешайвон олдидаги азамат ёнғоқ бутун ҳовлига яшил чодир тутган. Энсиз цемент йўлканинг икки томонига қатор экилган райҳону садалар ўтган одамнинг оёғига бош уради: «Нега менга қарамайсан?»

Хўжамурод ҳовли ўртасидаги супада газета ўқиб ўтирган экан, буларни кўриб, дарҳол пастга тушди.

Озод индамай бориб унинг елкасидан қучди, кўзлари намланиб:

— Бандалик, Холбобом ҳам шунақа бўптилар... — деди.

Хўжамуроднинг рангпар юзи яна ҳам маҳзун тус олди, қўлларини хомуш қовуштирди:

— Шундоқ бўлиб қолди, — деди, бошқа сўз айтмади, ё тополмади, ёки...

Супага чиқиб, хонтахта атрофига жойлашиб ўтиришгач, Озод гина қилган бўлди:

— Бирор оғиз билдирмабсиз-да...

— Шошиб қолдик, — деди Хўжамурод қисқа қилиб ва дастурхон устидаги сочиқни олиб, манзират этди: — Қани, олингизлар.

Озод унинг бу ҳақда кўп ҳам сўзлашни истамаётганини сезиб ҳайрон қолди, ранжиди. Елғиз ўғил, кўзининг оқу қораси, Холбобо қанчалар яхши кўрарди уни!

— Нега, касал бўлганмидилар? — дея ўжарлик билан, қасдма-қасд сўроқда давом этди у.

Хўжамурод чойнакдаги чойни қайтараркан, синиқ кулимсиради:

— Қарилик.

— Нечада эди ёшлари?

— Етмиш тўрт.

Бу рақам сўроққа ортиқ ўрин қолдирмасди — Озод индаёлмай қолди, лекин ичини тирнаётган афсусми, ғашликми ҳамон босилмас эди.

— Агар инсульт бўлмаганларида, Холбобо юзга кирардилар, — деди Иноят нон кавшаб.

Озод ялт этиб Хўжамуродга қаради.

— Э, шунақа бўлдими?

Хўжамурод ерга қараб, бош ирғади:

— Ҳа.

— Қаратдинларми?

— Қаратиш ҳам гапми, — деди Иноят оғзини тўлдириб, — бобо ётиб қолганларидан кейин Хўжамурод акам роса уч йил опичлаб юрди.

Озоднинг ҳуши бошидан учиб, қизариб кетди.

«Сенга ким қўйган эди, гумроҳ, қозилик қилишни! Умуман, бунга қандай ҳақ-ҳуқуқинг бор ўзи?!»

Бирданига юраги тўлиқиб, Хўжамуродни бағрига босгиси, агар қабул қилса узр айтгиси келди. Лекин самимияти носамимий бўлиб кўринишидан уялди.

Хўжамуроднинг ўғли — ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги, юпқа лаблари устида мўйлаби сабза урган қорақош ўспирин иккита косада қатиқ кўтариб келди, дўриллаб салом берди:

— Саломалайкум.

Кейин мастава тортилди, суҳбат ўз мароми билан давом этаверди. Узуқ-юлуқ гурунқ қилиб ўтиришаркан, Озод туйқусдан ўртада гаплашадиган гап йўқлигини англаб, қўрқиб кетди. Гўё ҳамма сўзлар аллақачон айтиб бўлинган, йиллар оша тобора ингичка тортиб борган дўстлик риштаси ҳали-замон чирт узилдигандек...

Чиндан ҳам, нимани гаплашишсин? Дўсту биродарларнинг бари умр йўлларида турли томонларга тарқаб кетибди, ҳаммаси ўз ташвиши, ўз тирикчилиги билан овора. Бола-чақа, иш-турмуш ҳангомалари, хотиралар чўғи милтиллаб турган суҳбатни яна қанча илтиши мумкин? Йўқ, донишманд оталар бежиз айтмаган: меҳр — кўзда. Меҳр нури тушмаган йиллар ва йўллар кишиларни бир-биридан фақат узоқлаштиради.

«Ҳамма бало ўзимда, — дея пинҳона уҳ тортди у, — кажбахс бўлмаганим-

да, одмироқ, дўлворроқ бўлганимда, ҳар нарсани ўйлаб бунчалар қийналмас эдим...»

Машаққатга айланган зиёфат ниҳоят тугаб, ташқарига чиқишганида Хўжамурод дабдурустдан:

— Бир маслаҳат бор эди, — деди.

— Хўш?

— Шу... клубимизда сиз билан бир учрашув ўтказсак.

— Қанақа учрашув? Қўйсангиз-чи! Мен артист бўлмасам, шоир бўлмасам...

— Артист бўлмасангиз, олимсиз, — деди Хўжамурод бамайлихотир. — Ҳар йили бизга «Билим» жамиятидан қанча одам келиб кетади-ку.

— А, лекция денг?

— Майли, лекциями, суҳбатми, ишқилиб... Ўзи бизнинг иш планларимиздаям бор шунақа тадбирлар.

— Лекция десангиз, хўп, қочмайман-у, лекин қизиғи бўлармикан? — Озод ўйланиб қолди.

— Нега қизиқ бўлмасин?

— Энди, нима десам экан, бизнинг соҳамиз торроқ ихтисос-да, қандоқ бўларкин?

— Яхши бўлади, — деди Хўжамурод ишонч билан, сўнг қошини сийпаб: — Мен одамларни айттирсам, эртага кечкурун вақтингиз қалай? — деб сўради.

— Майли.

Эртаси оқшом келишилган вақтда — соат саккизда Озод ювиниб-тараниб, куң ёниб ётганига қарамай салобат сақлаш учун қулранг костюм кийиб, ҳовлида нари-бери юрганча Хўжамурод юборадиган одамни кута бошлади.

Соат саккиздан ўтди, ўн беш минути кам тўққизда, Озод асабийлашиб костюмини еча бошлаганида кўчага трактордай гуриллаб бир «Виллис» кириб келди. Сарғиш сочлари патила-патила новча йигит ўнг оёғини оқсаб босганча узр сўради: машина бузилиб қолган эмиш... Таъби тирриқ бўлган Озод индамай шофёрнинг ёнига чиқиб ўтирди.

Бу эски клуб биносини у қурилган пайтдан бери биларди. Эллагинчи йилларда, катта орзу-ҳашам билан, деворларига армани рассомлар сўйилган қовун-тарвуз шафтолию узумларнинг расмини бошлаб чизиб барпо этилган иморат. Илгарилари йилда икки марта — ҳисобот-сайлов мажлисларида очиларди, холос. Мана, замонлар ўзгариб учрашув-лекция деган гаплар ҳам расм бўпти. Хўжамуроднинг иши бу, албатта.

Деразаларига оғир бахмал пардалар тутилган зал салқин, нимқоронғи эди. Тўғри ёруғдан киргани учун Озод бир зум остонада тўхтаб қолди. Саҳнанинг пастига қўйилган думалоқ стол олдида турган Хўжамурод унга қараб юрди.

Озод у билан кўришиб, юқорига — стол томонга ўтаркан, аста залга разм солди. Камида уч юз кишига мўлжалланган ҳашаматли залда гўё шудгорга тусмоллаб сочиб юборилган тариқ доналаридек, у ер-бу ерда одам қораси кўзга чалинар эди. Кимдир шифтдаги кунгираддор баҳайбат қандил тугмасини босиб юбордию зал ёришиб, Озод сомё бўлиб ўтирган «аудитория»ни аниқ-таниқ кўрди. Уттиз чоғли одам. Асосан хотинлар, ёш қизлар. Икки-учта аёлнинг қўлида боласи ҳам бор. Олдинги қаторда беш-олтита ўқувчи. Кўпчилик тўғри даладан келган бўлса керак, уст-бошидан сезилиб турибди.

У ўз-ўзидан ўсал тортиб, юмшоқ курсига секингина чўкди. Хўжамурод томоқ қириб, яшил бахмал ёпилган столга таянганча сўз бошлади:

— Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз сизларни бу ерга қизиқарли бир тадбирга таклиф этганмиз. Хабарларингиз бор, қишлоғимизда бир неча кундан бери ҳамқишлоғимиз, фалсафа фанлари кандидати, катта олим Озод Қаршибоев меҳмон бўлиб турибди. — Озод қип-қизариб кетди, бошини эгди. Хўжамурод эса залнинг кимсасиз бўшлиқларига тикилганча давом этди. — Озод Қаршибоев Тошкентдаги илмий текшириш институтида катта илмий ходим бўлиб ишлайди, кўплаб асарлари нашр этилган. Биз ҳаммамиз у киши билан фахрланамиз. Бугун Озоджон бизнинг илтимосимизга кўра сизларга бир лекция ўқиб берадилар. Лекциянинг темаси... — у қўлидаги қоғозга қараб олди: — «Бўш вақт ва уни ташкил этиш проблемаси» деб аталади. Диққат билан, шовқинламай эшитасизлар.

Озод ўрнидан туриб минбар томон бораётганида Хўжамурод тагин қўшимча қилди:

— Хўрматли ўртоқлар, сизларнинг номларингиздан лекторимиздан узр сўраймиз: кутилган даражада одам ташкил этолмадик. Ҳозир ўзинглар биласизлар, айни мавсум пайти, кўпчилик ҳали далада. Озоджон ҳам деҳқон фарзанди, ўйлаймизки, буни тўғри тушунади. — У жойига ўтираркан, синиқ жилмайиб қўйди.

Кечадан буён Озод, очиғи, кўп нарсаларни хаёл қилган эди. Умидли дунё, бу учрашув қишлоғим, ҳамюртларим олдида бир ҳисоботим бўлар, Қаршибой аравакашнинг тўнғич ўғли шунча йиллар адашиб-улоқиб бегона юртларда нима топганини, қандай фазлу қарамларга эришганини элга намойиш этадиган бир кўрикка айланар, деб ўйлаган эди. Бугун ўзи бағоят муҳим деб билган ҳаётий ҳақиқатлар хусусида сўйламоқчи эди: ажаб эмаски, сўзим одамларни ғафлат уйқусидан уйғотар, қарахт идрокларда маърифат чироғини ёқар... Афсус, афсона бўлди оқибат!

У руҳи сўниб, минбарда бир зум тараддуланиб турди, хаёлида тайёрлаб қўйган ва тингловчиларнинг диққатини дарҳол тортиб, залнинг «жилови»ни унинг қўлига тутқазадиган фавқулудда ёрқин иборалар тизмасини йўқотиб, сақич жумлаларни чайнай бошлаганини сезмай қолди:

— Уртоқлар, бўш вақт проблемаси жуда катта социал-маънавий аҳамиятга эга бўлган проблема бўлиб, уни муваффақиятли ҳал этиш халқ хўжалигининг барча жабҳаларида...

Ўзининг товушига ўзи қулоқ солиб баттар ғижинди, довдиради. Епирай! Наҳотки шу гапларни у айтаётган бўлса? Йўғ-э? У хижолат билан шундай деб ўйлади-ю, бироқ ичига нотавон бир кимса кириб олиб, унинг номидан сўйлаётгандек, тумтайиб давом этаверди:

— Проблеманинг назарий аспектларини эътибордан соқит қилганимизда ҳам, унинг практик жиҳатлари билан боғлиқ глобал масалалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим...

Дунёда сафсатадек ёпишқоқ нарса йўқ — тилга, мияга сирачдек ёпишдими, тамом, қутулиш амримаҳол. Озодга ҳозир шу бало ёпишган эди. Зал унга ҳайрон-хомуш боқиб турарди, у бунга сари тобора уялар, жон-жаҳди билан фикрини жамлаб олишга уринарди-ю, аммо бари беҳуда эди: жаҳл келган сари ақл кетарди.

Бирданига ўзидан ҳам, Хўжамуроддан ҳам хафа бўлиб кетди. Нима кераги бор эди бу «чодир хаёл»нинг? Ахир, буларнинг ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси хўжа-кўрсин нарсалар эмасми? Шуни ўзи билмайдими, билмасмиди? Нега кўнди, нега ўз ихтиёри билан бошига бу шармисор томошани сотиб олди?! «Бўш вақт проблемаси» эмиш!.. Кимга кераги бор унинг? Бу ерда нега қамалиб ўтирганини билмай гарангсиб турган хотин-ҳалажга керакми? Ахир, уларнинг юз-кўзидан шундоққина сезилиб турибди-ку: тезроқ уйига етиб олсаю сигир-бузоғига қараса, бир қошиқ оби ёвғонини пишириб эрию бола-чақасининг оғзига тутса... «Социал-маънавий», «назарий аспект», «практик жиҳатлар», «глобал масала...» Э, худо, уят ахир, қанчалар уят! Наҳотки у — Қаршибой аравакашнинг ўғли, китоб ёзган олим одам, озиб-ёзиб бир кўришганда ҳамқишлоқларига айтгани шундан бошқа гап тополмаса?!

Минг шукрки, ҳар қандай азоб-уқубатнинг ҳам поёни бор — Озод тенгсиз машаққатга айланган лекциясини, ниҳоят, юмалоқ-ёстиқ қилиб охирига етказди, манглайдаги тер томчиларини артиб, Хўжамуродга жавдираб қаради. Хўжамурод ўрнидан туриб, одатга кўра сўради:

— Хўш, ўртоқлар, тушунарлими? Қани, кимда қандай саволлар бор?

— Марҳамат, марҳамат, — деб ғўлдиради Озод бетоқат.

Олдинги қаторда ўтирган бир аёл қўл кўтарди:

— Менда савол бор.

— Хўш, Гулойим опа?

— Саволим шуки, — деди аёл ўрнидан туриб Хўжамуродга юзланганча, — саволим шуки, Хўжамурод ука, бизнинг магазинда икки ойдан бери мошинқанд йўқ. Эрталаб болалар чой ичганда жанжал қилади. Мошинқанд қачон келади бизнинг магазинга? Менинг саволим шу.

— Ўтиринг, — деди Хўжамурод қовоғини солиб. Озод ҳамон минбарда

гангиб турарди: «мошинқанди нима экан?» Хўжамуроднинг дағал товуши унинг хаёлини бўлди: — Одам деган бундай ношукур бўлмайди! Мошинқанд бўлмаса, ана, магазинда шакар бор, новвот бор. Ҳар ой ун олиб келиб турибмиз, ёғ бор, туз, гугурт — ҳаммаси муҳайё. Ким ўргатди сизга бу арзобозликни?! А?!

Зал сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Хўжамуроднинг қиёфасини кўриб, Озод... кўрқиб кетди! Ҳа, муболағасиз, айнан маънода кўрқиб кетди — дўстининг вазоҳатидан кўрққулик эди. Наҳот ғазабнинг зўридан титраб-қақшаб турган шу одам кеча оқшом юраги мумдек эриб «Ушшоқ»ни айтган Хўжамурод бўлса?!

— Вой, мен нима дедим, бир оғиз сўрадим, холос, — деди аёл бошини эгиб.

— Биз биламиз, бунақа гапларни ким ўргатаётганини! — дея ҳамон пишқирарди Хўжамурод, сўнг, чамаси, бирдан ҳуши ўзига келиб, сўради: — Тагин савол борми?... Хўп, бўлмаса, сизларнинг номингиздан бугунги қизиқарли лекция учун ҳурматли олимимиз Озод Қаршибоевга миннатдорчилик билдирамиз. Қани, бир қарсак бўлсин, ҳа!

Сийрак чапак янгради. Йиғилганлар энгил нафас олиб, ўзларини эшикка уришди.

Мана, у ҳозир Хўжамурод билан юзма-юз, ёлғиз қолади. Унга нима дейди, юзига қандай қарайди — Озодни шу савол қийнади. Аммо Хўжамурод гўё ҳеч нарса бўлмагандек, кўлида бир даста газета, бамайлихотир унга яқинлашди.

— Мана, қутулиб олдик.

Озод, дилининг туғёнини аранг босиб, бош ирғади. Фақат, машинада қайтишаркан, айтган гапи шу бўлди:

— «Мошинқанди» нимаси?

— Э, аҳмоқ хотин, кўрмайсизми, пачкали қанд йўқ, деб ғалва қилиб ўтирибди-да.

Эртасига Иноят ҳам, Муаззам ҳам саҳарлаб ишга кетиб, Озод уйда бола-чақаси билан қолди.

Кундузи эр-хотин қизларини Майдонтолга олиб боришди, музқаймоқ еб, кимсасиз кинотеатрда бундан йигирма йиллар бурун чиққан фильмни томоша қилишди. Ёш, илғор агроном қолоқ фикрли раис устидан ғалаба қозонгач, қишлоққа қайтишди. Йўлда хотини чарчагани, зерикканини айтди.

Кечқурун поччаси уйига чақирган эди. Иноят ишдан келганидан кейин ака-ука бирга боришди. Дастурхон тўкис, поччаси иккита қўшнисини ҳам таклиф қилган экан, шиша устига шиша келаверди, сал ўтмай биров-бировнинг гапига қулоқ солмай қўйди, Иноят маст бўлиб қолди, кечаси мотоциклининг кажавасига босиб, аранг олиб келишди. Поччаси, оқ оралаган мўйловлари шалпайиб, қойил қилганига мамнун, дарвоза ёнида ғилжайиб тураркан, зўр бериб Озодни ўпмоқчи бўлиб тиришар ва: «Бу ҳисобмас, бошқа келасизлар», деб яккаш бир гапни такрорлар эди. Озод умид билан дастурхон ёзган опасининг меҳнатларига ачинди, сув кечиб рўзғор тебратадиган поччасининг дарвоза ёнидаги аҳволини кўриб, юрагида санчиқ пайдо бўлди.

Тожинисо эртаси куни кўзига ёш олиб ҳарчанд тавалло қилса ҳамки, Озод унинг таклифини узил-кесил рад этди: назарида Умнат куёви ҳам худди кечаги манзарани, лекин ўтказиброқ такрорлайдигандек туюлди. У ўзини касалга солди-ю, кечга бориб, дарҳақиқат, бўғинлари зирқираб, бошига оғриқ кирди — хотинининг қистови билан дори ичиб, сўрида чўзилиб ётди.

Хаёлидан кўп нарса ўтди.

«Ҳаловат йўқ, — деб ўйлади алам ва афсус билан, — ҳаловат йўқ, йўқолган...»

Қайда ўзи у — ҳаловат? Шаҳардами, қишлоқдами, тоғу тошдами, далау даштдами? Нега Озод унга бунчалар интизор? Ҳаловат маишатдами? Еки икки оғиз дилкаш сўз, инсоний ҳароратдами? Саодат-чи, саодат ҳаловатдами? Хўп, Озоднинг озурда кўнгли ҳаловат топди ҳам дейлик, аммо бундан у бахтиёр бўлармикан? Бегона, безовта бир ҳис шунда уни тинч кўярмикан? Йўқ даргумон, даргумон.

Аслида, нега, нимадан норози у?

Қишлоғига қайтиб иззат кўрмадимиз?

Асло. Иззат-икром бундан ортиқ бўлмас. Қолаверса, бурни осмонга қанқайган иззатталаб кимса эмас-ку у?

Балки бунда кузатганлари, эшитган-билганлари ранжитгандир? Лекин, начора, ҳаётнинг азалий қонуни шу: биз истаймизми-йўқми, доимо нимадир пайдо бўлади, нимадир йўқолади. Оқ-қорани таниган, дунё кўрган, китоб кўрган бир зиёли сифатида Озод буни ҳаммадан кўра теранроқ англарди-ю, барибир ўжар бир туйғу юрагини баттар тирнарди.

«Ахир, ҳаммаси бир кун изга тушиб кетар, — дея ўзини юпатишга уринарди у, — Иноятга ҳам ақл кирар, Муаззам дардига шифо топар, ҳамқишлоқларим лекциядан сўнг «мошинқанд» сўрашни бас қилар, инсоф бериб, ароқ шишасидан бош кўтарар, оламга нега келганини англаб етар...»

Бироқ шу захоти худди бошига гурзи билан солгандек, миясига бир савол қарсиллаб уриларди: «Қачон?!»

Чиндан ҳам, қачон келаркин ўша «бир кун?» Ахир, умр бўйи эртаги кундан умид кутиб яшаймиз, гўё нақ эртага ҳамма норасо ишлар расо бўлиб кетадигандек, гўё эртага ўзимиз ҳам мардрок, олижаноброк, ҳалол ва бадастирроқ бўлиб қоладигандек... Аммо эртасига норасо ишларимиз расо эмас, расво бўлиб кетмаганига ҳам шукр қиламиз. Кунлар, ойлар, фасллар ўзгаради — одам, одамнинг моҳияти ўзгармайди. Йиллар, асрлар ўтган сари одамзоднинг ақлу тафаккури кўпайса кўпаяр экан-у, лекин меҳру муҳаббати, шафқати кўпаймас экан. Чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрган кишининг ваҳми келиши муқаррар: наинки, энг камида қарийб икки минг йилдан буён «одам ўлдирма, тўғри бўл» деган ақида қон-қонига сингдириб келинсаю одамзод ҳануз қотиллик қилаверса, ҳануз ўғирликдан тап тортмаса! Ким билсин, эхтимол инсоннинг ўрнида бошқа онгли мавжудот бўлганида, шунча йиллар мобайнида ўзга ҳолат юз берармиди?..

Озод чарчади, беҳол тортиб ўтирди — саволлар кўп, у ёлғиз эди.

Булар — оламшумул масалалар эди, бинобарин, бутун оламга дахлдор бўлиб, тайин жавобгари йўқ, шу боис ҳам Озод уларга осонликча чап бериш имконига эга эди, бироқ ҳозир қаршисида шундай саволлар ҳам қаторлашиб турардики, истаса-истамаса, бу ҳақда ўйлашга мажбур эди.

Қачон бу ғурбатлар барҳам топаркин? Қачон Умнат одам бўларкин? Синглисининг кўз ёшлари қачон тинаркин? Расул бува бир пайтлар барпо этган гулзорда тагин лола очилармикан? Қачон? Студентлик йиллари, ҳув анави тепалик ортидан Чорвоқтўронғига бурилганида, кўзига таниш тераклар кўринганида дунёни бошига кўтариб ашула айтгиси келарди. Уша кунлар шавқи-қувончи яна қайтармикан?

Ким билади, дейсиз, ким билади!

Умр эса ўтмоқда...

Озод ҳавойи хаёллардан узоқ, оламга тийрак қарайдиган одам сифатида ҳузурни жон квартираларда яшаб шаҳарни қоралайдиган баъзи мижғов зиёлиларни сув ичган қудуғига тупурган нонкўр кимсалардек ёмон кўрарди, шунинг учундир, қишлоғини эслаганида тасавурида жаннат дарвозалари очилмас, аксинча, чанг-тўзонга кўмилиб, пахтазорлар ичра мудраб ётган оддий, лекин шу оддийлиги билан қадрли, осуда бир макон намён бўларди ва у ҳаммиша ана шу осудаликни соғиниб, унга интилиб яшарди. Бугунга келиб қарасаки, қишлоғида ўша осудаликдан бошқа ҳамма нарса бор...

Ахир, орадан кўп йиллар ўтди-да.

Ота кетди. Она кетди. Дўстлар ўзгарди. Қишлоқ эса...

Бир вақтлар у бемор онасининг ҳасратларини эзилиб тинглари-ю, фақат изтироб чекиш билан чекланарди — бутун фикри-зикрини диссертацияси, «Бўш вақт ва ўни ташкил этиш проблемаси» деган илмий иш қамраб олган эди. Мана, неча кундирки, қишлоғини кезиб юраркан, вужудини худди шунга ўхшаш бир туйғу асло тарк этмаётир — аламми бу, афсусу армонми?

«Тугилган жойимизни она юрт деймиз, тупроғини кўзга суртамиз, мангу оромгоҳимиз шунда бўлишини орзу қиламиз, — дея баногоҳ ўйга толди у. — Хўш, мен ҳам фарзанд бўлиб шу она юртим — Чорвоқтўронғи учун бирор нарса қилдимми? Қўлимдан бўлмаса, лоақал иллимдан унга бирор наф тегдимми?»

Ўзгаларни тергаш, ўзгаларни айблаш — ҳаммиша осон, мароқли; ўзингиз-

ни сўроқ қилиш эса шунинг учун ҳам оғирки, ҳукми ҳам ўзингиз ижро этишингизга тўғри келади.

Озод, салкам элликка кириб, ҳеч қачон ўзига бундай савол бериб кўрмаган, чунки бунга асло зарурат бўлмаган эди. Умримни илмга бердим, деб ўйларди у, ўйлаганига ишонарди, ўзини нодир мутахассис санар, ён-атрофидигилар бунга эътироф этишар эди. Йиллар ўтди, шу йиллар мобайнида бирор ҳамқишлоғининг оғирини енгил қилдими? Қишлоғида бирор туп дарахт ўтқаздими? Бирор иморатга бир дона ғишт қўйдими? Юртидан чиққан бирор толиби илмга қайрилиб боқдими? Мана шу одамларнинг яхши тўйи, ёмон ўлимида бирга бўлолдими?

Бу саволларнинг барчасига бир оғизгина сўз аламли жавоб эди: «Йўқ». Бас энди, унинг бировдан гина қилишга, таъна қилишга ҳаққи борми? Ҳеч!

Ҳатто, мана дастурхон қилиб кўтариб келгани — илмининг ҳам асл қимматини кўрди.

«Бўш вақт проблемаси», «катта олим»...

Унинг нимаси олим? Бир кимсага ақалли зиғирдек нафи тегмаган илм — илмми? Элнинг мушкулини осон қилмаган олим — олимми?!

Шунча йил қаерда яшаган эди у?

Қандай яшаган эди?

«Кетиш керак, — дея шивирлади у ваҳимага тушиб, — кетиш керак...»

Саволлар миясини кемириб, юрагини ўртаган сари у тезроқ бу ердан кетиши шартлигини, акс ҳолда бениҳоя муҳим бир нарсадан айрилиб қолиши муқаррарлигини яққол ҳис қилди.

Эртагаёқ жўнаган маъқул. Шаҳарда, ҳар қалай, бу нарсаларни ўйламаслик мумкин. Ажабки, шаҳарда киши негадир ўлим ҳақида ҳам ўйламайди. Нега шундай экан-а?

Ҳамма бало бекорчиликдан чиқади. Қишлоққа келмаганида, ким билсин, бу нохуш хаёллар билан бошини қотириб ўтирмасмиди? Йўқ, ҳар нима деганда ҳам, бўш вақтни тўғри ташкил этиш — муҳим социал-маънавий проблема!

Эртасига кечки салқин билан йўлга чиқишди. Иноят станциягача кузатиб қўйди. Поезд перронга кириб келганида қоронғи тушиб, чироқлар ёна бошлаган эди.

...Яна бир кун ўтди.

Ғуломгардиш

— Э, бўлди-да, ота, одамни номусларга ўлдирдингиз-ку! Шу ердан кўчиб кетсам қутуламанми сиздан?!

Дадаматов аҳийри шундай деди. Саноқул бобо мажбур қилди. Дадаматов жаҳл устида шундай деди-ю, энди пушаймон бўлиб ўтирибди. Пушаймон бўлгани сари эса баттар аччиғи чиқмоқда.

Аслида, нега шунчалик тутаққанига ўзи ҳам ҳайрон.

Саноқул бобо уни урмаган бўлса, сўкмаган бўлса, туҳмат-маломат қилмаса, ундан бир таъма тиламаса... Айби — қанда қилмай ҳар куни салом берганию дуои жонини қилиб турганими?

Наинки шунинг учун киши бировдан ранжиса? Айниқса, Дадаматовдек зуваласи лойдан эмас, мумдан ясалган мулойим бир одам, шунинг учун бировни ранжитса? У наҳот шу умидда юртига кўчиб келган бўлса?

Ақл бовар қилмайди. Менинг, масалан, бунга сираям ишонгим келмайди. Чунки Бегмат Дадаматовни беш қўлдай яхши биламан. Билганим учун ҳам шу гапларни ёзиб ўтирибман. Келинг, унинг кимлиги ҳақида сизга ҳам пича гапириб берай.

Хўш, Дадаматов Бегмат Эрматович, урушдан аввал, ўттиз олтинчи йили бизнинг қишлоғимизда туғилган. Ҳамма қатори ўқиб, ҳамма қатори машаққату ранж-аламлар тортиб, кон техникуми, кейин шу соҳанинг институтини тугатиб, қишлоғимизга қайтиб келмади — Шарғунга, кўмир конига ишга кетди. Қишлоққа кам келарди, аҳён-аҳёнда — Май байрами ёки Янги йил арафаларида тили бизнинг лаҳжаларга ўхшамайдиган, кўзлари катта-катта, чиройли хотини

билан паст-баланд кўчаларимизда пайдо бўлиб қоларди. Бегмат Дадаматов маржон шодасидек тигиз қишлоғимиздан узилиб кетган биринчи дона эди, шу боисмикан, кўпчиликнинг назарида алланечук ғалати, жуда оқпадар бўлма-са ҳамки, ҳар қалай, дарбадар бир кимса бўлиб кўринарди.

Бегмат Дадаматов, табиийки, бу гаплардан беҳабар шунинг учун ҳам парвойи фалак юрар эди. Кейин-кейин, у кекса отасию қари онасини кўргани келаркан, хотини билан бирга бежирим кийимлар кийган ўғил-қизларини ҳам эргаштириб келадиган бўлди. Болаларининг тилиям бизнинг лаҳжаларга ўхшамас, бинобарин, бегона эди.

У биринчи марта қишлоққа сутранг «Волга»да кириб келганида, ҳар турли мишмишлар тарқади. Бировлар: «Кўтарилиб кетибди, машина олиб юраркан», деди, бировлар эса: «Эрмат сариқнинг ўғли кўмир эмас, пул конида ишларкан», деди. Кимлардир суюнди, кимлардир куйди.

Бир кўни Дадаматов, қайсидир байрамда, чол-кампирини зиёрат қилгани келиб, отасини ўсал ҳолда кўрди, онаси бошида сув томизиб ўтирарди. Уртада қандай гап-сўз ўтгани бизга номаълум, аммо бир ҳафтадан сўнг Дадаматов қишлоққа кўчиб келди. Энди «Волга»си йўқ эди. Яна мишмиш тарқади: «Ол, ишдан ҳайдалиб кетибди», «Бало экан, ҳовли-жойнинг умидида... ҳаҳ, моли дунё ўлсин ширин бўлмай...»

Тешик қулоқ, Бегмат Дадаматов, табиийки, бу гаплардан энди хабар топмай қолмади, лекин барибир парвойи фалак юраверди. Ҳатто беписанд кулиб қўйганини ҳам биров кўрмади. Хуллас, қишлоқ унга кўникди — ортиқ номини сақич қилмай қўйди.

Дадаматов озроқ муддат чол-кампирининг каталакдек уйида яшади, кейин, кузга бориб, Даламаҳалладан анчагина бадастир ҳовли-жой сотиб олиб, кўчиб ўтди. Район марказига электр идорасига ишга кирди. Тили бизнинг лаҳжаларга ўхшамайдиган ўғил-қизлари қишлоқ болалари билан бир мактабда ўқий бошлади. Хотини ҳамшира экан, касалхонага жойлашди.

Дард бошқа — ажал бошқа, шифтга боқиб ўсал ётган Эрмат бобо кўклагга чиқиб ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетди, кутилмаганда отга, беданага меҳр пайдо қилди, тагида булутдек айғир, устида почапўстин, кўйнида бедана, қаерда улоқ, қаерда пойга бўлса, барида ҳозир у нозир. Орада унинг оғзига сув томизиб ўтирган кампири боёқиш омонатини топширди. Чол ҳозир саксон учда, қайсарлик билан ҳамон ўзининг ҳовлисида, ўн олтига кирган невараси Шермат билан тирикчилик қилади, аҳён-аҳёнда нега менга кампир топиб бермайсан, деб Бегмат Дадаматовга ғалва қилиб қўяди. У эса бунга жавобан кулади, холос.

Бегмат Дадаматов ҳақидаги гапга шу ўринда нуқта қўйсак ҳам бўларди, лекин Саноқул бобо... Дарвоқе, Саноқул бобо! Агар Саноқул бобо бўлмаганида, ҳикоямизнинг ҳам ҳеч бир ҳикоялик ери қолмасди.

Саноқул бобо, Бегмат Дадаматовнинг ҳаётида ҳам, худди шу ҳикоядагидек, мутлақо дафъатан пайдо бўлди.

Саноқул бобони мен ҳам танирдим. Кутубхонадан китоб олгани борганимда кўрардим. Кўча бошидаги харсанг тошда, ҳассасини иягига тираб, кўзларини чала юмиб, носнинг кайфини сурганча офтобшувоқда мудраб ўтирарди. Салом берсангиз, хафа бўларди: кайф қочса керак-да.

Дадаматовнинг олган ҳовлиси кутубхонанинг орқасида, шундоққина сой бўйида эди ва аччиқ ичакдек тор бир кўчадан юриб, Саноқул бобонинг кўҳна ёғоч дарвозаси олдидан ўтиб асфальт йўлга чиқиларди.

Ҳамма машмаша Дадаматов кўчиб келганидан кейин бошланди.

Сешанба куни эрталаб шошиб ишга бораётса, нимдош кўк яқтак кийган, чувак юзли, кўзлари шилпик бир чол тавозе билан салом берди:

— Э, ассалому алайкум, тўрам!

Дадаматов лангиб тўхтади, гарчи атрофда ўзи ва рўпарасидаги чолдан бўлак кимса бўлмаса-да, ён-верига аланглади, сўнг ҳайронлик билан, музтар ва хоксор қўл қовуштириб турган қария томон юрди, сўрашгани қўл чўзди:

— Ассалому алайкум, ота.

Шунда чол ёшига ярашмаган абжирлик ила чаққон югуриб келди, унинг кафтини қўшқўллаб кафтига олди, кўзига суртгудек бир алфозда товуши товланиб деди:

— Бардам-бақувватгина юрибсизми, тўрам? Тани-жонингиз соғми? Дадаматов баттар довдиради, сўнг юзи ёришиб жилмайди: «Қарилик-да!»

— Мени биров билан адаштиряпсиз-а, ота, — деди хушҳол кулимсираб. Чол ундан баттар таажжубланди:

— Э, нега адаштирай, тўрам? Шукр, ҳали эс-хушдан айиргани йўқ. Яратган эгам ўзи адашгулик қилмаса, адашмайман, тўрам. Ҳа, ҳовлилар муборак бўлсин энди? Кўп суюндим, тўрам, кўп суюндим. Илоҳи омин, яхши тўйларга буюрсин, туп қўйиб палак ёзинг!

— Раҳмат, — деди Дадаматов, — раҳмат, айтганингиз келсин.

— Муни қаранг, тўрам, фалакнинг гардиши деб шуни айтаркан-да, бўлмаса, ким ўйлабди сизнинг бизга қўшни бўлиб қолишингизни? Шукр, минг шукр, яратганинг инояти буям бўлса!

Дадаматовнинг вақти бениҳоя зиқ эди.

— Ҳай, ота, — деди узр сўраб, — майли, омонлик бўлсин.

— Э, тўрам, қани, бир пиёла чойимиз бор-а? Эрталабки насиба-я, тўрам?

— Бошқа сафар, — деб Дадаматов гапни қисқа қилди.

«Отамнинг ошналаридан, — дея ишонч билан ўйлади у йўлда бораётиб, — лекин нега бунча «тўра»лайди — ҳайронман...»

Кечқурун ишдан қайтиб таажжуби баттар ортди: кимдир бир тоғора сомса ташлаб кетибди.

— Ким берди? — деб кундузи уйда қолган саккиз яшар қизчасидан сўраган эди, у:

— Бир чол, оти... оти Санокул бобо, — деди.

Ҳайроналик билан сомса ейилиб кетди. Эртасига яна одатдагидек ишга бораётган эди, худди кечаги муюлишда ўша чолга дуч келди. Дадаматовга, у кечадан бери жойидан жилмагандек туюлди. У ҳарчанд олдин салом беришга ўзини чоғласа-да, барибир улгуролмади — чол эпчиллик қилиб қолди:

— Э, ассалому алайкум, тўрам! Қалай, бардам-бақувватгина? Уй-ичилар, бола-чақа омонми?

«Тўрасига бало борми?!» — Дадаматовнинг бирдан энсаси қотди, бироқ чолнинг юз-кўзида ҳеч қандай ҳазил-мазах ифодасини кўрмади.

— Раҳмат, — деди у қуруққина қилиб ва шу заҳоти: «Э, сомсани шу юборган бўлмасин тагин?» — деган фикр хаёлидан ўтди.

— Қани, тўрам, ўтсинлар, ўтсинлар! — чол икки букилиб, қўл қовуштирганча унга йўл бўшатиб турарди.

— Менга қаранг, ота, — деди Дадаматов. — Нега мени «тўра» дейсиз, мен... тушунмадим. Умуман, сал ғалати бўляпти, мени отим Бегмат, отимни айтиб чақираверинг.

Чолнинг нурсиз, чағир кўзлари ваҳимага тўлди:

— Йўғ-э! Йўғ-э! — деб шивирлагандек бир овоз чиқарди у. — Худо сақласин, нега отингизни айтар эканман, айб бўлади, тўрам. Қани, ўтсинлар, ўтаверсинлар, бахузур.

Дадаматов бўғилиб кетди:

— Тўра деманг, илтимос.

Чол кўзларини пирпиратди:

— Нима дейин?

— Отимни айтинг, қўшни денг, ҳа, ана, ўғлим денг.

— Йўқ, — деди чол қатъиян бош чайқаб. — Сиз тўрамнинг авлодлари бўлсангиз-у, мен қандай қилиб...

— Қанақа тўранинг? — деб сўради Дадаматов қичқиргудек бўлиб.

— Дадамат қозининг-да, — деди чол ва унинг бу қадар нодонлигига ачингандек, бош тебратиб қўйди. — Раҳматли бувағиз менинг тўрам эдилар, мен у кишининг эшиклариди қарол эдим, Яйилмада молларини боқардим, жувоз ҳам ҳайдаганман, мола ҳам босганман. Мени жойи жаннатда бўлгур қози бувам одам қилганлар. «Э, Санокул, — дер эдилар раҳматли, — дунёда одам кўп, лекин одамийси кам». Ўзлари қандоқ одам эдилар-а! Ҳар оқшом ғуломгардишга¹ ўз қўллари билан гўжами, атала-умочми, худонинг буюрган насибасини кўтариб келар эдилар. Бир марта денг, Тахтасонда ерлари бўларди,

¹ Ғуломгардиш — қўллар яшайдиган жой.

бахори буғдой эккан эдик, тизза бўйи бўлиб қолганида, мени чақириб айтдиларки...

Дадаматов кўчанинг қоқ ўртасида меровсираб, рўпарасидаги эски кавушдек кўримсиз чолдан кўз узмай анграйиб турарди.

«Ёпирай! Нималар дейди-я, бу?! Тош асридан қолганми ўзиям, нима бало?!»

— ...ҳайитнинг эртаси тўрам билан Норжонтолга, Мирали қозоқнинг овулига бордик. Борсак, тумонат одам, бир тўй бўлган экан, Миралининг укаси улоқда отдан йиқилиб ўлибди, қий-чув, қиёмат...

— Ота, — деди Дадаматов бетоқат, — қачонги гап буларингиз?

Кўзлари қисилиб, завку шавққа чўмган Саноқул бобо ўйланиб қолди.

— Қачонги дейсизми? Э, кўп бўлгани йўқ ахир, Николай подшо ағдарилган йилимикин, валлоҳу аълам, ё ундан кейинги йилими... Ишқилиб, мулла Абдурахим уязнинг кенжа ўғли Қорабозорда отхона босиб ўлган йили эди. Раҳматли Абдукаримнинг мучали ҳўк эди, мана шундан мучал ағдарадиган бўлсак... Кечагина бўлган гаплар-да, бари, тўрам.

Дадаматов, гўё уни биров бошлаб лақиллатгандек, жаҳли чиқди, аранг ўзини босиб, Саноқул бобо билан хайрлашди.

Индинига яна ўша ҳол такрорланди. Дадаматов бу сафар аччиғланмади-ю, вазминлик билан шундай деди:

— Энди, бизни иззат қилганингиз учун раҳмат, ота, лекин бундан кейин мени «тўра» деманг, илтимос. Чунки...

— Ие, нега? — деди Саноқул бобо.

— Чунки, — дея давом этди Дадаматов унинг саволини эшитмагандек, — мен сиз айтаётган қози бобони кўрган ҳам эмасман, у киши биз дунёга келмасданоқ кўкариб чиққан эканлар. Кейин, илгари нима гаплар бўлса бўлгандир, аммо ҳозир унақа «қарол»у «тўра-пўра» деган гаплар қолмаган, ота. Шунинг учун бунақа деб, мени хижолатга қўймасангиз. Ахир битта-яримта эшитган қулоққа ҳам хунук. Йўлни ҳам баҳузур кесиб ўтаверинг, ёшингиз улуғ!

— Йўқ-йўқ, — деди Саноқул бобо, — бундай деманг, тўрам, айб бўлади, сизнинг мартабангиз улуғ.

Дадаматов қовоғини солди:

— Ота, ҳозиргина келишдик-ку.

— Қўйинг-э, — деди Саноқул бобо бўш келмай. — Қози бобонинг арвоҳи-чи, тўрам?!

— Э, жуда «тўра»лагингиз келса, ана, отамга боринг! Зерикиб, нима қиларини билмай ётибди.

Саноқул бобо синиқ кулимсираб, бошини қўйи солди.

— Майли, тўрам.

— Ахир мен партияний бўлсам, катта бир идорада ишласам, сиз эса бундоқ қилиб турсангиз. Гап теккизиб қўясиз, ота, менга бунақада.

— Худо сақласин, тўрам, — деди Саноқул бобо чўчинқираб. — Сизга қасд қилганлар паст бўлсин.

— Э, боринг-э! — Дадаматов қаҳрланиб қўл силтади ва шарт бурилиб жўнади. Икки юз қадамлар юриб боргач, бирданига... кулиб юборди.

Кечқурун отасидан хабар олгани борди. Отаси айвонда, туллак беданасининг патига сув пуркаб ўтирарди. Бир оз гурунглашгач, у аста сўради:

— Саноқул бобо отангизнинг қароли бўлганми?

— Қайси Саноқул? Сано тентакми? — Отаси беданани кўтариб, чироқ шуъласига солди. — Отамнинг қароли кўп эди. Саноям ишлаган. Тентак у, — дея отаси ичкари уйга қараб қичқирди: — Ҳой, Шермат, бормисан, тоқчадаги халтада тариқ бор, олиб чиқ!

Дадаматов ўрнидан кўзғалди.

Эртасига яна Саноқул бобога дуч келишини ўйлаб, юраги безиллади — рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрди, сой ёқалаб айланиб ўтиб, ишга кеч қолди.

Якшанба куни маҳаллада тўй бўлди. Дадаматов ҳам чиқди. Тўй эгалари қўярда-қўймай уни ичкари уйлاردан бирига судрашди. Дадаматов салом бериб кирганида бир уй одам чой ичиб чақчақлашиб ўтирарди, ҳамма унга

ўгирилиб қаради. У пойабзалини ечиб, пойгакдаги бўш жойга чўкмоқчи эди, туйқус юқоридан:

— Қани, тўрам, бу ёққа, бу ёққа ўтсинлар, — деган чийилдоқ овоз эшитилди.

Дадаматов, юраги шув этиб, тўрга қаради. Саноқул бобо, икки букчайганча, бурчакка қисилиб унга хокисор термулиб турарди.

— Утираверинг, — деди у ғижиниб.

— Йўқ, йўқ, тўрам, мен... қандоқ ҳаддим сиғади, ахир, қўйинг, энди, одамни хижолат қилманг, тўрам, одобсизлик бўлади-да, э!

Дадаматов ҳамма томошаталаб бўлиб турганини сезди ва базўр шайтонга ҳай бериб, Саноқул бободан юқори ўтиб ўтирди, у эса пилдираганча келиб унинг жойига чўкди.

Кўпчилик бир-бирига ажабланиб қаради.

Дадаматовга тўй татимади.

Бир куни олти яшар ўғли шундай деб қолди: «Дада, тўра дегани нима дегани?» «Ҳа, нега сўраяпсан?» «Йўқ, айтинг, яхши гапми, ёмон гапми?» Дадаматовнинг боши қотди. «Саноқул бобонг айтдими? Ҳазиллашган, парво қилма!» «Менам Саноқул бобони тўра десам бўладими?» «Йўқ!» «Нега?» «Бас энди, эзма бўлма», деб дарғазаб жеркиб берди у.

Аслида-ку энди Саноқул бобога кўникиб, тақдирга тан бериб қўя қолса бўларди, лекин қайсарлик бобида у ҳам Саноқул бободан заррача қолишмасди, яъни уларни ўхшатмасдан учратмаган эди.

Дадаматов ҳаммасидан ҳам кўра, бу ғалати муносабатнинг эл ичра ошкор бўлишидан қўрқарди. Қўрқиб юргани содир бўлди: Қуруқсой қишлоғидаги подстанция ночор эди, ҳадеб куйиб қолаверарди. Қуруқсой аҳли ҳам исми-жисмига мос халқ экан, тагини суриштирмай, тинимсиз ёзгани ёзган эди. Қўли қичиган экан, майли, ёзаверсин, лекин кошки аризадан трансформатор ясаб бўлса! Ахири бўлмади — район газетаси ўриб чиқди. Эргашев деган мухбир, билибми-билмай: «Район электрлаштириш идораси (бошлиғи ўрт. Дадаматов Б.) токайганча меҳнаткашларнинг ҳақли талабларига тўраларча муносабатда бўлади?!» деб дарғазаб савол қўйди.

Мақола жума куни чиққан эди, Дадаматов таъби хира бўлиб кечқурун уйига қайтаркан, ўтган-кетганнинг бари қўлини бигиз қилиб уни кўрсатаётгандек туюларди. Эчкининг ўлгиси келса, қассоб билан ўйнашади, деган гап рост. Рост бўлмаса, худди шу пайт Саноқул бобо Дадаматовга кўз оғриғидек рўпара келиб қоладими?

— Ассалому алайкум, тўрам...

Дадаматов бирдан портлади:

— Э, бўлди-да, ота, одамни номусларга ўлдирдингиз-ку! Шу ердан кўчиб кетсам, қутуламанми сиздан?!

Саноқул бобо ҳангу манг бўлиб қолди.

Дадаматов шу жаҳл устида бориб ҳовли-жойини текинга бўлсаям сотишга тайёр эди, бахтига, уйда меҳмон бор экан — хотинининг уруғлари келишибди, шулар билан чалғиб, ҳовуридан тушди.

Шу бўйи Саноқул бобо билан салом-аликни йиғиштирди. Кўча-кўйда дуч келиб қолгудек бўлса, тесқари қараб ўтадиган бўлди. Чол эса, юзида ҳануз ўша хоксор табассум, қўл қовуштириб не гуноҳи борлигини билмай гарангсиб турарди.

Қиш кунларининг бирида Саноқул бобо оламдан ўтди.

Дадаматов эл қатори таъзияда қатнашди. Қабристонга борганда ҳам, қайтаётиб ҳам ўзини бениҳоя гуноҳкор сезди.

Эртасига Саноқул бобони эсидан чиқарди. Одатдагидек, шошиб ишга жўнади.

Бирор ҳафта чамаси ўтиб, Саноқул бобонинг дарвозаси ёнида чолнинг ўттиз ёшлар яшарган қиёфасини — куя еган телпак кийган ўғлини кўрди. У қўлига куҳ-куҳлаб, лабидаги папиросини четга улоқтирди-да, Дадаматовнинг истиқболига юрди:

— Ассалому алайкум... — йигит бир оз тараддудланиб, такрорлади: —

Ассалому алайкум... тўрам...

Дадаматов сесқаниб тушди.

«Э, тавбангдан кетай! Булар ўзи авлоди билан жинни эканми, нима бало?!»

Унинг ранги олинганини сезиб, йигит шоша-пиша гапирди:

— Энди, ака, нима қилай, бобойнинг васияти...

— Қанақа васият? — деди Дадаматов гангиб.

Йигит аламадалик билан афтини буриштирди.

— Отам касал бўлгандан бери яккаш бир гапни такрорлардиларки, шу Бегмат акангни ҳамманг хурмат қилсан, у киши тўрамнинг авлоди, сизлар ҳам шундай деб чақиринглар... Энди, ака, ота рози — худо рози, ахир...

— Э, қўйсангиз-чи! — деди Дадаматов ва шарт бурилиб жўнаркан: «Бу чол ўлса ҳамки қутулмас эканман-да», деб ўйлади аччиқланиб. Кўчанинг бошига етгач, алланарса эсига тушгандек, жадал юриб изига қайтди, Саноқул бобойнинг дарвозасини қоқди. Қия очиқ дарвозадан қўлида паншаха ушлаган бояги йигит чиқиб келди:

— Э, келинг, келинг, — деди у ортига чекиниб.

— Менга қаранг, — Дадаматов остона ҳатлаб ичкари ўтди: — Энди, бир келишиб олсак: майли, отангизнинг васияти ўз йўлига, лекин иккинчи мени бунақа деб шарманда қилманг. Маъқулми? Бобо раҳматлининг шунча азоб берганлари ҳам етар.

— Йўғ-э, нима деяпсиз, ака, сизга азоб бериб...

— Агар бунгаям кўнмасангиз, — дея Дадаматов боя ўйлаб қўйган гапига кўчди, — мен чиндан ҳам сизга тўра бўладиган бўлсам, менинг амримни бажарадиган бўлсангиз, бундан буён мени Бегмат ака деб чақирингизни буюраман. Тушундингиз-а? — У таҳдид билан кўзларини йигитга тикди.

— Э, мен бир нарса деяпманми, ака, ўзим ҳам...

— Бўпти, омонлик! — Дадаматов энгил тортиб, йўлига равона бўлди. У кечқурун яна шу кўчадан уйига қайтади. Кечгача эса ҳали анча бор.

Уч юз олтмиш тўрт кун

Биринчи куни Афзал кўчага чўнтагини тўлдириб чиққан экан, сой бўйида ўйнаб юришганида оғзига тикилиб турган Матлабга бир дона қурут берди.

Афзал Матлабга ёқиб қолди.

Кечқурун онасидан: «Афзал-чи, менга қурут берди, ўртоқ бўлсам майлими?», деб сўради. Онаси: «Яхши бола экан, майли, ўртоқ бўлгин», деди.

Иккинчи куни кўчадан чанг-тўзонга ботиб келди-да, дадасига: «Дада, ўртоғим-чи, мени хўтигига миндирди», деб мақтанди. Дадаси: «Ким у ўртоғинг?», деб сўраган эди, у: «Ўртоғимни билмайсизми, Афзал-да!» деди ва дадасининг шундоқ яхши болани танимаслигидан беҳад ажабланди.

Учинчи куни Афзал танаффус пайти унга иккита «қурбақа перо» берди. Текинга. Бутунлай.

Тўртинчи куни алгебрадан комиссия ёзма иш олганида, Афзал олдин ўзининг, сўнгра Матлабнинг вариантини ишлаб, парта остидан аста узатиб юборди. У билинтирмай кўчириб олди ва Афзални яна ҳам яхши кўрди.

Бешинчи куни дарсдан қайтаётганида 7—«б» даги Қосим терак орқасидан келиб, оёғидан чалиб юборди. У асфальт йўлга юзтубан учиб кетди, Афзал абжирлик билан суяб қолди, сўнг бўйи ўзига иккита келадиган Қосим теракдан тап тортмай, папкаси билан афт-башарасига қараб солди — бошлаб Матлабнинг ўчини олди.

Олтинчи куни Матлаб хотира дафтарига шундай деб ёзди: «Афзал менинг жонажон дўстим, кеча М. га ёзган хатимни олиб бориб берди...»

Еттинчи куни Афзал Матлабнинг уйига келди, қора хуфтонга қадар томсувоққа биргалашди. Кечқурун ош еб ўтиришганида Матлабнинг онаси уларни «Қиёматли дўст бўлинглар», деб дуо қилди.

Саккизинчи куни дарсга шошиб келишаркан, осма кўприкдан йиқилиб Матлабнинг оёғи синди. Афзал уни опичлаб касалхонага олиб борди.

Тўққизинчи куни Матлабнинг дадаси шундай деди: «Майли, модомики Афзал илтимос қилган экан, хўп, институтга борганинг бўлсин».

Унинчи куни Матлаб улкан шаҳарда на ижара, на ётоқ тополмай саргардон юрганида Афзал уни ёруғ ва иссиқ хонасига — кампир Аянинг уйига олиб бориб жойлаштирди.

Ун биринчи куни кечаси Афзал унинг олий математикадан курс ишини бажаришга киришди. Тугатиб, бундоқ ёнига қараса, дўсти аллақачон ухлаб қолибди. У кулимсираб, Матлабнинг устига кўрпа ёпди.

Ун иккинчи куни Афзал Москвадан — аспирантуранинг битирув имтихонларидан бир ҳафтага рухсат олиб келиб, Матлабнинг тўйида куёвжўралик қилди.

Ун учинчи куни Матлаб Афзалнинг уйига бориб, бир бошпана олмоқчи эканини айтди ва икки минг сўм қарз сўради. Афзал берган тўрт минг сўмни олиб қайтаркан: «Ховли олсам, дурустроқ мебель ҳам керак булар. Афзалнинг таниши бормикан?», деб ўйлади.

Бир юзу ўн биринчи куни Матлабни бўлим мудирлигига тайинлашди. Ичи қора, ҳасадгўй ғанимлар: «Афзал деган амалдор оғайниси сим қоққан эмиш», деб гап тарқатишди.

Икки юзу ўттиз еттинчи куни тонг саҳарда Деҳлида хизматда турган Афзални телефонга чақириб қолишди. Матлаб! Қизи қаттиқ оғриб қолибди, кўҳна ҳинд табобати биладиган ноёб бир доригина эм бўлиши мумкин экан. Афзал тўппа-тўғри Элчининг ҳузурига кирди, эртасига ўша ноёб дори дипломатик алоқа каналлари орқали бетўхтов Тошкетга жўнатилади.

Икки юзу етмиш тўққизинчи куни Афзал Матлабнинг аризасига қўл қўяркан: «Машина муборак энди», деди ва шу заҳоти: «Мана, устимиздан яна битта анонимка тушадиган бўлди», деб кулимсиради.

Икки юзу саксон саккизинчи куни Матлаб дардини айтиб борганида, Афзал уни қаттиқ койиди, сўнг тўғри М. нинг уйига бошлаб борди. «Қариганда бу нима қилиқ?!» деб, ўзларича бир умрга юз кўрмас бўлиб олган эр-хотинни яраштириб қўйди.

Уч юзу йигирма иккинчи куни Афзал ректорга қўнғироқ қилиб, «меҳнат ветерани Матлаб Мансуровнинг ўғли қабул қилинмаса, жудаям уят иш бўлишни айтди.

Уч юзу эллик тўртинчи куни бир газета редактори Афзалнинг ҳузуридатик туриб ахборот берди: «Матлаб Мансуровичнинг устидан тушган хат билан шахсан ўзим шуғулланаман. Хотирингиз жам бўлсин, у кишини хижолатга соладиган иш бўлишига йўл қўймаймиз».

Уч юзу олтмиш тўртинчи куни Афзал телефонда кимгадир шундай деб илтимос қилди: «Энди, биродар, бу Матлабнинг эмас, менинг қизим, тушундингизми? Фараз қилингки, мен ўзимнинг қизиму ўзимнинг куёвим учун сўраяпман. Ҳа, Яманга. Қани, олдин икки йилга боришаверсин-чи. Раҳмат, умрингиздан барака топинг».

Уч юзу олтмиш бешинчи куни... Афзал ўзига умидвор термилиб турган Матлабга қараб: «Иложи йўқ, қўлимдан келмайди», деди ва креслога ҳорғин чўкиб, хўрсинди.

Афзалнинг сўзи ҳам, ўзи ҳам Матлабга ёқмади.

Биринчи куни дунё кўзига қоронғи, ўзини қўярга жой тополмай юрди, икки кўзи телефонда бўлди: албатта Афзал қўнғироқ қилар, узр сўраб, хушхабар айтар...

Иккинчи куни соқов бўлиб олган телефонга тикила-тикила, умидини узди.

Учинчи куни алами дилидан тилига қараб ўрмалади.

Тўртинчи куни Афзал ҳақида: «Кимлиги ўзи бошидан маълум эди-ку? Шу нокасга ялиниб борган асли мен аҳмоқ», деб ўйлади.

Бешинчи куни шу фикрини хотинига айтди. Хотини «Йўғ-э», деган эди, кечқурун, овқатни шўр қилибсан, деб роса урди.

Олтинчи куни чойхонада чой ичиб ўтираркан: «Ҳа, энди, дўстимиз яхши одам-у, шу пайтгача инсон боласига яхшилик қилган эмас», деди. Чойхўрлар унга ялт этиб қарашди. Бунга сари унинг ғазаби янада ошди.

Еттинчи куни чойхонада шу гапни тағин такрорлаганида, чойхўрларнинг айримлари маъқуллаб бош ирғаб қўйди. У эса худди кўксига муздек шамол теккан каби енгил тортди.

Саккизинчи куни бир маъракада Афзалнинг таърифи бўлганида, у товуш чиқармай кулди. Маърака аҳли буни сезиб бир-бирига маънодор қаради.

Тўққизинчи куни дам олиш уйида бир гуруҳ одам телевизордан одоб-ахлоқ мавзуида маъруза қилаётган Афзалнинг сўзларини тинглаётганида, Матлаб чуқур сўлиш олди-да: «Қани эди, шу гапларга аввало ўзимиз амал қилсак», деди, сўнг даврадагиларга шундай изоҳ бердики, бир нуроний мўйсафид: «Э, бети қурсин бу имонсизнинг!» деб телевизорни ўчиртириб қўйди.

Унинчи куни Матлаб тўй қилди, Афзални айтмади ва суриштирган ёру биродарларига: «Ҳа, у киши... айтган эдик, бизни назарлари илмаган бўлса керак», деб жавоб қилди.

Бир юзу тўқсон тўққизинчи куни у қадрдон бир дўстининг таъзиясида мотам тутиб ўтираркан: «Дунё дунё бўлиб Афзалдайин худбинни кўрмаган бўлса керак. Мана шу биродаримизни ҳам Афзал ўлдириб юборди», деди, ўртаниб, уҳ тортди.

Икки юзу олтинчи куни Афзал ҳақидаги фикрларига бир кимса эътироз билдирган эди, Матлаб ундан қаттиқ ранжиди ва эртаси кундан унинг исмини ҳам Афзалнинг номи билан бирга «хутба»га қўшиб ўқий бошлади.

Икки юзу тўқсон иккинчи куни у қизини кўргани борди, куёви кўярда-қўймай кабинетига олиб кирди. Яман манзаралари акс этган суратлар орасида Афзалнинг ҳам портрети деворда осиглиқ турарди, у беҳад аччиқланди, «ювуқсиз»нинг башарасига қарашдан ор қилиб, ошга ҳам ўтирмай уйига жўнади.

Уч юзу учинчи куни Афзалнинг юбилеи бўлди, газета-журналларда қутловлар чиқди, у юксак мукофот билан тақдирланди. Афзал хотини билан бирга келиб махсус айтиб кетганига қарамай, Матлаб юбилей кечасига бормади — борадиган оёқларини чопиб ташлашга ҳам тайёр эди. Эшикни ичидан қулфлаб, ҳамма чироқларни ўчириб, гўё отаси қайтадан ўлгандек, мотам тутди.

Уч юзу эллик тўртинчи куни Матлабнинг сабр косаси тўлиб-тошиб кетди, қўли беихтиёр қаламга югурди: Афзалдек учига чиққан ўғри, муттаҳам, порохўр бир кимсанинг номзодини сайловга қўйиш меҳнаткаш халққа нисбатан бориб турган ҳақорат эканини меҳнаткаш халқ номидан... ёзиб юборди! Афзалнинг қанчалар манфаатпараст, ошнапарастлигини исботлаш учун жаҳл устида ўзини ҳам аямади: Афзал унга қачон нима берган, қандай ёрдам қилган — барини ёзди!

Энди Матлабнинг бутун умиди эртадан — уч юзу олтмиш бешинчи кундан.

Чўлпон Эргаш

ҚАРИЯ

Баллада

«Кўпни кўрган бу чол...»
«Бобой ҳали бардам!..»

Бир қарасанг:
Қоровул —
Завод дарвозасида...
Машина-машина,
поезд-поезд
завод маҳсулотига

Дарвозани очиб, ёпиб туради,
Қоғозини текшириб.

Бир қарасанг:
Қўлида супурги,
Гулқайчи,
Кетмон...
Супуриб-сидириб юради.
Гулларнинг тагини бўшатиб,
Заводни ўхшатиб
юради!..

Бир қарасанг:
Завод бошлиғидек, —
Бўйнида бўйинбоғ,
Кийиниб,
Завод клубида
минбарга чиқиб,
Сўзлар терга ботиб...
(Ёнида
жағи-жағига тегмас таржимонининг.)

Сўзлар
четдан келган сайёҳларга
ўзбекчалаб чол:

Кимё заводининг кимёсидан,
Олам-жаҳон дунёсидан,

Хизматчилар даъватидан,
Ишчиларнинг аҳдидан,
Сўзлар бир-бир,

қўймай,

завадининг

Ғўзаларга сепадиган дорисигача;
Кулиб боққанидан тақдир,
Ўтмишининг фарёдидан;
Достон қилмай қўймас,

гап орасида,

Каттакон ўғлининг
Шундай бир даргоҳга бош эканин ҳам!..
Сувратини опкетади газетлардан келиб,
Чет эллардан келиб:
«Заводда ягона Ўзбек чол!»

* * *

Тўрт ўғил кўрди!

Аҳ...

Уларни ўстиргунча,

онасининг

Она сути оғзига келди...

Кичкинаси — кичик эди.
Ўртанчаси — бўладиган болага ўхшарди,
Ўзига ўхшарди тирноғигача,
Чиройли эди!
«Олим» дейишарди каттасидан кичигини,
Шоирга ўхшарди қараб туришлари,
Фақат битта айби — жанжалкаш эди.
Каттакони, кўрган кўзларга,
Оғзидаги ошини ҳам олдирадиган,
Ландавур эди,
Пишиқ эди ишига аммо:
Терган бошоғини дон қилиб,
Шакар қопда сақлар эди, тишини сўриб,
Ҳузурини сичқон кўрарди.
Бобой урушдайди у пайтлар...

Кичкинаси, ҳозир, ўзига тўқ,
Бола-чақали, ишчи!..
Катта одам бўлди каттаси, ахир!..
Шоир бўлди каттасидан кичиги,
Фақат бир айби бор — жанжалкаш.
Ўртанчаси — деҳқон чиқувди...
«Сал-пал эгилса-чи укалари,
Йўталса-чи, сал-пал!..
Ичидан пишган бари.
«Акам — фалон» демас булар...
Бас!
Бир-бирига оқибатсиз ҳали-ҳали,
Бири-биридан мағрур,
Сир бермас...»

* * *

Ўтган йили ёмон ётиб қолди чол.
Ғўза авжи кўсаклаган пайт...
Юзингга куларди оппоқ пахта.

«Грипп босди» деган гап чиқди қишлоқда.
«Етти боласи бор ахир, шириндан шакар!»
Хабар олай деса, «карантин».
Чўғ устида юриб, кун ўтказди...
Ярим эти қолди бир ойда.

Бир кун эшитса у,
Янги ойнинг ўрталари эди,
Машина теримга ҳали тушмаган:
Қудратингдан ўргилай,

ўлмаган бу жон —

Юздан ошган қудаси Деҳқон бува, оҳ,
Олти набираси,
Қизи,
Куёвини
Бир кечада ерга қўйибди!..
Эси оғиб бу хўрликдан у,
Гўёки бош устида яна
Қора калхат учиб юргандай ҳозир,
Топиб қаёқдандир ов милтиғи ҳам,
«Сенмисан, — деб, — шунча ишонган тоғим?!»,
Ўқ узганмиш кўкка — худога...

* * *

Гўё каттасининг иши бу ишлар,
Юз кўрмас бўп кетди ишчи укаси.
Гўё грипп тарқатгани — шуниси,
Достон қилди элга шоир ўғли ҳам.
Ёмон кўриб қолди акасини бари...
Кўнгли қолди чолнинг ҳам ёмон.

«...
Нега???

Келиб-келиб,

шундоқ,

ўртанчаси-я!..

Кўз олдидан ўтар, қора тортиб,
Бўғдойзорлар — ўроққа кирган.
Урим...

Қийқирган, шўх жужуқлар, қатор!
Ўлим...

Кўз олдига келади Вьетнам!

Унутар чол ўзини тамом...

Гўё ҳозир у вьетнамлик ватанпарвар чол,
Борар пусиб чакалакзорда...

Ногаҳон бирдан:

Бамисоли қирқ бошли аждар,

Бир эмас яна,

Бошларидан қор ёғиб — туман,

«Гур» у ёққа ўтар,

«Гур» бу ёққа,

Эйжент. оранж¹ пуркаб кузғунлар!..

Ва бир кечада

Кўм-кўк барглар ер қучиб — бўғат,

Яп-яланғоч қолар ўрмонлар.

Тиришганча, тупроқ чангаллаб,

Ер тишлаган одамлар — хазон...

¹ Америка самолётлари Вьетнам устидан сепган заҳарли дори.

«Йўқ-йўқ!..» дер чол, чўчиб, дафъатан!
Қиёмат авжида гўё сўнгги бор
Хаёлини тўплар у яна:
Худо умр берсин кичкинасига...
Бошинг тошдан бўлсин, шоир болам!
Йўқ, йўқ,

омон бўлсин каттакони ҳам...»

Деҳқон ўтган чолнинг ҳам ота-бобоси,
Ёмон яшаган!

Билмаган бу ҳашамлару

шўхликни, лекин

Ҳаммаси ошини ошаган!..

* * *

Чолнинг кўз олдида

Неча-неча бора

ўзи ўзини еб битирди

Ошиқ-мошиқлари

Завод дарвозасининг,

Еб битирди машиналар ўзи ўзини,

Поездлар ҳам еб битирди...

Тўлиб, тўлмайди олам,

Тўйиб, тўймайди одам!..

Ўйлаб, ўйига етолмайди чол,

Санаб, саноғига

темир қарвонларнинг.

Алҳол,

Ўзи ўзини юпатган бўлади:

«Бу завод — дунёда ягона,

Одамлар — бир дунё!»

Яна чолни олиб қочар хаёл,

Олиб қочар кимё заводи:

«Қандай завод ўзи бу завод?

Қурук мошин кириб,

тўлиб чиқса,

Вагон-вагон бўлиб чиқса...

Қандай завод ўзи бу завод!

Егани чидамас ҳаттоки тоғ ҳам,

Бу-ку — завод...»

Чолнинг кўз олдида

Бир кунмас-бир кун

Пуфакка ўхшаб,

Кўкка учиб кетаётгандай заводи, —

Портлаб осмонда,

Учиб кетаётгандай номи оламдан.

Ёки уни тез

Илиги сўриб олинган оч қаърига Ер

Ютиб кетаётгандай бирдан!

Нималар бўляпти?

Ўйлайдими булар?!

Кўриб — кўрмагандай,

куппа-кундуз куни,

Уч бирдай ўғил...

Нималар бўляпти?..

Деҳқон болам, ўзинг хабар бер!»

* * *
Қайдан билсин бобой
Кимё нималигини,
Уқимаган.
Лекин биладики,

топган оши ҳалол...

Кимёгар бобоси
Думба ёғда ёғлаган илигини:
Илиги тўқнинг — қорни тўқ,
Қорни тўқнинг — кўнгли.
Яна шуни биладики:
Одамнинг яралиши — кимё!
Кимё — «она» сўзи!
Киндик қони тўқилган ер,
Уша ер деб яшамок — айни кимёдир!
«Фалон юртда ўғлим инженер...»
«Онаниг уч йил бурун ўлиб кетган...»
«Отаниг — пистон миллатга мансуб...»

деган сўзлар

Мутлақ кимё эмас!
Бу сўзлар бари —

«ўлим» деган сўзнинг эгизаклари.

Кимё чексизликдир!
Тугамаслик — кимё!..

Бироқ ваҳим босар чолни бир пасда,
Ҳаниматдай бугун егани,
Гўё қолмас ундан эрта бир нишон!
Қолар фақат гўё
Кеч бўлса ҳам — бугун,
Тирик қолса — эрта,
Ҳозир, ҳар бир нафас,
Аччиқ, тиғиз, дадил,
Бақиргандай «дод» деб,
Баланд девор оша,
Ҳар бир тўғри айтган
Тоймас сўзи унинг!
Гўё кардай, кўрдай ундан бошқалар...
«Шуми, дейман, қарилик деган?!»

* * *

Бир кун туш кўрсамиш,

тушида

Одам эмиш заводи, тавба!
Ўлиб кетганмиш...
Ўлиб кетган эмиш чолнинг ўзи ҳам.
Бирга қўйилганмиш икков

заводи билан

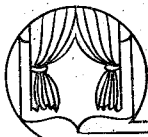
Бир кунда ва бир гўрга.
ёқасидан олар эмиш чолнинг

заводи:

«Сен ўлдирдинг мени, чол,
Илон-чаёнларга едирдинг!..»
ёқасидан олар эмиш чол ҳам

заводининг:

«Сен ўлдирдинг мени, кимё,
Илон-чаёнларга едирдинг!..»
Чолнинг кўз олдида:
Қуп-қуруқ қовурға —

Шароф Бошбеков

ЭСКИ ШАҲАР ГАВРОШЛАРИ

(Шаҳар болалари ҳаётидан айрим лавҳалар)

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

ҲАСАН	}	— ўн уч ёшли болалар.
ҲУСАН		
ОДИЛ	}	— Одилнинг ота-онаси.
ҚИЗЧА		
САЕҲАТ	}	— қизчанинг ота-онаси.
ЗУЛФИҚОР		
АҚИДА	}	— Ҳасан-Ҳусанларнинг онаси.
МУМИН		
ҲУРИНИСО	}	— Одилнинг ўқитувчиси.
САЙЕРА		
КОРОВУЛ		
ҲАРБИЙ КИШИ		
ЎҚУВЧИ БОЛА		
ЎҚУВЧИ ҚИЗ		
ҚЎШНИ ЙИГИТ		

Воқеа шу кунларда бизнинг шаҳарда бўлиб ўтади.

Биринчи саҳна

Улкан арғувонлар соя ташлаб турган чоғроқ майдонча. «Касалхона» деган ёзувни бир қисмини дарахтлар тўсиб турибди. Ҳеч ким йўқ. Нималигини тушуниш қийин бўлган «гурс-гурс» деган бўғиқ овоз ғашга тегиб, бир маромда эшитила бошлайди.

Икки томондан кўш ғилдиракли аравачаларини ғилдиратиб Ҳ у с а н ва О д и л юғриб киришади. Аравачалар шарақлаб тўқнашади.

Одил. Торт аравагани!

Ҳусан (ҳансираб). Ўзинг торт, мен олдин келдим!..

Одил. Ҳозир тумшуғингга тушириб қоламан, кейин биласан ким олдин келганим қани, изингга ғизиллаб қол-чи!

Ҳусан. Нима, бу ерни сотиб олганмисан? Гапини қара...

Одил (аравачасини қўйиб). Чиқасанми?

Ҳусан. Чиқсам чиқавераман.

Одил. Юр!

Ҳусан. Ўзинг юр!

Одил. Олдимга туш-чи! Ҳа, қўрқаяпсанми?
Ҳусан. Нега қўрқар эканман? Нима, Али бобомисан?
Одил. Нега чиқмайсан бўлмасам? Юр!
Ҳусан. Юрсам юравераман.

Улар четроққа юра бошлашган эди, қўлида тоққайчини ўйнаб қорувул келиб қолади.

Қоровул. Ҳа, жўжаҳўрозлар, нима талашяпсизлар? (Аравача устидаги дастурхонни очиб.) Нонинглар иссиқми?

Болалар баварарига аравачаларининг устини очиб, бир нечтадан нон олишади-ю, қоровулнинг атрофида парвона бўла кетишади.

Ҳусан. Келинг, бува, мана, меники иссиқ, ҳозир тандирдан узилган!..

Одил. Амаки, манавидан олинг, седанали, ҳидини қаранг!..

Ҳусан (нонни чолнинг бурнига теккузгудек қилиб). Пулингиз ёнингизда кетади, бува, буни қаранг! Нечта оласиз, иккитами, тўрттами?

Одил (шеригидан қолишмасликка ҳаракат қилиб). Тагини қарсангиз-чи, тагини! Кесаги йўқ, куйгани йўқ — нонмисан нон! Олинг, амаки!

Ҳусан. Бир ҳафта шамолда қолсаям суви қочмайди, ишонмасангиз тўрттагина олиб кўринг! Бунақа нонни сотишнинг ўзи гуноҳ-у, сизга майли, деяпман-да, бува!

Қоровул уларга бирпас кулимсираганича қараб туради. Болалар ҳам вижирлашдан тўхтаб, мўйсафидга шубҳа билан боқиб, нари кета бошлашади.

Қоровул. Ҳа, майли, сазанглар ўлмасин, икковингдан ҳам биттадан оламан. Тушликка асқатиб қолар.

Болаларга жон кириб, бир-иккитадан нонни олганича унинг олдига югуриб боришади.

Неча пул экан?

Ҳусан ва **Одил.** Йигирма тийин!

Чол ҳисоб-китоб қилиб нонни олади-да, бошини сарак-сарак қилганича кета бошлайди.

Ҳусан. Бува, нонни тоқ олиб бўлмайди!

Қоровул (ажабланиб). Жуфт олдим-ку.

Ҳусан. Э.. ҳалиги, тоқ сотиб бўлмайди, демоқчи эдим.

Қоровул (қайтиб келиб). Оббо, сен-эй, шунақа де? (Ҳар иккаласидан яна биттадан нон олиб.) Отинг нима, тойчоқ?

Ҳусан. Ҳусан-да!

Қоровул (Одилга). Сеники-чи?

Одил. Одил...

Қоровул (ноннинг у ёқ-бу ёғини айлантириб, Ҳусанга). Буни оинг ёпганми?

Ҳусан (ишчанлик билан). Ҳа, ёқмадимми?

Қоровул. Йўқ, тузик... (Узига ўзи гапиргандай.) Нонниям «ёқади, ёқмайди» дейдиган замонларга етиб келдик... (Олдига.) Сенинг ҳам оинг ёпгандир?

Одил нима дейишини билмай ерга қарайди.

Ҳа, ё бувингми?

Одил «йўқ» дегандай бош чайқайди.

Опангми?

Одил (асабий). Мунча суриштирасиз, ёқмаса қайтиб беринг! Мана пулингиз! (Пулни узатганича чолга қаттиқ тикилади.)

Қоровул. Нега қайтиб берарканман? Ҳали пешинда Мели сартарош чиқади, саккизтагина парвардани қоғозга ўраб. Сиёсатдан гаплашамиз... (Белидаги белбоғини ечиб, нонни ўрайди.) Сиёсатда гап кўп, тойчоқ.

Одилнинг узатилган қўли секин-аста туша бошлайди.

Неччида ўқийсан?

Одил (тўнғиллаб). Олтида...

Қоровул. Ҳа, дуруст. (Ҳусанга.) Сен, тойчоқ, манавини олиб, ҳў, қоровулхонага кўйиб кел, хўпми? (Тугунни бериб.) Келишингда-чи, ўша ерда скамийка бор, ўшани ола келгин. Оёқ қурғур бўлмайди. Би-ир отамлашамиз-а? Битта-яримта харидор келиб қолса, ўзим савдо қилиб тураман. Югур, тойчоқ.

Ҳусан тугунни олиб, чиқиб кетади. Бир маромда гурсиллаб турган овоз кучаяди. Оббо, жонгаям тегиб кетди-да, лекин!

Одил (тушунмай). Ким жонга тегиб кетди?

Қоровул. Анави шовқинни айтаман. Янги бозор қурилармиш. Ерга симёғочдай-симёғочдай бетон устун қоқишяпти. Хўш... Газит-пазит ўқийсанми?

Одил (оёғи билан ер чизиб). Ҳа...

Қоровул (жонланиб). Унда айт-чи, Американинг пошшоси ким?

Одил (саволнинг жўнлигидан энсаси қотиброқ). Рейган...

Қоровул (киришиб). Дуруст. Хўш, нима дейди, шундай қилиб?

Одил. Ким?

Қоровул. Уша Рейган-да.

Одил бирпас ўйланиб туриб, «билмасам» дегандай елка қисади. Э-э, ўқишнинг маза-си йўқ-ку, тойчоқ! Олти йил ўқибсан-у, шуни билмайсанми? (Ҳафсаласи пир бўлиб.) Э, аттанг... Бунақа нарсани билиш керак-да, тойчоқ. Ана, Мели сартарош, уч класс савод билан ҳеч кимга гап бермайди!

Хусан скамейкани олиб келиб қўяди.

(Хусанга.) Э, барака топ, тойчоқ. (Ўтириб.) Сенам билмайсанми?

Хусан (ишчанлик билан). Биламан. Нимани?

Қоровул. Рейгани-да.

Хусан. Ҳа, уми? Американинг президенти. Нима бўпти, яна отишибдими?

Қоровул. Ҳа, сен дадил экансан. Хўш, нима дейди?

Хусан. Ким? Кимга?

Қоровул (бутунлай ҳафсаласи пир бўлиб). Э-э... Сенам олтида ўқиркансан-ку...

Хусан. Ие, қаяқдан билдингиз?

Қоровул. Ҳа... «Кеп қолинг, ҳозир тандирдан чиққан» деб юраверган экансизлар-да, а? (Хафа бўлиб.) Э-э... Мана, биз шунча вақт бомба портлатмадик. Аммо-лекигин, Рейган мард эмас экан, портлатиб ётибди. Минг марта айтдик, хў, биродар, қўй шу ишингни, дедик. Йўқ, билганидан қолмайди! Гапга кўнмаса, мурасага келмаса! Етти қават осмонга олиб чиқиб портлатаман, дейди хумпар! Гапни қара! Э, портлаб ўл!.. Аммо-лекигин, уруш замонидан кейин Америка сира пошшога ялчимади-да. (Қовоғини солиб.) Хўш, Африка мамлакатида нима бўляпти?

Хусан (ўйлаб ҳам ўтирмай). У ёқдами? У ёқда иссиқ бўляпти!

Қоровул. Ие! Препессор бўп кет-э! (Қизишиб.) Очарчилик бўляпти, очарчилик! (Бошига катта мусибат тушган одамдай.) Утган йили ҳам, бу йил ҳам ҳаво қуруқ келиб, экин бўлмай қолди. Қимматчилик бўп кетди. Ишонмасанглар Мели сартарошдан сўранглар, уям шу гапни қилади. Сув йўқ, нон йўқ... Сув бўлмаганидан кейин ем-хашак бўлмайди, ем-хашак йўқми — сут-қатиқ ҳам йўқ. Қурут нима деган нарса, шуям йўқ да! Лак-лак одам очликдан шишиб ўляпти... Шишиб ўлиш нималигини билмайсанлар-да... Бизда у... Мана, садағанг кетай, икки арава нон — биров қарай демайди...

Хусан. Ҳали талаб кетади, ўзи ҳозир келдик-да.

Қоровул. Э-э, ҳеч балога ярамас экансизлар. Мундоғ бир мириқиб тортишмаганин-дан кейин... (Ўрнидан туриб.) Ҳалиям бўлса Мели сартарош тузик, «али» десанг, «вали» деб туради. Бир хумордан чиқаманми, девдим... бўлмадинглар. (Кета туриб, Хусанга.) Кетишингда анави скамийкани олиб бориб берарсан, тойчоқ?

Хусан. Хўп.

Қоровул чиқиб кетади.

(Қувноқлик билан.) Эй, ҳамма нон оладиган одам шунчадан гап берса, бир ҳафта сотар-канмиз-да, а?

Одил. Нега ишшайсан?

Хусан. Ҳа?

Одил. Қани, туёғингни шиқиллат энди! Сен бўлмаганингда ҳозир тўртта сотардим!

Хусан. Сен бўлмаганингда мен ҳам тўртта сотардим!

Одил. Мен икки ҳафтадан бери шу ерда сотаяпман! Бозорга борсанг ўласанми!

Хусан. Ўзинг бор бозорга, мелисадан кўрқмасанг. Кеча битта боланинг нонини олиб кўйишди. Мактабигаям қоғоз жўнатишди, аравасиям кетди қулоғини ушлаб.

Одил. Кейин қайтариб олдимми?

Хусан. Қаяқда! Биласан-ку...

Шу пайт нон тўла каттакон саватни аранг кўтариб қи з ч а кириб келади. Адоват билан қараб турган болаларга кўзи тушиб, бирпас туриб қолади. Сўнг йўлакнинг нариги томонидаги тўнка устига саватини кўйиб, Хусан билан Одилга ҳадик аралаш қараб тура-веради.

Хў, қани, территорияни бўшатиб қўй-чи!

Қизча ўзини сал четга олиб, ёвқараш билан тикилиб тураверади.

(Одилга.) Соқовми, нима бало? (Қизчага.) Тилимга тушунмаяпсанми? (Яқин бориб.) Ким-га айтаяпман!

Қизча, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, кўли билан юзини тўсиб олади. Хусаннинг ўзи ҳам чўчиб тушади.

(Одилнинг ёнига қайтиб, ўзини оқлаш учун.) Каратэми дейман...

Тугун кўтарган а ё л кириб келади. Қизчанинг олдига келиб, нон танлай бошлаган ҳам эдики, Хусан билан Одил икки томондан келиб, нонларини мақтай кетишади.

Хусан: Холажон, мана буни қаранг! Ушлаб кўринг, ҳали тандирнинг ичида турибди, дейсиз!

Одил. Холажон, Тошкентда бошқа бунақа нон тополмайсиз!

Хусан. Ие, хола, уни нима қиласиз, пластинкадай бўлиб ётибди! Ноннинг фарқига борасизми ўзи? Буни қаранг, ахир! (Аёлнинг қўлидаги нонни олиб, қизчанинг саватига

кўяди-ю, ўзиникини тиқиштира бошлади.) Кўринг-да буни, хола! Тўрттами? Мана... Саксон тийин. Раҳмат, холажон, кеп туринг!

Ҳаракат давомида яна бир неча ўткинчи келиб нон олиб кетадилар. Ҳар сафар Ҳусан билан Одил чаққонлик қилишар, қизча эса индамас, харидор кўриниши билан ноннинг устини очиб кўяр, ўтиб кетгач яна бекитарди. Болаларнинг аравачаси яримлаб қолганида қизча ҳали битта ҳам нон сотолмаган эди.

Жуда семиз бир жу в о н кириб келади. Болалар дарров ўраб олишади.

Одил. Нечта берай, кеннойи? Мана, қаранг, артезианнинг сувига қилинган, хлори йўқ!

Ҳусан. Опажон, манавини олинг, пулингиз керак эмас... йигирма тийиндан берсангиз бўлди! Ичи тўла витамин! А, Б, В, Г, Д, Ж, З... Ҳамма витаминдан бор! Нон эмас — аптека!

Одил. Мана, қаранг! Касалингиз яримтасини еса ўрнидан туриб, сиз билан қўшилиб уйига кетаверади! Олинг, кеңройи!

Жувон. Вой, мунча вижир-вижир қилдинглар-а! Тўхтанглар, кўрай, ахир.

Ҳусан. Кўриб нима қиласиз, ҳидининг ўзи айтиб турибди! Ишонмасангиз еб кўринг, кейин қидириб юрасиз «Ҳусан деган бола қатта» деб! Кони фойда, ҳам оздиради... И!..

Жувон (нон танлашдан таққа тўхтаб). Ҳў, тилгинангга кўйдирги чиқсин! (Кўлидаги нонни аравачага ташлаб, қизчадан нон олади-ю, ғўлдиранганича чиқиб кетади.)

Ҳусан. Ошириб юбордим...

Ниҳоятда дид билан кийинган Ҳ а с а н кириб келади. Ҳусаннинг ёлғиз эмаслигини кўриб тўхтади, четроққа чиқиб намоишкорона кута бошлади. Ҳусан уни кўриб қувониб кетади.

(Югуриб келиб.) Ҳасан!.. Қалай бўлди?

Ҳасан (бош бармоғини кўрсатиб). Мих!

Ҳусан (севиниб). Маладес!..

Ҳасан ўзини ёшига номуносиб тутарди: ҳаддан ташқари вазмин, оғир, хатти-ҳаракатларида, гап-сўзларида қандайдир эринчоқликка ўхшаш бир нарса бор эди.

Ҳасан (чўнтагидан шоҳи тасмали ялтироқ медаль чиқариб). Қалай?

Ҳусан. Ву-уй!.. (Ҳовлиқиб.) Олтинми?

Ҳасан. Бўлмасам-чи.

Ҳусан. Қани... (Медални тишлаб кўради.)

Ҳасан. Нонмас бу, овсар. (Медални чўнтагига солиб кўяди.)

Ҳусан (худдо тўймай қолгандек). Кулчага ўхшаркан...

Ҳасан (беттоқатлик билан). Бўпти, мен шошиб турибман...

Ҳусан. Ҳа, ҳозир... (Чўнтақларини кавлай-кавлай бор пулини чиқариб беради, хижолатли.) Ҳозирча сотганим шу...

Ҳасан пулнинг чўғини кўриб қовоғини солади, норози бўлиб чуқур тин олади-да, индамай чиқиб кетади. Ҳусаннинг ҳам кўнгли ғаш бўлиб қолади.

Одил. Акангми?

Ҳусан. Нега акам бўлар экан... (Меҳр билан.) Ҳасаним.

Одил. Ниманг?

Ҳусан. Ҳасаним. Биз Ҳасан-Ҳусанмиз. (Жилмайиб.) Мендан олти минутлик катта. Биласанми, Ҳасаним тўққизинчи синфда ўқийди.

Одил. Қанақасига тўққизда ўқийди? Сен олтинчидасан-ку? Ё синфда қолганмисан?

Ҳусан. Йўқ, қолмаганман. Ҳасанимда калла зўр. Истаган масалангни кўзини юмиб ечиб ташлайди. Расул ака ҳар куни дафтарини кўтариб чиқади, Ҳасаним чой ичиб ўтириб ишлаб беради!

Одил. Расул аканг ким?

Ҳусан. Қўшнимиз. Институтда ўқийди. Кўринг! Ойим менга «сенинг ҳам ақлингни Ҳасанга берган» дейдилар. Хафа бўлмайман. (Фаҳр билан.) Икковимиз бирга ўқирдик, учинчи синфда уни бошқа мактабга ўтказишди. Қанақадир, калласи зўр ишлайдиганларнинг мактаби бор экан — ўшанга. Ҳозир шу келишида Чирчиқдан келиб турибди. Математикадан олимпиада бўпти. Сен кўрмадинг, патирдай медаль олиб келди!

Одил. Кўрдим...

Ҳусан. Патирдай бўлмасаям... катта-да. Бормаган шаҳри йўқ, кўрмаган жойи йўқ... Харидор келиб, унинг гапи бўлиниб қолади. Иккаласи бараварига чуғур-чуғур қилишиб ишни битиришгач, Ҳусан яна гапини давом эттиради. Қизча ноннинг устини очиб индамай тураверади, харидор кетганидан кейин секингина ёпиб кўяди. Нима деятувдим?

Одил. Бормаган жойи йўқ, деятувдинг.

Ҳусан. Ҳа. Москва дейсанми, Киев дейсанми, Қозон, Ереван, Ашхобод, Владивосток, эҳ-ҳе! Икки марта чет элгаям бориб келган! «Артек»да кўрганларини гапириб берса, оғзинг очилиб қолади! Гапгаям уста. Шунақа гапирадими... кўпига тушунмайсан! Мен ҳам тушунмайман. Катта-катта олимлар ҳам зўрға тушунади.

Одил. Ҳозир тушундинг-ку.

Хусан. Пул сўраса тушунаман... (Одилнинг ўйчан қараб турганини кўриб.) Ердан бериб тураман-да... Ака-ука дегани бир-бирига қарашиши керакми?

Одил (шунчаки). Ҳа...

Хусан. Уқисин, дейман-да. Бунақа калла ҳаммадаям бўлавермайди. У ёқ-бу ёққа боради — чўнтагида тўрт-беш сўм бўлиши керакми? Катта-катта мажлисларда сўзга чиқади — дурустроқ кийиниши керакми? Унча-мунча одамларнинг тушига ҳам кирмайдиган китобларни ўқийди. Ҳар китобларки, бир тандир ноннинг пули урвоқ ҳам бўлмай кетади! Уйимизга чет элдан журналлар келади! Нима деб ўтирибсан. Ҳали кўрасан, шундай олим бўлсинки! (Аравачаси томонга қараб қўйиб.) Мен ҳам бунақа ташвишдан қутиламман. Олим одамнинг укаси нон сотиб юрса уят-да, а? Йўқ, йиғиштираман. Бўлма-са Ҳасаним уялади. Сендаям ақа-укадан борми?

Одил. Йўқ... (Билинар-билинемас аламзадалик билан.) Яккаю яғонаман!

Хусан (сидқидилдан). Э-э, омадинг келмабди-ку, оғайни.

Иккита ўқувчи гул кўтариб касалхона томон кела бошлайди. Уларга кўзи тушиши билан Одилнинг ранги ўчиб кетди ва шоша-пиша ўзини панага олади. Хусан ҳеч нимага тушунмай, анграйганича бир Одил бекинган томонга, бир ҳарбийча юриш билан келаятган ўқувчиларга қаради.

Ўқувчи қиз (Одил томонга). Сойибов! Овора бўлма, Сойибов, бари бир кўрдик!

Одил (бекинган жойидан чиқиб). Нима қилай кўрсанг? Суюнчи берайми?

Ўқувчи қиз. Биз Сайёра Алиевнани кўргани келяпмиз. Йигирма кундан бери шу касалхонада ётибдилар. Икки қадам жой, шундоқ кириб, ҳол-аҳвол сўраб чиқсанг ҳақинг кетиб қоладими? Уят!

Ўқувчи бола. Савдоси қолиб кетади-да!

Одил. Учир овозингни!

Ўқувчи қиз. Сойибов! Безорилик қилма!

Хусан (ўқувчи болага). Оғайни, бир минутга... (Елкасига кўлини қўйиб, насиҳатомуз.)

Буни одамларнинг ҳожатини чиқариш дейди. Мана, қанчадан-қанча одамлар «рахмат» деб кетяпти. Хўш, сенга биров «рахмат» дейдими? А? Пашшайам демайди. Нега? Негаки одамларга яхшилик қилиш ўрнига, керак эмас жойга бурнингни тикиб юрасан! Бурунни эҳтиёт қилиш керак, оғайни.

Ўқувчи бола унинг кўлини олиб ташлайди.

Бунинг устига фаросат ҳам чатоқ экан. (Боланинг кўлидаги гулга қараб.) Нима бу? Касалхонага бир тутам ўт кўтариб келгани уялмадиларингми? Нима, бу ер фермами? (Ўқувчи қизга таклид қилиб.) Уят! Ундан кўра иккита иссиққина нон олинглар.

Ўқувчи қиз. Сен аралашма. (Одилга). Сойибов, бу нечанчи марта бўляпти?

Одил. Санаганим йўқ!

Ўқувчи қиз. Энди бошқачароқ чора кўрмасак бўлмайди. Эртагаёқ синф мажлисига педсовет аъзолариниям таклиф қилиб, хулқингни кўриб чиқамиз.

Ўқувчи бола. Ота-онасиниям чақириш керак.

Ўқувчи қиз. Ҳа, буни яхши эсга солдинг, Валиев. (Ен дафтарчасини олиб, ёзганича.)

Албатта чақирамиз. Пионер, совет мактабининг ўқувчиси бозорма-бозор юрса! Уят!

Одил (портлаб): Э, бор, элликта мажлис қилмайсанми! Менга деса, мактабдан ҳайдаб юборинглар! Судга беринглар! Қаматинглар! (Аламли ўтинч билан.) Фақат, фақат ҳозир мана шу кўпчиб турган башараларингни кўрмасам бўлди!

Ўқувчи қиз. Сойибов, ҳадингдан ошяпсан! Уят! (Хусанга.) Сен қайси мактабда ўқийсан?

Хусан (ҳозиржавоблик билан). 218476-мактабда!

Ўқувчи қиз. Безори. (Қизчага.) Сенчи, қайси мактабдансан?

Хусан (Одилга). Бу комиссия қаёқдан келиб қолди?

Ўқувчи қиз (қизчага). Нега индамайсан, сендан сўрапман!

Хусан. У билан нима ишларинг бор! Соқов-ку у.

Қизча кўрқув тўла кўзларини Хусанга қадади.

Бу қизга врачлар нон сотишни буюрган. Айни савдо қизиган пайтда «кеп қолинг» деб бақириб юборса ажаб эмас, дейишган. Бошқа давоси йўқмиш. Нима, ишонмаяпсизларми? Ё тавба! Мана, мен ҳам худди шу қизга ўхшаб, соқов эдим. Тилга кирганимга олти ой бўлди. Сал ортиқчароқ даволашиб юборганми, билмайман, энди кўп гапирадиган бўлиб қолдим. Докторга борсам, яна нон сот, дейди. Агар битта-яримтаси «нега нонинг ўхшамабди» деб дўқ қилиб қолса, тагин тилдан қолишим мумкин экан. Тажриба-да, Шунинг учун ҳам бозорда эмас, мана, касалхонанинг олдида савдо қиялпмиз.

Ўқувчи қиз (ишонмай). Шунақа де?

Хусан. Шунақа дейман.

Ўқувчи қиз. Сойибов-чи? У соқов эмас-ку.

Хусан. Қайси Сойибов? Ҳа, буми... Айтаяпман-ку, мусулмончилик аста-секин, дегандай... бўлмаса энди бўлади.

Ўқувчи бола. Э, у бизни жинни қиялпти!

Хусан. Ие, эс борми ўзи! Ибн Сино нима деган? Ибн Сино айтганки, биров бировни жинни қиллолмайди, одам ўзи жинни бўлади, деган.

Одил (синфдошларига). Тушундингларми? Қани, энди йўқолларинг! (Бақириб.) Ким-га айтаяпман!

Ўқувчи қиз (совуққонлик билан). Бизга айтаяпсан. Билиб қўй, Сойибов, оқибати яхши бўлмайди. Юр, Валиев.

Улар чиқиб кетишади.

Хусан (қизчага, кулиб). Қалай, соқов? (Соқовча ишоралар билан «гапиради».) Ие, чиндан ҳам тил масаласи чатоққа ўхшайди-ку. (Одилга.) Қўй энди, сиқилаверма. Мен бунақа гапларга умуман парво қилмайман. «Ўзи келар ёр-ёр, ўзи кетар ёр-ёр»!

Одил (ўйчан). Барибир кетаман...

Хусан. Қаёққа кетасан, ҳали нонинг тугагани йўқ-ку?

Одил (ўша ҳолатда). Уйдан кетаман... Яна озгина пул йиғсам бўлди, шунга қараб турибман.

Хусан (анграйиб). Қаёққа кетасан?

Одил. Қаёққа бўлсаям майли, узоқроқ бўлса бўлди.

Хусан. Ўқишинг нима бўлади?

Одил. Ўқимайман. Ана, ўқимаганлар ҳам туппа-тузук яшаб юришибди.

Хусан (руҳи тушиб). Одам ўзининг уйдан ҳам кетадими?

Одил. Мажбур бўлса кетади...

Ўттиз ёшлар чамасидаги кўҳликкина аёл кўринади. Хусан уч-тўртта нон олиб унга пешвоз юради.

Қайт, калла!..

Хусан шундагина аёлнинг касалхона кийимида эканлигини пайқайди.

Сайёра (болаларнинг олдига келиб, бирпас жилмайганича уларга тикилиб туради). Ҳа, салом қани?

Одил (хижолатли). Салом, Сайёра опа...

Хусан. Салом.

Сайёра. Салом, салом... Кўпчилик экансизлар-ку. (Скамейкага ўтириб.) Уззукун ётавериш ҳам одамнинг жонига тегиб кетаркан. (Одилга.) Сен ҳам келавермадинг. (Аравача томонга қараб қўйиб.) Иш кўпайиб кетган бўлса керак, деб ўзим чиқдим.

Одил (гуноҳқорона). Сал туриб кирмоқчи эдим...

Хусан Сайёрага қизиқувчанлик билан тикиларди. Қизча ҳамон ўша алфозда ўтирар, гоҳ-гоҳида булар томонга киши билмас қараб кўяр эди.

Сайёра (Одилга). Ўртоғинг билан таништирадинг?

Одил. Хусан...

Сайёра. Жуда яхши... (Одилга.) Кеча Адиба опа келувдилар. Сизларни тўртинчи синфда ўқитган опа-чи. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, сени эслаб қолдик.

Одил (пинҳона хавотирлик билан). Нима дедилар?

Сайёра. Аълочи ўқувчим эди, дедилар. Иккинчи, учинчи синфдаги дафтарларингни олиб қўйибдилар, ўқувчиларига кўрсатармишлар. Тоза, чиройли, қараб туриб ўзимнинг ҳам ҳавасим келади, дейдилар. Кейин, ҳозир ўқиши қалай, деб сўрадилар.

Одил аллақандай бир илинж билан ўқитувчисига қарайди.

(Ҳеч гап бўлмагандай.) Мен, яхши, дедим. Тўғри, баъзан қийналади, лекин жуда тиришқоқ, дедим.

Бир киши келиб аравачадаги нонни кўра бошлайди. Хусан ўша томонга қараб тарадудланади, Одил қовоғини солганича қимирламай тураверади.

(Самимий.) Майли, ишинглардан қолманглар, мен кутиб тураман.

Хусан кетади.

Хўш, қалай?

Одил. Яхши...

Сайёра. Чизяпсанми?

Одил. Ҳа...

Сайёра. Чизган суратларингни яхши бир мутахассисга кўрсатиш керак. Тўғри, Саидов домла ҳам ёмон рассом эмас, лекин сен бу ўқитувчидан оладиганингни олиб бўлдинг. Энди кенгроқ майдон керак.

Одил. Катта рассомларга кўрсатишга арзийди, дейсизми?

Сайёра. Билмадим, мен унча тушунмайман... Чизган суратларингга қарасам, этим жунжикиб кетади. Қўрқаман... Расмларингдан ҳам, ўзингдан ҳам. Сенинг ёшингда одам дунёни бошқача кўриши керак.

Одил. Расмдақа расм-да, нимаси қўрқинчли.

Сайёра. Бир тасаввур қилгин-а, беш яшар қизалоқ тўсатдан саксонга кирган кампирнинг овози билан гапириб юборса! Даҳшат-а? Одамнинг юраги ёрилиб ўлиб қолиши ҳам мумкин.

Одил (маъюс жилмайиб). Қўрқманг, опа, сиз кўп яшасиз.

Сайёра хўрсинганича бош чайқаб кўяди. Хусан қайтиб келади.

Сайёра (Хусанга). Хўш, сенинг ўқишинг қалай?

Хусан. Меникими?... Мен Хусанман, Хасаним яхши ўқийди.

Сайёра. Ие, сен-чи?

Хусан. Ҳа, энди, мен уйга қарайман-да...

Сайёра. Қарасанг нима бўпти?

Хусан. Иш кўп. Супир-сидир, овқат-повқат, дегандай, ҳаммаси менинг бўйнимда. Жиндай томорқа бор... Ҳовлимиз кичкина бўлсаям, жа иш кўп-да лекин. У ёғини қилсанг бу ёғи чиқади, бу ёғини қилсанг... Кейин, ҳамир-памир ҳам қилиб кетавераман. Йўқ, сиз ўйламанг тагин, бу ишлар ўзимга ёқади. Маза қиламан. Хасаним эрта кетиб, кеч келади.

Сайёра. Нега кеч келади?

Хусан. Ие, қизиқмисиз! Иши кўп-да. Ҳали кружок, ҳали олимпиада, ҳали мажлис, ҳали оталиққа олган... мундайроқлар билан шуғулланиши керак. Э, унга қийин, опа.

Сайёра. Ҳам унисини, ҳам бунисини қилса бўлмасмикан?

Хусан (билармонлик билан). Бўлмайди. Одам битта ишнинг бошини тутуши керак. Тутдими, ўша ишни жон-жаҳди билан, берилиб қилиши керак. У ёқдан-бу ёққа сакраб юрса, ҳечам бири икки бўлмайди. Ойим шунақа дейдилар. Менимча, тўғри гап. Олим бўлмоқчимисан, шунга ҳаракат қил. Уқи! Кечаю кундуз дарс қил! Одам бундай вақтда ҳеч нарсага чалғимаслиги керак.

Сайёра. Чалғимаслик керак.

Хусан. Ҳа, чалғимаслик керак. Йўқ, олим бўлишга кўзинг етмайдими, бошқа ишнинг этагини тут. Ўзингниям қийнама, бошқаларнинг ҳам бошини оғритма! Менимча, шундай.

Сайёра. Файласуф экансан-ку.

Хусан. Қаёқда... Ана, Хасаним файласуф!

Сайёра. Шунақа де... Гапингга унчалик тушунмадим. Ё унисини, ё бунисини қилиш керак, дейсан. Биласанми, жуда бошим қотди. Нима қилишимни билмаяпман. Уй ишларини айтмасам ҳам бўлади, ўзинг яхши биларкансан. Одамнинг тинкасини қури-тиб юборади...

Хусан (ҳамдардлик билан). Ҳа...

Сайёра. Юв, супир, сидир, овқат-повқат, э-э... Бунинг устига бозор-ўчар дегандай, соатлаб дўконда гўштга навбатда тураман. Кечалари ўтириб дафтар текшираман, келаси кун дарсларига тайёргарлик кўраман, ўқийман, ёзаман...

Хусан. Ие, ўқитувчилар ҳам дарс қилишадими?

Сайёра. Бўлмасам-чи. Бизнинг ҳам нимадир эсимиздан чиқиб қолиши мумкин, ниманидир билмай қолишимиз мумкин. Хуллас, бошим қотди. Ишни йиғиштириб қўйиб, бола-чақамнинг ёнида ўтирсаммикан...

Хусан. Ие, ҳамма ўқитувчилар шунақа қилса, бизни ким ўқитади?

Сайёра. Мен ҳам шуну ўйлаяпман. Айтайлик, трамвай ҳайдовчилар фақат уй ишлари билан банд бўлиб қолса, биз нимада юрамиз? А, ўртоқ? Еки докторлар уйдан чиқмаса, беморлар нима бўлади? Ҳамма ё унисини, ё бунисини қилса, ҳаёт тўхтаб қолмайдими? (Кўз қири билан суҳбатдошига қараб қўйиб.) Нима қилса бўлади-а? Мана, Ленин. Иши жуда кўп бўлган. Ишиниям қилган, вақт топиб, болалар билан ҳар хил ўйинлар ҳам ўйнаган. Шу йўл тўғримасмикан?

Хусан. Болалар билан ўйнаганми?

Сайёра. Ҳа-да. Лениннинг арча атрофида болалар билан қўл ушлашиб турган расмини кўрганмисан? Ана. Шундай одам ҳамма нарсага вақт топса-ю, сен билан биз у ишни қилсакми, бу ишними, деб ўйланиб ўтирсак. Чиройли чиқмаяпти-ку, ўртоқ?

Хусан (дўпписини пешанасига суриб). Ленин шундай қилган бўлса, бир ўйлаб кўриш керак экан.

Сайёра (жилмайиб). Ўйлаб кўр, ўйлаб кўр. (Урндан туриб.) Майли, болалар, менинг укол оладиган вақтим бўлди. (Хусаннинг афтини буриштирганини кўриб.) Нима уколдан кўрқасанми?

Хусан. Ҳа...

Сайёра. Мен ҳам кўрқаман. Раҳминг келяптими? (Кулиб.) Юр, бақиршиб турасан. Ҳаммалари бегубор кулишади. Ҳатто қизча ҳам жилмайиб кўяди.

Бўпти. (Чиқиб кетади.)

Хусан. Ўқитувчидан омадинг келган экан, оғайни. Кетаман, дейсан. Менинг шунақа ўқитувчим бўлганида кетиш тугул, ҳар йили синфда қолишгаям рози эдим.

Одил (бирдан, бақириб). Хусан, қочиб қол! Мелиса!..

Улар аравачаларини ғилдиратиб қочиб қолишади. Қизча нима қилишини билмай жойида тураверади. Бир оздан сўнг милиционер эмас, ҳарбий кийимдаги бир киши кириб келади. Қизча саватини кўтариб келиб, унга узатади.

Ҳарбий киши (ҳайрон бўлиб). Ҳа?..

Қизча. Олинг... Розиман, олиб кетаверинг...

Ҳарбий киши. Шунча нонни нима қиламан?

Қизча. Мени мелисахонага олиб кетиб қолмайсизми, амаки?..

Гурсиллаган овоз кучаяди.

Иккинчи саҳна

Одилнинг уйи. Қимматбаҳо жиҳозлар билан безатилган хонада озодалик ва тартиб ҳукмрон. Одил бошини эгганича стулда ўтирибди, олдда кийим-кечаклари солинган осма сумка. Унинг отаси З у л ф и қ о р у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. Онаси Саёҳат ҳам шу ерда.

Зулфиқор. Нима етишмаяпти ўзи сенга, а, нима?! Ер шарининг қайси бурчагида қанақа кийим чиқса, биринчи бўлиб сен киясан! Ҳаммасини санай кетсанг, бир батальон солдатни кийинтиришга етади! «Спидола» дейсанми, магнитофон дейсанми, видеомагнитофон, рангли музика, рангли телевизор! Тагин унақа-бунақаси эмас, «Сони», «Шарп»! Уй эмас, музей!

Саёҳат (тоқати тоқ бўлиб). Мунча миннат қилдингиз ўша темир-терсагингизни!

Зулфиқор. Мен миннат қилманми?.. Тавба!

Саёҳат. Ут тушсин ҳаммасига! Ун беш йилдан бери шу аҳвол, битта қайчи кўтариб келсангиз уч йил гапирасиз!

Зулфиқор. Ие! Ҳозиргина нима деятувдингиз?! Принцип борми ўзи?! Э, ўзингиз гаплашинг бўлмасам-е!.. (Нариги хонага чиқиб кетади.)

Саёҳат (Одилга). Бола бўлмадинг, бало бўлдинг сен! Мен ҳам шу маҳаллада бош кўтариб юроладиган бўламанми-йўқми?! Кимни кўрсам шу гап. «Вой, Саёҳатхон, тунов куни ўғлингизни бозорда кўргандай бўлдим-ми?», «Саёҳатхон, ўғлингизнинг қўлидан ҳам туппа-тузук иш келадиган бўп қопти-я!» Нима, мени тириклай ерга кўммоқчимисан? Шуни билиб қўй, бола, мен маҳаллада «Саёҳатхонман», ишхонада «Саёҳат Отаевна» бўламан! Йўқ, бўлди!.. Суяк бориб пичоққа етди!

Зулфиқор (эшикдан бошини чиқариб). «Пичоқ бориб суякка етди» дейилади, хоним!

Саёҳат. Э, ишингизни қилинг!

Зулфиқор. Бўлмас гапингизни эплаб гапиринг-да! (Эшикни қарсиллатиб ёпти.)

Саёҳат. Уша Халча кампирни судга бермасам қутилмайман, шекилли! Қўшничилик, андиша ҳам шунчалик бўлади!

Одил. Биринчидан, Халча кампир эмас, Ҳадича хола.

Саёҳат. Мунча, ҳамманг домла бўлиб қолдинглар! Сенларсиз ҳам тилимни тузатадиганлар бор! Э, ўргилдим!..

Одил. Иккинчидан, мени Ҳадича хола мажбур қилганлари йўқ, ўзим қўймадим... «Онандан балога қоламан» десалар ҳам гапимда туриб олдим. Улар ёпиб берадилар, мен дарсдан кейин сотиб келаман. Ўзим илтимос қилдим.

Саёҳат. Нега, ахир, нега?

Одил. Керак.

Саёҳат. Нима керак? Пулми? Қанча керак?

Одил. Ойи...

Саёҳат. Нима, «ойи», нима, «ойи»? Ҳе, нима бўлганинг яхши!.. Саёҳат Отаевнанинг ўғли бозорда нон сотиб юрса! Ойимни шарманда қилиб қўяман, деган хаёл бу қовоқ ўлгурга келадими ҳеч? Ишхонада шунча одамни оғзига қаратиб юрган одам ўзининг биттаю битта боласини тарбия қилолмабди, дейишмайдими? Бўйингни қара! Битта кампирнинг танга-тунгаларига шерик бўлиб юргани уялмадингми?!

Одил. Айтдим-ку, ўзимнинг меҳнатимга ҳақ оляпман, деб!

Саёҳат. Шошмай тур ҳали сен!.. (Шахт юриб ичкарига кириб кетади.)

Зулфиқорнинг овози. Ахир, гапирай десам қўймадингиз-ку!

Саёҳатнинг овози. Керак гап қолиб, қаёқдаги гапларни гапирясиз! Боринг, ўзингиз гаплашинг! Отасиз-ку!

Зулфиқорнинг овози. Дўқ қилман! Жа, ташқи ишлар министри бўп кетсангиз ҳам! Нима, ердан чиққан кўзиқоринмизми биз?!

Саёҳатнинг овози. Вей, менга қаранг, наmunча сиркангиз сув кўтармайдиган бўп кетибди! Қачондан бери? Числосини айтиб юборинг!

Зулфиқорнинг овози. Айтардим-у, бола эшитади! Йўқ, енг шимариб киришмасам бўлмайди. Бу хонадонда шундай тартиб ўрнатайки, армия ҳам ҳавас қилсин! (Чиқиб, Одилга.) Эшитдингми?

Одил. Эшитдим.

Зулфиқор (ўғлининг тепасига келиб, тишларининг орасидан). Мақсадинг нима ўзи, мақсадинг?..

Одил. Нима бўларди... Мақсадим...

Зулфиқор (гапини бўлиб). Бир марта инфаркт бўлганман, шуни ҳисобга олиб гапир.

Одил. Кетяпман, дада.

Зулфиқор (осма сумкага кўзи тушиб). Ие, йўл пўстак?

Одил (чуқур тин олиб). Узоққа.

Зулфиқор. Да-а... Мен-чи? Ойинг-чи?

Одил. Мен-чи?

Зулфиқор. Нима, сен?

Одил. Мен нима бўламан? Шу кетишимда ким бўламан?

Зулфиқор. Гўр ҳам бўлмайсан! Жа, нари борса, новвой бўласан!

Одил. Новвой ҳам бўлолмайман, дада.

Зулфиқор. Нега бўлолмас экансан? Балодай нон сотиб юрибсан-ку!

Одил. Шунгаям қўймаяпсизлар-ку! Магнитофон дейсиз, «Сони-мони» дейсиз, кийим-кечак дейсиз! Керак эмас менга улар, дада, керак эмас! Ана, кириб қаранг, япон магнитофонини очиб ҳам кўрганам йўқ! Жинси-пинси дейсиз, мени ҳеч ўшанақа кийимда кўрганмисиз? (Зорланиб.) Қаранг, дада, менгаям бир кўзингизни каттароқ очиб қаранг! Мана шу қўйлақ, мана шу шим, оддий туфли кияман, ахир! Кўзингиз очик-ку, нега кўрмайсиз, дада?!

Зулфиқор (ўғлининг бу шиддатидан бир оз довдираб). Нега бақирасан?.. Ким билан гаплашяпсан?! Ва қандай гаплашяпсан?! Индамаса... Кий, нега киймайсан? Нима, ўзимга олиб келибманми? Э, тавба, бошқаларнинг болалари «олиб бермасанг ўламан» дейди-ю, бу кишим ноз қиладилар!

Одил. Менга қизиги йўқ уларингизнинг, дада! Уша мажбур қилиб берган инглиз тили мактабингиздаям ўқигим йўқ, сизлар орзу қилган Ташқи алоқалар институтига ҳам киргим йўқ, бошқа юртларда, элчихоналарда ҳам ишламоқчи эмасман, дада! Қизиқмайман, тушуняпсизми, қизиқмайман!

Зулфиқор. А хўп, бунақа дардинг бор экан, шундоқ-шундоқ деб айтмайсанми? Дарров тўрва-халтани кўтариб, уйдан бош олиб чиқиб кетиш керакми?

Одил. Кимга айтай, дада, кимга?! Манави столгами? Ахир бу уйда ўзимдан бошқа тирик жон йўқ-ку! (Столни бир уриб.) Мана шу мебель, магнитофон, қандил ва мен яшаймиз, холос! Бу уйда бошқаларникига ўхшаб, ҳатто суварак ҳам йўқ-а! Шунгаям рози эдим, ҳар қалай тирик жон-ку!..

Зулфиқор. Хў, нима деб алжираяпсан ўзинг? Қанақа суварак? Жинни бўп қолганми бу...

Одил (сал ўзини босиб). Саидов деган ўқитувчимиз бор, расмдан дарс берадилар. Ҳар йили отпускаларини чет элларга саёҳат қилиб ўтказадилар. Чет элда, дейдилар, ҳамма ёқ чиройли, меҳмонхоналар бой, магазинларини кўриб оғзинг очилиб қолади, дейдилар. Доим кўнглингга қарашади, айтганинг — айтган, деганинг — деган, оғзингдан чиқмасидан истаганингни муҳайё қилишади, дейдилар. Лекин, доим нимадир етишмайди, дейдилар. Нималигига ҳеч ақлим етмасди, дейдилар... Мана, сиз ҳам, оймлар ҳам кўп мамлакатларда бўлгансизлар. Сиздаям ҳеч шунақа бўлганми: ҳамма нарса бор-у, энг асосий нарса йўқ, а?

Зулфиқор. Билмадим... Нима йўқ бўлиши мумкин?

Одил. Кейин бир куни ўша нарсанинг нималигини бирдан ҳис қилдим, дедилар Саидов домла. У — Ватан экан, дедилар...

Зулфиқор (бирпас анграйиб туриб). Бўпти, бўпти!.. Сендақа ватанпарвардан ўргилдим! Бешинчи синфда ўқийди-ю, саксонга кирган чолнинг гапини қилади!

Одил. Олтинчида.

Зулфиқор. Хўп, ана, олтинчида! Бунақа нарсаларга ҳали сенинг ақлинг етмайди билдингми? Ватан масаласида сен билан, хў-ў, мўйловинг чиққанида гаплашамиз!

Одил (ух тортиб). Ақлим етади, дада. Етади... Кейин Саидов домла Ватанинг нималигини тушунтириб бердилар.

Зулфиқор. Хў-ўш, нима экан?

Одил. Отам уруш йилларида қуриб кетган пастаккина эшигимиз бор, дейдилар. Кириб-чиқаётганимда нукул пешанамни уриб олиб ғурра қилиб юраман, дейдилар. Қаранглар, ўзга юртларда юрганимда ўша эшик ҳеч хаёлимдан кетмади, дейдилар... Яна, дейдилар, бир тупгина тутимиз бор, қийшайиб қўшнимизнинг ҳовлиси томонга ўсган, дейдилар, ҳосили бизга ё тегади, ё тегмайди, шу бир туп тут кўз олдимда тураверди, дейдилар... Бегона юртларда юриб нимани соғинсанг, ўша — Ватан, дедилар...

Ота-бола бирпас жим қоладилар.

Зулфиқор (ўжарлик билан). Ўзинг ҳам тушуниб олгин, ўша Саидов домлангга ҳам бориб айтиб қўй: бизнинг Ватанимиз — бутун мамлакат! Жуда тор уйлар экан ўша домланг! Шу билим, шу савия билан болаларга дарс бериб юрибдимми ҳали? Узимам айтдим-а, ҳозирги ёшлар нега саводсиз бўп кетяпти, деб!

Одил (отасининг гапини эшитмагандай). Мен худди чет элда яшаётганга ўхшайман: ҳамма ёқ тўкин-сочин, лекин нимадир йўқ...

Зулфиқор. Ақлинг йўқ! Фаҳм-фаросатинг, ота-онага ҳурматинг йўқ! Тўғри айтасан, ҳамма нарса бор, лекин манави деворда доим осилиб турадиган битта камар йўқ! Ҳозир олиб чиқаман, уям бўлади! (Ичкарига кириб кета туриб.) Кремплин шимим қани?! (Кириб кетади.)

Одил ўша қўйи қимирламай ўтираверади. Ичкаридан яна овозлар эшитилади.

Саёҳатнинг овози. Бу билан болани тартибга сололмайсиз, овора бўлманг!

Зулфиқорнинг овози. Сиз раҳбарсиз, тарбияланг бўлмасам! Буйруқ чиқаринг, қарор қабул қилинг, тadbирлар ишлаб чиқинг — топинг йўлини!

Саёҳатнинг овози: Сиз нега менга ёпишиб қолдингиз, «Раҳбар, раҳбар» деб?! Нима қилай, ишдан кетайми? Шунда овозингиз ўчадими?!

Зулфиқорнинг овози. Учмайди!!! Айниқса, энди ўчмайди! Овозимни бутун дунё эшитади!

Ниманингдир сингани эшитилади.

Саёҳатнинг овози. Тегманг унга, Мисрдан келган!..

Яна нимадир синади.

Нима қиялпсиз?.. Ахир уни Венециядан олиб келганман!..

Нимадир деворга урилиб, сочилиб кетади.

Бунга жимжилоғингизиям теккизмайсиз! Жазоирдан...

Тағин нимадир чил-чил бўлади.

Эсингиз жойидами ўзи?! Не азобда Ҳиндистондан олиб келганман!.. Жойига қўйинг!

Буям парча-парча бўлади.

Ие, ие, ие, вой ўлай!.. Ахир, унда нима айб?! Туркия...

Синади.

Хитой-ку у, жинни бўп қолганмисиз?!

Синади.

Шотландия!..

Синади.

Ҳеч бўлмаса шу қолсин, кенгурунинг терисидан бўлган!.. Австралия...

Йиртилади.

Қўлингизни олинг!.. Қўлингизни олинг, деяпман!.. Андалусиядан сиз синдилинг, деб олиб келганим йўқ!.. Вой, ўлай!..

Қарсиллаб нимадир синади. Одил бу вайронгарчиликка жим ўтириб қулоқ тутарди. Э, буни жойига қўйинг-э, оймларникидан олиб келганман! Докторга кўрсатинг ўзингизни!.. (Чиқиб.) Қўлгинанг сингур... Ҳеч нима қолмади...

Зулфиқор (эшикдан бошини чиқариб). Жанубий Америка қолди! Бразилиядан нима олиб келувдингиз?

Саёҳат (йиғламоқдан бери бўлиб). Темирдан ясалган у!..

Зулфиқор. Барибир! Металломга топширамиз! (Ғойиб бўлди.)

Саёҳат. Э, билганингизни қилинг! Менга деса уйни портлатиб юбормайсизми!

Одил, негадир, унчалик хафа кўринмас, ҳатто бу тўс-тўполон худди унинг режаси бўйича кетаётгандай, хурсандга ҳам ўхшарди.

Сен нега тиржаясан?! Қилғилиқни қилиб қўйиб, ўттиз иккита тишини кўрсатиб ўтиришини қаранг бунинг!

Одил. Ўттиз битта. Биттаси тушган. Агар, дейман, дадам сиз Бразилия ҳиндуларидан олиб келган бумерангни отсалар борми, қайтиб келиб ўзларига урилади.

Саёҳат туриб-туриб алам ва араз аралаш кулиб юборади. Сўнг яна жиддий тортади.

Ҳолсизгина ўтиради, тирсақларини столга тираганича қўли билан юзини бекитиб олади. (Онасининг рўпарасига ўтириб.) Ойи, ҳеч хамир қорганмисиз?

Саёҳат. Нима?..

Одил. Ҳеч хамир қилганмисиз, деяпман. (Маъюс жилмайиб.). Хадича холам хамир қорганларида доим қўлларига қараб ўтираман. (Онасининг қўлини олиб.) Биласизми ойи, хамир қилган одамнинг қўли бошқача бўлади.

Саёҳат. Қанақа?..

Одил. Хадича холам «хамир кўрган қўл ёмон ишга бормади» дейдилар. Одамнинг юзига, кўзига қараб билиб бўлмайдиган нарсаларни қўлига қараб билса бўлади. Бу энди менинг гапим. (Онасининг кўзига қараб.) Шунинг учун фолбинлар ҳам қўлга қараб фол очади, кўзга қараб эмас.

Саёҳат (кўзини олиб қочиб). Нима, фолга ишонасанми?..

Одил. Йўқ, ишонмайман-у, айтаман-да... Ўғриларни ҳам бармоғининг изига қараб ушлашади.

Саёҳат (қўлига синчковлик билан қараб, ҳеч нарса тушунмагач). Э-э, одамниям жинни қиласан...

Одил. Ойи, юринг, расмларимни кўрсатаман.

Саёҳат. Йўқ, бошқа вақт. Ҳозир мажлисга боришим керак. Кейин илғорларга мукофот топшираман. Кечқурун чет элликлар билан учрашув бўлади. Иш кўп. (Туриб катта кўзгунинг рўпарасига келади, сочларини тузатади.)

Одил. Менга қачон навбат келади, ойи?

Саёҳат (ажабланиб). Сенга нима қипти?

Одил. Ҳеч нима... (Газетага ўроғлик каттакон расмни оча бошлади.)

Расмда аёл кишининг нозик, чиройли қўллари Ер кўррасини ушлаб тургани тасвирланган. Қизилга бўялган тирноқлари билинар-билинмас ботиб турибди. Ер шарининг ичига эса, худди она қорнида ётгандай, ғужанак бўлиб олган чақалоқ тасвири туширилган.

Саёҳат (секин-аста расмнинг олдига келади, узоқ тикилади, сўнг кўркув аралаш.)
Нима бу?..

Одил жавоб бермайди. Қўлида камар билан Зулфиқор чиқади. Бирпас нима қилишини билмай туради-да, камарни шимига тақа бошлайди. Расмнинг олдига келиб, бошини бир томонга ташлаганича, қарайди.

Зулфиқор. Шу, дунёқарашинг ғалати-да, ўғлим. Рассом дегани бошқалар кўролмайдиган нарсаларни кўра олиши керак. Қараб дил яйрасин, кўз қувонсин! Бу нима? Глобусми? А глобуснинг ичида чақалоқ нима қилиб юрибди? Манави кўлнинг эгаси қани? Ё география ўқитувчининг кўлими? Унда тагига ёзиб қўйиш керак, «фалончининг кўли» деб. Глобусниям расво қипти... Нимани чизишни билиш керак, ўғлим. Истасанг, мана, битта мавзу айтиб бераман. Пахтазор! Машиналар гурллаб турган ҳашарчилар пахта теришяпти! Йўқ, ҳозир ҳашарчилар модадан қолган. Дейлик, турна қатор прицепларда пахта олиб ўтишяпти! Хў-ў, узоқда кимдир — бригадир бўлиши мумкин — кўлини мундоқ силтаб, «Э-э-ҳей, пахта плани тўлди-и-и!» деб бақиряпти! Хурсандлигидан кўзлари ёниб турибди! Ана! Бунда нимадир бор. Шодлик, тантана, кўтаринкилик бор! Меҳнат жараёни, ғалаба нашидаси бор! Ҳаёт бор! (Суратга қараб.) Бу нима? Фикр тиниқ эмас. Рангларинг мунгли Биз ҳам унча-мунча нарсага тушунамиз. Шунақа. (Чиқиб кетади.)

Одил (бир оздан сўнг). Саидов домла «агар рассом ёмон кайфиятда бўла туриб кўтаринки руҳдаги расм чизса, у ижодкор эмас» дейдилар.

Саёҳат. Нима, кайфиятинг ёмонми?

Одил. Хайрият, мендан ҳам ҳол-аҳвол сўрайдиган одам бор экан...

Саёҳат. Вой, бу нима деганинг?

Одил. Уқишга бораман, уйга келаман, хонамга кириб кетаман — бўлди, ҳеч кимнинг эсига келмайман.

Саёҳат. Нега энди?.. Ишдан келишим билан қарайман, туфлинг шу ердами — шу ерда, демак уйдасан. Кириб халақит бермай, дейман-да. Дарс қилаётгандирсан, расм чизаётгандирсан...

Одил. Сиз айтган туфлини кўкламдан бери киймайман, кичкина бўлиб қолган. Утган ҳафта туғилган кунингиз бўлди, жуда кўп меҳмон келди. Ушанда икки кун иситмалаб юрдим... (Кўзларида ёш ўйнаб.) На дадам, на сиз «нима бўлди?» деб сўрамадинглар. Сезганинглар ҳам йўқ... Югославиядан қайтганингиздан кейин уч кун уйга келмадим, ўртоғимникида юрдим, мактабга ҳам ўша ердан қатнадим. Уйга келсам, ҳеч ким билмабдиям... Баъзан хонамда ётиб хаёл сураман: агар, дейман, ўлиб-нетиб қолсам ҳам ҳеч ким сезмайди...

Саёҳат. Учир овозингни! Э, эси йўқ!.. Бунақа нарса калланга қаёқдан кела қолди — бола нарса?! Улим-пўлим ҳақида гапиришга ҳали ёшлик қиласан, билдингми?! Вой, тавба-ей!.. (Қисқа сукутдан кейин.) Мен ҳам ишли одамман. Мингта бошимда... э, битта бошимда мингта ташвиш. Юзлаб одам умид билан кўз тикиб туради, бирига у керак, бирига бу. Ундан ташқари, мен одамларга шахсий ўрناق ҳам кўрсатишим керак. Юриштиришимда, кийинишимда, гап-сўзимда. Ахир, ҳамманинг кўзи менда. Битта ҳато қилсам, битта-гапни мундайроқ гапириб қўйсам бутун дунёга дўмбира қилишади. Элни эр-калаш осон эмас... (Бир нафас тўхтаб.) Маъна, сен нон сотиб юрибсан. Буям мен учун минус.

Одил. Бўпти, энди плюс бўлади.

Саёҳат. Бирам тилинг аччиқ бўп кетяптики!

Одил. Тилим аччиқмас, ойи, шунчаки, гапларим кўп. Йиғилиб қолганда...

Саёҳат. Қачондан бери?

Одил. Ун уч йилдан бери... Биласизми, ойи, жуда кичкина пайтимда сизга бир нималар демоқчи бўлардим, лекин айтолмасдим... У вақтда ҳали тилим чиқмаган бўлса керак-да.

Саёҳат. Қўйсанг-чи бўлмаган гапни. Чақалоқлигидаги нарсалар одамнинг эсида қоларканми.

Одил. Ростдан, ойи, аниқ эсимда. Айтолмаётганимга жаҳлим ҳам чиқарди. Фақат, нима демоқчи бўлганим эсимда йўқ...

Саёҳат ўғлига энди ростакамига эътибор бера бошлайди. Ҳатто ундан кўрқаётганга ҳам ўхшаб кетарди.

Кейин, қандайдир бир ёқимли ҳид эсимда қолган. Баъзан уйда шундоқ ёнимдан ўтиб кетсангиз, бирдан эсимга тушгандай бўлади. Биласизми, ўзимдан-ўзим хурсанд бўлиб кетаман! Сўнг яна йўқолиб қолади... Кейинги вақтларда ўзим билан ўзим гаплашадиган одат чиқарибман. Йўқ, овоз чиқариб эмас, ичимда... Сиз ишлаётганингизда хонангизга кириб, соатлаб ёнингизда ўтираман. Сиз қарайсиз-у, лекин мени кўрмайсиз... Кейин... кейин сиз билан узоқ гаплашаман. Ҳамма-ҳаммасини айтиб бераман: нимадан хафа бўлганимни, нимадан хурсанд бўлганимни... Сиз эшитмайсиз...

Саёҳат секин ўғлини қучади, кўзларига ёш тўлади.

Гоҳида, тобинг йўқми, деб қафтингизни пешанамга қўйишингиз учун ростакамига

касал бўлгим келиб кетади... Кейин, мени ё Хадича холам, ё Сайёра опам туққан бўлсалар керак, деб ўйлайман-у, секин чиқиб кетаман...

Саёҳат. Тентак...

Телефон жиринглайди. Ҳеч ким трубкани олмайди. Зулфиқор чиқиб, она-болага ажабланиб бирпас қараб туради.

Зулфиқор. Нега трубкани олмайсизлар? (Телефон томонга юра туриб, Саёҳатга.) Сизни сўрашса — бормисиз?

Саёҳат (ўғлини кучганича, расмдаги Ер шарини кўтариб турган кўлларга тикилиб). Йўқман... Бутунлай йўқман...

Гурсиллаган овоз кучаяди.

Учинчи саҳна

Қизчаларнинг ҳовлиси. «Гурс-гурс» овоз бу ерда ҳам эшитилиб турибди. Ойна-ванд айвон, олдинроқда ёстиғу кўрпачалар ташлаб қўйилган ёғоч каравот. М ў м и н ёнбошлаганича газета ўқияпти. Кўча томондан аёл кишининг овози эшитилади.

Овоз. Майли, Офтобхон, чиқиб туринг мундоқ, ўргилай!

Каттакон тугун кўтарган А қ и д а кириб келади.

Мўмин (газетадан бош кўтармай). Ҳа, келдингми...

Ақида (тугунни қўйиб). Ана! Бешик тўймас, амир Олимхон элга ош беряпти, дейсиз! Эркакларни билмадим-у, хотин-халажнинг ўзи юздан ошди! Дастурхонда одамнинг жонидан бошқа ҳама нарса бор! Бир той ясатишибди-и, кўрсангиз Ғирот дейсиз, Ғирот! Кудда томон қилган бўлса керак-да. Чақалоқнинг кийим-кечагини-ку гапирмайман — оғзим чарчайди! Э, қўйиб туринг газитингизни! Ёзлик кийим дейсизми, қишлик дейсизми, кўзлик, баҳорлик — «Детский мир»! Бу ёқда бешик, арғимчоқ, беланчак, бу ёқда коляска, валасепит, манеж! Каравотчаларнинг ўзи бир боғчага етади! Уйинчоқ-пўйинчоқ деганини ҳовлининг ўртасига хирмон қип ташлашибди! (Жойлашиб ўтириб олиб.) Хўп, бу битта бешик тўйи, а? Мундоқ дўппини ерга қўйиб бир ўйлаб кўринг-чи, ростакам тўй дегани қанақа бўлади энди?

Мўмин. Катта бўлади-да...

Ақида (газетани тортиб олиб). Э, муллаликни қўйиб туринг! Ҳай, сиз ҳам мундоқ ўйлайсизми? Қизингизнинг бўйини қаранг, эрта-индин одамлар эшик қоқиб келади! Ун учга кирди, ўн тўртга кетяпти! (Уҳ тортиб.) Бешик тўйида ўтирибман-у, на бировнинг гапи қулоғимга киради, на еганим ичимга тушади. Ахир, гидамнинг тагига ташлаб қўйган бир нимамиз бўлмаса!.. Мундоқ қарз кўтарай десанг, қариндош-уруғларнинг ҳам бовбачароғи йўқ...

Мўмин. Тилла заём ҳисобмасми?

Ақида. У билан ишингиз бўлмасин! Унинг ўзининг жойи бор! Э, ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим!.. Унисига етказайми, бунисига етказайми... Қизингизнинг ёшида эканлигимда ота-онам хокандозгача тахт қип қўйишганди!

Мўмин. Хокандоз бўлса, бир гап бўлар...

Ақида (бирдан саватдаги нонга кўзи тушиб). Вой!.. Вой, шўрим! Қизингиз қани?

Мўмин (секин газетани олиб). Билмадим, уйда шекилли.

Ақида. Нега қайтариб олиб кепти?

Мўмин. Қайдам...

Ақида. А сўрамайсизми, нега олиб келдинг, нега сотмадинг, деб! Эй, худойим-эй!.. (Чақириб.) Ҳай, қаттасан, ер ютгур!

Ичкаридан қизча чиқиб келади.

Бу нима?

Қизча. Мелиса ҳайдаб юборди...

Ақида. Вой, анувнинг гапини! Ҳайдаса индамай қайтиб келавердингми? Бир айланиб келиб, савдонгни қилавермайсанми! Э, шалвирамай кет! Шу, бола дегани милтиқнинг ўқидай бўлса-да! (Мўминга.) Сиз ҳам бир нима десангиз-чи!

Мўмин. Ойинг тўғри айтяпти, болам...

Ақида (нонга қараб). Эссизгина-я, энди буни нима қиламан? Э, худо кўтарсин ҳаммасини! Бу қирилиб кетгурларнинг ҳаммаси қиз тағин! (Қизчага.) Қайси мелиса қувлади! Паст бўйли, тўладан келган, мўйловлими? Индамайман, девди-ку! Ҳа, илойим тешибгина чиқсин! Ёмон кунингга ярат ўшани! (Мўминга.) Нега индамай ўтирибсиз?

Мўмин. Ойингнинг гапини бир танангга ўйлаб кўр, қизим...

Ақида. Э, мен анави мелисани айтаяпман!

Мўмин (ғўлдираб). Майли, уям ўйлаб кўрсин...

Ақида. Сиз билан гаплашдинг нима, девор билан гаплашдинг нима! (Қизчага саватни тутқазиб.) Ма, олгин-у, ғизилла!

Қизча. Қаёққа?

Ақида. Очиқ мозорга! Балниса бўлмаса, астанопкага чиқ, бирпасда талаб кетишади.

Югур!

Қизча саватни олиб чиқиб кетмоқчи эди, папка қўлтиқлаган ҳарбий киши кириб келади.

Ҳарбий киши (қизчага билинар-билинамас кулиб қараб қўйиб). Қосимовларнинг уйи шуми? Эшик очиқ экан, тақиллатмай киравердим.

Ақида. Ҳа, шу... Келинг оповси...

Ҳарбий киши. Келдик, Капитан Облоқулов. (Қизчага.) Саватни жойига қўй.

Қизчанинг сал юзи ёришади, саватни қўяди.

Ақида. Майли, қўя қол, қизим... (Ҳарбий кишига.) Қани бу ёққа... (Мўминга.) «Келинг, келинг» қилмайсизми!..

Мўмин. Келинг, келинг...

Ҳарбий киши каравотнинг четига омонатгина ўтиради.

Ақида. Вой, кўрпачага чиқсангиз-чи.

Ҳарбий киши. Раҳмат, жуда яхшӣ ўтирибман. (Папкасини очиб.) Хўш... Сигнал бор.

Ақида. Нима бор?

Ҳарбий киши. Сигнал.

Ақида. Ҳа-а, устингдан чақув бор, денг? Ҳай, оповси, ким ёзибди, гап шўтта қолади, а?

Ҳарбий киши. Бунинг аҳамияти йўқ.

Ақида. Аҳамияти бор-да, қоқиндиқ, бор. Офтоб ўлгур ёзган бўлса майли, ҳисоб биру бир бўпти. Анави, илоё мисгинанг чиққур Кумуш ёзган бўлса, бошқа гап. Узи сал мундайроқ. Филай. «Вой, салом берсам, алик олмайсиз» дейди! Гапини қаранг! Бир кўзи Дўмбировдга қараса, бир кўзи Ачавотга қарайди, кимга салом берганини ит биладими! Ҳай, нима ёзясиз, оповси?

Ҳарбий киши (ёза туриб). Эртага эрталаб соат ўнга идорага борасиз. Уша ерда гаплашишади, аниқлашади, текширишади.

Ақида. Вой, нимани текширишади?

Ҳарбий киши. Шундай қонун бор: агар ота-она фарзандини маънавий жиҳатдан тўғри тарбиялашга қодир бўлмаса, улар оталик ёки оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинадилар. Тушунарлими? Қолганини ўша ёқда тушунтиришади.

Ақида. Нимани нимадан маҳрум қилишади?

Ҳарбий киши. Сиз, граждандан Қосимова, сиз ҳам, гражданин Қосимов, балоғат ёшига етмаган фарзандингизни меҳнатсиз даромад билан шуғулланишга мажбур қиласиз!

Ақида. Вой-вой-вой, мажбур қиласиз, деганингиз нимаси? Биринчидан уни ҳеч ким мажбур қилгани йўқ. (Қизчага.) Тўғрими? Мана, ўзи айтсин.

Қизча. Ҳа...

Ақида. Уйда ўтириб зерикиб кетдим, деди, нон-понингиз бўлса беринг, сотиб келаман, деди. Кўпроқ хамир қип қўйган эканман, майли, сотсанг сотиб кела қол, барибир қотиб қолади, дедим. Шу. Ҳа, нима бўпти энди?

Ҳарбий киши. Бизга тушган сигналларга қараганда, тез-тез шунақа кўп хамир қилиб қўяркансиз.

Ақида. Йўқ, сигнал-пигналингизни қўя туринг, оповси. Иккинчидан, бунинг нимаси меҳнатсиз даромад бўлар экан? Ундан тортиб тузгача пулгинамизга келади! Анави водопроводдан оқиб турган сувгаям ҳақ тўлаймиз! Утин-чўпниям биров мукофотга бермайди! Трамвай юрмасдан ун элаймиз, хамир қорамиз! Кўмир жониворнинг бир машинаси фалон пул, оповси! Қанақасига меҳнатсиз бўлар экан? Бир тандиргина нон ёпиб кўринг, беланги бўп қолмасангиз, мана, биз бенават! Меҳнатсизмиш-а!

Ҳарбий киши. Барибир! Ёш болани бунақа бозорма-бозор тентиратиб қўйиш — қонунни бузиш, деган гап! Бола ҳам давлатнинг одами, граждандан Қосимова! Давлат, биласиз, ўзининг одамини бунақа хор қилиб қўймайди!

Ақида (енголмаслигига кўзи етиб, қизчага). Хў, давлатнинг одами, тилинг борми, гапирсанг-чи! Иккинчи бунақа қилмайман, де. Бозорга сираям чиқмайман, де. (Қизча индамагач, Мўминга.) Сиз ҳам бир нима денг!..

Мўмин (ҳарбий кишининг ёнига келиб, насиҳатомуз). Сиз, ука, бир ўйлаб кўринг...

Ҳарбий киши. Нимани ўйлаб кўраман?

Мўмин (Ақидага). Нимани ўйлаб кўради?

Ақида. Э, мундоқ туринг!.. (Ҳарбий кишига.) Ҳай, оповси, сиз ҳам бизнинг аҳволимизга тушунинг-да, ўргилай. Нима қиласиз бизни идорама идора судраб? Бу олтига болани чирқиратиб қаёққа бораман?..

Мўмин. Бешта эди, шекилли?

Ақида (дарров йўлини топиб). Сиз-чи? Сиз қайси боладан камсиз? Туриш-турмушингиз ташвиш! (Ҳарбий кишига.) Бўйгинангизга қоқиндиқ, тўйларингизда елиб-югуриб хизматингизни қилай, илоё юз йил яшанг, шу сафар индамай қўя қолинг, оповси. (Гапни буриб.) Ҳа, ҳалиги паст бўйликкина, тўладан келган, мўйловли бир мелисагина йигит бўларди-а, кўринмай қолди? Уям сизга ўхшаб, гапга тушунадиган, фаҳм-фаросатлигина эди.

Ҳарбий киши. Уни ишдан бўшатишди.

Ақида. Вой ўлай, нега?

Ҳарбий киши. Порахўрлиги учун.

Ақида (дарров). Яхши бўпти, пишилламай ўлсин! Чўталчига ўхшаб, кимдан нима унар экан, деб кўзлари олма-кесак терарди! Ажаб бўпти! Бир косагина мошхўрда ичмайсизми, ўргилай, мурч билан аччиққина қилиб...

Ҳарбий киши. Йўқ, раҳмат. Майли, бу сафар кечираман. Лекин яна бир марта қизингизни кўча-кўйда нон кўтариб юрганини кўриб қолсам...

Ақида. Йўқ, йўқ, йўқ... Улибмизми, оповси! Яхши отга бир қамчи, деганлар, ўргилай. Шу гап — гап! Энди фақат «тўрт», «беш»га ўқийди, амакиси. (Қизчага.) Уқийман, де.

Қизча. Уқийман...

Ҳарбий киши (қизчага). Билиб қўй, мактабингга ҳам бораман.

Ақида. Боринг, оповси, боринг. (Қизчага.) Бўлди, бугундан бошлаб фақат дарс қиласан, бошқа иш йўқ. Шу амакиннинг айтганларига би-ир ўқиб бергин! (Ҳарбий кишига.) Вой, нега турдингиз, ўтирсангиз бўларди, оповси, ҳар куни келиб юрибсизми...

Ҳарбий киши (кета туриб). Яхши қолинглар. (Йўл-йўлакай қизчага маъноли қараб кўяди.)

Ақида (уни кузатгани чиқиб). Бирпас ўтирмадингиз-да... Чой-пой ҳам эсга келмабди, қаранг... Энди-и, кўни-қўшилларнинг чақувига унчалик ҳам эътибор қилиб юрманг, оповси, ишдан қолиб кетасиз...

Чиқиб кетишади. Қизча хурсанд, хонтахтадаги чойнак-пиёлаларни йиғиштира бошлайди.

Мўмин. Ҳа-а... У эмас, бу эмас — бозор-ўчардан қутилдинг, қизим. Узимам шу масалада бир нима дейишни ўйлаб юрувдим. Яхши бўлди. Ойинг ҳам қизиқ! Нима, ордан ўладиган замонми? Беш кўлини бараварига оғзига тикади-я! Узи ишлайди, мен ишлайман, укаларингнинг пули, дегандай... Кун ўтиб турибди-ку, бундан ортиқ нима керак? Э, ўша бозорининг падарига минг лаъ...

Ақида (кириб). Ниманинг падарига?

Мўмин. Ниманинг?.. Йўқ, энди, айтаман-да... Бу, қизингни, дейман, олиб қўйишса, детдомга топшириворишадими?

Ақида. Вой, содда-я! Ишониб ўтирибсизми? А гапирди — қўйди-да! Боласини детдомга берадиган аҳмоқ бор эканми! (Қизчага.) Э, латта!.. Уйинг қаерда, деса, айтиб ўтирибсанми?! Хў ана, деб пастки маҳаллани кўрсативормайсанми, адашиб ўлмайди! Э... Бўпти, мен «ЦУМ»га кетдим, навбат олиб қўйганман. Чинни берармиш.

Мўмин. Яна чинними?

Ақида. Нима, сиздан ош-нон сўрайдими? Турса — мол, сотса — пул! Сиз ҳам минг қўйли бойга ўхшаб ётавермасдан, ўрнингиздан туринг! Магазиндан икки челақ сут олиб келиб, ивитиб қўйганман, шундоқ ишхонангизнинг олдига олиб чиқиб, тинчи-тиб келинг. Ана, банкаларга чиройли қилиб солиб қўйганман.

Мўмин. Менга қара, Ақи...

Ақида. Ҳа, қарадим!

Мўмин. Шундоқ ҳам ишхонадагилар менга «қатиқчи» деб лақаб қўйиб олишган...

Ақида. Жуда яхши бўпти, эркак киши лақабини оқлаши керак! Туринг туринг!

Қизча секин ичкарига кириб кетмоқчи бўлади.

Хўв, қаёққа (Саватга ишора қилиб.) Анавини ол, чойхонага олиб чиқиб, Маҳмуд аканга айт, «ўн беш тийиндан бўлсаям оларкансиз, ойим айтдилар» де. Югур, нега анқаясан?! Қизча саватни олиб чиқиб кетади.

Мўмин. Ақи...

Ақида. Яна нима?

Мўмин. Шу, ҳалиги келган одамни айтаман, мелисамас-ку... Погонини кўрдингми?

Ақида. Вой, ўлай... Ҳа-я... Унда ким бўлди, адаси?

Мўмин. Ким билади, бир военний бўлса керак-да.

Ақида. Шу, ҳукуматгаям ҳайронсан, ҳаммасининг формасини бир хил қилиб қўйган. Анави куни Офтоб ўлгур икки кийимлик атлас олиб чиққан экан. Бир пайт бозор деганингиз қий-чув бўп кетибди. Кейин мундоқ дурустроқ қарашса, мелиса деб ўйлашгани метро ҳайдайдиган бўп чиқибди! Ҳай, идорага борасиз, текширамиз, дейдими? Нимани текширар экан? Мелиса бўлмаса, ҳарбий бўлса, а?

Мўмин. Қайдам...

Ақида. Нима, мен уйимга танк бекитиб қўйибманми? Текширармиш! Хў, инсон, мелиса эмаслигини билган экансиз, нега индамадингиз?

Мўмин. Олдин бир ўйлаб олай, дедим-да...

Ақида. Ҳе, ўйламай ҳар нарса бўлинг! Нимасини ўйла... Вой!

Мўмин. Ҳа?

Ақида. Вой, ўлибгина кўя қолай!.. (Югуриб кўча эшик томон кетади). Фақат овози эшитилади.) Хў, яшшамагур, балнисага опчиқ, балнисага! Чойхонагамас, қулоқ борми, балнисага деялман! Ўн беш тийиндан берадиган аҳмоқ бор эканми. Мелиса билан ишинг бўлмасин, келишиб қўйганман!..

Мўмин бирпас бошини қашиб туради. Сўнг эринчоқлик билан сумкани олиб, қатиқли банкларни унга жойлай бошлайди. Гурсиллаган овоз борган сари кучайиб бормоқда эди.

Тўртинчи саҳна

Уша таниш овоз ҳамон эшитилиб турибди. Хусанларнинг одмигина уйи. Х у р и н и - с о билан Хусан жимгина кулоқ солиб туришибди, Хасан у ёқдан-бу ёққа юриб, куйиб-пишганича нималарнидир уқтиряпти.

Хасан (бақириб). Э, уяламан мен, тушуняспизми, уяламан!

Хуринисо. Майли, болам, энди бормайман. Ҳалиям ўзлари чақиртиришмаганда бормасдим. Сираям бормасдим...

Хасан. Боринг, борманг деятганим йўқ, лекин дурустроқ кийиниб олсангиз бўлмайдимми?! Аҳволингизни қаранг! Бошқаларнинг ота-онасига ҳам мундоқ бир разм солдингизми? Кийинишини кўрдингизми? Гапирган гапларини эшитдингизми? Сизга сўз беришса нуқул йиғлайсиз! Нима, азага борганмисиз?!

Хуринисо. Хурсандлигимдан йиғладим-да...

Хасан. Хурсандлигимданмиш! (Куйиниб.) Қачон биз ҳам мундоқ одамга ўхшаб яшарканмиз-а? Иккита ўртоғим келса қаерга ўтқазишни билмайман! Бу хонтахтангиз шимнинг шўри-ку! Қиличдай дазмолланган шим беш минутда гармошка бўп қолади! (Хусанга.) Сенга қошиқ олиб келиб кўй, деганимга қанча бўлди?

Хусан. Аллақачон олиб келиб қўйганман.

Хасан. Хў, калла! Қанақа қошиқ олиб келдинг? Шу замондаям ёғоч қошиқда овқат ейдими?

Хусан. Нима фарқи бор, қоринга тушса бўлди-да.

Хасан. Ҳа, шўрим қурсин-а! Тавба!.. Уйнинг аҳволини қара — ўн саккизинчи аср! Хў, инсонлар, дунёда маданият деган гаплар бор, ахир!

Хуринисо (Хусанга). Тандирхонанинг эшигини суваб кўй, девдим-ку.

Хасан. Э, мен тандирхонангизни айтяпманми, умуман гапиряпман! Сизлар ҳам бир қаранглар, дунёда нима гаплар бўляпти! Одамлар қандай яшаяпти! Юраверган-сизлар-да, маҳалладан нарига чиқмай! Ригага борганимда битта оғайнимникига кириб оғзим очилиб қолди! Ана яшаш! Ана ҳаёт! Маданият! Қизлар билан қўлини ўпиб кўришишади! Биз нега мунча қолюқмиз-а?!

Хусан. Қизларнинг қўлини ўпиш маданият бўлса... Амазонка қирғоғида бир қабила яшаркан, қизлар билан кўришганда оёғини ўпармиш! Ана маданият!

Хасан. Нима қиласан, ақлинг етмаган нарсага бурнингни тикиб!

Хусан. Менга нима дейсан, газитда шунақа деб ёзган-да. Йўқ, журналда экан. «Фан ва турмуш»да. Қизиқ-ку, шундай маданиятли бўлса ҳам гўштни хомлигича ейишаркан! Маданият иштаҳага қарамас экан-да, а?

Хасан. Хомлигича ейишарканми?

Хусан. Ие, ўлай агар, шунақа деб ёзилган. Кийимининг ҳам тайини йўқмиш. Темирнинг нималигиниям билишмасмиш. Ҳамма нарсани ёғочдан, суяқдан ясашаркан. Лекин маданиятли — қизларнинг оёғини ўпади!

Хасан (ўйлашиб туриб). Йўқ, цивилизация уларни четлаб ўтиб кетган. Лекин биз жунглида эмас, ҳар томонлама ривожланган мамлакатда яшаяпмиз-ку! (Онасига.) Анави шолчангизни қаранг! Узиям иккита жаҳон урушини кўрган бўлса керак!

Хуринисо. Рўйхат қилиб кетишди, ҳовлимиз бузилса, баланд уйлардан жой беришади...

Хасан. Янги уй билан иш битмайди, (кўрсатгич бармоғини чаккасига қадаб) мана бу ерда революция қилиш керак, мана бу ерда! «Янги уй»миш! У ёққаям мана шу ашқол-дашқолингизни кўтариб борасиз-да!

Хуринисо. Ҳа энди, кўрармиз... Ахир, бу ёқда бор-у, биров сендан бекитиб ётибдими, болам?... (Хўрлиги келиб.) Пешанам шўр экан ўзи...

Хусан. Қўйинг, ойи... (Хасанга.) Шунга шунчами? Ҳозирча ёғоч қошиқда овқатланиб тур, кейин бир гап бўлар.

Хасан. Э, сен аралашма! Кўпайтириш жадвалини билмайди-ю, ақл ўргатганига ўлайми! Ёзга чиқиб калькулятор олиб бераман, деганинг қани! Мен тенгилар тўрт юз сўмлигини тутишади, мен бўлсам алмисоқдан қолганини кўтариб юрибман!

Хуринисо. Тану жонинглар соғ, ейиш-ичишдан каминглар йўқ, буюм дегани топиладиган нарса, болам. Ҳаммаси бўлади ҳали...

Хасан. Қачон?! Улгандами?! Шунча вақтдан бери бўлмаган нарса энди бўладими? Узини аранг тутиб турган Хуринисо йиғлаб юборади:

Доим шунақа! Бир нима десам, дарров кўз ёши! Нима, менга осон деб ўйлайсизми? Кечалари уйқудан қолиб, кўзимнинг нурини тўкиб, ёзиб ўтирганимни кўргансиз-ку, биласиз-ку! Бекордан-бекор лақиллаб юрганимни ҳеч кўрганмисиз? Қани, Хусанингиз ҳам шунақа ўқисин-чи! Оғзингиздан «Хусанжон, Хусанжон» тушмайди! Нима, мен ўгайманми?

Хуринисо. Ким унақа деяпти, болам?..

Ҳасан. Нега бўлмасам, «пешанам шўр, пешанам шўр» дейверасиз? Майли агар, жа, оғирлигим тушаётган бўлса оддий мактабга ўтиб ўқишим мумкин. Ёмон болаларга кўшилиб, дарс қилмай, кўча чангитиб юравераман!

Хуринисо. Йўқ, йўқ; сен ўқишинг керак, болам, ўқишинг керак!..

Ҳасан. Бўлмаса чиданглар-да!

Хуринисо. Чидаймиз, болам, чидаймиз... Чидамай қаёққа ҳам борардик... (Кўз ёшини арта-арта ичкарига кириб кетади.)

Ҳасан. (бир оз жимликдан сўнг). Бекор қилдинг...

Ҳасан. Вей, кейинги вақтда, жа, ақлли бўп кетяпсанми, а? Онамиз яхшироқ кийиниб юрсалар ёмонми? Уйда стол-стулда ўтириб, мундоқ сал маданиятлироқ бўлсак ёмонми?

Ҳусан. Ёмонмас. Лекин, ўша маданият учун пул керакми, ахир? Текинга маданият-ли бўлолмайсан. Кўчада кўрганингни уйдан талаб қилаверасанми! Биров ундоқ яшайди, биров мундоқ. Мен ҳам шу нарсаларни ўйлайман. Ойим ҳам шунга ҳаракат қияптилар. «Мен ўқийдиган мактабда фаррош бўлиб ишланган, уяламан» дединг, бошқа мактабга ўтиб ишляптилар. Учта жойда ишлайдилар. Битта одамнинг қилгани шунча бўлади-да. (Ботинолмай). Мен ҳам қараб турганим йўқ...

Ҳасан. Раҳма-а-ат, қараб турганингиз учун! Топармон акажонимизга қуллу-у-уқ! (Жиддий.) Уша ҳар замонда берадиган тўрт-беш сўмингни пеш қиялсанми?

Ҳусан. Пеш қиялганим йўқ...

Ҳасан. Шошма ҳали, вақти келиб сен бир йилда топадиганингни мен бир ойда топаман! Ана ўшанда салом-алик қиламиз!

Ҳасан. (сидкидилдан). Жуда яхши, топ. Қайтанга хурсанд бўламан.

Шу пайт жаҳлдан бўзариб кетган қўш ни й и г и т кириб келади. Қўлидаги дафтарни қижимлаб ушлаб олган.

Ҳасан. Э-э, келинг, Расул ака...

Кўшни йигит. Хў, академик!.. (Дафтарни отиб). Ма, ишлаб берган масалангни пишириб е! (Йиғлагудек бўлиб.) Шарманда қилдинг-ку одамни! Э, сендақа Лобачевскийдан ўргилдим!..

Ҳасан (дафтарни олиб қаради). Ие, ўзингиз масалани нотўғри кўчирибсиз-да, Расул ака. Мана бу икс минус ноль илдиизга олиниши керак экан.

Кўшни йигит. Унис билан ишим йўқ, пулни чўз!

Ҳасан чўнтагидан битта ўн сўмлик чиқариб йигитга узатади, у пулни олиб, гўлдираганича чиқиб кетади. Ҳусаннинг оғзи очилиб қолади.

Ҳасан (ҳеч гап бўлмагандай). Ҳм, аҳмоқ! Китобдан масала кўчиришни билмайди-ю, шовқини оламни бузади! Ҳечқиси йўқ, ҳали яна ялиниб келади. (Соатига қараб кўйиб). Бўпти, мен боришим керак. (Ҳусанга.) Кулранг костюмимни олиб чиқ. (Ҳусаннинг қимирламай турганини кўриб.) Кимга айтаяпман?

Ҳусан (секин). Ўзинг олиб чиқ.

Ҳасан. Ие? Янгилик-ку! Хў-ўп! Майли-и! (Ичкарига.) Ойи!

Хуринисо (чиқиб). Ҳа, болам?

Ҳасан (Ҳусандан кўзини узмай). Кулранг костюмимни олиб чиқинг.

Хуринисо. Хўп, болам. (Кета бошлади.)

Ҳусан. Опчиқманг, ойи.

Хуринисо (тўхтаб). Нега?..

Ҳусан. Ўзи опчиқсин.

Ҳасан. Эсинг пастлигини билардим, лекин бунчалик аҳмоқсан деб ўйламаган эдим! (Онасига.) Костюмни опчиқинг, дедим, кармисиз!

Ҳусан (бирдан Ҳасаннинг ёқасига ёпишиб). Нима дединг?! Нима дединг, деяпман?!

Ҳасан. Ие!.. Кўлингга ол!.. Яхшиликча кўлингга ол!.. Ойи, бунингиз жинни бўл қопти!.. Айтинг, қўйворсин!

Хуринисо. Вой, ўлай!.. Ҳай, ҳай, Ҳусан!.. Нима қиялсан, эси йўқ!

Ҳусан (Ҳасанга). Кимга бақиряпсан?! Кимга-а?! Қайтиб ол гапингни!

Хуринисо. (Ҳусан!.. Ҳа, қўлгинанг сингур, қўйвор уни!..

Ҳусан (Ҳасанга.) Кечирим сўра ҳозир! Бўлмаса мана шу ақлли бошингни ёриб ташлайман!

Ҳасан. Ойи!.. Э, қарасангиз-чи!..

Хуринисо (сочиқ билан Ҳусанни савалаб). Қўйворасанми, йўқми?! Сен ҳали ўз жигарингга қўл кўтарадиган бўп қолдингми, а? Қачон сенга ақл киради, эси паст?!

Ҳусан чекинади, бирпас у ёқдан-бу ёққа чорасиз юриб туради-да, йиғламсираганича келиб кўрпачага ўтиради.

Энди шу етмай турувди!.. Биров эшитса нима дейди? Шошма ҳали сен!.. (Ҳасаннинг ёқасини тўғрилаб.) Қўй, хафа бўлма, болам. У билан ўзим гаплашиб қўяман. Ҳозир... (Ичкарига кириб кетди.)

Ҳасан. Ҳечқиси йўқ, бу эсда туради. Унутмаймиз!

Ҳусан. Мен ҳам унутмайман! Кечирим сўрамагунингча мен ҳам унутмайман!

Ҳасан. Ие, сенга нима? Қани, ўзлари хафа бўлдиларми? Тилинг чиқиб қопти! Узлари индамаяптилар-ку!

Хусан (изтиробли). Индамади, деган гап — оғринмади, деган гап эмас.

Ҳасан. Вой-вой-вой-ей! Қайси китобдан ўқиб ола қолдинг?

Хусан. Бир жойинг ҳа деб оғрийверса, бориб-бориб оғриққа кўникиб кетасан...

Ҳасан. Чатоқ бўпти-ку!

Хуринисо (костюмни олиб чиқиб). Ма, кийиб ола қолгин..(Кийгизади).

Ҳасан (онасига). Мендан хафа бўлдингизми?

Хуринисо. Вой, нега хафа бўларканман, болам. Қўйсанг-чи...

Ҳасан. (Хусанга). Ана!

Хуринисо. Майли, ўзинг хафа бўлмайгина бориб келгин, хўпми, болам.

Ҳасан чиқиб кетади. Хусан унсиз йиғлаяпти.

Қилғиликни қилиб қўйиб, нега йиғлайсан энди? (Хўрлиги келиб.) Отангинг бу кунларни кўрмай ўлиб кетганиям яхши бўлган экан...

Хусан (йиғлаб). Унақа деманг!..

Хуринисо (йиғлаб). Нима дей бўлмаса?! Ҳозирдан бир-биринларнинг гўшларингни есанглар, нима дей?! Шулар бировдан кам бўлмасин, отасизлиги билинмасин, деб бошимни у тошдан олиб бу тошга ураман... Мендан кейин... бир-бирларига суянчиқ бўлар, бири қоқилса, бири турғазар, деб урибман мен аҳмоқ...

Хусан (ўтиниби, изтироб билан). Бўлди, ойи...

Хуринисо. Сенлар ака-укадан ҳам яқинроқ бўлишинглар керак, Ҳасан-Хусансизлар, ахир...

Хусан. Нега бунақа бўляпти, ойи, нега?.. Икковимизнинг қўлимиздан ушлаб бир кунда мактабга олиб боргансиз. Икковимиз ҳам яхши ўқирдик. Ҳар йили мақтов қоғози олиб келардик. Мактабда отимизни ҳам қўшиб айтишарди, «Ҳасан-Хусан Тўйчиевлар» деб. Кейин-кейин у «Ҳасан Тўйчиев» бўлиб кетди, мен «Хусан Тўйчиев» бўлиб қолдим... Қаердадир йўлимиз айрича кетди... Қаерда? У ухлаб ётади, менинг бўлса ухлаганиям вақтим йўқ: китоб-дафтари сумкасига солинганми, галстуги қаерда, костюми чўткаланганми, шими дазмолланганми-йўқми, ручкасига сиёҳ тортилганми! Қаламларининг учигача чиқариб қўяман! Йўқ, ойи, миннат қиялганим йўқ! Ўлиб кетай агар миннат қилсам!.. Агар керак бўлса, Ҳасаним учун кечалари вокзалда кўмир туширишгаям розиман — финг демайман. Лекин, сизни нима кўйларга солмаяпти! Кўриб турибман-ку, кўр эмасман, ахир! Одам ўрнида кўрмайди... Ана шу алам қилади, ойи...

Хуринисо. Қўй, болам, ўксинма...

Хусан. Унинг бирон-бир иш қилганини кўрганмисиз? Дўконга чиқиб келганини ёки уйга битта мих кўтариб келганини эслайсизми? Нега бунақа бўляпти, ойи, нега? Менинг ҳам, жа, унчалик эсим паст эмасдир, ҳаракат қилсам мен ҳам яхши ўқиб кетишим мумкиндир-ку! У, ишим бор, деб чиқиб кетоллади, мен кетолмасдим — сизга қарашардим. У дарс қилаётган бўлса томдан тўртта ўтин тушириб бермасди, мен китоб-дафтаримни бир четга суриб қўйиб, томга тирмашардим. Қўшникида аза бўп қопти, бизнинг уйдан ҳам битта эркак чиқиши керак, дейсиз, математика тўғарагига бориш ўрнига жаназага чиқаман. Қўшимча адабиёт ўқиш ўрнига маҳалладаги тўйларда чой ташийман...

Хуринисо ўғлига меҳр билан тикилиб ўтирарди.

Тунов куни Ҳасаним билан келаётсак, Ҳаким ота борлар-ку, маҳаллаком?

Хуринисо. Ҳа.

Хусан. Менга қараб, «Хусанбой, бу йигитча ким бўлди?» дейдилар. «Ҳасаним» десам, «Ия, шунақами, катта йигит бўп қопти-ку» дейдилар. Қаранг, ойи, таъимадилар! «Шунақа-шунақа, катта олим бўляпти» десам, «Ана, ядренийда ишлайдиган Фатхулла аканг Японияда лекция ўқиб келиб, маҳалладаги Абдурайим носфурешнинг тобутини ҳам кўтариб кетаверадир», дейдилар. Нима дейман, индамадим... (Сукутдан сўнг.) Ҳасаним тўғри айтди, карра жадвалини ҳам билмайман...

Хуринисо (эзилиб). Қўй, болам... Узимам биламан... Биламан... У бошидан бошқача бўлди, сен бошқача... Сени уришоламан, уроламан, унга қаттиқроқ ҳам гапиролмайман. Нега десанг, сен тушунасан, у тушунмайди...

Хусан. Тушунмаса тушунтиринг-да! Сен карра жадвалини билсанг, бу олти нон бир сўму йигирма трийн бўлишини билади, денг! Катетлар квадратининг йиғиндисини нимага тенглигини билмаса ҳам ўн икки сўмлик туфлини неча йил кийишни билади, денг! Тушунтирмайсизми?!

Хуринисо. Бўлди, бўлди, мунча одамни қон қиласан!..

Хусан. Нега бунақа бўляганига тушунмаяпман-да, ойи!..

Хуринисо. Нимасига тушунмайсан... (Бир қарорга келгандай.) Сен-ку кунингни кўриб кетасан, сендан кўнглим тўқ. Раҳм-шафқатлисан, меҳрибонсан, одамларга яхшилик қилоласан. Ҳасан-чи? У бошқача... (Ташвишли). Агар у катта одам бўлолмай қолса... унда қандай яшайди? Ахир, қўлидан ҳеч нарса келмайди...

Гурсиллаган овоз кучайгандан кучайиб борарди.

Бешинчи саҳна

Яна биринчи саҳнадаги майдонча. Хусан аравачасини ғилдиратиб чиқади. Қизча ҳам саватини олиб келиб, тўнканинг устига қўяди. Хусан шўхлик билан унга «қалайсан, соқов» дейди. Одил кириб келади. Бир елкасида мольберт, иккинчисида осма сумка. Келиб индамай Хусан билан кўришади. Бирпас жим қолишади.

Хусан. Барибир кетадиган бўпсан-да?

Одил. Ҳа...

Хусан. Адресим эсингдан чиқмадимми?

Одил (чўнтагини қараб). Мана...

Хусан. Қаёққа борадиган бўлдинг?

Одил. Билмайман... Хусан, бирга кетмаймизми, оғайни? Шерик бўлса яхши-да...

Хусан. Йўқ... Мен кетсам Ҳасаним нима бўлади? Қалласи зўр бўлгани билан менсиз қийналиб қолади... Ойимнинг ҳамма умиди Ҳасанимдан... Боролмайман, хафа бўлма, оғайни...

Шу пайт Сайёра чиқиб кела бошлайди. Одил чаққонлик билан нарсаларини бир четга қўйиб, яна жойига келиб туради.

Салом, опа! Яхшимисиз?

Сайёра. А-а, қалайсан, ўртоқ?

Хусан. Яхши-да!

Одил. Салом...

Сайёра. Салом. Вой-бу, жа, ясаниб олибсан-ку! Ҳойнаҳой сизлар келган бўлсанглар керак, деб чиқдим. Ана, жамоат жам экан. (Хусанга.) Хўш, ўртоқ, Ҳасанинг қалай, олим бўп қолай дедими?

Хусан (аввалига тушунмай анграйиб туради, сўнг бирдан). А-а, Ҳасанимми? Э-э, уни сўраманг, опа, иши доим «беш»! Шу кетиши бўлса-чи, кейинги йили институтга ё университетга киради. Бирор уч йилда унияма юмалоқ-ёстиқ қилиб ташласа... дейлик, яна бир-икки йил у-бу нарса ёзади... Хў-уш, деганингиздан билсак, узоғи билан олти-етти йилда туриш-турмушимиз бошқача бўлиб кетади. Бу ўзимнинг ҳисоб-китобим-да. Ҳовлини гулдай қилиб қўяман. Ҳасаним олим бўлганидан кейин уйга ким келади? Профессор келади, кандидат келади, академик келади. Сўрининг атрофи фақат гул бўлади. Кигиздай жойга бодиринг, супрадай ерга памидор, озгина гармдори... (Изоҳ бериб.) Ҳасаним аччиқни яхши кўради. (Давом этиб.) Хў, нарироққа кўк-пўк, дегандай, сочиб ташлайман. Юмшоқ ёстиқларга ёнбошлашиб ҳангома қилишади. Мен аралашмайман. Тўғри-да, гапларига тушунмаганимдан кейин тикилиб нима қилдим. Лекин меҳмонларга мени таништиради. «Бу менинг Ҳасаним» дейди! «Мен Ҳасаним билан фахрланаман» дейди! Шунда ҳамма чапак чалиб юборади! (Чиндан ҳам чапак чалишгандай, хижолатли.) Йўқ, чапак керак эмас... Ойим тўрда, етти қават кўрпачада ўтирадилар. Эгниларида янги кўйлак, бошларида рўмол — Ҳасаним Парижданми, қаердан-дир олиб келган бўлади. Ойимни телевизорда кўрсатишади! Лекин гапирмайдилар, шундоқ кўрсатишади — тамом. Гапирсалар йиғлаб юборадилар. Кейин, Ҳасаним қаерга борса, ойимларни ҳам олиб кетади. Мен уйда қоламан. Биласиз, уйни ташлаб кетиб бўлмайди. Чет элли меҳмонлар ҳам келасолиб аввал ойим билан кўришишади. О-о, дейишади, қара-анг, дейишади... Инглизчасига онани нима дейди?

Одил. Мазэр.

Хусан. Мазэр... Мазэр... Ғалати-я? Ҳа, майли, буям бир тил-да. Биласизми, опа, ойим жа қизиқлар. «Ҳасанимнинг олим бўлганини кўриб, кейин ўлсам ҳам майли» дейдилар. Менимча, шу нотўғри гап. Ахир, Ҳасаним олим бўлганидан кейин яшаш керак-да, нима деганингиз? Шунча қийналиб-қийналиб, етдим деганда ўлиб кетишининг нима кераги бор? (Нон олгани келган харидорга кўзи тушиб.) Ие!.. Мен ҳозир... (Кетади.)

Сайёра (ниманидир тушунишга ҳаракат қилиб, унинг кетидан қараб қолади). Хўш, сенинг ҳам уйингда шунақа ҳаммаси зўрми?

Одил. Ҳа, зўр...

Хусан харидорнинг енгидан ушлаб қизчанинг олдига олиб боради, ўзи нонининг устини ёпиб қўйиб, қайтиб келади.

Сайёра (Одилга). Нима чизяпсан?

Одил. Айтиб берайми? (Аламли.) Пахтазор! Пахтакорлар жавлон уряпти! Машиналар гуриллаб турибди! Узоқда бригадир бақиряпти: «Э-ҳе-ҳей, пахта плани тўлди-и»!

Хусан (ишониб). Зўр экан!

Одил. Олдинги планда ҳамма дўпписини осмонга отяпти! Дўппилар, шляпалар, телпақлар! Шунақа сурат чизяпман...

Сайёра ички бир оғриқ билан унга тикилиб туради. Сўнг у ёқдан-бу ёққа ўйчан юра туриб Одилнинг анжомларига рўпара келиб қолади. Бир Одилга, бир унинг нарсаларига қарайди-ю, лекин ҳеч нима демайди. Шу пайт сўлиброқ қолган (кечаги бўлса ажаб эмас) гулдаста кўтариб ўқувчи қиз билан ўқувчи бола касалхона томонга ўта

бошлайдилар. Буларга кўзи тушиб, ҳарбийчасига кескин бурилишади-да шу ёққа қараб юришади.

Хусан (уларга қараб). Епирай!

Ўқувчи қиз (рапорт оҳангида). Хурматли ва азиз Сайёра Алиевна! (Изоҳ бериб.) Ҳа, айтгандай, биз кеча келиб сизни тополмай кетдик, қаёққадир чиққан бўлсангиз керак. (Давом этиб.) Хурматли ва азиз Сайёра Алиевна! Биз, олтинчи «б» синф ўқувчилари, сизнинг тезроқ соғайиб кетишингизга... соғайиб... соғайиб кетишингизни чин қалбдан... чин қалбдан...

Хусан. Илтимос қиламиз!

Ўқувчи қиз. Чин қалбдан илтимос қиламиз ва... (Хусанга.) Тентак! (Давом этиб.) Биз сизнинг тезроқ соғайиб, яна қадрдон мактабимиз кучоғига қайтишингизни чин юракдан истаймиз! Бунга жавобан биз «аъло» баҳолар билан...

Сайёра. Раҳмат, болалар, раҳмат.

Ўқувчи қиз. Валиев!

Ўқувчи бола тантанали суратда Сайёрага гулдастани топширади.

Сайёра. Вой, болалар, нима кераги бор эди, овора бўлиб... Хўш, синфда нима гаплар, ўқишлар қалай кетяпти?

Ўқувчи қиз. Ўзлаштириш, умуман, ёмон эмас. Маткаримова томоғи оғриб, икки кундан бери дарсга келмаяпти. Файзуллаев билан Жўраев яна муштлашишди. Қодирова ўша-ўша дарсда сақич чайнаб ўтиради...

Хусан. Шу замонда сақич қоптими, жвачкадир?

Ўқувчи қиз. Сен аралашма! (Давом этиб.) Мамадалиев уч марта сўқинди. Уйига бориб, отаси билан гаплашдим.

Сайёра. Шунақа де? Хўш, отаси нима деди?

Ўқувчи қиз. Отасиям сўқинди.

Сайёра. Кимни сўқиди?

Ўқувчи қиз. Мамадалиевни-да. Шошмай тур, манави олашақшақ кетсин, қонингни ичаман, деди.

Сайёра (чуқур тин олиб). Сен нима дединг?

Ўқувчи қиз. Ичманг, дедим.

Сайёра. У-чи?

Ўқувчи қиз. Энди ақл ўргатмаган сен қолувдинг ўзи, деди, ичсам ўз пулимга ичман, деди. (Одилга қараб кўйиб.) Сойибов яна савдогарчилик қияпти.

Сайёра. Биламан.

Ўқувчи қиз. Синфимиздаги йигирма саккизта ўқувчидан йигирма олтитаси сизни кўргани келиб кетишди. Фақат икки киши қолди. Сойибов ва... (Дафтарчасига қараб қолади.)

Сайёра (ғаши келиб). Майли, қидирма. Мени келиб кўриб кетиш шарт эмас. Одилгач бўлса ҳар кунни мендан хабар олиб турди.

Ўқувчи қиз (бир зум Одилга ҳайрат билан қараб туради, сўнг ўжарлик билан). Барибир! Нон сотади!

Сайёра. Бўпти, бора қолинглар энди. Сизларга катта раҳмат. Энди келиб овора бўлиб юрманглар. Эртага чиқаман, индинга мактабда учрашамиз. Хўпми? Яхши боринглар.

Ўқувчилар «салют» беришиб, чиқиб кетадилар.

Хусан (уларнинг кетидан қараб). Опа, шу қизингиздан катта одам чиқади-да, лекин. Бизнинг завучимизга ўхшаб, жа, чиройли гапираркан. Ҳозирдан битта завуччалик гапирдими, келажоги порлоқ деяверинг!

Сайёра (маъюс жилмайиб). Шунақа де... (Бир оздан сўнг, Одилга.) Агар кетадиган бўлсанг, мен қасалхонадан чиқмайман.

Одил. Қанақасига... чиқмайсиз?

Сайёра. Шунақасига. Чиқмайман — тамом. Ётавераман. (Чиқиб кетади.)

Сукут. Яна харидор келиб, Хусаннинг нонини кўра бошлади.

Хусан (бақириб). Хў, ока! Жойига қўйинг! Боринг, анави қиздан олинг! Э, жойига қўйинг, деяпман, у кечаги нон, қотиб қолган! (Харидор қизчадан нон олиб кетгач.) Энди нима қиласан?

Одил (сумкасининг ёнига ҳорғин ўтириб). Билмадим...

Хусан (қизчага бирпас қараб туриб). Одил, юр, анави соқовга қарашиб юборайлик. (Қизчанинг олдига келиб.) Нонниям шунақа сотадими? Қараб тур. (Бақириб.) Кеп қолинг, сотаман-у кетаман, кейин қидириб юрасиз! (Қизчага.) Бақирсанг-чи, шогирд деганиям шунақа бўладими! Кеп қолинг, пулингиз ёнингизда кетади!

Одил ўша кўйи жим ўтирибди. Харидор келади.

Мана, акажон, бунга қаранг! Бир қаранг, бир қаранг, кейин олмасангиз ҳам майли! Нечта? Тўртта? Мана-да, акажон. (Пулни қизчага бериб.) Кеп қолинг, мана, тугай деб турибди! Хў, холажон, ноннинг яхши-ёмони бўлмайди-ю, лекин бу яхшиси! Бир тишламани оғзингизга солсангиз қази-қартанинг кераги йўқ! Одамлар адашиб гўштва навбатта туришибди! Мана гў-ўшт, кеп қолинг! (Қизчага, асабий.) Вей, шунақа ҳайкал

бўлиб тураверасанми?! Бақирсанг-чи мундоқ! (Нон тутқазиб.) Манавини ушла! Бақир!
Бақир, деяпман!

Қизча. Нима деб бақираман?..

Ҳусан. Э, боядан бери ашула айтаяпманми?! Кеп қолинг, де!

Қизча. Кеп қолинг...

Ҳусан (тутақиб). Бу гапингга мушук ҳам келмайди, билдингми?! Қанақа одамсан ўзинг?! Жонинг борми ё ўликмисан?! (Кўзида ёш қалқиб.) Бунақада икки дунёдаям ишинг юришмайди! Доим оёқ остида яшайсан, жинни! Бақир, бақир, ҳамма эшитсин!..

Қизча. Кеп қолинг!..

Ҳусан. Йўқ, бунинг эшитилмайди, одамлар узоқда, қулоқлар оғир!!! Қаттиқроқ!

Қизча. Кеп қолинг!

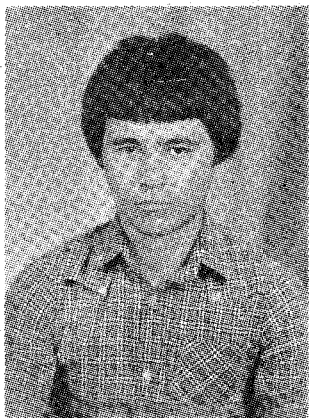
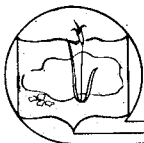
Ҳусан. Яна қаттиқроқ!

Қизча. Кеп қолинг!

Ҳусан. Яна, яна, яна! Кеп қолинг! Вақт борида кеп қолинг, кейин қидириб юрасиз!..
Бақир, бақир!..

Қизча энди бор овози билан бақира бошлайди. Ҳусан ҳам алам билан унга жўр бўлади. Одил бир четда бошини эгганича жим ўтирибди.

Гурсиллаган овоз яна кучаяди. Аста-секин овоз усули ўзгариб, юрак уришини эслатадиган «гуп-гуп, гуп-гуп»га айланиб кетади. Қизча билан Ҳусан бўзлай-бўзлай о д а м л а р н и чақришарди...

Иқбол

ИШОНЧ

Сукунат

Сукут этма, сукут этма, йўқ!
(Жимжитлик. Вужудим қақшайди.
Бу сукунат — отилажак ўқ
Олдидан жимликка ўхшайди.)

Сукут этма, сўзла, ур хандон.
Жимжитликдан сиқилар юрак.
(Сокин булут ортида баъзан
Пинҳон бўлар момогулдурак.)

Сукут этма...

Ватан

Ломакон турналар макон ахтариб,
Уфқнинг бағрига сингиб кетдилар...
Япроқлар — кузакнинг олтин қушлари,
Улардек парвозни ҳавас этдилар.
Мададкор бўлди ел.
Учдилар, аммо —
Кета олмадилар йироқ дарахтдан.
Тарк этмоқ мумкин ҳам эмасди асло —
Биттагина эди уларда ВАТАН!

Ташбех

Кўзингга юлдузлар қилади ҳасад,
Оҳулар уятдан кўзин беркитар.
Сен боққа ногаҳон қадам қўйган пайт
Қушлар чиройингни тараннум этар.

Зулмат қиёс олур сочингдан сенинг,
Оқликни қалбингдан олар шаксиз кун.

Ошиқлар боқадди ортингдан сенинг,
Оҳ урса ер-кўкни босгудек тутун.

Шундай, яшаяпсан ёруғ дунёда
Бўлиб эзгуликнинг ёрқин тимсоли.
Ҳар қандай яхшидан ўзинг зиёда,
Ҳар қандай ёмонлик руҳингдан холи.

Балки, бахт бўларди сенга ҳамнафас,
Билмай ўтар эдинг нелигин кадар,
Афсус, шу ташбеҳлар ўзингча эмас,
Бошқалар наздида бўлсайди агар...

Масофа

I
Шундоқ ёнгинамда турибди дилбар,
Қўлимни узатсам етгудай мутлақ.
Лекин кўз баъзида одамни алдар —
Аслида, орамиз жуда ҳам узок.

II
Баъзан шундай бўлар:
Кезасан тунда,
Бошингда ой нурин сочади ёрқин.
Ўзингни қудратли сезасан шунда —
Ой гўё қўл чўзсанг етгудай, яқин.

III
Тушқунлик эмасдир менга ошино,
Ожиз эканлигим олгим келмас тан.
Фақат ўкинаман аччиқ доимо,
Қўлларим шунчалар калталигидан.

Хотира

Мендан хотира бу — титраган юлдуз.
Мендан хотира бу — яшинли осмон.
Мендан хотира бу — қор босган илдиз.
Мендан хотира бу — япроқ заъфарон...

1985 йилнинг баҳори эди. Фарғона шаҳар кутубхонасида Тошкентдан борган шоирлар ва маҳаллий ижодкорлар иштирокида катта шеърхонлик бўлди. Кеча охирида қотмагина йигитча қимти-ниб минбарга кўтарилди. Ортиқча эҳтироссиз, осойишта ўқилган, бир қарашда ўта сокин туюлган сатрлар бағридаги фикрлар, туйғулар ҳаракати, зарби қалбларни титроққа солди... Шеър ўқиган бу йигитча — Фарғона Давлат педагогика институтининг талабаси Иқбол Мирзаалиев эди. Биз унинг қўлёзмалари билан танишдик. Улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни айтдик. Шеърлари-дан маълум бўлишича, Иқбол кўп ўқийди, кўп ёзади, сатрлар устида кўп ишлайди, бетиним изланади, аммо ёзганларини чиқаришга шошилмайди.

Сиз, азиз журналхонлар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу шеърлар Иқболнинг ҳозирги изланишлари ҳақида муайян тасаввур беради: ёш шоир ошқора дил изҳори, одатдаги шеърый баён, таъриф-тавсифлардан қочади, аниқ манзара, ҳолатлар суратини чизади, уларни ҳамisha ҳаракатда беради. Айтмоқчи бўлган муҳим гапи манзара, ҳолатлар ҳаракатидан табиий равишда келиб чиқади, аксари шеърларидаги ҳаракат бир эмас, бир неча маъно ташийди. Чунончи, Усмон Носирга бағишланган шеърдаги манзара жунбуши: ҳам табиат, ҳам ёр — инсон билан боғлиқ драматик ҳолатларни кўз олдингизда гавдалантиради, айни пайтда улкан шоирнинг аччиқ қисматини ёдга туширади... Ҳали ибтидоийроқ бўлса-да, бундай изланишлар Иқболнинг истиқболига катта умид уйғотади. Истақ шуки, ёш шоир изланишларда янада собитқадам бўлса, шеърларининг ижтимоий-гражданлик пафоси ўткирроқ тус олса.

Умарали НОРМАТОВ

Мактублар — хотира, йиртмоғинг мум-
кин,

Япроқни ел олиб кетар, эҳтимол.
Қизгина!
Юлдузни, осмонни лекин
Йиртмоқ ва шамолга совурмоқ маҳол...

Ишонч

Сонет

Усмон Носирга

Кўкда кезиб юрарди ҳилол,
Сут мисоли оппоқ эди тун.
Термилардим ҳилолга мафтун —
Гўзал қизга термилган мисол.

Бирдан қувиб келдими шамол,
Булут тўсди осмонни бутун.
Бу ҳол мени этса ҳамки хун,
Менга қанча келса-да малол —

Юпанч топдим, юпатдим ўзни:
Ёсуманлар парируй қизни
Минг ёмонлаб отса ҳамки тош,

Туман каби тарқалур ёлғон
Ва яна соф бўлур намоён: —
Ўшал дилбар, ўшал қаламқош...

Умр

Дўстим Александр Кружалинга

Тонглар отар, кунлар ботар,
Ўтар баҳор, ўтар ёз.
Елғизоёқ йўлдан борар,
Елғизгина чавандоз.

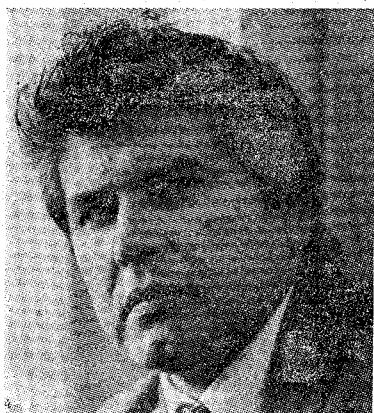
Йўллар узун, йўллар узун,
Йўллар — уфққа санчилар.
Йўлчи уфқдан узмай кўзин
Беаёв от қамчилар.

Нелар кутар, нелар кутар,
Уни олис манзилда.
У беҳабар, у беҳабар,
Лекин умид бор дилда.

Шамол увлар, булут йиғлар,
Борлиқ чўмар кўзёшга.
Чавандоз-чи? Бардош тилар
Кўксидаги бардошга.

Қўрқмас асло, қўрқмас асло,
Оловларда ёнмоқдан.
У қўрқади қулаб ногоҳ,
Аро йўлда қолмоқдан.

Елар йўлда, қамчи қўлда,
Саманини қистайди.
Йиқилса ҳам ҳув... манзилда
Йиқилмоқни истайди...

Нортўхта Қиличев

ИККИ ҲИКОЯ

Довон

Давлат, тобора машинани елдириб бораркан, одам ҳеч қачон ўзлигига хиёнат қилмаслиги керак, деб ўйлади: одамнинг ўз виждонига қарши боргани асло кечирилмайди. Қачон бўлмасин, барибир муносиб жазосини олади. Олмай иложи йўқ!

Ва у беихтиёр таажжубланди: нега, нима учун бу ҳақда дабдурустдан ўйлаб қолди?.. Хаёлида ёлғизгина қизи Марҳамату рамағдажон қайнонаси дам-бадам чарх ураётган эди-ку?! Миясида яшин янглиғ чақнаб ўтган бу куйдиргувчи фикрнинг боиси не?.. Наҳотки жазои муҳаққақ онлари яқин қолган бўлса?!

Шу пайт, яқинлашган сари катталашганча, йўл чеккасида тўхтаб қолган оқ «Волга» кўринди. «Волга» ёнида эгнига кулранг пальто, бошига кўнғирранг телпак кийган зиёлинамо йигит, қўлларини чўнтакларига тикқан кўйи, тек қотиб турар, пойида эса кичкина бир кўк челақ кўзга чалинар эди.

Давлат, орқа ўриндикда мудраётган хотинига қифти оша нигоҳ ташларкан, зиёлинамо йигитга озроқ бензин бериб ўтишни кўнглидан кечириб, тезликни сусайтира бошлади: майли, кимсасиз биёбонда қолиб кетмасин шу боёқиш.

Атрофда ҳеч бир зоғ йўқ. Катта йўлнинг иккала томони ҳам сийрак дарахтзор. Изғирин шамолда шип-шийдам дарахтлар юлқиниб-чайқалиб ётибди. Дарахтзорлар адоғи бўзранг адирларга тутшиб кетган. Сарғиш-заъфарон қуёш, олисдан қуюқ туман пардасига чулғаниб олгандек хўмрайиб кўринаётган Бахмал тоғининг баланд тизмалари ортига ботиб бораяпти.

Давлат «ГАЗ-24»га яқинлашаркан, ёши қирқлар чамасидаги зиёлинамо йигитнинг тўраларча кибрланиб турганини пайқадую, фикридан қайтиб, кескин тезликни оширди. Ва, шу баробари бехос дилида кўзғалган аллатовур безовталиқдан ҳаловатсизланиб, қачонлардир отаси айтган бир ўгитни эслади: ўғлим, кунми-тунми — аҳамияти йўқ, катта йўлларда юрганингда илло-билло одамзотга машинангни тўхтата кўрма! Ноинсофлар Қорақум йўлида бир мусофирни чавақлаб, машинасини олиб қочишганмиш.

Унинг хаёлини тўзйтиб, хотини:

— Тўхтасангиз бўларди, — деди. — Кеч тушаяпти, бечора йўлда қолиб кетмасин.

— Тўхтамоқчи эдим, — деди Давлат, тағин тезликни сусайтириб. — Лекин у олифта лоақал қўлини киссасидан чиқармади-ку!

— Қўяверинг... Ҳалиям қайтайлик, савоб бўлади.

Хотинининг шу тобдаги савобталаблиги боиси Давлатга аён эди, шартта

машинани тўхтатиб, шитоб орқага юрғизди. «ГАЗ—24» ёнига етгач, моторни ўчириб, пастга тушди:

— Салом, — деди.

Йигит савлат билан бош ирғаб, нимадир деди. Ув тортиб изғиётган изғирин шамол эса унинг овозини ямлаб кетди.

Давлат хушлар-хушламас юкxonани очди, бидонни олди, кўк челака қулдирадиб, индамай бензиндан қуя бошлади.

— Бўлди... бўлади, — деди йигит, челака ярим бўлаёзганда. — Манзил яқин... Буни ҳали бакка қуйиш ташвишим бор.

Беихтиёр Давлат ношукр кимсага ҳожатбарорлик қилгани учун дилида пушаймон ҳиссини туйиб, бидонни жойига қўйди, юкxonани қулфлади, сўнг йигит томон нохушроқ ўгирилиб:

— Ҳингиз юрғизоласизми? — деб сўради.

— Ҳа, бир амаллармиз, — деди йигит, тагин боягидай бош ирғаб. — Бўпти!..

Давлат вазмин ўриндиққа ўтириб, машинани жойидан жилдирди.

Хиёлдан сўнг хотини:

— Бир оғиз раҳмат айтмади-я, — деди.

— Қўявер... У такаббур амалдор кўчада қолиб кетмаслигини биларкан-да!

— Унинг амалдорлигини сиз қандай билдингиз?

— «Волга» камида шу ернинг райком ёки райисполкомга тегишли бўлса керак, номеридан кўришиб турибди. Кейин, йигитнинг бошидаги ноёб телпакни ҳаммаям киёлмайди. Унинг ғўдайиб турганини кўрдингми?

Аллақачон хотини яна хомуш тортган эди, индамади.

Давлат яйдоқ тевааракка тикилган кўйи хаёлга толаркан, қачонлардир қулоғига чалиниб, хотирига муҳрланиб қолган бир байтни эслади:

Такаббур аҳлига зинҳор салом-алик демай ўтгил,
Аларнинг бошида минг деву малъуннинг ҳавоси бордур.

Хў-ўш, биродари азиз, деб беихтиёр Давлат ўз-ўзини саволга тутди: ўзинг такаббур эмасмисан? Бундоқ дўппини ёнбошга қўйиб ўйлаб кўр қани... Утган куни ишдан қайтганидан сўнг, қишлоқдан хотининг саросималаниб қўнғироқ қилганини қизингдан эшитгач, жон талашиб ётган қайнонанг билан дийдорлашиб қолмоқ учун дарҳол йўлга тушдинг. Тун бўйи бедор-беқарор йўл босиб, тонгла қайнонанг ҳузурига кириб бординг... Аммо, атиги икки кўча наридаги азиз хонадонингга саросар бош суқиб, қариб-қартайиб қолган отанг билан, онагинанг билан ниҳояти юз кўришганингни демаса, бугун эрталаб негадир қизинг йиғлаб қўнғироқ қилганлигини баҳонаи боис билиб, мана тагин қуюндек елиб қайтаяпсан. Бир қориндан талашиб тушган укаларинг, сингилларинг билан кўришолмаганинг — уларнинг ҳовлисига бир-бир киролмаганинг — майли, узрлидир, чиндан ҳам вақтинг тиғиз... Аммо, марҳум тоғаннинг хонадонига қадамингни раво кўрмай кетаётганинг нимаси ахир?! Эртаю кеч дуои жонинг қайғусида юрган муштипар янганг эса ҳамон дийдорингга илҳақ ўтиргандир... Лоақал касалванд холангни бирров кўрмадинг-а! Холанг билан эсон-омонлик сўрашмай кетаётганингни онанг боёқиш юзингга сололмай, кўзларида милт-милт ёш билан, бечора Новвот амманг қалдирғочдай учиб юрган Роҳила қизини тупроққа бериб қўйганини айтган эдим сенга; отанг билан мулла Сатторни эргаштириб, йўлакай кириб чиқсанг яхши бўларди, болам, деди. Сен эсанг... жуда шошилишч жўнаб кетаётганлигингни рўкач қилиб, онангни юпатмоқчи бўлдинг: фотиҳа қаримас, онажон... Сиз ўзингиз биз учун ҳам Новвот аммага тасалли бериб қўйинг, биздан ўкинмасинлар, дединг. Э, нодон, сенинг таскининг ҳам, онанг беражак тасалли ҳам жону жаҳони зулматга эврилган Новвот аммангнинг қайғусини заррача енгиллатолмас. Бироқ, биласан-ку, таомили шунақа: таъзияхонага қавму қариндошлар ёғилиб-ёпирилиб боравериши керак. Сен эсанг...

Ҳой, нодон, талабалик йилларингни бир эсла. Уша кезлар қишлоққа атиги икки кунга келиб кетган пайтларингда ҳам, барча қариндошларниқига бир-бир

кирар эдинг-ку?! Йў-ўқ, улардан қай бирининг бир этак майиз, бировининг бир ҳовуч пул беражаги учун эмас, сени кўрганда уларнинг кўзлари яшнаб кетишини кўриш учун, айна кезде ўзининг ҳам баҳри дилинг яйраб кетиши учун борар эдинг.

Ёдингдами, никоҳ тўйингга таклиф қилиб борганинда, амманг юзларингдан, пешонангдан ўпаркан, кўзларидан ёш тирқираб, кувлик тўнини кийган бўйларингга аммажонинг садқа бўлсин, болажоним! Худо хоҳласа, Қайсари Румдек амакигинаминг бурутини бундан кейин ҳам ҳеч бир болта чополмайди деб, сени ёмон кўзу суқдан асрашини тангридан тилаб, қўярда-қўймай тегрангда исериқ тутатган эди...

Ҳа, энди сиз куласиз-да, биродар, улғайдингиз ахир! Аммо-лекин сизни ўз боласидек биладиган мотамзада аммажонингизга ҳамдардлик билдирилмай, боз устига бурутини ҳеч бир болта чополмас отангизни оқибатсизлигингиз туфайли қавму қариндошлар олдида уятли қилиб кетаётганингизни эса хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз... Лекин ёдингдами, ўшанда аммангнинг бу қадар меҳрибонлигидан мутаассирланиб, беихтиёр кўзларинг жиққа ёшга тўлган эди. Чунки у пайтларда сен ҳозиргига нисбатан минг карра покизароқ, минг карра оқибатлироқ эдинг.

Кейин, ўзинг ўқиб тугаллаган институтда домла бўлиб қолганингдан сўнг, қишлоққа талабалик йилларингдагидак тез-тез эмас, озод ойларингда йилига бир, кўпи билан икки марта борадиган бўлдинг. Ва, бировларга тил ёриб айтмасанг ҳамки, кавушим кўчада қолган эмас, мен керак бўлсам ўзлари марҳамат қилишсин, деган бир заифона фикрни кўнглингдан кечириб, бора-бора қариндошлар истиқболига талпинмайдиган ётмеҳрга айланиб қолдинг.

Аммо, сен яхши биласан: меҳр — кўзда; кўз кўзга тушиб турса, меҳр тобланиб туради. Бироқ, сен яна шуни ҳам яхши биласанки: меҳрнисорлик учун х а з и н а д о р ҳақ тўламайди; таомилпарастлик — сенингча ва айна кезде, минг афсуски, хазинадорнинг ҳам фикрича — бефойда... ташвиш. Демак, яхши яшашинг учун хазинадордан яхши ҳақ олишинг керак; яхши ҳақ олишинг учун эшакдек ишлашинг керак...

Мана, рамағдажон қайнонанинг зору таваллоларига қарамай, хотининг билан жўнаб кетаяпсан. Аммо, қизингнинг йўғлаб кўнғироқ қилгани рост эди, бу ҳам сиз — эру хотин учун айна муддао бўлди: сен шартта йўл тадорикини кўра бошладинг, икки ўт ўртасида қолган хотининг эса, қаро қисматини чингсиб қарғаганча, онасини бағрига босиб, етим бўтадек бўзлайверди. Аҳийри қайнонанг ич-ичига ботиб кетган кўзларида бир дунё аламу армон билан сенга мўлтираб, майли, жўнай қолинг, болаларим, мен бугун эрта ўладиганга ўхшамайман, деди ризолик тилаб. Мен сизни ўғлим деганман, болам. Тепкилаб-тепкилаб ўзингиз кўмарсиз, деб ўйлаган эдим. Агар дийдор қиёматга қолса, мендан ризо бўлинг, болам?..

Сен тошбағир нималардир дея минғирлаб, кампирнинг қоқшоқ қўлларини юзингга босдинг. Ушанда айтган пойинтар-сойинтар гапларинг нечоғлик ҳавойилигини ўйлаганинг сайин, ана — юзларинг ловуллаб бораяпти...

Назирани катта дўхтирларга яхшилаб қаратинг, ҳали ёшсизлар, ёлғизгина Марҳаматга ишониб, умрни биздек беҳуда ўтказворманглар, эрта бир кун бизга ўхшаб ёлғиз қизнинг доғи фироғида куйиб қоласизлар, болам. Эрта мен ўтиб кетганимдан кейин бобонгизни¹ ёлғиз қолдирманглар. Энди иложи бўлса, қишлоққа кўчиб келинглар, жон болам?..

Сен бетайин ваъдалар билан тўшакбанд қайнонани ниҳоят юпатгандек бўлдинг. Сўнг, жон бераётган жуфти ёнида туядек чўккан, кўзлари аламнок ҳайратдан донг қотган, мунглуф қайнонани бағрингга босиб, чархи кажрафторнинг палаҳмонидаги бамисоли бир тош эканлигингдан бўғилиб-бўғриқиб ҳўшлашдинг.

Тўғри, биродар, сен катта бир институтнинг катта домласисан; хотинингга ҳам осон эмас — катта бир корхонанинг бутун ҳисоб-китоби унинг зиммасида; устига-устак, қизинг негадир бетоқат кўнғироқ қилди — алоқа узилиб қолмаса, сабабини билиб олармидинг... Эрталаб кирган дўхтир ошнанг эса,

¹ Бобо — қайнота (шева).

ҳаливери қайнонангнинг дунёдан ризку насибаси узилмаслигини айтди, хуллас — тезроқ қайтишларингиз керак эди — мана, қайтиб кетаясизлар.

Аммо, қани сен ношукурнинг ўғил бўлганинг? Қани сенинг одамгарчилигинг ахир?! Сен бугун хотинингни самолётда жўнатиб, ўзинг қолишинг керак эди. Қололсанг, бамайлихотир таъзияга кириб чиқардинг, касалманд холангнинг кўнглини олардинг, қавму қариндошлар билан дийдорлашардинг... Ана кейин шу тобдаги каби кўксингга надомат ханжари қадалгандек чингсиб эмас, бир қадар хушҳол қайтар эдинг. Энди унутма; қариндошпарвару таомилпараст ота-онанг, қайнона-қайнотанг шарофати билан қавму қариндошлар сен оқибатсизни ҳозирча танишар, тан олишар, лекин эрта бир кун — илоё бу эрта бир кун чексизлик қадар чўзилсин — бу табаррук қариялар ўтиб кетганларидан сўнг, сени улар тан олмайдилар. Оқибатсизлик қиларкансан, сенинг одамлигинг ҳам, олимлигинг ҳам улар учун бир пул. Ёдингда тут: оқибатсизлигинг, худбинлигинг — т а к а б у р л и г и н г — замонасизлигинг жабрини тортмай иложинг йўқ!..

Давлат куйишиб оғриётган кўксини аста сийпаларкан, боя шурида яшин янглиғ чақнаб, диққатини жалб этган фикрнинг боисини теран англаб етгандек бўлди!.. Ёпирай!.. Яшаш тарзининг ўзида хиёнаткорона бир нимадир, муҳажжамдек экан, гўё қаттиқроқ тикилиб қараса, унинг шаклу шамоиилини аниқ-тиниқ кўрадигандек!.. Давлат беҳаловат қимирлаб, кинояли кулимсираб қўйди: бир мусулмон виқор билан бош ирғгани учун, бир оғиз раҳмат айтмагани учун пешонасига такаббур деган муҳрни босдинг-қўйдинг. Аввал ўзингга боқсангчи!.. Худбинларча тинчигни ўйлаб, ўмрнинг ўтқинчилигини хаёлингга келтиролмай, роҳат-фароғатингни қайғуриб, бутунлай такаббурлик қобилига ўраниб олган экансан-ку, тагин бировларга ноғора қоқасан. Ахир, бир пайтлар сен жуда куйди-пишди эдинг-ку?! Такаббур феъллигинг қачон, нимадан бошланган экан-а?

Мисоллар кўп, жуда кўп: ўшанда еттинчи синфда ўқирдинг, оғзи-бурнинг ола қонингга бўялиб, Луқмон сариқ билан муштлашаётган эдинг. Бир маҳал, муаллим Музаффаров келиб қолиб, чеккада томошабин бўлиб турган Олимчадан жанжалнинг сабабини суриштира бошлади. Олимча эса, кўзларини лўқ қилиб, э, айтиб бошим балога қолсинми, деди.

Сен буни кутмаган эдинг, худди биров орқангдан каллангга гурсиллатиб ургандек бўлди...

Биринчи курсдалик пайтингда пахтада рўй берган бир воқеа ҳам ўлгунингча ёдиндан чиқмас: сен кўп пахта терардинг. Уша куни тушгача тўқсон етти кило пахта тердинг. Тушдан сўнг терган қирқ уч кило пахтангнинг қирқ килосини Маҳмуд жўрангга ўтказдириб, уч килогинасини ўзингга ёздирдинг. Эртаси эрталаб кунлик нормасини ошириб бажарган Маҳмудни саксон кило пахта тергани учун роса мақташди. Аммо, тушдан сўнг атиги уч кило терганинг учун доцент Шарипов сени курсдош йигитлар, қизлар олдида аччиқаччиқ гаплар билан ер комига тикворди.

Мақтовлардан боши кўкка етган Маҳмуд жўранг эса ишшайиб тураверди...

Партия сафига қабул масаланг кўрилади эди, кутилмаганда Султон супурги сўз олиб, ишнинг пачавасини чиқарди: Давлат кўп жиҳатдан коммунистликка муносиб ўртоғимиз, аммо битта жиддий лекин бор, деди. Унинг бу гапини эшитиб, ҳамма ҳайрон бўлиб, тек қотди. Сен эсанг негадир дабудуруст оғзинг очилиб, бақрайиб қолдинг. Султон супурги куйдирилган калладек иршайиб, сўзида давом этаркан, бирма-бир фазилатларингни санаганча, қарракдек очилган оғзингдан иштиёқ билан парча-парча муз тикаверди: ўртоғимиз Давлат жуда ҳамиятли йигит, лекин жуда қизиққон... Давлат жуда истеъдодли кадр, аммо ўта мурасасиз... Давлат сержаҳл... Давлат қайсар... Давлат бетгачопар... Хуллас, менинг таклифим шуки, ўртоқлар, янаги қабул навбатигача ўртоғимиз Давлатнинг зиммасига ўз феълу атворини кескин ўзгартириш мажбуриятини юклашимиз керак!..

Сен кандидатлик диссертациянгни ёқлашинг керак эди, сен амал поғоналаридан қуламай кўтарилишни истар эдинг... — мурасасизу сержаҳл, қайсару бетгачопар эмаслигингни кўрсатиб қуйиш учун, Султон супургига жавобан лом-мим демадинг. Ва шу-шу ичингга киргандек туюлган парча-парча муз

юрагингни музлатворган экан, ихтиёрсиз равишда такабурлик қобига ўранавердинг... ўранавердинг... ўранавердинг.

Ногоҳ Давлатнинг кўзига дард чангалида аёвсиз азоб чекиб, ўлолмаётган қайнонаси кўриниб кетгандек бўлди: қоқшоқ қўллари, кимгадир узатилгандек, ҳавода қалтиради; қуруқшаб қолган лаблари, алланима деяётгандек, аянчли титрайди; хира тортган нурсиз кўзлари, юрагини туганмас ғам-андух кемираётгандек, аламнок жавдирайди: агар дийдор қиёматга қолса, мендан ризо бўлинг, болам?!

Давлатнинг кўзлари беихтиёр ачишиб, нимадир бўғзига қадалгандек туюлди. Ёнбетдаги дарчани каттароқ очиб, ғуруллаб кираётган совуқ ҳаводан ютоқиб-ютоқиб нафас олди. Сўнг юзларини ғамгин сийпалаб, манглайидаги ойна оша орқа ўриндиққа маҳзун нигоҳ ташлади: хотини йўл маромига мос чайқалиб, хаёл суряпти. Кўзлари юмуқ, лекин... уйғоқ. Билади: шу тобда хотини ухлаёлмайди, ухлаб бўларканми ахир.

Давлат тепадан бостириб келаётган қорамтир булутларга дилғашланиб тикиларкан, қорнимиз тўк, эгнимиз бут, аммо кўзимиз оч, кўнглимиз юпун, деб ўйлади: жудаям!.. Нима учун бу қадар кўзимиз оч, бу қадар кўнглимиз юпун?.. Уртадан меҳру оқибат кўтарилиб бораёпти... Атроф-теварегимизда рўй бераётган турфа каззоблигу риёкорликларни эшитиб, даҳшатга тушмаймиз. Нега? Нима учун ахир?! Еки эшитавериб, қулоқларимиз битиб, юракбағримиз тошга айландими-ё?

Давлат хаёлчан бош чайқаб, даҳшат деб ўйлади: йўқ, бу таҳлитда яшаб бўлмайди. Муштипар қайнона ўлолмаётган ётса-ю, қиз билан куёв қизининг йиғлаб қўнғироқ қилганлигини баҳонаи сабаб билиб, шартта уйига жўнаурса! Ношукр қиз, такаббур куёв... Айтмоқчи, Марҳамат нима учун телефонда йиғладийкин-а? Уйда қолаётганида кайфияти яхши эди-ку?!

Бирдан ўтган оқшом қизи билан хайрлашган маҳалидаги манзара Давлатнинг хотирида нурланиб, қулоқлари остида қизининг овози аниқ-тиниқ эшитилаётгандек туюлди: адажон, мен сизга озроқ гўшт қовуриб қўйдим, йўлда еб кетасиз. Кофе ҳам қайнатиб қўйганман... Нега ўзинг мен билан бормоқчи эмассан, қизим? Ахир, бувинг-а!.. Адажон, жон-жон деб борардим-у, лекин эрта саҳнага менинг Гули бўлиб чиқишимни биласиз-ку! Кўриққа қўшни мактаблардан ҳам ўқувчилар, ўқитувчилар келиши керак. Мамочкамни мен учун ўпиб қўйинг, бабушкамга кўп-кўп салом айтинг. Яхши-и?..

Давлат, рул чамбарагини маҳкам сиқиб ушларкан, тишларини ғич қилиб, аламнок ғудранди: тилгинангни чаён чақмагур бабушка, мамушка дейди-я!.. Майли, ишқилиб... Омонлик бўлса, уйга боргач, мактабнинг каттаконлари билан гаплашиб, бирор ойга, иложини тополса, янги йилгача Марҳаматни қишлоққа жўнатади. Бувиси билан бобосига дастёрлик қилиб юрсин... Жўнатиш керак, албатта жўнатиш керак!

Туйқус тариқдек-тариқдек бир неча дўл чирсиллаб, олд шишага урилди. Давлат, кўзлари ялт этиб, осмонга хавотирли назар ташлади: қорамтир булутлар тобора қуюқлашмоқда эди: еру кўк аллатовур кулранг тусга эврилган — наҳотки ёғса-я?!

Гўё унинг хавотирини тасдиқламоқчидек, тариқдай кичкина-кичкина дўллар шишага устма-уст чирсиллаб урилаверди. Шу баробари, бир гала чумчуқ устида донлаётган каби, машина томи бетиним даранглай бошлади.

- Сирча ёғаяптими? — деди хотини, безовта қимирлаб.
- Ҳа, дўл ёғаяпти, — деди Давлат. — Уйқунг келмаяптими?
- Э, уйқу қаёқда, миям чатнаб бораёпти-ку!

Давлат севалаб ёғаятган дўл пардаси орасидан хираланиб кўринаётган йўл бўйларидаги полизларда қувраб ётган қовун палакларга хомуш тикиларкан, ҳазин энтикди.

Олисдан гавжум бир... шаҳарча кўзга соядек ғира-шира чалиниб турарди.

- Печкасини ишлатиб қўйганмисиз?
- Халастойда турибди, — деди Давлат. — Ишлатайми?
- Йўқ, керак эмас, — деди хотини. — Дарчани сал бекланг, шамолнинг товуши ёқмаяпти.

Давлат дарчани ярим ёпиб қўйди.

Бир оздан сўнг, Назира ўйчанлик билан:

— Марҳамат нима учун йиғладикин-а? — деди. — Кўрик-пўригига қарамай олиб келаверсангиз бўларкан, қолдириб кетардик.

— Борганимиздан кейин, ўқитувчилар билан гаплашиб, қишлоққа жўна-тамыз, — деди Давлат, боя кўнглидан кечган фикрини баён этиб. — Янги йил-гача қишлоқда ўқиб туради.

Беихтиёр қафасдек тўрт девор ичида ёлғиз қоладигандек таҳликала-ниб:

— Ё худойим-эй! — деди Назира, овози қалтираб. — Кейин мен нима қиламан?

Давлат зўраки кулимсираб:

— Нима, эрта бир кун қизингни эрга берсанг, куёвнинг остонасига бориб ётиб олмоқчимисан? — деди. — Вақтида қаторлаштириб туғиш керак эди.

Назира алам билан:

— Ҳалиям ичим тўла бола-ку, лекин иложим қанча?! — деди.

Жим бўлиб қолишди.

Хиёлдан сўнг, Давлат дилтанг жимликни бузиб:

— Ё келаси йил ҳисобидан отпускангни олиб, ўзинг ҳам бирор ой қишлоқ-да яшаб турасанми? — деб сўради.

— Сиз-чи? — деди хотини. — Сизнинг иссиқ-совуғингиздан ким хабар-дор бўлиб туради.

— Улиб қолмасман ахир!

Нимадир ёдига тушгандек, беихтиёр Назира йиғламсираган кўйи:

— Бечора онагинам!.. — деди. — Отам боёқишнинг ҳоли не кечади энди?.. Мен нима қиламан-а?.. Э, художон!.. Асли сизга тегмасам бўлар экан...

Бирдан Давлатнинг руҳиятига титроқ солиб, хаёлидан ўтмиш можа-роларга ҳамда айни кездеги дилтанг вазиятга доҳил бир ажабтовур дийдиё кечди:

— Нима, менга текканингдан норозимисан?

— Агар сизни яхши кўрмаганимда, бир қадам ҳам қишлоқдан жилмас эдим. Ишонинг бу гапимга!

— Ношукрлик қилма!

— Э, ўқишни чиқарганиям садағаси кетай. Сизга эргашиб, инсти-тутга кирмасам бўлар эди!.. Кўп орзу-ниятлар билан мени шу вояга етказган ота-онам қариган чоғида дунёдан армон билан ўтаяпти-ку!.. Хўп дея қолинг, қишлоққа қайтайлик, жон отажониси?

— Қизиқмисан, олимлик унвоним билан мактабда муаллимлик қила-манми энди?!

— Қандай кунларга қолдим-а?!

...Давлат оташин хўрсиниб, ўйчан бош чайқаб қўйди. Индамади:

Аллақачон гавжум шаҳарча кўчасига кирган эдилар.

Ҳамон майда-майда дўл севалаб ёғмоқда эди.

Маҳобатли ғиштин дарвозадан ўтаётганларида, хотини бесаранжомла-ниб:

— Эҳтиёт бўлинг, олдинда мелиса турибди, — деди.

Давлат, йўлнинг ўртасида тек қотган милиционерни узоқдан кўрган за-хоти, тезликни кескин пасайтирган эди, оралиқ ўн-ўн беш қадам қолганда, тормоз берди. Лекин машина ўз салдами билан хийла сирпаниб тўхтаркан, бирдан юраги шув этиб кетди: ер сирпанчиқ бўпти-ку! Дўл ҳаливери ёғадиганга ўхшайди. Бунақада довондан қандоқ ошиб ўтаркин-а?.. Кеч тушиб қол-ди. Қош қораймоқда.

Чап томондаги кенг майдонликда — қандайдир бир йирик корхона рўпа-расида ўнтача катта автобус қатор тизилиб турарди. Олдиндаги автобуслар ҳашарчи сиёқидаги одамлар билан лиқ тўла; орқадаги автобуслар атрофида бошига униққан телпак, эгнига уринган пахталик камзул, оёғига кирза этик кийиб, қўлида ихчамгина бўғчасини осилтириб олган йигитлар уймаллашиб юришипти. Улардан анча наридаги пастқам дўконлар ичида харидорлар гавжум. Дўконлар чироғи узоқдан заъфаронлиб кўринади.

Доирасифат кенг-мўл майдоннинг ўнг тарафида, катта йўлнинг файз-

сиз чорбоққа туташ бекатидан бериоқда ГАИнинг ойнаванд, ҳаворанг уйчаси қўнқайган. Уйча олдидаги сарғиш «Жигули» ёнида уч-тўрт милиционер билан икки-уч киши совуқда қўнишиб гурунглашяпти.

Қорайиб кўринаётган уфқ сари ўрлаб кетган катта йўл бўйидаги адл тераклар изғирин шамолда бетиним чайқалганча, юракка алланечук ғулу солиб шовуллайди.

— Тўхтаб тураверамизми, — деди хотини бетоқатланиб. — Сўраб кўринг, ўтиб кетайлик.

Давлат пастга тушди, «Жигули»си ортида ўн чоғли машина қатор тизилиб қолганлигини кўриб, саъйи ҳаракати беҳудалигини англади — барибир милиционер йигит рухсат бермаслигини ўйлаган кўйи, совуқда жунжикиб, секин яқинлашди-да, салом бериб:

— Уртоқ сержант, илтимос, бизни ўтказворинг? — деди, ўттиз ёшлардаги йигитга хуштакаллуфлик билан эланиб. — Жуда шошиляпмиз, ука.

Негадир сержант аразлаган одамдек қовогини уюб:

— Кўрмаясизми, колонна йўлга чиқаяпти-ку?! — деди.

— Биз жуда узоққа кетаётган эдик-да, ука.

— Жиндай сабр қилинг, — деди сержант тўнғиллаб. — Ҳозир ҳаммангизни жўнатамиз.

Давлат ночор тумшайиб, изига қайтди, ўриндиққа ўтириб, қарсиллатиб эшикни ёпди.

Эрининг авзойи нохушлигини лайқаб:

— Майли, сиқилманг, — деди хотини. — Ҳечқиси йўқ, бирпас кутармиз... Печкасини ишлатиб қўйинг, совуқ еяпман.

— Ҳаво совуқ, — деди Давлат. — Ер сирпанчиқ бўпти...

Хийла фурсатдан сўнг, автобусларнинг олдиндаги учтаси бирин-кетин йўлга тушди. Қолганлари эса, негадир жойидан жилмади.

Ахийри Давлатнинг тоқати тоқ бўлди, шитоб эшикни очиб:

— Илтимос, ука, бизни ўтказвора қолинг?! — деди сержантга. — Довон ошишимиз керак ахир. Қоронғида қолиб кетмайлик.

Сержант қошларини чимириб, нимагадир иккиланаётгандек, автобуслар томонга бир муддат қараб турди, сўнг кескин бош ирғаб:

— Бўпти, ҳайданг! — деди. — Тез!..

Давлат шартта машинасини жойидан кўзғаб, зумда қўнқайган ойнаванд уйча рўпарасига етган ҳам эдики, ногоҳ сарғиш «Жигули» ёнида гурунглашиб турган милиционерлардан бири — новча бўй, кенг елкали, поғони серюлдуз-лисиси — майдон томон ўгириларкан, бирдан кўрсаткич бармоғини найза қилиб, йўл чеккасини кўрсатди: тўхтат!!

Унинг нима учун тўхтатмоқчи бўлганлиги боисини тушунолмайд, даб-дуруст Давлатнинг жаҳли қўзиди:

— Нима бало, қутурганми бу!.. — Машинани йўл чеккасига бурди.

Хотини эса жонсарақланиб:

— Отажониси, буларга яхши муомала қилинг? — деди ялинчоқ оҳангда. — Бирор гуноҳ қилиб қўйдингиз шекилли. Қизишманг...

— Э, жаврамасанг-чи!..

Давлат ғудраниб, машинадан тушди, ёвқур важоҳатда милиционерга яқинлаша бошлади.

Милиционер — хийла ўзига бино қўйган, юзи... рапидақовоқдек, қирқ ёшлардаги йигит — ўнг қўлини муқом билан чеккасига тегизволиб:

— Начальник ... районний ГАИ — гапитан Маматов! — деди. — Хужжатларингизни кўрсатинг?

Давлат баттар пешонаси тиришиб, унинг кўзларига ўкрайibroқ тикилди, сўнг «Жигули» ёнида гаплашиб турган милиционерларга бир қараб олиб:

— Кечирасиз, қайси гуноҳим учун тўхтатдингиз мени? — деб сўради.

Капитан таҳқирумуз томоқ қириб:

— Проверка документов! — деди.

Унинг бу гапидан кейин, Давлат ўзини худди пичоқсиз бўғизлангандек ҳис этди ва ожиз бир нотавонлигини ноилож тан оларкан, бирдан қаҳру ғазаби кўзларига қон бўлиб урилди. Аммо... индамай элан-қаран шимининг орқа чўнтагидан хужжатни олиб узатди.

Капитан эса, лоақал ҳужжатларни очиб ҳам қарамай, бепарволик билан ёнига ўгирилиб:

— Абдулла! — деди.

Ўша заҳоти қоқчакак бир сержант:

— Эшитаман, ўртоқ начальник! — деб, унинг олдига югуриб келди.

— Протоколлаштир буни! — дея капитан унга ҳужжатларни узатди. — Колоннага суқилиб кирди.

— Хўп бўлади, ўртоқ начальник!..

Беихтиёр Давлат яшин ургандек қотиб қолди, сўнг бирдан асабий титроқ билан:

— Ҳазиллашманг-э! — деди. — Суқилиб кирганим йўқ, илтимос қилдим. Ана, бошқа машиналар ҳам ўтаяпти. Қаранг, автобуслар ҳалиям тўхтаб турибди-ку ахир?!

Чиндан ҳам, майдон чеккасида автобуслар ҳамон қатор тизилиб турар, йўлдан эса машиналар елиб ўтмоқда эди.

Бошлиқ эринчоқлик билан:

— Колоннага суқилиб кирдингиз, — деб, тағин боягидек таҳқиромуз томоқ қирди, сўнг бир қўлини чўнтагига, иккинчисини қўйнига тиқиб, виқор билан ойнаванд уйча ёнидаги шериклари томон юрди.

Сержант эса аллақачон «Жигули» ёнига қайтиб, бўйнига осиб олган чарм папкасини тимирскилаган кўйи, ҳужжатларни кўздан кечирмоқда эди. Давлат чаққон бориб, сержантнинг қўлидан ҳужжатларни юлқиб олди. Сержант бирдан хезланиб:

— Беринг бу ёққа?! — деди. — Яхшиликча қайтариб беринг?!

Давлат совуққонлик билан ҳужжатларини чўнтагига солаётиб:

— Упкангизни босинг, — деди, унинг қўлини силтаб ташлаб. — Энди буни сизга бериб қўядиган аҳмоқ йўқ.

Капитан даҳанаки тортишувни эшитиб, орқага ўгириларкан:

— Беринг! — деди пўписа уриб. — Ўзингизга ёмон бўлади!..

Давлат тобора бу бедодликдан бўғилиб, аламига чидаёлмай, кескин оҳангда:

— Одаммисиз ўзи? — деди капитанга ўқрайиб. — Мен нима гуноҳ қилдим ахир?!

Капитан совуқ илжайди.

Ҳаворанг уйча ёнида — изғирин шамолдан панада турган икки милиционер ҳамда оёғига брезент этик, бошига мовут шляпа кийган ёши улўғроқ икки киши уларга тарафкашлик билан Давлатни гапбўрон қилиб, беҳуда қайсарликнинг оқибати яхшиликка олиб бормаслигини тушунтириб қўймоқчи бўлишди.

Давлат баттар тажангланиб, уларни жеркиб ташлади, сўнг жиғибийрон кепатада капитанга юзланиб:

— Ахир, сизга ўзбекчалаб тушунтирдим-ку! — деди тутақиб. — Йўлда турган сержантингиз рухсат берганидан кейин ўтдим.

— Сержантнинг рухсат беришга ҳаққи йўқ, — деди капитан, тағин бепи-сандлик билан томоқ қириб. — Ана, сиз суқилиб кирганингиз учун, колонна тўхтаб қолди.

— Э, қизиқ экансиз-ку! — деди Давлат, совуқданми қалтираб. — Ишон-масангиз чақиртириб сўранг... Кўрмаясизми, йўлдан ҳалиям машиналар ўтиб бораёпти-ку?!

Айни шу пайтда эскироқ бир «Газик»нинг ортидан таниш машина — йўлда бензини тугаб тўхтаб қолган оқ «волга» — секин ўтиб бормоқда эди. «Волга»ни ёзиллатиб бораётган қўнғирранг мўйна телпакли кишига нигоҳи тушгани ҳамона, капитан қўйнига тиққан қўлини шартта боягидек муқом билан чаккасига тегизиб олиб, букчайиброқ бош ирғади. Кейин, шамолдан панада турган йигитларга ҳокимона назар ташлаб:

— Шерали, боринглар! — деди. — Колонна нима учун тўхтаб қолганлигини суриштиринглар-чи!..

Дарҳол иккала милиционер йигит майдон чеккасидаги автобуслар томон чаққон юриб кетди.

Озгин сержант эса гуноҳкорона минғирлаб:

— Мен нима қилай, ўртоқ начальник? — деб сўради.

— Хужжатини олиб, протокол туз! — деди капитан, тагин томоқ қириб. — Бермаса, номерини ечиб ол. Кетаверсин!..

Кутилмаган бу дардисар можаро ҳаливери тугамаслигини, агар номерини ечиб олишса, умуман бир қадам ҳам жиллолмаслигини ўйлаб, Давлат тобора тутақаркан, туйқус бир студенти шу ерлик эканлигию унинг амалдорлиги ёдига тушиб, кўзлари умидвор чақнаб кетди. Ва, секин сержантнинг тирсагидан туртиб:

— Амруллаевни танийсизми? — деб сўради.

— Бизда Тўра Тўраевичлар жуда кўп, — деди сержант чимирилиб. — Қайси бирини айтаяпсиз?

Капитаннинг бирдан сергак тортганлигини кўриб:

— Тўра Тўраевич деяётганим йўқ, — деди Давлат ўктам овозда. — Амруллаевни сўраяпман. Амруллаев райисполкомда зампредми ахир?

— Ҳа, зампред! — деди капитан, дабдурустдан ювошланиб.

Давлат негадир хижолатли кулимсираган кўйи:

— Фамилиям Шаропов... институт домласиман, — деди қизариб. — Амруллаев менинг сиртдан ўқувчи студентим бўлади...

Капитан илкис мутеёна илжайиб, унинг сўзини бўлди:

— Яшанг-э, Шаропов ака-э! Тушундим... Энди сизга бир маслаҳат: бизга тўрт қаторгина тилхат ёзиб берасиз-да кетаверасиз!

Давлат ҳайратангиз кифт қисиб:

— Нима деб ёзиб бераман? — деди.

— Пахтамиз ёғин-сочин остида нобуд бўлаётганидан хабарингиз бор. Далага ҳашарчини қанча кўп жўнатсак, қанча тез жўнатсак, план бажарилиши учун шунча яхши, — деди капитан, яна томоқ қириб. — Шу... колоннага билмай суқилиб кириб қолдим, деб ёзиб берасиз. Вассалом!

Тагин бирдан Давлат жаҳлланиб:

— Бу қадар ноинсоф бўлманг-э! — деди. — Ахир, бу — ҳақоратлангандан ҳам баттар-ку?! Ана, колоннангиз ҳалиям жойидан жилгани йўқ. Кейин, менга сержантнинг ўзи рухсат берган.

— Қизишманг, Шаропов ака, аввал жўнатсак ҳам, энди тилхат ёзиб бермагунингизча, сизни жўнатмаймиз, — деди капитан, мурса оҳангида. — Мен кейинги ўзгаришлардан сўнг ўтганман бу ишга. Аввал мен ҳам райисполкомда эдим. Кейинги пайтларда бизда ҳамма ишлар қонуний ҳал қилинаяпти. Биз қонун-қониданинг бузилишига йўл қўймаймиз. Қоидага хилоф равишда колоннага суқилиб киришингизга рухсат берган анави сержант ҳам ҳали биздан жазосини олади.

Давлат унинг сергўшт юзига, қизғиш кўзларига ўйчан разм соларкан, бу тоифа одамлар бировларнинг бўғилиб азоб чекишидан бениҳоя яйраб завқланишларини кўнглидан кечирди; аммо, нима учун айнан ўзи унинг домига илиниб қолганлиги боисини тушунолмасди; агар тилхат ёзиб бермаса, ундан осонликча қутулолмаслигини ҳам, анави кўнгилчан сержантнинг боши балодан чиқмаслигини ҳам ва, энг ёмони — бунақа... диёнатсиз амалдорлар ҳар қандай шароитда яшовчан бўлишларини ҳам кўксига зирқираган бир оғриқ билан ҳис этаркан:

— Майли, ёзиб бераман, — деб уф тортди.

— Ана бу бошқа гап, Шаропов ака!

— Лекин битта шартим бор!

— Қани, эшитайлик?

— Бизга яхшилик қилмоқчи бўлган анави сержантни койимайсиз?

Капитан, гўё юрагини кемириб ётган аллақандай бир қурт ниҳоят қонга тўйгандек, алланечук кулимсираб:

— Об-бо, сиз-эй!.. — деди, сўнг ёнида дилдираб турган сержантга буюрди. — Абдулла, дарров Шаропов акаemizга битта қоғоз билан қалам бер!.. Шаропов ака, тилхатда исму шарифингизни, турар жойингизни аниқ кўрсатинг?! —

— Сержантни койимасликка ваъда бермадингиз-ку!

— Ваъда... берамиз, — деди капитан бош ирғаб. — Майли, сиз учун ваъда берамиз, Шаропов ака.

Давлат барибир унинг ваъдаси ёлғон эканлигини фаҳмлаган кўйи, нега-

дир ўзидан ижирғаниб, бутун айбни зиммасига олишни кўнглидан кечирганча, хушлар-хушламас тилхат ёзаркан, кўққис қачонлардир рўй берган бир дилғаш воқеани эслаб, қайтар дунё бу, деб ўйлади: баттар бўл. Ҳали буям кам сенга!..

Ниҳоят, Давлат тилхатни ёзиб бўлгач:

— Мана, олинг,— деди, уни капитанга узатиб.

— Ана, олам гулистон, Шаропов ака! — деди капитан, тилхатга кўз югуртириб. — Энди сизга оқ йўл тилаймиз.

Унинг овозидаги тантанавор оҳангдан Давлат ўзини янаям ҳақоратлангандек ҳис этиб, беихтиёр:

— Минг лаънат-э!.. — деди.

— Э, сўкманг-да, Шаропов ака, — деди капитан. — Биз сизга ёмонлик қилмадик-ку?!

— Сизни сўкаётганим йўқ, — деди Давлат унинг кўзларига тик қараб. — Тўғриси, кимни сўкаётганимни ўзим ҳам билмайман.

Қизғиш кўзлари бежо жавдираб, капитан:

— Уртоқ Амруллаевга сиздан салом айтиб қўяйми? — деб сўради.

Давлат ҳафсаласиз қўл силтаб:

— Керак эмас, — деди, сўнг осмонга хавотирли назар ташлади: тобора қорамтир булутлар қуюқлашиб, ҳануз майда-майда дўл ёғмоқда эди. — Энди кетаверсам бўладими?

— Майли, Шаропов ака, хайр!..

Давлат ўриндиққа беҳуд ўтириб, қарсиллатиб эшикни ёпди, сўнг секин машинани жойидан жилдирди.

Зумда кенг майдонлик орқада қолди.

Икки чеккасида адл тераклар бетиним чайқалиб шовуллаётган катта йўлга тушганларидан кейин, хотини:

— Нега бунча узоқ кетдингиз? — деди.

— Лайлак ҳайдадим, — деди Давлат.

Хотини унинг киноясига эътибор бермай, куюнчаклик билан:

— Курткангизни кийиб тушсангиз бўларкан, юзларингиз кўкариб кетибди, — деди.

— Ҳаво совуқ экан, — деди Давлат, ойна тозалагичини ишлатиб.

Чиндан ҳам ҳаво совуқ эди, севалаб ёғаётган дўл яхмалак бўлмоқда, йўл қорайиб-ялтираб кўринади.

Хотини тағин ўсмоқчилаб:

— Сиз уларга қанақадир хат ёзиб бердингиз-ку? — деди.

Мутлақо ҳақ бўла туриб, ҳақлигини исботлаёлмай, ноилож тилхат ёзиб бергани тобора Давлатга алам қилмоқда эди, хотинининг саволига жавобан ижирғаниб кулимсираган кўйи:

— Ҳаромхўрлар билан ҳамтовоқлашиб, адрес ташлаб келаяпман, — деди. — Қалай, боплабманми?

— Боплабсиз, — деди хотини. — Бир пиёла чой қуйиб берсам ичасизми?

— Кейин... кейин ичамиз.

Назира жим қолди.

Давлат машинанинг кичкина чироқларини ёқаётиб, тун яримдан оққан маҳалда уйга кириб боражаклари мумкинлигини тахминларкан, негадир довондан ошиб ўтиш ташвиши кўнглига ваҳм солди, буғлаган ойнадек хираланиб кўринаётган осмонга безовта назар ташлаб, тезликни оширди. Кейин, бояги жирканч шармандаликни кўз ўнгида гавдалантираркан, тилхат ёзаётган чоғида ҳис этган беадад бир хўрлик аламини жисму жонида қайтадан туяётгандек, беихтиёр тишларини ёч қилиб ғудранди: агар бировга айтсанг, ўла қолсаям ишонмайди... Билъакс, устингдан кулади. Аммо, ҳалигидақа диёнат-сизлар бор жойда бундан баттарроқлариям рўй бериши ҳеч гап эмас.

Ногоҳ хотирида ўтмиш бир можаро ёрқин нурланиб, Давлат комил ишонч билан, ҳеч нарса изсиз кетмас экан, деб ўйлади: ўшанда бечора аёл қандай чидаган экан-а?!

Ҳа, ҳисобли дунё экан бу, биродар, деб Давлат беихтиёр ўз-ўзига маломат ёғдира бошлади: ўшанда ноҳақ азият чеккан аёлнинг тарафини ололма-

ган эдинг. Мана, энди сенинг ҳам арзу додингни тинглайдиган бирор бир бандаи мўмин топилмади — қонингга қоврилиб тилхат ёздинг. Баттар бўл!..

Йўловчиларнинг паттасини текшириб, битта-битта самолётга чиқараётган Ҳасан найновнинг ёқасидан олиб, аввал жойнинг қонуний эгаси — манави титраб-қақшаётган аёлни; кейин, жой қолса, кўзларини биё-биё сузиб турган анави офатижон жувонни миндирасан, дейишинг керак эди. Аммо, сен... кўрқоқлик қилдинг, урганчлик собиқ курсдош дўстингнинг ўғил тўйига боришинг керак эди, ўша тобда Ҳасан найновнинг гирибонидан тутсанг, самолётга ўзингни миндирмай қўйишидан хавотирланиб, таҳликага тушдинг. Ва, самолёт қаноти соясида мунграйиб, можарони кузатавердинг.

Аёл эса саратон куёшининг тиғида юзларидан шашқатор ёшдек тер оқизиб, жиғибийрон зорланаверди:

— Бу билетни беш кун бурун сотиб олганман. Ина, местасиям қизил сиёҳда ёзиб қўйилган. Эшитаётирмисан, Ҳасанбой, жой меники. Мени ўртама, илоё бола-чақангнинг роҳатини кўр, иним!

Аммо, Ҳасан найнов негадир аёлнинг зору таваллосига бепарво эди:

— Каллаи қотирманг кўп, опабийи, — деди. — Иккаловингизгаям битта ўринга билет сотилипти. Янаги рейсда ўзим сизни жўнатвораман.

Аёл янаям ялиниб-ёлворди:

— Худо хайрингни берсин, иним Ҳасанбой, мени бундай хўрлама?!

Аёлнинг зор титраб эланишларига чидаёлмай, улуғсифат бир киши:

— Ноинсофлик қилма, Ҳасанбой! — деди. — Бу синглимизнинг билети местасиз экан. Опани ўтказиб юбор.

Ҳасан, у одамни калака қилгандай:

— Эса ўзингиз инсоф этиб, янаги рейсда уча қолинг, — деб кулди.

Бу гапдан сўнг, улуғсифат кишининг ҳам уни ўчди.

Лоақал ана ўшанда сен можарога аралашсанг бўлар эди-ку?! Лекин... аралашолмадинг.

Бир маҳал, сузик кўзли жувон зипиллаб пиллапояга кўтариларкан, Ҳасан найновга навозишли жилмаяётиб, ногоҳ сенинг ёмон ўқрайиб турганингни кўрдию, лип этиб ўзини ичкарига урди.

Кейин, аёл бирдан жар солди:

— Билиб қўй, агар шу самолётда учмасам, тўғри Қизил майдонга бораман... Уерда мениям танийдиган хоразмликларим бор. Агар уйингга ит қаматмасам, отимни бошқа қўяман!..

Дабдурустандан кўзлари бежо мўлтираб, Ҳасан найнов саросималаниб қолди, сўнг бетоқатлик билан:

— Овозингизни ўчириг-э, опайбийи! — деди. — Ҳозир сизни учуриш учун ўзим бир унаб кўраман... Бўлди, кўп шанғилламанг. Учасиз... Шу самолётда учасиз дедим-ку-е!..

Аҳамият бердингми, боя капитан Маматов райижроқум раисининг муовини Амруллаев номини эшитган заҳотиёқ қизғиш кўзлари аллатовур жавдираб, мутеларча безовталаниб қолган эди. Бунақаларнинг бари бир гўр: зўрга тушганда, кифтини қисиб, ҳар балодан қутулиб қолишнинг чорасини излайди.

...Аммо, Ҳасан найнов ўшанда аёлга бир шарт қўйди: билетингизнинг менда қоладиган қисмига, посадчик Матжонов Ҳасанбойни ноҳақ ҳақорат қилдим, айб ўзимда, узр сўрайман, деб икки қаторгина тилхат ёзиб берасиз!

Аёл бирдан тумшайиб:

— Нима учун тилхат ёзиб берарканман, — деди. — Ёзмайман!

Ҳасан найнов беўхшов илжайиб:

— Эрта бир кун мабодо бошимга тўхмат ёғдирсангиз, тилхатингизни қалқон қиламан, — деди. — Гап шу — тилхат ёзиб берсангиз учасиз!..

Аёл учиши керак эди. Аёлнинг тилхат беришдан бошқа иложи йўқ эди.

Сен йўлбўйи бу ноҳақликдан бениҳоя эзилиб бординг. Ҳатто дўстингнинг ўғил тўйи ҳам у қадар кўнглингга татимади. Ҳали-ҳануз ўша ноҳақликни унутолганинг йўқ эди. Мана, бугун ўзинг ўшандай бир адолатсизликка дучор бўлиб, калласига калтак еган итдек чингсиб кетаяпсан. Аммо, сенинг ит каби чингсиётганлигиндан кимга фойдаю кимга зарар?!

Ёдингдами, Қайсари Румдек отанг бир кўни титилиб кетган бир китобни кўрсатиб, мана бу ёдномада: жиноятни кўриш — жиноятга шерик бўлиш

билан баробардир, деб ёзилган экан, сиз шу масалага қандай қарайсиз, деб сўради. Сен эса мужмал жавоб қилдинг. Бирдан пешонаси тиришиб, отанг: билиб қўйинг, полвон, замонасозлик ҳеч қайси замонда фазилат саналган эмас, деди.

Билаяпсанми, кейинги пайтларда отанг... Ахир, ота ўғилни кўрганда, севинчдан кўзлари яйраб-яшнаб кетмаса — дунёда бундан ҳам ортиқроқ азоб борми ўғил учун?!

Йўқ, бу тахлитда яшаб бўлмайди — жиноятларга шерик бўлиб, такаб-бурларча яшаб бўлмайди.

Аллақачон кеч тушган, лекин атроф-теварак сутдек оп-ойдин — кўкка ўрлаётган баркашдек ой ҳаммаёққа мўл-кўл нур сочмоқда эди. Сангзор дарёси бўйидаги пўпаноқ гужумлар изғирин шамолда бетиним чайқалиб-юлқиниб шовуллаяпти. Ёйилиб оқаётган саёз сув бетида ой нури ҳовуч-ховуч кумуш тангалар янглиғ ялтираб жимирлайди. Машина чироқларининг заъфарон ёғдуси сармалаб бораётган йўл устига нимадир тўшаб қўйилгандек — дўл ёға-ёға, яхмалак бўлиб қотиб қолган. Рўпарадаги улкан тоғ қояси... тилсимлик макондек аллатовур хўмрайиб-қорайиб кўринади.

Давлат сокин жилдираб-жимирлаб оқаётган сувга хаёлчан термиларкан, албатта Амруллаевга хат жунатиб, анави бетовфиқнинг бошлаб таъзирини бердириш керак, деб ўйлади; умуман, уни мутлақо одамларнинг иши тушмайдиган бир соҳага ўтказдирворган маъқул. Енидаги озғин Абдулласиниям!.. Эрта бир кун унинг йўғон капитан Маматовдек бадкирдор бўлиб қолмаслигига ким кафили бўла олади?.. Энгельс ҳақ: агар оғир қўл меҳнати бунақаларнинг ақлини киргизиб қўймаса, бандаси буларга ҳар қандай қарорлар билан ҳам бас келолмайди!

Йўлга тушганларидан бери кўксини ёғимлаб келаётган бедаво ғашлик хиёл тарқагандек туюлиб, Давлат ўзини анча енгил ҳис қилди. Назарида, узоқ уйқудан мириқиб уйғонгандан сўнг, баҳри-дили алланечук бир шавққа тўлаётгандек эди, ҳузурланиб керишиб қўйди.

— Чарчадингиз-а? — деди хотини.

— Йўқ, аксинча!.. — деди Давлат.

Назира йўлнинг ўнг томонидаги қалин дарахтзорга ишора қилиб:

— Май байрамида қишлоққа бораётганимизда, мана шу ерда ўтириб овқатланган эдик, — деди.

— Жуда оч қолдинг-а? — деди Давлат, кифти оша ортига бир қараб. — Йўлакай ўзинг қавзанавер. Тўхтамаймиз.

— Машинани секин ҳайдаб бораяпсиз-ку?

— Кўрмаяпсанми, йўл сирпанчиқ-ку! — деди Давлат. — Довонга оз қолди. Ошиб ўтганимиздан кейин, озроқ чой ичарман. Ҳозир шошилмасак бўлмайди.

— Эҳтиёт бўлинг ишқилиб!..

Давлат хаёлчан бош ирғади: энди буёғига эҳтиёт бўлиш керак. Йўл анча хавфли, тобора тикка ўрлаб бораяпти. Олдинда, муюлишдан ўтгандан сўнг, яна бир қиямалик бор. Кейин... қоя этагидаги овул бўйлаб бир оз юрилгач, довон бошланади. Дўл довонга ҳам ёққанмикан?.. Албатта ёққан бўлиши керак. Агар шамол учуриб кетган бўлса... Йўқ, шамол учуриб кетолмайди — довоннинг иккала томони ҳам баланд қоялар билан қўршалган — ўрама!.. Учинчи тезликда довонга кўтариладию, пастга энаётганда иккинчига олади. Аммо, тик ўрлаган довонга учинчи тезликда кўтарилиб бўлармикан?.. Бу ерда фақат эҳтиёткорликнинг ўзи, ҳушёрликнинг ўзи камлик қилар. Яна нимадир... нимадир керак.

Муюлишга яқинлашаётганда, оғир бир юк машинаси моторининг зўриқиб гуруллаётган товуши эшитила бошлади, хиёлдан сўнг ўткир чироқ нурлари Давлатнинг кўзларини қамаштириб юборди.

КамАЗ қиямаликдан ўкириб-чираниб кўтарилмоқда эди.

Давлат шартта чироқларни ўчириб-ёқди. Назарида, юк машинаси тўғри устига ўрмалаб келаётгандек эди, бирдан юраги жимирлаб кетди. Юк машинасининг шофёрини, йўлни эгаллаб келаётгани камлик қилгандек, лоақал чироқлар нурини хиралатмагани учун, бўралаб сўкаркан, чаққонлик билан рулни

қоя томон бурди. Бурдию... оппоқ «Жигули»сининг ёнбетини ҳайбатли қоя харсанглари тилмалаган каби ўзининг кифти, биқини, сони шилиниб кетган янглиғ жизиллаб оғригандек туюлди. Олдинда қия тушган йўл ялтираб-қорайиб кўринарди. Беихтиёр тезликни иккинчига олаётганда, орқа филдираклар тойғаниб, машина бир чайқалди, лекин негадир Давлат бунга аҳамият бермади — йўлни бутунлай эгаллаб олган ғаламис шофер нима учун олисни ёритувчи чироқларини ўчирмади, деб кўнглидан кечирмоқда эди: қизиқ, одамзот табиатидаги бу хил ёвузликнинг боиси не экан-а?!

— Кўрқингиз-а? — деди хотини, равон йўлга тушганларидан сўнг. — Манг, бир қултумгина чой ичинг.

— Йўқ... ичмайман, — деди Давлат.

— Илиққина экан, олаверинг. Яхши бўлади.

— Майли, бера қол...

Туйкус нимадандир огоҳ қилмоқчидек, бир юк поезди, орқада қолиб кетган дарёнинг чап қирғоғи бўйидаги темирийўлдан узоқ чинқирган кўйи, тарақлаб елиб ўтди. Кейин, яна ҳаммаёққа оғир сукунат ёпирилгандек бўлди.

Йўл четидаги кафтдек қишлоқ эртақлардаги сингари аллатовур ғаройиб бир ғўшага ўхшаб кўринади. Четан тўсиқлар ортидаги лойсувоқ уйларнинг деразаларидан заъфарон ёғду таралаяпти, пастак томлардаги пичан ғарамлари ой нурига чулғанган. Қишлоқча қапталидаги кенг-мўл майдон ўртасида кўнқайган бензоколонканинг сутранг чироқлари эса липиллаб ёниб турарди.

Давлат бензоколонка атрофида бир талай машиналар қаторлашиб турганлигини кўриб, беихтиёр таажжубланди: бунча кўп булар! Нима бало, барининг бензини тугаб қоптими?

Шу пайтда машиналар орасидан с а р ғ и ш камзулли бир киши жонҳоври югуриб чиқди-да, худди ёлворгандекми ёки ўдағайлагандекми — англашилмасиз бир жонсараклик билан, нималардир деб бақирган кўйи, устма-уст қўл силкиди.

Даъфатан Давлат машинани тўхтатмоқчи бўлиб, тезликни пасайтирди. — Тўхтатманг! — деди хотини. — Ким билади, қанақа одам у. Ҳайданг!..

Давлат яна бирдан тезликни оширди, машина ваҳшат билан ўкириб, тик кўтарилган довон сари шитоб ўрлай бошлади.

Довоннинг энг баланд нуқтаси осмонга туташган каби чақноқ юлдузларга тегиб тургандек эди. Рўпарага келиб қолган тўлиной йўлни, йўл ўртасидаги ола-була, пастак девор-тўсиқни, икки томондаги ҳайбатли қояларни оп-ойдин ёритмоқда эди. Йўл... кумушранг тусда совуқ ялтирайди, филдирак излари эса хиёл қорайиб кўринади.

Қорамтир излардан машинани елдириб бораркан, шу тобда Давлатнинг жисму жонида сурурбахш бир туйғу ҳукмрон эди. Машина гуруллаб юқори ўрлаган сайин, ерда ғимирлаб юрган турфа нусхалардан халос бўлаётгандек, тозараётгандек — руҳиятида самовий бир хуррамликни ҳис этмоқда эди.

Бир пайт, негадир тезлик сусайиб, мотор қалтирай бошлади. Бирдан қулоқлари чиппа битиб, Давлат кўксида муздек бир ваҳм сирғалаётганини сезаркан, шартта иккинчи тезликка олди. Машина зарб билан силтаниб, тағин шитоб билан олға интилди, салдан сўнг яна мотор товуши равонлашди.

— Хайрият, — деди хотини, хиёл ҳирқираган овоз билан. — Чиқиб олдинг-а?

— Ҳа, — деди Давлат энтикиб. — Чиқиб олдик.

— Кўкрагингизга туф-туф деб қўйинг...

Давлат ҳайратвор назар билан мўл-кўл ой нурига чулғанган кумушранг тоғ ўрқачларига, яшноқ юлдузлар чаманига бир муддат термулиб қолди: аллатовур сирли... сокин атроф-теварак бениҳоя гўзал эди.

Машина ўз маромида эниш сари ғизиллаб борарди.

Шу кезде Давлат боя сарғиш камзулли кишининг машиналар орасидан жонҳоври югуриб чиққанлигини ҳам, ундан сал аввал муюлишдаги нишабликдан энаётиб, иккинчи тезликка олганида, орқа филдираклар тойғонганини ҳам, машина чайқалиб кетганлигини ҳам унутган эди.

Ҳамон машина ўз маромида эниш сари ғизиллаб борар, Давлат эса яшноқ юлдузлар чаманига маҳлиёланиб термилмоқда эди.

Бирдан машина пастга эниб, ўз салдами билан зувиллаб ела кетди.
Йўл сидирға оқиш-кўкимтир муз пардаси билан қопланган, негадир олдин-да ғилдирак излари кўринмас эди.

« Давлат, ногоҳ кўзлари шокосасидан отилиб чиққудек каттариб, беихтиёр тормоз босдию, машинанинг орқа тарафи ўртадаги ола-була девор томонга кескин бурилаётганлигини пайқаб, ўша заҳоти тормоздан оёғини олди-да, рул чамбарагини янаям сиқиб ушлади. Ва, кечикканлигини англаб, баттар даҳшатга тушди: энди на биринчи, на иккинчи тезликка уриб бўлади — тобора тезлик кўтарилиб борапти, тормоз ҳам бериб бўлмайди — машина ё ўртадаги девор-тўсиққа, ёки ўнг томондаги бетон ғўлачаларга гумбурлаб урилиб, жарга қулайди. Нима қилиш керак? Нима қилиш керак?!

Шу аснода, хотини овози титраб-қалтираб нимадир деди.

Давлат тишларини ғич қилиб:

— Жим! — деди. — Жим!..

— Жудаям кўрқаяпман, — дегандек бўлиб, хотини кифтидан ғижимлаб ушлади. — Юрагим ёрилиб кетади ҳозир!

— Кўрқма... кўрқмагин! — Хотинига тасалли бериб, Давлат остки лабини қаттиқ тишлади. — Бирпас чида?

— Марҳаматгинам етим қоладими, художон! — дегандек, Назиранинг тишлари орасидан ингроқ бир товуш ситилиб чиқди. — Менинг гуноҳим нима ахир?!

— Менинг-чи, менинг гуноҳим не ахир?!

...Музпарчин йўл кумушранг тасмадек эшилиб-буралиб, шиддат билан айланаётган ғилдираклар остидан гўё ажал ўқидек учиб ўтмоқда эди.

Туйқус Давлат машиналар орасидан боя югуриб чиққан сарғиш камзулли кишини эслади: унинг қўлида нимадир бор эди, демак — доvon йўлини бекламоқчи бўлган-у, лекин улгуролмаган экан. Аттанг... аттанг!..

Давлат юрагини беихтиёр куйиштираётган ўкинчу ваҳм исканжасида рўпарага қадалиб тикиларкан, ҳув пастда тўнтарилиб ётган бир... гилосранг «Жигули»ни кўрди. Кўрдию юзлари аянчли бужмайиб кетди, шуурида эса оташин бир фикр қасамёддек янграб, беқўним чарх ура бошлади: агар шу ердан эсон-омон ўтиб олсам!.. Ўтиб ололсам!..

Йўлакай ўз-ўзи билан қилган мунаққашаси пировардида Давлат кўп... нарсаларни янгитдан англаб етгандек бўлган эди, агар жаҳаннамдек туюлаётган бу манзил-макондан эсон-омон ўтиб ололса, фойдага қолажак умрининг то сўнгги нафасига довура асло ўзлигига хиёнат қилмай, бошқача... мутлақо бошқача яшамоқчи.

Ҳамон машина тик қиямаликдан ўқдек учиб борар, тепада эса тўлин ой тубсиз осмоннинг туйнугидек оппоқ оқариб турар эди.

Қор ёққан кеча

Ахйри бардоши тугаб, Равшан тутқақиб сўкинди: тузлиғига тупурган нон-кўр!..

Ва бирдан олдида қалашиб ётган қоғозларни дуч келган томонга ирғитгиси келди. Лекин бундай қилолмади. Баттар дилтанглиниб ўқийверди.

Асли бошдаёқ олмаслиги керак эди. Олдими, энди кўр бўлса ҳамки, ўқишга мажбур. Уқимаса бўлмайди — ваъдалашиб қўйган: эртага элтиб бериши керак. Кутади. Дунёда куттирган ёмон.

Узи... пойтахтлик ошнасига эргашиб, ўтган куни унинг дўстиникига бормаса бўлар экан. Бормаслик учун баҳонаси ҳам тайин эди: қўлида «Ваня тоға»га паттаси бор эди. Аммо, rioягарчилик қилди, қизиқувчанлиги эса ҳаммасидан ҳам ўтиб тушди: ошнасининг ажабтовур фикрловчи дўсти билан танишиб қўйгани ошиқиб, к е т д и к , д е д и .

Кейин йўлбўйи ошнаси, лаби-лабига тегмай, дўстини роса мақтаб борган эди.

Борганларидан сўнг, ажойиб фикрлар соҳиби — аллақачон ёши қирқни

оралаган, сочлари кумушранг Улуғ Иқболнинг ғарибона туриш-турмушини кўриб, беихтиёр таажжубланаркан, улуғлар ҳамиша фақирона яшаганлар, деб кўнглидан кечирди. Дилгир гурунг асносида эса Улуғ Иқбол бир оз мақтан-чоқдек, шу баробари анча билимдондек туюлди: аввал Политехника институтини, сўнграқ Сценарийчилар олий курсини тамомлаган экан; битта сценарийси бўйича нима учундир тоғлар билан қуршалган кафтдеккина ота-юртида эмас, чўлу биёбонларга сероб макон — қардошлар диёрида ғаройиб бир фильм яратилганлигини эшитиб, Равшан негадир ажабланган эди.

Холбуки, асло т а а ж ж у б л а н м а с л и г и керак экан.

Ушанда Улуғ Иқбол жиғибийрон ҳасрат қилиб, агар «Шарқ камалаги» сценарийси бирорта америкалик киночининг қўлига тушиб қолса, албатта уни суратга олишдан аввал Оқ уй қаршисида менга тилладан ҳайкал ўрнатиши муқаррар, деганда, беихтиёр Равшан хижолатангиз қизариб, ўзимизникилар уни тушунишолмаётганидан айбдордек кулимсираб қўйган эди. Шундоқ... тилла ҳайкалга даъвоғат заковат эгасининг ўн йиллардан бери ижарахоналарда дарбадар яшаб юрганлигини билгач, кўкси куюшиб оғриди... Хайр-маъзур пайтида эса, унинг сценарийсини ўқиб чиқиш тўғрисидаги таклифини рад этмай, бажонидил «Шарқ камалаги»ни олган — гарчи, бирон бир ёрдам беролмаса ҳам, уч-тўрт калима қувончбахш гаплар айтиб, ғарибнинг кўнглини кўтариш имконига эга бўлганидан суюнган эди.

Аммо, мана сценарийни ўқиган сайин пушаймон исканжасида ўртанаяпти: бекор борган экан. Боргани ҳам гўрга!.. Эрта унга нима дейди — ёлғон билан ростнинг ўртасидаги гапни топиб гапирадими? Ахир, бу — азоб-ку!..

Равшан тажанилик билан пешонасига кафтини босиб, вазмин бош чайқаркан, яна ғудраниб сўкинди. Салдан сўнг бирдан уф тортиб, ўрнидан туриб кетаёзди, лекин жойидан кўзғалмади, яна ночор-ноилож ўқишда давом этаверди.

Агар шу тобда бўғилиб-тутақиб ўқиётган сатрлари саҳнага кўчирилса, айнан қуйидагича манзара намоён бўлиши керак эди.

Наврўз куни, туш маҳали...

Оппоқ соқоли кўксини қоплаган, кўйлақ-иштони оппоқ, бошига оппоқ сурп дўппи кийган нуроний бир чол баланд пешайвон остонасида тўхтаб пастда — офтобрўядаги картда, нозу неъматларга тўкин дастурхон теварагида хушҳол давра қуриб ўтирган неваралари, келинлари, ўғилларига хомуш тикилиб қарайди.

Наврўз шодиёнаси эса қишлоқ этагидаги тоққа туташиб кетган ям-яшил адр тарафдан гоҳ сусайиб, гоҳ зўрайиб эшитилаверади.

Чол бир-бир босиб, зорланаётгандек ғичирлаётган кўҳна зинапоядан пастга тушади. Карт рўпарасига яқинлашаётиб, негадир ҳали-замон олис бир ёқларга бош олиб кетадиган каби, яна болаларига мунграйиб термилади.

Неваралар, келинлар, ўғиллар эса одоб-икром билан, ота давра тўрисидаги жойини эгаллашини кутишаяпти.

Ота қуёш тиғида қизиб турган офтобани кўтариб, ҳайҳотдек ҳовлининг бир чеккасига ўтади. Чўнқаяди. Олдин оёқларини тиззасигача, сўнг қўлларини тирсаккача обдон ювади, кейин юзларини ювиб, оғзини чаяди. Ниҳоят, ўрнидан туради; икки учига кашта тикилган узун сочиққа артинган кўйи, тагин вазмин зинапоядан кўтарилади. Уйга кириб кетади... Туйқус нимёруғ хонада нимадир ёдига тушгандай, шартта тоқчадан каттакон бир қайчини олиб, дам-бадам девордаги ойнага нигоҳ ташлаганча, ғарч-ғурч соқолини қия бошлайди.

Қайчининг ғарч-ғурч товушига қўшилиб-қоришиб, олисдан Наврўз шодиёнаси элас-элас таралаверади.

Ҳамон офтобрўядаги тўкин дастурхон теварагида неваралар, келинлар, ўғиллар одоб сақлаб, отани интизорлик билан кутишаяпти.

Ўчоқда кул боса бошлаган бир ҳовуч чўғ кўринади. Аллақачон таом пишиб қолган. Қозон ёнида иккита гулдор чинни товоқ ялтиллаб кўринади. Қўлига капгир тутган кенжатой келин, кўзлари жавдираб, бот-бот ота кириб кетган уй эшигига идҳақ назар ташлайди: тезроқ қайнота уйдан чиқиб, тезроқ даврага қўшилса — палов сузмоқчи.

Бир маҳал, чол... соқоли ажи-бужи қилиб калта қирқилган чол шахдам

зинапоядан тушиб, чаққон карт томон яқинлашадию, ажабтовур шодумонлик билан, анграйиб турган болаларига бир-бир қараб:

— Ахир, бугун байрам-ку, қароғларим! — дея қуёш тиғида тобланиб турган дойрани қўлига олади. — Қани, биз ҳам бир яйрайлиг-а!..

Соқоли ғадир-будир қилиб қирқилган... чол, бамисоли қирчиллама Қаҳрамон Дадаевга ўхшаб, юз минг мақому юз минг усул билан гумбура-гумбур дойра чала бошлайди.

Бирдан хуш-хандон қийқиришиб, неваралар ўйинга тушишади. Кейин, соқолига оқ оралаган алпқомат ўғиллар қийшанглашиб, бирин-бирин келинларни рақсга тортишади.

Кенжатой келин, бир қўлида капгир, иккинчисида баркашдек товоқ билан, зинғиллаб бориб даврага қўшилади.

Равшан тобора тутатиб, бу тутуруқсизликларни ўқиркан, кўз ўнгида аянчли бир беҳаёликни яққол тасаввур этиб, қаҳқаҳ уриб кулиши керак эди. Кулса, эҳтимол тажанглиги тарқаб, хийла енгил тортармиди. Аммо кулолмади. Аксинча баттар ижирғанган қаби афту андемини тириштириб шитоб ўрнидан турди. Қафасдек торгина хонада у ёқдан-бу ёққа бетоқат юра бошлади: унинг нималардандир титраб-қақшаб куйинганию, кимлардандир жиғибийрон нолиганига чиппа-чип ишонган экан-а? Ушанда нодонларча ишонгани энди ўзига ёмон алам қилаяпти. Одам ҳам шу қадар гўл бўладими-я?! Алжираётганини билармикан у нонкўр? Ахир, қанақа имонсиз чол соқолини қирқади — бунинг учун ақлу ҳушини еб қўйган тентак бўлиши керак-ку! Тавба, ғирт майнавозчиликнинг ўзгинаси-я! Соч-соқолига оқ оралаган ўғилларини-ку жин урган экан: отадан — ўғил, маховдан невара... Аммо, келинларнинг кўкрак селкиллашиб, жилпанглаши нимаси? Уят қани, қани шарму ҳаё? Йўк, ҳеч қачон бундай бўлган эмас, бўлмайди ҳам.

У биродар, сен қачон дунёнинг томошасифат ишлари устидан кулишни ўрганасан, деб Равшан ўз-ўзига маломат ёғдирди: ахир бу... алмоий-алжойи нарса ҳеч қачон экран юзини кўролмайди, илло бирорта америкалик киночининг қўлига ҳам тушмайди... Ҳадеб жизғанагинг чиқаверганча, кул яхшилаб. Қулсанг-чи, биродар!..

Равшан ҳардамхаёллик билан стол қаршисда тўхтаб, қўлёманинг қолган қисмини ўқимай, гўё ҳеч нарса тушунолмагандек, элтиб беражагини кўнглидан ўтказаркан, сочилиб ётган варақларни йиғиштириб, кескин нари суриб қўйди... Агар у қизиқиб, ўқиб чиқдингизми, жўро, деб сўраса, амаллаб бир баҳона тўқир. Аммо, унинг бу қадар паст тушиб, халқи устидан бўҳтон ёғдиришига ким, нима ундаётган экан?.. Салкам ўн беш йилдан бери дарбадар У. Айтишга осон, қисқа муҳлат эмас бу. Ана шу давр мобайнида У халқининг урфу одатини, халқи учун нима азизроғу нима беқадрлигини тамом унутаёзган; энг ёмони — заминидан узилган. Ана энди У жисман ўлиб қолмаслик учун — қорин ғамида алламбало тутуруқсизликларни э к з о т и к а ёрлиғига ўраб, арзон-гаров пулламоқчи.

Ногоҳ Равшан ниманидир англаб етгандек бўлди. Юраги зирқираб оғриди. Секин кўксини сийпалаётиб, бир лаҳза ташқарига қулоқ тутди: дайди шамол деразага бош уриб, оч бўридек ув тортмоқда эди... Баланд, қуббадор томлар узра чўзилиб кетган поёнсиз, қўрғошинранг бўшлиқларда қор тўзони чарх урар, қайлардадир бир қарғанинг чўзиб-чўзиб қағиллаётгани эшитилар эди.

Бир маҳал, қор тўзони ичра бир қарға ларзонланиб кўринди. Кейин... қарға оппоқ қуюн орасида гўё елиб бораётган қопқора отга ўхшаб кетди. Равшан унга хаёлчан тикилган кўйи таажжубланаркан, беихтиёр совуқ ҳавода беғам-бепарво шаҳар кезишни истаб қолди. Айни чоғда кўпдан бери олисдаги отаюртини қўмсаётгани кўнглидан кечиб, жисму жонини ёқимли бир туйғу ишқолон-печакдек ўраб-чирмаб олаётганини ҳис этди. Назарида, торгина хона янаям торайиб бораётгандек эди. Хаёлчан алфозда кийинди-да, даҳлизга чиқиб, эшикни қулфлади. Сўнг қалитни чўнтагига солиб, ҳар хил товушлару гангур-гунгур овозлар узук-юлуқ эшитилиб турган нимёруғ йўлакка ўтди, бошини қўйи солган кўйи, вазмин юриб кетди.

Кўчага чиқиши билан қор учқунлари пешонаси, юзларига урилиб, ихтиёрсиз жунжикаркан, тагин алланечук беқарорланаётганлигини пайқади: ҳамон

дардисар кўлэзма билан боғлиқ эзгин хаёллардан қутулолмаган эди. Залворли кўча эшик ёнида ўйчан туриб қолди: нима қилади — чиндан ҳам ўқимай элиб бераверадими?..

Равшан ойнадек ялтираб кўринаётган қорли йўлда ғизиллаб елаётган турфа машиналарга мубҳам бир ҳайрат билан тикилганча, пальто ёқасини кўтараркан, барибир ўқимайман, деб яна дилида такрор қайд этди: бирор баҳона топилар ахир!..

Аммо, эрта белгиланган вақтдан ҳам анча олдинроқ Равшан унинг ижарахонасига кириб боради.

Бандаи ожиз эмасми — шу тобда буни ҳатто хаёлига ҳам келтиролмаёпти.

Эрта уникига кириб боргунига довр — яъни, ҳали-замон рўй бериб, мангу хотирида муҳрланиб қолажак тасодифий бир учрашув... дан сўнг, аллатовур гангиган-гарангсиган сиеқда ётоқхонасига қайтади. Кейин, беаёв изтироблар-исканжасидан қай тариқа қутиларини билолмай, кўлэзманинг қолган қисминиям ўқиб тугатадию, бедор-беҳаловат тонг оттиради. Ана кейин кунбўйи унсиз чингсиб, қош қораяётган маҳал унинг ижарахонаси томон беҳуд йўл олади.

* * *

Эшик очилиб, ёқаваланг кўйлақда Улуғ Иқбол кўринди. Дафъатан танимади, тили калимага айланмади.

Равшан хижолатангиз безовталиқ билан:

— Салом, — деди. — Мумкинми?

— Э, келинг, жўро! — деб, Улуғ Иқбол унинг қўлини сиқиб кўришди. — Мен сизга кўп кўнғироқ қилгон, лекин телефон жавоб бермагон-ку, жўро?

Равшан ҳамон кўнғлидан кечаётган бешафқат саволларию юраги куюшиб оғриётганини сезиб турган эса-да, иштиёқсиз кулимсираб:

— Телефон ишламаёпти-да, — деди ёлғон гапириб. — Кайфиятингиз яхшими?..

Улар, кўнғлида пинҳон-у, лекин иккаласига ҳам аён бир ётсирашни бир-бирларига билдириб кўймаслик кўйида, гўё минг йиллик қадрдонлардек аҳвол сўрашдилар.

— Сал эртароқ келавердим, — деди сўнг Равшан, узр оҳангида.

— Э, қизиқмисиз, жўро! — деб, Улуғ Иқбол унинг кўлидан папкани олди. — Акун билиб кўйинг: бу уйнинг эшиги ҳамиша сиз учун очиқ, жўро. Қани, марҳабо!..

Шу пайт ошхона бўсағасида қизил шарвар, эркакча қизил кўйлақ кийган, малласоч, қиррабурун, бўйчан, ёшгина бир... жувон пайдо бўлиб:

— О—о, Владик, дўстингнинг папоғини кўраяпсанми! — деди. — Бунчаям чиройли-я!..

Илкис Улуғ Иқбол жувонга ошқора надомат билан хўмрайиб қаради. Индамади.

Равшан эса, гўё гуноҳкордек, шартта папоғини пальтосининг енгига буклаб тикаркан, бу ҳурилиқони ўтган гал келганида кўрмаганлигини эслаб, енгил бош ирғаган кўйи, салом берди.

— Салом, — деди жувон, хиёл тиз букиб. — Пожалуйста...

Равшан унинг лўппи юзларига, чақноқ кўзларига... умуман жувонга қайтиб қарамасликни кўнғлидан кечириб, қошларини чимириб турган мезбонга эргашди.

Кенг-мўл, шипшийдам хона ўртасидаги эскигина думалоқ стол атрофида ўттиз беш ёшлардаги — бири соқол кўйган, бири соқолсиз — икки йигит сигарет бурқситганча, телевизор тузатмоқда эди. Хонада ачимсиқ тутун кезарди.

— Танишиб кўйинглар, қариялар! — деди Улуғ Иқбол, уларга Равшанни рўпара қилиб. — Менинг ажойиб дўстим...

«Қария»лар бири-бирин кўл узатишиб, отларини айтишди.

Равшан ўша заҳотиёқ уларнинг отини унутиб, кирчилгина ёпинчиғининг бир чеккаси куйган диванга омонат чўнқайиб ўтирди.

— Бугун кубок учун зўр ўйин бўлади, — деб, Улуғ Иқбол йигитларга ишора қилиб қўйди. — Булар телевизорни тузатгандан кейин, биргалашиб футбол томоша қиламиз.

Бемавруд келганига Равшан пинҳона афсусланмоқда эди, тезроқ чиқиб кетиш учун баҳона топилганига суюниб:

— Футболга қизиқмайман, — деди. — Яхшиси, футболгача жиндай гаплашиб олсак бўларди.

Негадир Улуғ Иқбол яна қошларини чимирди. Бир оз жимликдан сўнг: — Яхши! — деди шитоб ўрнидан туриб. — Келинг, бу ёққа кирамиз.

Зах ҳиди анқийган чоғроққина хона бамисоли эгаси ҳозиргина кўчиб келган ёки ҳадемай кўчиб кетадиган уйга ўхшарди. Девор бўйлаб ҳар хил бўғчалар, боғичланган катта-кичик қутилар қатор териб қўйилган эди. Тўрдаги бурчакда кўҳна ёзув столи, унинг ёнида устига қора пўстак ёпилган суяниқли юмшоқ курси турарди.

Улуғ Иқбол чаққон курсига чўкиб:

— Мана бу усталчага ўтиринг, — деб, ўктам назар билан тикилиб сўради. — Ўқидингизми?

— Ўқидим, — деди Равшан.

— Маъқулми?

Равшан энди мезбоннинг жавдираётганини кўриб, ўйлаб қўйган гапларининг бирортасини ҳам айтолмаслигини... илло айтмаслик кераклигини англаб, унсиз энтикди.

— Маъқулми ишқилиб? — Улуғ Иқбол шундай деб, столга шарп-шарп уриб қўйди. — Биласизми, уч ой шу ердан ҳеч қаёққа чиқмай ёзганман буни. Уч ой қуёш кўрганим йўқ, жўро!..

— Ишонаман. Мен уч ойдан бери ўқиш баҳонасида шаҳар кезаяпман, лекин бирор мартаям қуёш кўрмадим. Бу ернинг осмони ўзи шунақа йиғлоқроқ экан. — Равшан кулди. Лекин тобора унинг хомушланаётганини пайқаб, жиддият билан: — Тасаввур қилинг! — деди. — Бизда шундай бир кино бор: тўрт томони баланд қоялар билан ўралган тоғ дарасининг бир чеккасида шохона безатилган ғор. Ғорнинг пешқосида кўрбоши ўтирибди. Унинг чап ёнида инглиз корчалони, ўнг томонида собиқ Чор армиясининг* офицери. Уртада ноз-неъматларга тўла дастурхон. Пойгакда малай-мулозимлар. Аммо...каллеси хумдек кўрбоши букчайиб, ҳафсала билан олма арчаяпти. Аҳамият бераяпсизми, кўрбоши олма арчаяпти.

Улуғ Иқбол бетоқат бош ирғаб:

— Хўш-хўш? — деди. — Фалсафаси зўр экан лекин. Кейин-чи?..

— Кўрбоши олмани тенг иккига бўлиб, бир бўлагини инглиз корчалонига, иккинчи бўлагини собиқ Чор армиясининг офицерига беради... Режиссёрнинг бу билан нима демоқчи бўлаётганлигини мен яхши тушунганман, — деди Равшан. — Лекин сиз айтинг-чи, ҳатто пашшасиниям мулозимларига кўритадиган кўрбошидек одамнинг бировларга малайлик қилишига ишонасизми?

— Кейин кўрбоши уларнинг икковиниям ўлдирадими ахир? — деб сўради Улуғ Иқбол.

— Йўқ, ўлдирмайди, — деди Равшан. — Қизил аскарлар дарани ишғол қилганларида, кўрбоши қўлга тушади. Инглиз корчалони қочиб кетади. Офицер эса, чақаётган ёнғоқлари пуч чиқиб, офтобрўяда бепарво тобланиб ётаверади... Мен кўрбошининг мутеларча малайлик қилганини кўриб, мутлақо ишонмаганман, — деди Равшан, ниҳоят муддаога кўчиб. — Худди шунингдек, сизнинг сценарийингизнинг ҳам айрим жойлари мени унчалик ишонтиролмади.

Улуғ Иқбол дув қизариб:

— Масалан, қайси жойлари? — деди: — Сиз... очикроқ айтаверинг-да, жўро?

— Масалан, чолнинг ғарчиллатиб соқолини қийиб ташлаши; бола-чақали келинларнинг жилпанглаб, қайнота олдида рақс тушиши; кейин, роҳат-фароғатда яшаётган чолнинг дабдурустдан ота юртдан чиқиб кетиши; вокзалда оқсоқол қарияларнинг чолни тантана билан кузатаётиб, бир-бирлари билан жангари йигитчалардек кураш тушишларига ишонмадим, — деди Равшан, сал қизишиб. — Ишонтиролмагансиз... Бизда бир... ёзувчи бор. Унинг

битта асарида чоллар жанозада ўтириб зерикашадида, бир-бирларини помидор кўраги билан кўракбўрон қилишади. Кейин, бир-бирлари билан жанозада кураш тушиб кетишади. Тушунаёпсизми — жанозада кураш тушишади!

— Ғирт нонкўрлик бу! — деди Улуғ Иқбол, асабий бош ирғаб. — Лекин сиз менинг сценарийимни сал тушунмаёпсиз, жўро. Чол батамом соқолини қийиб ташламайди, андак калталайди. Келинларнинг рақс тушиши эса... — Дафъатан бу... беадабликни қандай изоҳлашни билолмаётган каби у янаям қизариб, бесаранжомлик билан сигарет тутатди. — Биласизми, чол умрбўйи оғир меҳнат остида ҳалол кун кечирган. Мана энди кўп замонлардан бери пиру бадавлат бўлиб, роҳат-фароғатда яшаяпти. Аммо-лекин ҳаммиша байрамларидагидек шоду хуррам яшаш унинг жонига тегиб кетган. Шунинг учун ҳам унинг қайларгадир бош олиб кетгиси, пировардида нималаргадир интилиб, нималаргадир зориқиб яшагиси келади. Мен сценарийимда шундай демоқчи бўлганман, жўро.

Равшан ажабланган кўйи бош чайқаб:

— Тўғриси, шоду хуррам яшаш ҳам одамзотни эзиб қўйиши мумкинлигини ҳаёлимга келтирмаган эканман, — деди. — Ана шу фикрингизни янаям бўрттирсангиз бўларкан.

— Мана бу бошқа гап, жўро!.. — деб, Улуғ Иқбол шодон жилмайганча, тутун бурқситди. — Мен коммунизм қурилишига ишонаман. Коммунизм албатта қурилади. Одамлар бахтиёрликдан зерикиб қолишлари мумкин. Сиз билан биз бахтиёр одамларни бахтдан зериктирмаслик чоралари устида ҳозирдан бош қотиришимиз керак.

Равшан, кўнглида чиндан ҳам унинг ажабтовур фикрлашига иқроп бўлиб, ғалати кулимсираб қўйди.

— Биласизми, менинг қаҳрамоним шу кунларда ҳам ўзига хос коммунизмда яшаяпти, — деди Улуғ Иқбол, жўшқинлик билан сўзида давом этиб. — У беғам-беташвиш рўзгузаронликдан ниҳоятда тўйиб кетган. Қийналади. Чунки, у — меҳнаткаш одам, ҳалол одам... Ёдингиздадир, қарийб бўм-бўш вагонга кириб, биринчи қаватда ётмайди, чираниб-чирмашиб бўлсам, иккинчи қаватга — ўзининг ўрнига чиқиб ётади.

Айнан мазкур лавҳалар сценарийда нафақат ишончсиз, аксинча жудаям кулгили чиққанлигини эслаб:

— Тушунолмаган эканман, — деди Равшан. Ҳақиқатан ҳам вагоннинг деярли бўм-бўшлигига қарамай, чолнинг кўп азиятлар чекиб, икки марта йиқилиб тушса ҳам, барибир ўжарлик билан юқори қаватга чиқиб ётганлигини тушунмаган... ҳануз тушунолмаётган эди у. — Аммо, ташвишу қайғуларга кўмилиб яшаётганлар, ҳатто бадбахтликдан ўз жонига қасд қилаётганлар бир четда қолиб, роҳат-фароғатдан тўйиб кетган чолни қаёқдан топганингизга ҳайронман, — деди Равшан, беозор саволчан оҳангда. — Кейин, у ҳақда ясама кино яратишга сизни нима мажбур қилаётганлигини ҳам тушунолмаёпман.

Улуғ Иқбол дафъатан нима деярини билолмай, сигаретни кулдонда эзғилаб ўчираркан:

— Унутманг! — деди, кино пайровида зўраки аския қилиб. — «Москва слезам не верит», жўро.

— Лекин яшаш керак!..

Бехос айтилган бу гапдан Улуғ Иқболнинг кўзлари қизариб, қошлари чимирилиб кетди.

Равшан эса узрнамо жилмайди.

Ҳиёл сукутдан сўнг, Улуғ Иқбол қўлёзма солинган папкани кескин четга суриб қўяркан, ўйчан бош чайқаб, иштиёқсиз кулимсираган кўйи, Равшанга қўл узатди.

Равшан унинг қўлини сиқиб, вазмин ўрнидан турди.

— Юринг, у ёққа ўтамиз, — деб, Улуғ Иқбол қўшни хона сари шахдам йўл бошлади. — Келинг, жўро.

Думалоқ стол теварагида икки йигит ҳамон тамаки тутунига кўмилиб, мурватлари сочиб ташланган телевизорни тузатмоқда эди.

Равшан хонага паришон тикиларкан, негадир кириб келган пайтидагидан ҳам баттарроқ ғашланаётганини ҳис этиб, тезроқ чиқиб жўнаш лозимлигини ўйлади: энди барибир суҳбат қовушмайди. Чунки!..

Шу пайтда ошхона томондан Улуғ Иқболнинг ялинчоқ овози эшитилди:

— Мила, ўн сўм бериб тургин, жонгинам?

Беихтиёр Равшан бетоқатланиб, даҳлизга ўтди, пальтосини кийди, папоғини қўлтиғига қисиб, унинг чиқишини кутди.

— Э, жўро, кетбсизми?! — деди Улуғ Иқбол, ётоқ бўлмадан чиқаркан, аллақачон унинг йўлга шайланганлигини кўриб. — Мен пастки қаватдаги қўшнимиздан битта қўлбола ароқ олиб чиқмоқчи эдим. Бирпас чақчақлашайлик.

— Раҳмат... Бошқа пайт гурунглашармиз, — деб, Равшан узрини айтди. — Андак зарур ишлар бор эди.

Шу тобда жувон ошхона эшигида пайдо бўлиб, қандайдир дилкашлик билан:

— Ой, кетаяпсизми?! — деб, ёндорга суянди. — Мен осиеча қозон кабоб пишираётган эдим. Биз билан овқатланинг?..

— Раҳмат! — деди Равшан, қўлини кўксига босиб. — Янаги сафар...

— Ай, афсус!..

Улуғ Иқбол тағин жувонга хўмрайиброқ қараб қўйгач, хайрлашмоқ учун Равшанга қўл чўзиб:

— Хай бедарак бўлиб кетманг, жўро, — деди. — Сизнинг телефон бузилгон. Ўзингиз қўнғироқ қилиб туринг?

— Майли. Хайр...

Эшик тарақлаб ёпилди.

Равшан рутубат ҳиди анқиётган нимқоронғи йўлакда зинапоядан хо-муш тушиб бораркан, папоғини кийди; телефон бинойидек ишлаётганлигини ўйлаб, маҳзун энтикди: бу... урфу одатларни ҳам унутиб юборган ҳовари ота-юртдан олисда, бетайин ҳою ҳаваслар кўйида умрини беҳуда ўтказаятганлигини билармикин-а?..

* * *

Равшан эрта Улуғ Иқболнинг ижарахонасига беҳуд кириб боражagini ҳам, кириб борганидан сўнг, айнан юқоридагидек мужмал бир мулоқот бўлиб ўтажagini ҳам хаёлига келтиролмаб, шаҳарнинг қадимий кўчаларидан бирида, мрамар гултувакларни оралаб, қор босганча одимларкан, ажабки ҳамон қўлэзмага доҳил тўзғин хаёллар фикру ёдини тарк этмаган эди. Кўз ўнгида Улуғ Иқбол хира-хомуш гавдаланиб, куюнчаклик билан кўнглидан кечирди: бу одамнинг ўз юртида хотини, болалари бормикин-а? Отаси билан онаси-чи?..

Равшан унинг ғарибу сўққабослигини андуҳ билан, ўзининг бағри бутунлигини эса шукроналик билан ўйлади; шу баробари ота-юртидаги меҳрибонларини бениҳоя соғинганлигини ҳис этаркан, нимадир чўққа дўниб кўксини куйдираётгандек, совуқ ҳаводан ютоқиб-ютоқиб нафас олди. Жисму жони соғинч ҳисларига эврилиб, ажабтовур бир кайфиятда қаёққадир кетиб бораркан, гултувакларда сўлиб-тўнгиб ётган гулларни илғамас, кўчанинг икки четидаги бир-биридан кўркам, бир-биридан ҳашаматли биноларни ҳам, ён-веридан шошқин ўтаётган одамларни ҳам кўриб-кўрмас эди.

Бир маҳал, қулоқлари остида от туёқларининг дупуригами-ей, шамолнинг аллатовур гувиллашигами ўхшаш товушлар эшитилаётгандек туюлди. Тўхтади. Чиндан ҳам аллақандай овозлар эшитилмоқда эди. Таажжубланиб, ёнверига аланларкан, кунботар тарафдаги яланғоч дарахтзор орасида муҳташам бир... черковни кўрди... Бу ерга қандай келиб қолди — билмайдди. Ҳаворанг, сергумбаз, гумбазларига тилларанг, найзасимон туғлар қадалган маҳобатли черков ичкарасидан бўғиқ гулдираётган овозлар таралмоқда эди: ху-у-ув! Оху-ҳо-ху-ув!..

Черковга кириб, нималар бўлаётганлигини билиш истагида Равшан секин ўша томонга қараб юрди. Дарахтлар оралаб, қорли йўлқадан бораркан, негадир иккиланди. Аммо, барибир қизиқувчанлиги устун чиқди.

Ойнаванд эшикдан ўтаётиб, Равшан анграиб қолди: атроф-теваракда ғимирлаб юрган одамлар кўзга аллақандай шарпа янглиғ кўринадилар; олдинроқда — аёлу эркак аралаш саф тортган жамоа; улар жўр бўлган кўйи

мотамсаро бир босиқлик билан марсия айтишяпти; ғаройиб меҳроб тараф эса беҳад-беҳисоб шамлару чироқлар нуридан чарағон эди.

Сўнгсиз бир ҳайрат ва ботиний ҳаяжон ичра Равшан тагин ихтиёрсиз равишда олдинга интилди. Кўнглида ҳамон бировлар койиб қўйиши эҳтимолдан гумонсирамоқда эди, лекин бу маъвога бошқаларнинг ҳам бамайлихотир киравериши мумкинлигини билмасди. Тараддулланиб тўхтади: устунлар!.. Ажойиб гуллар расми ўйиб ишланган, қулочга сиғмас устунлар; фаришталар суврати солинган баланд, ботиқ шифт; нақшинкор деворлар... Ҳаммасига сахийлик билан тилла суви югуртирилган, ҳаммаси тилларангда жавдираб-жимирлаб, кўзни яшнатади. Беихтиёр одамнинг ичкари кирган сайин киргиси келаверади.

Ногоҳ биров орқада нимадир деди.

Аммо, Равшан дурустроқ эшитолмади, шифтдаги сержозиб суратларга — учиб юрган фаришталар расмига ҳайратвор тикилмоқда эди.

Салдан сўнг кимдир аста тирсагига туртди.

Равшан, гўё бу ерда кескин ҳаракат ман этилгандек, секин ўгирилиб, одмигина ёқабоғич таққан ўрта ёшлардаги олимнамо киши ёнида улуғворлик билан турган ўттиз ёшлардаги бир йигитни кўрди. Йигитнинг ранг-рўйи заҳилтоб, мошгуруч соқоли, калта кузалган эди.

— Марҳамат айлаб, папоғингизни қўлингизга олсангиз? — деди йигит.

Равшан енгилгина бош ирғаб, папоғини қўлига оларкан, вазмин одимлаб, меҳроб томонга яқинлашди. Ёши ўтинқираган аёллар, ўроқдек букчайган кампирлар шамдонлардаги шамларни ўчириб-ёқиб, оҳиста пичирлаб юришарди. Ўртдаги аралаш-қуралаш жамоа мезана ёнидаги қора ридо кийган, ридосининг энглари ҳалвираган ёшгина бир поп жўрлигида марсия ўқир, меҳробнинг ўнг тарафида қатор тизилган ўн чоғли навқирон йигитлару қизлар эса марсиянинг ғамгин нақоратини авж пардада чўзиб куйламоқда эдилар. Юзлаб марсиягўйларнинг ҳазин, дилгир овозлари тиллоий гумбазларга урилиб, узоқ аксу садо берарди: во-ҳу-ув-в!

Равшан меҳроб чамбарагига туташ шамдонлардаги шамларни битта-битта ўчириб юрган озғингина кампир ёнига бориб:

— Кечирасиз мени, — деб журъатсизгина шивирлаб сўради. — Айтолмайсизми, бугун қанақа кун?

Кампир илкис юзланиб, бир зум каловланган кўйи, синчков назар солгач:

— Улуғ жафокаш Екатерина куни, — деди. Сўнг чўқиниб нари жилди. — О, Тангрим, гуноҳкор бандаларингни ўзинг паноҳингда асрагайсан?!

Равшан яна кампирдан улуғ жафокаш Екатеринанинг кимлигини, нима ишлар қилганлигини сўрамоқчи бўлди, лекин сўраёлмади.

Тобора марсиягўйлик авж олмоқда эди.

Бир оздан сўнг Равшан секин ортига қайтди.

Ташқарига чиқди.

Аллақачон оқшом чўккан, ҳамон эринчоқлик билан қор ёғар; йўлка бўйларидаги шамсимон чироқлар, сийрак туман орасидан кўринаётгандек, хаёлий нур таратмоқда эди.

Равшан папоғини кийиб, хушҳол одим отганча, катта кўчага ўтди, ёнверига разм солиб, гавжум кўчани таниш фаҳмлади. Ва, кўнглида адашмаслигига ишониб, йўлида давом этаркан, тагин қандай қилиб бу черковга рўпара келиб қолганлигини ўйлади: қизиқ!.. Аммо, ҳар қалай, яхши бўлди: шу пайтга қадар кўрмаганларини кўрди, эшитмаганларини эшитди. Ахир, одамзотнинг кўрганиям бир давлат-ку!.. Шу асно у ибодатхонада бир талай ёш-яланларни ҳам кўрганлигини ўйлаб, хаёлга толди: ажаб, дин яшовчанлигининг боиси нимада экан-а?..

Ногоҳ кимдир енгидан тортди.

Гўё нохуш нимадир рўй берадигандек, Равшан сергак ўгириларкан, қаршисида шаҳло кўзлари шодон чақнаётган, юзлари лўппи, бошига оппоқ жун рўмол ўраб, эгнига қизил пальто кийган, ўрта бўйли, йигирма ёшлардаги дуркун бир қизни кўриб, беихтиёр таажжубланди: жудаям таниш кўринаётган бу қизни қачон, қаерда кўрган экан-а?

Қиз қувноқлик билан саломлашгани қўл чўзиб:

— Мени кечирасиз-да, оға, — деди. — Хув ўша ёқдан сизга эргашиб келаётирман, сиз қарамадингиз.

Аллатовур ҳаяжонданми, ҳайратданми — Равшан кулимсираб, аста қизнинг қўлини сиқаркан:

— Кўрмапман, — деди.

Қиз қўлини тортиб:

— Танимадингиз-а? — деб сўради.

Равшан хотирпаршонлигидан ўкиниб, бош чайқади:

— Кечирасиз...

— Улкан шоиримиз бор эди-ку, сочлари жингала, кўзлари катта-катта?..

Бундан бир ойча аввал Устункори қасрда катта бир маърака бўлиб ўтгани, ўшанда пойтахтнинг билим масканларида таҳсил олаётган бир талай талабаларга ҳам таклифнома тарқатишгани ёдига тушаркан, Равшан ихтиёрсиз қошларини чимирди: э, тавба!.. Нега шундай буюк бир шоиримизнинг отини билмайди-а? Нима, осмондан тушганми бу ўзи?!

— Эсладим, — деди сўнг.

Қиз тағин хушҳол жилмайиб;

— Ўша — ўлиб кетган улкан шоиримизнинг саксон йиллигида... — деди ва гапининг давомини ундан эшитишни истагандек, саволчан тикилган кўйи, бир зум жим қолди.

Қиз бу қадар ўзини эмин-эркин тутаётгани нашъа қилган каби, Равшан кулимсираб:

— ...улкан қасрда ёнма-ён ўтирган эдик, — деди.

Қиз шоён суюниб:

— Ина, эсладингиз! — деди.

— Яхшимисиз?..

Дарҳол қиз шаддотлик билан унинг сўзини бўлиб:

— Лекин сиз мени сенлаб гаплайверинг, оғабой! — деди.

Равшан кўнглида қизнинг сезгирлигига қойил қолди: негадир уни сизлаб гапиргиси келмаётган эди:

— Тўғри айтасан, — деб кулиб қўйди. — Яхшимисан?

— Дим яхшиман! — деди қиз. — Кечирасиз-да, оға, мен сизнинг отингизни эслаёлмаяпман. Менинг отим... Гулсина,

— Менинг отим...

Шартта қиз тағин унинг сўзини кесиб:

— Сиз — оғ а б о й с и з ! — деди. — Мен учун шуниси қулайроқ.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, — деб, Равшан кулимсираган кўйи ундан сўради. — Хўш, энди нима қиламиз?

— Сиз бйор ёққа шошилмаяпсизми? — Гулсина шундай деб, ўн қадамча нарида гуж бўлиб турган ёш-яланг йигитлар, қизлар томонга бир қараб олди. — Вақтингиз борми, оға?

Унинг муддаоси нелигини тушунолмай:

— Топармиз, — деди Равшан.

— Мени барга олиб кирсангиз-а? — деди Гулсина элангандек. — Ина, билет тайёр!

Равшан бехос кўксини совуқ нимадир аста ялаб ўтгандек сезиларсиз жунжикиб:

— Майли, кираверамиз, — деди ихтиёрсизроқ оҳангда.

— Биласизми, оға, бу ерга қизларни йигитларсиз, йигитларни қизларсиз киргани қўйишмайди. Тартиби шунақа.

Равшаннинг бу гапга ишонгиси келди, лекин негадир ишнолмай, паршон бош ирғади: балки ростдир.

— Жуфт-жуфт бўлиб кириш керак, — деб, Гулсина оҳиста унинг бармоқларини ушлади. — Совуқ ебсиз. Қўлингиз муздай.

— Ҳаво совуқ, — деди Равшан. — Кўрмаяпсанми, қор ёғаяпти-ку!

— Бар иссиқ, — деди Гулсина. — Қўшиқчиси — Максим Голубчик — зўр йигит. Ажойиб қўшиқлар айтади. Бугун Голубчикнинг навбати экан. Барга кириш учун билет олиб, шерик ахтариб кетаётганимда, қаранг, сизни кўриб қолдим.

Равшан унинг шахло кўзларига суқ билан термилиб:

— Мени кўриб қолганинг яхши бўпти. Юр, кирамиз! — деди.

— Шошияманг, оғабой, ҳали вақт бор, — деди Гулсина, ёш-яланглар томонга бир қараб олиб. — Бар тонггача ишлайди.

— Ий-э, тонггача ўтириш керакми?! — деди Равшан.

— Йўф-э! — деди Гулсина навозишли кулиб. — Хоҳлаган пайтимизда туриб кетишимиз мумкин. Лекин Голубчик қўшиқ айта бошлагандан кейин, йигитлар билан қизлар рок музыкага танца туша бошлаганларидан кейин, туриб кетолмай қоласиз.

Ҳар хил ажнабий мусиқаю ўйинларга Равшаннинг негадир азалдан хуши йўқ эди. У кўпроқ ўзимизнинг манзур ғазалларни ҳамда вазмин рақсларни ёқтирарди. Қизнинг алланечук ҳаяжонли тавсифидан сўнг, кўнглида шовқин-сифат мусиқага майл уйғонишини истаб, бардан чиқиб кетиб қолмасликни ўйлади: буям бир ўзича байрам-да, кўнгилни кенг қил, биродар. Ҳали сенга аталган байрамлар кўп!..

Бир маҳал; ёш-яланг йигитлар, қизлар гувва эшик томон ёпирилишди.

— Юринг, оғабой! — деди Гулсина, унга паттани узатиб. — Манг, билетни сиз берасиз.

— Эшикбон — кўзойнак таққан, энглари зардўзи костюм кийган, барзангидек бир одам — патталарни бирма-бир кўздан кечириб, ичкарига кирувчиларни жуфт-жуфт ўтказмоқда эди. Равшан қизни олдинга ўтказиб, паттани эшикбонга бергач, тортиниброқ даҳлизга кирди. Пальтоси билан папоғини ечиб, пештахта ортидаги дастўрга узатди. Сўнг, торгина даҳлиз деворидаги ойна қаршисида ўзига пардоз бераётган Гулсинани кутиб туришни эп кўрмай, хаёлий бир тусда товланаётган гўшадан овлоқроқ бир жойни эгаллашни хаёлидан кечириб, ичкарига ўтди.

Бар хийла кенг эди. Шифтдаги ягона қандилдан рангин нурлар мўл-кўл ёғилиб турарди. Аллақачон кириб улгурган йигитлар, қизлар гуврашиб, саҳнага яқинроқ столларни банд қилишмоқда эди.

Равшан пойгак чеккасидаги стол ёнига бориб, хаёлчанлик билан юмшоқ курсига чўкди. Ёнверига алангларкан, ҳамма столларнинг икки кишилик эканлигини кўриб ажабланди: зўр-ку, а?!

Гулсина лоладек яшнаб, сочлари елкасида мавж урган кўйи, столга яқинлашаркан:

— Ну как?! — деди жилмайиб.

— Зўр! — деди Равшан.

Гулсина курсига ўтираётди:

— Сизга ёқдими, оғабой? — деб сўради. — Қаранг, яхши-а?!

— Менга сен ёқаяпсан, — деди Равшан.

— Ай, ёмонсиз! — Гулсина истиғноли кош чимириб, унинг ярим юмуқ муштирага кафтини босди. — Вуй, мунча катта!..

Аллақачон ишратхона лик тўлган, эшикбон эшикка тамба урган эди. Орадан ҳаял-замон ўтмай, у ер-бу ердан шишаларнинг пақиллаб очилаётгани эшитила бошлади. Ҳаммаёқни ҳушбўй кабоб ҳиди тутиб кетди.

Негадир Равшан дилида ўзини хуррам-хушнуд ҳис этолмаётган эди. Қувватлироғидан жиндай ичгач, албатта яйраши мумкинлигидан умидвор бўлиб, кўлига таомномани олди. Аммо унда ўткир ичимликлар қайд қилинмаганлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлгандек:

— Ҳеч бало йўқ-ку, — деди. — Коньяк берармикан сўрасак?

Гулсина энгил киноя аралаш жилмайганча, бош чайқаб:

— Ахир, ароқхўрликка қарши қарор чиққанига олти ой бўлаяпти-ку! — деди. — Агар официантдан я х ш и л а б сўрасангиз, балки топиб берар. Ана, келаётир.

Сочини силлиқ тараб, оппоқ кўйлаги ёқасига капалакнусха қора бандик таққан дастўр йигит аравачасини филдиратиб яқинлашди. Ва хуштакаллуфлик билан:

— Марҳамат, нима буюрадилар? — деб, аввал Гулсинага, сўнг Равшанга қаради. — Ейимликдан грузинча кабоб бор. Ичимликдан ўзбек шампани, булғор мусалласи, қора қаҳва, апельсин шарбати...

— Илтимос, бизга ўрис ароғидан беролмайсизми, ошна? — деди Рав-

шан унинг гапини бўлиб. — Агар бир шиша коньяк берсангиз, янаям яхши бўларди.

— Э, қизиқ экансиз-ку! — деди дастёр йигит. — Бизда ароқ ҳам, коньяк ҳам сотилмайди. Хўш, нима буюрадилар?

— Илтимос-да, ошна! — деди Равшан. — Бир шиша коньяк бера қолинг? Бирдан дастёр йигит тоқати тоқ бўлган каби тумшайиб, аравасини нари суриб кетмоқчи бўлди.

Равшан шартта уни тўхтатиб:

— Шошманг-э, ошна! — деди. — Майли, ҳозирча бизга боридан бера-веринг қани.

Дастёр йигит индамай, аравачасидан икки тақсимча аччиқ-чучук, бир шиша сув, иккита санчқию пичоқ ҳамда бир ликопчада зарқоғозли шоколад, тагин бир шиша аллақандай шарбат олиб, стол устига териб қўйди. Сўнг Равшанга кўзларини лўқ қилиб:

— Яна нима буюрадилар? — деди.

Равшан пешонасини тириштириб:

— Шампан билан мусаллас қани? — деди.

— Фақат биттасини бераман, — деди дастёр йигит. — Ё шампанни, ёки мусалласни оласизлар. Қайси бирини берай?

— Ҳазиллашманг-э! — деди Равшан қизишиб.

Гулсина Равшанга маънодор бир нигоҳ ташлаб:

— Мен мусаллас ичолмайман, — деди дастёр йигитга. — Майли, шампаннингиздан бера қолинг?

— Ана, кўрдингми! — деди Равшан. — Менга шампан тўғри келмайди. Нима, чиқиб кетишимиз керакми энди?!

— Бизда тартиб шундай, дўстлар: ё шампан, ё мусаллас — биттаси берилади, — деди йигит, мураса оҳангида. — Бардан маст бўлиб эмас, кўшиқ тинглаб, сархуш бўлиб чиқишингиз керак. Бугун Максим Голубчик кўшиқ айтади.

Гулсина ялинч аралаш араз билан:

— Биз меҳмонмиз, яхши йигит, — деди. — Илтимос, марҳаматингизни аяманг! — Сўнг, чиндан ҳам меҳмонлигини билдириб қўймоқчидек, ўзбекча-лаб қўшиб қўйди. — Илоё яхшилигингизда ялпашгайсан, беравер ахир!..

Дастёр йигит гўё мақтов эшитгандек жилмайиб:

— Аммо, огоҳлантириб қўяй, бошқа берилмайди! — дея ичимликларни бирин-бирин стол устига қўяётиб сўради. — Кабобдан нечта обкелай?

— Тўрт сих, — деди Равшан.

Дастёр йигит ҳайронсираб:

— Кўп-ку?! — деди. — Еёлмайсизлар.

Равшан кулиб:

— Жудаям ажойиб экан-ку бу йигит, — деди Гулсинага, сўнг дастёрга юзланиб, бош ирғади. — Майли, еёлмасак қолар, опкелаверинг, ошна.

Дастёр йигит индамай, сочлари сомонранг қиз билан ҳабаш башара бир йигит ўтирган стол томон аравачасини суриб кетди.

Равшан унинг ортидан хўмрайиб, атрофга разм соларкан, столлардаги қўша-қўша ичимликларни кўриб:

— Бу ердагиларнинг кўпчилиги ўзимизга ўхшаган меҳмон экан-ку, — деди.

— Лекин бизнинг меҳмонлигимиз ёлғон эмас-ку, оғабой, — деди Гулсина.

— Рост ҳам эмас-да! — деди Равшан. — Сен студент...

— Сиз... малака оширувчи курсант, — деди Гулсина. — Уч ой бўлдими келганингизга?

— Ҳа, сал ошди.

Гулсина шампанга ишора қилиб:

— Очмайсизми? — деди. — Нега бунча шавқингиз паст, оғабой?..

Равшан кайфиятидаги тушуниксиз беқарорликни теран ҳис этганча, уқувсизлигини билдирмасликка уриниб, шампан тиқинини бир амаллаб очди-да, бирин-бирин катта қадаҳларни тўлдирди, сўнг кичкина қадаҳларга мусаллас қўйди. Кейин, катта қадаҳлардан бирини Гулсинага узатиб:

— Сенинг соғлигинг ҳамда менинг байрамим учун! — деди.

Гулсина ажабтовур қош учириб:

— Байрам?! — деди. — Қанақа байрамни айтаяпсиз, оғабой?

Равшан сирли кулиб:

— Кўнгилнинг яйрагани ҳам бир байрам-да!.. — деди.

Гулсина хуррам табассум билан, тағин қош учириб:

— Ай, шумсиз! — деди. — Ичдик!..

— Шошма, уриштирайлик, ахир!

— Шампанни чўқиштиришмайди, оғабой.

Равшан дув қизариб, секин шампанни симиаркан, инжиниб ўйлади:
нима бало, бу қизнинг мияси сал... айниганроқми-ё...

Кейин, нордон мусалласдан ҳам бир қулт ҳўплади, ҳамон тезроқ сархушланиш умидида эди, газак қилмади. Шоколадни зарқоғозида ушатиб, чоғроқ бир бўлагини Гулсинага узатди.

— Ташаккур! — деди у назокат билан қўл чўзиб. — Сездингизми, мусалласи яхши экан-а?

— Ҳа, ёмон эмас, — деди Равшан. — Ҳар қалай, йўқдан кўра бор-ку!..

Шу пайтда нимадир ноғорадек гумбурлаб акс-садо бердию, бирдан яшин чақнагандек саҳна томон ёришиб кетди. Ва, ҳаял-замон ўтмай, саҳнада кўкраги қўш киссали, оқимтир кўйлак, қора шим кийган, бўйчан, сочлари ўскин, қиррабурун — қизболадек чиройли бир йигит пайдо бўлиши билан, ҳамма шинавандалар шодон қийқиришиб, чапак чалиб юборишди.

Ногаҳоний ҳаяжондан юз-кўзлари яшнаб:

— Ана, Максим Голубчик шу! — деди Гулсина. — Кўраётирмисиз?!

Равшан, чамаси йигирма беш ёшдаги навқирон йигитнинг самбитдек қоматига чимирилиб тикиларкан, ўзининг қаппайганроқ қорнидан уялиб, бадхоҳлик билан кўнглидан кечирди: шу... артистга бунинг меҳри тушган бўлса керак. Энди, айланиб-ўргилиб, томошасига келаверади.

— Яхши кўрасан-а, Гулсина?

Гулсина меровсираган каби киприкларини пирпиратиб:

— Қўшиқлариними? — деди. — У хароб зўр айтади ахир. Ҳозир ўзингиз эшитасиз.

Шу аснода яна шодон қийқириқлару баравж қарсақлар остида саҳнага бири-биридан гўзал, бири-биридан малоҳатли икки қиз ҳамда икки хушсурат йигит чиқиб, қолғу асбоблари ёнида тавозе билан тек қотди.

Тобора қарсақвозлик авж олмоқда эди.

Максим Голубчик бир неча қадам олдинга юриб, баравар иккала қўлини юқори кўтарди.

Хиёлдан сўнг шинавандаларнинг ҳаяжони сал босилгандек бўлиб, шовқин тина бошлади.

Голубчик жарангдор овозда ҳаммани мароқли ҳордиқ чиқаришга ташриф буюргани билан қўтлаб, марҳаматли мухлисларига ажойиб қўшиқлар ваъда қилди, сўнг машшоқ қизлару йигитлар томон ўгирилиб, хушҳол бош ирғади. Бирдан ўйноқи куй янгради. Чироқлар сермавж оҳанг авжига монанд тусланиб-товланиб, ишратхонани камалак нурга чулғайверди.

Беихтиёр Равшан унинг эҳтиросли овозидан таъсирланиб:

— Яхши айтар экан, — деди.

Гулсина мамнун қош учириб:

— Ҳали кўрасиз, янаям зўр айтади, — деди. — Чет эл қўшиқларини жуда бошлади.

Аммо, салдан сўнг, шундай ажабтовур қўшиққа парвосиз, бирин-бирин қизлар, йигитлар ўринларидан туриб, рақс бошлаворишди.

Равшан тобора ғала-ғовур зўрайиб бораётганидан ҳафсаласи сўниб:

— Қўй, ҳаммасидан ўзинг яхшисан, Гулсина! — деди. — Ичамиз.

Гулсина қадаҳини узатаётди:

— Тасқаралар қўшиқни расво қилишди-я! — деди ўкинч билан. — Озроқ куйинг, оғабой. Сиз учун!..

Ичишди.

Ниҳоят, Равшан бир қадар ўзини хушвақт ҳис қилаётгандек бўлди. Бироқ, шуни ўйлагани ҳамано, барибир кўнглидаги алланечук беқарорликдан ҳануз қутулолмаётганлигини сизди. Хушёр тортиб, унсиз энтикаркан, Гулсина-

нинг хандон-хушон яйраб ўтирганига ҳам ҳаваси келди, ҳам таажжубланди: бу қиз нега бунчалик беғам-бепарво-я?! Ишонган тоғию ақидаси не бунинг — ўткинчи ёшлиғию ҳусни малоҳатими?.. Узининг бундоқ бир яшнаб ўтирмоғига раҳна солаётган нарса — нима у — ёшлари орасидаги фарқ тушунчасими ёки лаънати... андиша туйғусими? Ундоқ деса, йўлида тўғри кетавермай, қизга эргашиб, ишратхонага кирди-ку!.. Бу қиз аллақачон чакчакни қоққан... Қоққан бўлиши керак. Қоқмаган бўлса... Барга таклиф қилиши — шунчаки муносиброқ шерик тополмаганидан эмасдир.

Равшан тобора ғашланаётгани боисини англагандек бўлиб, ўзидан ижир-ғанди: ҳар нима бўлганда ҳам, қизга эргашиб, барга кирмаслик керак эди... Э, тавба, нима учун бир хонадонни обод қилгудек қиз бу кўйга тушиб қолган бўлсайкин-а?

Шу пайт:

— Марҳамат, дўстлар, — деб, дастёр йигит чоғроқ бир баркашда тўрт сих кабоб кўйди. Узун сихларга сихланган серсуяк кабобдан димоққа гуп этиб иштаҳа кўзғовчи хушбўй ҳид урилди. — Ҳамма нарса етарлими, дўстлар?

— Ташаккур! — деди Равшан. — Ароқ билан коньякдан бошқа ҳамма нарса бор.

Дастёр йигит тумшайиб:

— Яна бошладингиз-а!.. — деб, кескин ортига бурилди.

Гулсина қиқирлаб кулди, сўнг:

— Ҳамма илтимос қилавериб, бечорани безор қилишганда, — деди. — Боя унинг айтганига кўниб, кабобниям уч сих буюрсангиз бўларкан.

— Етмай қолгандан кўра, ортиб қолгани яхшироқ, — деди Равшан, сихдан бир туюр гўшт тортиб.

Гулсина қадаҳидаги мусалласини сипқориб:

— Янги йилни бу ерда байрам қиласизми? — деб сўради.

— Йўқ, уйга кетаман, — деди Равшан.

— Уйингизни соғингандирсиз-а?

— Жуда!..

Гулсина, унсиз энтикиб, жим қолди.

Равшан унинг юз-кўзларида аллатовур ўйчанлик ифодаларини илғади.

Хиёл фурсатдан сўнг, Гулсина:

— Қишлоғим ёдимга тушса, худди шаҳардан айрилиб қолаётгандек бўламан, — деди. — Негадир уйга кетгим келмайди.

Беихтиёр Равшан унинг кўзларига синчков тикиларкан, бу қизнинг ҳасратли гап-сўзлари билан, анави чала-ярим таниши Улуғ Иқболнинг ажаб-товур фикру зикри ўртасида қандайдир яқинлик борлигини ўйлади. Ва, шоир минг карра ҳақ экан, деб кўнглидан кечирди: ажаб ҳикмат одам ўлармиш, узилганда ердан оёғи!..

Кейин, лаҳза сайин дилида қизга нисбатан, айна кезде ўзига нисбатан ҳам маломатли ҳислар жўш ураётганини сезиб, Равшан баттар бетоқатлана бошлади.

Гулсина эса рақс майдончаси томон ишора қилиб:

— Юринг, оғабой, биз ҳам бир ер тепайлик, — деди.

Голубчик, жазаваси кўзигандек, энди хорижий бир кўшиқни алланечук телбавор чайқалиб-тервайиб куйламоқда эди. Турфа ранг нурлар аралаш-қуралаш порлаётган майдончада эса бир талай қизлар, йигитлар шўх-шодон рақс тушишмоқда эди.

Равшан хаёлчан бош чайқаб:

— Биз танса тушмаймиз, — деди.

— Вой, нега оғабой?! — деди Гулсина, кўзлари ҳайратангиз чақнаб. — Нима учун биз тушмас эканмиз?

Равшан унинг бармоқларини оҳишта сиқиб:

— Мен танса тушишни билмайман, — деди.

Гулсина ирғиб ўрнидан тураркан:

¹ Абдулла Орипов шеърдан.

— Юринг, ўзим сизга ўргатаман, — дея нозланиб қўлидан тортди. — Кетдик!..

Равшан ночор-ноилож жойидан қўзғалиб, қорнини ичига тортган кўйи, унинг изидан эргашди.

Гулсина оломон даврага яқинлашар-яқинлашмас, минг бир жилваю карашма билан рақс туша бошлади.

Равшан эса, шикаста кулимсираганча, қўлларини шалвиратиб бир оз рақс тушган бўлди, лекин тобора ўнғайсизланаверди, кейин шартта унинг белидан қучаркан:

— Менга раҳминг келсин-э, Гулсина! — деб, янаям аянчли кулимсиради. — Мен жудаям уялиб кетаяпман.

Унинг гапи нашъа қилгандек, Гулсина қиқирлаб кулди, сўнг:

— Манави тасқаралардан уялаяпсизми? — деди.

— Ўзимдан, — деди Равшан. — Мен ахир танса тушишни билмайман.

Гулсина унинг қучоғида балиқдек биланглаганча:

— Бунақа танса учун махсус тайёргарликнинг кераги йўқ, — деди. — Бир жойда тек турмай, қўл-оёғингизни баравар қимирлатаверсангиз бўлгани. Тасаввур қилинг: сочилиб ётган бир хокандоз чўғ устига оёқяланг тушиб қолдингиз, тагин атроф-теварагингизда ини бузилган бир гала қовоқари ғужғон ўйнапти: қимир этмай тураверсангиз — баттар оёғингиз куяди; қўлларингизни тинимсиз силкиб турмасангиз — арига таланасиз. Тушундингизми?

— Тушундим. — Равшан шундай деб, уни янаям маҳкамроқ бағрига босди. — Ўзинг ари бўлиб чақсанг ҳам, чўғ бўлиб куйдирсанг ҳам майли. Розиман. Менга мана шунақа танса ёқади.

— Ҳо-о, ёқмай қолсин!..

Равшаннинг яйраб-яшнаб рақс тушаётган ёш-ялангларга ҳаваси келди. Шу баробари, қучоғида дуркунгина қиз навозишланиб тўлғанаётгани боисми, ўзини аллатовур хушҳол ҳис этаётгандек бўлди... Аммо, орадан ҳаял фурсат ўтар-ўтмас, дабдуруст хушёр тортиб, ҳазин энтикди: ёлғон, ҳамма найрангларинг ёлғон, биродар. Хушнуд кўринишга беҳуда уринаяпсан. Ана, кўксинг жизиллаб куйишяпти-ку! Нима учун шундайлигини биласанми?.. Аллақачон ўзингнинг ҳам оёғинг заминдан узилган. Узилган. Ҳа, тан олавер. Билъакс, аллабир илинжлар билан манави мишиқига эргашиб, бу ерга кирмас эдинг. Хўш, ақиданг нима? Қани, сценарийсида қайнота ноғорасига келинларни жилпанглатиб ўйнатган Улуғ Иқболдан фарқингни айт — ундан бирор устунлик жиҳатинг борми, биродар?!

Ниҳоят, Голубчик кўшиқни тугатди, куй ҳам тинди.

Равшан, миннатдор каби, Гулсинанинг елкасига қоқиб, олдинга ўтказди.

Изларига қайтиб, жойларига ўтирганларидан сўнг, Гулсина унинг шавқи сустлигига ишора қилиб:

— На бунча, оғабой?.. — деди.

— Э! — деди Равшан. — Кўрмаяпсанми, ҳаммаёқ байрам-ку?!

Гулсина мийиғида кулимсираб:

— Гапингиз рост бўлса, менга шампандан қуйинг, оғабой! — деди.

— Жоним билан!..

— Нега ўзингизга қуймаяпсиз?

Равшан пешонасини тириштириб:

— Негадир бу вино мени баттар ланж қилаяпти, — деб, қадаҳига озроқ мусаллас қуйди. — Сенинг бахтиёр ёшлигинг учун, Гулсина!

— Сизнинг бахтиёр келажагингиз учун, оғабой!

— Жуда қув экансан, қизгина, — деди Равшан қош учириб. — Кўнгил овлашни биларкансан.

Гулсина қувлигига иқрор бўлгандек қиқирлаб кулди, сўнг шампанни сипқориб, бир бўлак шоколад оларкан:

— Болаларингиз нечта? — деб сўради.

— Бешта, — деди Равшан. — Уч ўғил, икки қизим бор.

Бирдан кўзлари каттариб;

— Вуй-й, қандай яхши! — деди Гулсина. — Болаларингиз ҳали ёшдир-а?

— Кенжатай қизимиз келаси йил мактабга боради.

— Эрта уйланган экансиз-да, — деди Гулсина. — Қизларингизни яхши кўрасизми?

Равшан аста бош ирғаб:

— Лекин бир мартаям эркалатган эмасман, — деди.

— Вой, нега-а?! — деди Гулсина.

— Қизларимнинг талтайиб кетишидан кўрқаман.

Беихтиёр Гулсина хаёлга толди.

Орага дилтанг сукунат чўкди.

Атроф-теварақда эса тобора сархуш ёш-ялангларнинг шодон гурунги авжга чиқмоқда эди.

Равшан беозор оҳангда:

— Йигитинг йўқми, Гулсина? — деб сўради.

— Бор, — деб, Гулсина бир зум саволчан тикилиб турди, сўнг шоён маҳлиёлик билан йигитини таърифлай бошлади. — Ўзимнинг ҳамюртим. Университетнинг фалсафа факультетида, тўртинчи курсда ўқийди. Калласи зўр ишлайди. Унинг фикрича, дунёдаги ҳамма одамларнинг осойишта, фаровон яшамоғи учун, аввало хонадонлар эшиги қулфу калитсиз бўлиши керак эмиш. Ана шунда давлат чегаралари ўз-ўзидан барҳам топиб, армияларнинг ҳам, мелисаю полисменларнинг ҳам ҳеч кимга кераги бўлмай қолармиш. Жуда ақлли йигит у. Олий стипендия олади.

Равшан тағин ўша оҳангда ўсмоқчилади:

— Йигитинг бунақа давраларни ёқтирмас керага-а?

— Тўғри, ёқтирмайди. — Гулсина шундай деб, аллақандай бир сирни ошкор қилишга чоғлангандек, ғалати жилмайди. — Биласизми, у жудаям яхши йигит: эртаю кеч ўқигани ўқиган. Университетни битириб, аспирантурада қолмоқчи... Сизга тўғриси айтсам, менинг бунақа... ўйин-кулгиларга ўчлигимни билишини истамайман. Агар билиб қолса, мендан кўнгли совиб қолиши мумкин.

Равшан беихтиёр ўша — эртаю кеч тинмай мутолаа қилаётган ҳамюрт йигит ўрнида ўзини тасаввур этаркан, совуқ нимадир кўксига санчилгандек, қошларини чимириб, қизнинг қоп-қора, чақноқ кўзларига қадалиб тикилди: даҳшат-ку!..

— Ўзимиз томонларда сен ўқиётган техникумдан йўқми?

— Йигитимга эргашиб келаверганман-да! — деди Гулсина, унинг нимага шамъа қилаётганлигини тушунгандек. — Бу ерда, билимингиз бўлса, ўқишга кириш осон экан.

— Ҳозир ўзимиздаям осон бўлиб кетган.

— Хабарим бор... Лекин биласизми, бу ерда студентларни ҳар хил ҳашарларга олиб чиқишмайди, фақат ўқитишади.

— Келажакда турмушинг қандай кечишини истайсан, Гулсина?.. —

— Албатта, яхши кечишини-да! — деди у. — Опам¹ ўн битта туққан. Шундан саккизимиз ҳаёт — беш қиз, уч ўғил. Опикам² шу йил ўзимиздаги рус тили институтини тугатиб борди. Ҳозир бир боласи билан уйда ўтирибди.

Равшан бирдан:

— Э!.. — деб юборди. — Нима, эрсиз туғиб қўйганми?

Гулсина бош ирғаб:

— Боласи шунақаям чиройлики, кўрсангиз ҳавасингиз келади! — деди. — Лекин опам бечора жуда эрта қариди. Опам нима учун дунёга келганию нима учун ўтиб бораётганлигини ўзи ҳам билмас керак — умрбўйи кир ховишу қозон қайнатиш билан овора... Аллақачон мен ўйлаб қўйганман: албатта менинг болам битта бўлади; кейин, эрим мендан кўрқиб туриши керак!

Равшан, беихтиёр қулоқлари шанғиллаб, атроф-теварақдан таралаётган шодон шовқину ўйноқи мусиқа оҳангларини эшитиб-эшитолмай, бир муддат анграйиб қолди: бу нега бундай ўйлайди-я?!

Равшан хаёлчанлик билан:

— Кўрқмасачи? — деб сўради.

¹ Опа — она

² Опика — опа (шева)

Гулсина парвосиз кулимсираб:

— Кўрқмаса, ўзига қийин — кўча тўла эр! — деди. — Олажак юз-юз йигирма сўм маошим ўзимга етиб ортади. Кейин, алимент ҳам келиб туради. Тўғрими?..

Равшан қўлидаги қадаҳни маҳкам қисди: ҳаяжонланма, биродар!.. Асло жаҳлга эрк бермаслик керак. Ахир, бу қиз барга сени судраб киргани йўқ-ку?!

Ногоҳ, Равшан ажабтовур бир воқеани эслади.

Ушанда, бундан олти йил муқаддам, олис вилоятдан марказга энди ишга келган кезлари эди. Бир тутамли иш кунларидан сўнг, ҳувиллаб ётган ижарахонасига оёғи тортмай, одатича хотини, болаларини тобора қўмсаётганлигини ўйлаб, оқшом чўккунга довур хомуш-хаёлчан алфоз шаҳар кезарди.

Бир куни ҳамқишлоқ жўраси нозикроқ бир... жойга меҳмонликка таклиф қилди.

Борди.

...Тун. Алламаҳал... Уртада шоҳона дастурхон.

Ошнасининг... хуштори яйраб-яшнаб, дилкашлик билан меҳмон-навозлик қилаяпти.

Ошнаси алланимадан бениҳоя мамнун, бениҳоя хушнуд эди.

Мезбоннинг дугонаси — бўлажак олима — париваш Орзигул эса, торгина хонани завқ-шавққа тўлдириб, магнитофондан таралаётган ўйноқи бир мусиқага рақс тушмоқда.

Равшан аллақачон сархушланиб қолган эди. Париваш Орзигулнинг сочларини ёйиб, нозланиб-жилваланиб тушаётган қорин ўйин рақсига хуморланиб тикиларкан, беихтиёр Равшан ғалати бўлиб кетди. Кейин, негадир юраги увишар қадар унга раҳми келди, шу баробари, алам билан, нима учун бу ўзини бунча бозорга соляяпти, деб ўйлади: бир йигитни султон қилгулик сиёқи бор-а! Бир хонадонни гуллатиши мумкин эди-я!.. Бордию шу тобда шунинг ўрнида менинг синглим ёки хотиним бўлса! Менинг ўрнимда кўзлари қонга тўлган бир барзангидек йигит... Ув-в!..

Бирдан Равшан ўртадаги палов тўла чинни товоқни даст кўтариб, дарғазаб ўкирган кўйи, пойгакдаги тошойнага урди:

Кейин...

Йўқ, уёғини эсламаган маъқул.

...Равшан нечундир овози хирқираб:

— Эринг сендан кўрқиб турса... Сен маза қилиб яшамоқчисан-да? — деб сўради Гулсинадан. — Шундайми?

— Ҳа-да, оғабой! — деди Гулсина бош ирғаб. — Бир мен эмас, ётоқхонамиздаги бошқа қизлар ҳам шундай ўйлашади... Айтмоқчи, сиз, ётоқхонада бир ўзим яшайман, деганмидингиз?

Равшан унинг кўзларига синчков тикилиб:

— Борасанми? — деди.

— ...

— Телевизори бор, телефониям бор...

— Майли, кўрамиз, — деди Гулсина.

Агар астойдил таклиф қилса, унинг бориши тайинлигини кўнглидан кечираркан, Равшан яна ғашланаётганини ҳис этиб, оҳиста уф тортди: муддаонг не ўзи, биродар? Нима учун бу бечоранинг туйғулари билан ўйнашмоқчи бўлаяпсан ахир? Утир-да одамга ўхшаб!..

— Юзларингиз оқариб кетди-ку, оғабой?

Равшан, бехос ранг-рўйининг оқариши — сархушланаётганлигининг ёмон бир аломати эканлигини тусмоллаб, пинҳона безовталанаркан:

— Утиб кетар, — деди, кифт қисиб.

Аммо, ғашлик аралаш сархушликнинг изсиз-самарасиз ўтиб кетишига негадир ўзи ишаноилмас эди.

Гулсина хаёлчан кулимсираб:

— Менинг жудаям меҳрибон, жудаям содда бир момом бор, — деди. — Момом ҳар икки гапнинг бирида, опиканг тўқкан обрўйимизни сен кўтариб беришинг керак, отанг бахтиқатти¹ кўча-кўйда бош кўтариб юролма, отиздан² бери келолмайдиган бўлиб қолди: биз сенинг тезроқ ўқишни тугатиб қайтишингни кутиб ётибмиз, дейди. Момом бечора билмайдик, менинг сира қишлоққа қайтгим келмайди. Момом бошқача ўйлайди-да!..

Яна бирдан Равшаннинг қулоқлари шанғиллаб, кўз олдини туман янглиғ нимадир тўсгандек бўлди... Кейин, хаёлида юзларини тарам-тарам ажин қоплаган, куюнчак бир кампир гавдаланаркан, қизга эргашиб барга киргани учун ботинан койинганча, тагин қадаҳни маҳкамроқ қисди: э тавба!.. Боёқиш момоси бошқача ўйлармиш, яъни бундай: элу юртни хонадонга чорлаб, катта тўй берса — гулдек неварасини гулга кўшиб, бахту тахтли қилса. Ана кейин гулдек неварасининг отаси — катта уруш йилларида емай едириб, киймай кийдириб, не бир уқубатлар чека-чека вояга етказган ёлғизгина суянчиғи — ўғли ёруғ юз билан давраларга кўшилса!.. Аммо, эркатой невара — манави... офатижон жонивор эса бошқача ўйлайди: ҳаёт — бунга, бу — ҳаётга омонат; ўткинчи умрида давру даврон суриб қолиши керак; турмушга чиқиб олганидан сўнг, атиги битта боласи бўлади, шўрлик эр эса кўрқиб-қалтираб туради!.. Агар у — шўрликнинг ўрнида...

Равшан беихтиёр эр ўрнида ўзини хира-хомуш тасаввур этаркан, кўққис чаккасига тиғ санчилгандек, пешонаси тиришиб кетди. Ва, таҳқиромуз бир бепарволик билан, қадаҳидаги мусалласни унинг юзига с е п и б ю б о р д и .

Гулсина кўзларини чирт юмиб, бошини кескин орқага тортди. Унинг ҳўл бўлган пешонасию ёноқларига тўзгин соч толалари чиппа ёпишган эди. Олудек лаблари узра бўйни сари оқиб тушаётган шаробни сийираркан, кўзлариде ёш ғилтиллаганча, таажжуб аралаш бир надомат билан мўлтираб, киприklarини пирпиратди: нима учун сепдинг ахир, ношукр?!

Равшан унинг аянчли жавдирашига жавобан, мана сенга, дегандек, бамайлихотир чўзилиб туриб, кўлининг орқаси билан оғзи-бурни аралаш тортиб юборди.

Туйқус қарс этган тарсаки товуши шодон ғала-ғовуру ўйноқи мусиқа оҳангларини босиб кетди.

Гулсина зарб егани ҳамоно ағдарилиб тушган эди.

Равшан, тобора қаҳру ғазоби жўш урган кўйи, шитоб у томонга-яқинлашиб, айни чотиға тепаётганида, шартта икки жуфт чайир кўл билакларидан маҳкам ғижимлаб, оёғини ердан уздио зумда деворга қапиштирди. Кейин, кутилмаганда кимдир нақ киндиги устидан мушт олди. Бирдан кўзларидан учқунлар сачраши баробарида нимадир ичида чирсиллаб узилгандек, боши шилқ этиб солинди.

Аллақачон гавжум барга совуқ бир сукунат чўккан, ҳалигина дарду дунёсини унутган каби мажнунвор куйлаётган Голубчик энди саҳнада серрайиб турар, ёппасига ҳаяжонланаётган сархуш ёш-яланглар эса борган сари атроф-теваракни халқадек ўраб олмоқда эдилар.

Сочлари пахмайган, озғин бир йигит Равшанга ғазабнок ўқрайганча:

— Узр сўра! — деб, энгаҳига қоқсуяк муштини тиради. — Ҳозироқ қиздан узр сўра, ярамас!

Тагин кимдир биқинига беаёв нуқиб:

— Осмондан тушганмисан, аблаҳ?! — деди. — Бурнингдан ичак-чавофингни суғуриб олмасимдан аввал қиздан кечирим сўра, зўравон!..

Гулсина тиззалаганча чўнқайиб, қизғиш шим кийган бир қизнинг ёрдамида базўр жойидан турмоқда эди.

Равшан оғзи қуруқшаб, аъзойи-бадани дир-дир титраган кўйи, беҳол-бемажол деворга суяниб тураркан, негадир шишиб кетган тили калимага айланмас эди.

Дабдурус тўзлари хўрланган-ҳақоратланган каби гўзал навжувонлар тобора ёвузланиб, бир-бирларига гал бермай, бамисоли ҳайкалга дўнган Равшанни тинмай сўкиб-саннаб, йигитларни гиж-гижлай бошладилар:

¹ Бахтиқатти — бахтиқаро

² Отиз — дала (шева)

- Кўзларининг қонга тўлиб кетганини қаранглар!
- Каллакесар босмачи-да!
- Аямай ўзини калтаклаш керак.
- Йигитлар, нега қараб турибсизлар?!

Шу пайтда Гулсина оғздан, бурнидан сизиб-сирқиб оқаётган қонни тамшаниб ялаганча, беомон ташланмоққа чоғланаётган йигитларни оралаб, олдинга ўта-солиб:

— Тегманглар! Акам бу менинг! — дея Равшанни бутун гавдаси билан тўсиб, изиллаб йиғлаб юборди. — Ўзимнинг акам ахир!..

Бейхтиёр Равшаннинг кўкси қалқиб, нимадир чағир тошдек бўғзига қадаларкан, кўзлари ачишиб оғриди.

Бир маҳал, қаёқдандир дастёр йигит қуюндек елиб келдию, шартта ҳаммани четга суриб, дарҳол Равшанни даҳлиз томон бошлади.

Даҳлизда кимдир ғудраниб-тўнғиллаб, Равшаннинг бошига папоғини кийдирди, эгнига пальтосини ташлади. У шу тобда беҳуд-беҳуш одамдек ҳеч нимани ўйламас эди. Енида алланечук бетоқат термилиб турган дастёр йигитга қўйнидан бир даста пул чиқариб узатди. Кейин дастёр йигит яна қуюндек ғойиб бўлар-бўлмас, ичкаридан янгроқ мўзика эшитила бошлади...

Равшан, қайт қилгиси келаётганлигидан пешонасини совуқ тер босиб, бўсағага етган пайтида, эшикбон зарб билан кетига тепди. Равшан мункиб кетди, лекин... йиқилмади.

Эшик тарақлаб ёпилди.

Жимжитлик. Кўча бўм-бўш. Кўча ўртасидаги шамсимон чироқлар бетиним липиллаб, хирагина нур таратмоқда.

* * *

Шамсимон чироқлар тинимсиз липиллаб, хирагина нур таратмоқда эди. Ҳамон бетўхтов ёғаётган қор эса бу нимтатир ойдинликни янаям бўрттириб кўрсатарди.

Равшан ғарч-ғурч қор босиб, хаёлчан бораркан, дабдурустан бардан чиқиб кетгани ўзига алам қилаётгандек, аччиқ кулимсираб, ўйчан бош ирғаб қўйди: ҳарқалай, чидаб ўтираверса бўларди. Ўтиролмади-да!.. Тўғри, тиф янглиғ нимадир чаккасига санчилгандек пешонаси тиришиб кетганиям рост; кейин, қадаҳидаги мусалласни унинг юзига сепаб юбормоқчи бўлгани ҳам рост. Аммо... Гулсина сўзамол экан: сиз менинг гапимга лаққа ишонманг-да, оғабой, деб қиқирлаб кулди. Қаранг, юзларингиз оқариб, қошларингиз чимирилиб кетди. Ахир, айтган гапларимнинг ярми ҳазил, ярми... ҳавас-ку! Қай бири ҳазилу қай бири ҳаваслигини ўзингиз билиб олаверинг, деди. Лекин ўйин-кулгига ўчлигимни яширмайман. Ҳар қанча ўйин-кулгига ўч бўлганим билан, барибир манави қақажонлардек кунда-шундаликка вақтим йўқ менинг. Эртдан-кечгача ўқиш билан бандман. Қишқи сессияни ҳамхона қизлардан икки кун илгари топшириб, олдинроқ қутулиб олдим. Келаси йил техникумнинг қизил дипломи билан институтга имтиҳонсиз кирмоқчиман. Ничиқ, режаларим маъқулми сизга, оғабой?.. Эса туринг, мен Голубчикнинг ана шу қўшиғини дим яхши кўраман, танса тушамиз!

Албатта Равшан, одатдагидек, рақсбозликка кўнмади. Гулсина зипиллаб рақс тушгани кетганидан сўнг, Равшан негадир баттар бетоқатланди: унинг момоси айтган армонли гап — опиканг тўккан обрўйимизни сен кўтариб беришинг керак, отанг бечора кўча-қўйда бош кўтариб юрорлмайдиган бўлиб қолди, дегани қулоқлари остида такрор эшитилаётгандек туюлиб, ўздан... ўзининг ҳариш ўйю хаёлларга борганидан беадад ҳижолат чека бошлади; боз устига, аллатовур тушунуксиз бир беқарорлик ҳам тобора исканжага олмақда эди... Ахийри, дастёр йигитни имлаб чақариб, хизмат ҳақини тўлади. Кейин, ҳардәмхаёллик билан ўрнидан кўзғалиб, гавжум саҳна томон нигоҳ ташларкан, Гулсинанинг завқ-шавққа тўлиб, рақс тушаётганини кўрди. Ва, бирдан валломадлиги тутиб, шартта қўйнидан битта йигирма бешталикни чиқарди-да, унинг мўъжазгина ҳамёнига солиб қўйди... Сўнг, бир қадар енгил тортгандек бўлиб, секин бардан чиққан эди.

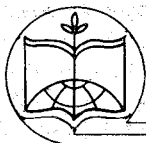
Мана, ғарч-ғурч қор босиб, бот-бот узук-юлуқ ғудранган кўйи, кўча ўртасига қўйилган мрамор гултуваклар оралаб кетиб бораёпти.

Ҳамон майда-майда, муздай қор ёғмоқда эди. Қор учқунлари чироқларнинг хира ёруғида игнадай ялтираб кўринади.

Равшан жунжикиб, ёқасини кўтараркан, Гулсинанинг ярашиқли-ёқимли қарашмаларини кўз ўнгида аниқ-тиниқ гавдалантириб, ҳазил-ҳузил гап-сўзларини ўйламоқда эди, беҳос таҳликага тушиб, адашиб қолмасмикинман, деб кўнглидан кечирди: йўғ-э, бу кўча катта йўлга бориб туташади-ку!..

Равшан ногоҳ ўша — эрта оқшом маҳали оппоқ қуюн орасида елиб бо-раётгандек бўлиб кўзига кўриниб кетган қопқора отни негадир эсларкан, беихтиёр раҳматли мулла бобоси ёдига тушди. Ва, хаёлида ёлқинланган манзарадан мутаассирланиб; ҳазин энтиқди. Ушанда айни саратоннинг туш пайти эди. Ювош саманни анҳорда чўмилтириб қайтаётганларида, бобоси ривоятнамо бир воқеани ҳангома қилган эди: Бурхон полвон деган одамни эшитгансан-а?.. Сендай ўспирин чоғимда Бурхон полвонни мен ўз кўзим билан кўрганман. Филдай одам эди раҳматли. Унинг учқур бир қорабайир оти бўларди. Жонивор кўпқарига кирса, улоқни бегона қилмасди. Кўп ақлли эди жонивор... Бурхон полвон бир қаҳратон қиш кечаси олтинтепалик ошнасининг зиёфатидан чиқиб, қорабайирга минибди. Қишлоқ ошиб, кўрғондан айланиб ўтса, ҳовлиси-га эсон-омон етиб келадиган. Лекин ўша кеча гупиллаб қор ёғаётган экан. Ҳаммаёқ оппоқ. Жонивор отнинг кўзи қарақибди. Бурхон полвон совуқдан қунишиб, пинакка кетган бўлса керак, от кўрғон теварағидан айланаверибди... айланаверибди... айланаверибди... Эрталаб одамлар қарашса, кўрғон этагида Бурхон полвон ҳам, жонивор от ҳам тарашадек қотиб ётганмиш.

...Равшан, хаёлида черковдаги дилгир марсиягўйлик билан қоришган ғаройиб манзаралару бардаги шодон рақсбозликлар ғужғон ўйнаганча, аччиқ изғиринни сезиб-сезмай бораркан, кўнглида алланечук оташин бир ҳисни туйиб, беихтиёр уф тортди. Ва, майда-майда қор учқунларининг хира ёнаётган электр чироқ ёруғида игна янглиғ йилтирашини илж дафъа кўраётгандек, тубсиз осмонга бир назар ҳайратвор тикилиб қаради, сўнг катта йўлда такси ёллаяжagini ўйлаб, чаққон юриб кетди.

Байрон

ДОН ЖУАН

Учинчи кўшиқ

Парча

Инглизчадан **Абдулла ШЕР** таржимаси

* * *
...Оҳ, севги! Не учун барча севишган
Қалбларга атойинг фожией қисмат?
Не учун сарвзор сенгадир маскан,
Тилмочинг нё учун хўрсиниқ фақат?
Ғунчани биз узиб олов кўл билан
Кўкракка қадаркан, у сўлгай албат, —
Жазманлар шу тарзда этажак ҳалок
Кўксига эгилган аёлни бебок.

* * *
Аёлга азиздир илк севги, бироқ
Кейинги муҳаббат саналмас камёб,
Бир одат тусига кирар у шундоқ,
Гўёки ечилур кийилган кўлқоп,
Буни тажрибада қийинмас кўрмоқ:
Даставвал илк хуштор унга завқиб,
Сўнг ортиб бораркан жазманлар сони,
Барини завқиб ҳисоблар хоним.

* * *
Билмайман, айбдор аёлми, эркак? —
Аммо рўй беради шу ҳол ҳар қачон
Гоҳ бутни, зерикиб, қилмаса эрмак.
Чун жазман тотини бир билган жувон
Такроран кўмсайди бу тотни бешак, —
Унутмай юрса ҳам илк ёрин ҳамон:
Гар аёл бир олса ёт эркак исин;
Сўнг ҳидлар албатта у иккинчисин.

* * *
Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу.
Ўлдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу:

Русчадан **Сулаймон РАҲМОН** таржимаси

* * *
...Ҳайҳот, эй муҳаббат, бу қандай қонун,
Ки доим ошиқлар қисмати қоҳир?
Дафн сарвларининг соқчиси нечун
Фароғат меҳробин қуршаммиш, ахир?
Гўзал чечаклар-чи, маҳкум не учун,
Мунглуғ ошиқларнинг кўнглини асир
Айлаб, япроқларин тўкиб, сўлгали,
Севганин кўлида ҳалок бўлгали?

* * *
Ёрнинг илк висоли шириндир албат.
Сўнг қадрин йўқотар ҳар қандай висол,
Сўнг талаб қилмас у сиздан маҳорат,
Ҳар кун кийилгүвчи пойафзал мисол.
Бир бора бетакрор севамиш фақат,
Бир бор ҳаётимиз эврилур хушҳол,
Сўнгра маъшуқамиз кўпаяр, хуллас,
Бу дилкаш леда ҳам халақит бермас.

* * *
Билмадим, эркакми, аёлми айбдор
Ва лекин шундай ҳол рўй берад яккаш:
Гар аёл риёкор бўлмоққа бирор
Сабаб тополмаса — толади ўйнаш.
Тўғри, аввалига топар бир хуштор,
Сўнг қилар ўзгаю ўзга бирла айш.
Аёл битта билан қилдими роҳат,
Бас, энди биттага қилмас қаноат.

* * *
Афсуслар бўлсинким, бузилиб беҳад,
Фосиқлик йўлига кирмишдир инсон:
Никоҳу муҳаббат келишиб, хушбахт,
Тўғма бир истак-ла яшабди қачон?

Винодан қилинган сиркадек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, —
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору ошхона ҳиди қоладир.

* * *

Лоқайдлик туғилар аслида шундай:
Аёлни севсак биз никоҳгача то
Кўкларга кўтариб, ой билан кундай,
Никоҳдан сўнг эса, бир кун ғолибо
Англаймиз ҳаммаси ундаймас, бундай,
Кечиккан ҳақиқат фойдасиз аммо:
Ҳар аёл жазманни нақ аланга дер:
Ҳиссизга чиқади эҳтиросли эр!

* * *

Ҳадеб эркалашни эп кўрмас эрлар,
Баъзан жонга тегар, чарчайди баъзан:
Ахир, қандай қилиб инсон завқ олар
Ҳар куни ўзгармас битта нарсадан!
Аксига «аҳд ипи узилмас», дерлар
То бева қолгунча бири дафъатан,
Сўнг гулдек кунларин тобутга солиб,
У қора кияди бир сўлиш олиб.

* * *

Ростини айтганда, бордир никоҳда
Ишқни маҳв этувчи нимадир бешак:
Сурур бор, қувонч бор — йигит нигоҳда,
Сипою бефарқдир — уйланган эркак:
Хўрсиниқ бўлмагай қонуний оҳда,
Қонуний ўпичда тот бўлмас андак:
Петрарка олганда Лаурани гар,
Уйланг, ёзармиди шундай сонетлар?

* * *

Ҳар бир фожианинг сўнгги — ҳалокат,
Комедия эса тугар тўй билан:
Сўнг сукут сақламоқ ҳаммага одат,
Шоирлар кўрқади кўққис хатодан
У дунё тасвирин чизганда албат, —
Адашса қочолмас мудҳиш жазодан:
Шу сабаб кашишга ўқитиб ҳадис,
Сўз айтмас Улиму Хонимдан ҳаргиз.

Бас, сирка ювади гуноҳни фақат,
Лекин қай девона, — ҳушёру нодон, —
Илҳом ила қуриб суҳбати нодир,
Бундай ичимликни ичмоққа қодир?!

* * *

Кўнгил қолиши ҳам рўй бермас ноҳос,
Бунда ҳам бир қонун мавжудга ўхшар:
Жазман кўзин олиб аввал эҳтирос,
Никоҳ кишанида сўнгра муқаррар.
Кўзи очилару англар у беҳос —
Бари ноҳўядир, бари бесамар!
Эҳтиросли жазман — салкам Аполлон,
Эҳтиросли эр-чи — эзма, қизиққон!

* * *

Меҳрибон бўлмоқдан эрлар ор қилар,
Ҳатто, қолаверса, толарлар албат:
О, қандай завқланиб ахир еб бўлар,
Ҳар куни берсалар фақат бир овқат!
Баъдаз, катехизис маҳзун ўқтирар,
Ки бизлар маҳкумиз тортмоққа абад,
Бўлиб то ўлгунча аҳил эр-хотин,
Оила бахтию никоҳ роҳатин.

* * *

Оилавий расму муносабатлар
Ҳар қандай завқни ҳам эзгилар, бўғар:
Еш жазман қувончдан гул-гул очилар,
Навқирон эр эса хомуш кўринар.
Эр-хотин бахтини ким ҳам шеър қилар!
Лаура бўлсайди никоҳида гар
Петрарка ҳеч қачон, — худо шоҳидим, —
Утли сонетларин ёзолмас эди!

* * *

Кулгили асарлар тўй билан тугар,
Фожа асарга — ўдимдир якун.
Қисмат номаълумдир асарда магар,
Сабаби кўрқоқлик келади устун —
Шу қадар хатарли туюлар бу қаяр,
Ки шоир кўрқади тушмоқлик учун!
Куйлаб урф-одатни аҳли шеър ҳар дам,
«Улим» ва «Хоним»дан очмас оғиз ҳам.

Инқилобий романтизм шеърятининг йирик намояндаси, инглиз шоири ва драматурги Жорж Гордон Байрон туғилганига икки юз йил тўлди. Байрон ижодида Шарқ тафаккурига хос маънодорлик билан Ғарб фикрига мос конкретлилик уйғунлашиб кетган. Бунинг боиси, ижодкорнинг Шарқ бадий оламига чуқур ҳурмат ва меҳр билан қараганлигига бориб боғланади. У Фирдавсий, Саъдий, Ҳофизларни дунёвий шоирлар қаторида эъзозлаб тилга олади. Улардан таъсирланади. Икки бадий олам бирлигининг ҳосиласи шеърларидан тортиб, «Чайльд Харольднинг зиёратлари», «Корсар», «Каин», «Шилён тутқуни», «Дон Жуан» сингари дostonлари ҳамда «Манфред», «Марино Фальеро», «Вернер ёки мерос» каби драматик асарларининг тасвир йўсини ва ифода йўналишида ўз аксини топган.

«Дон Жуан» дostonи шоир ижодининг чўққиси ҳисобланади. Ушбу дoston устида Байрон узоқ меҳнат қилган, бироқ уни ниҳоясига етказолмаган. Асарнинг ўн олтига қўшиғи битиб, ўн еттинчисининг бошланмаси ёзилган холос. Дostonнинг фикрий ва географик қамрови кенг. «Дон Жуан» дostonи — воқеалар кечган даврдаги Европа ижтимоий ҳаётининг ўзига хос сатирик қомусидир.

Байроннинг бир қатор шеърлари ва поэмалари ўзбек тилига таржима қилинган. Агар олдинги асарлари рус тилидан ўғирилган бўлса, бугун қўлимизда «Дон Жуан»нинг бир вақтнинг ўзиде ҳам инглизчадан, ҳам русчадан қилинган иккита таржимаси мавжуд. Шунинг учун биз, бир эксперимент тарзида ҳар икки таржиманинг учинчи қўшиғидан бир хил парчани журналда эълон этаётимиз. Таржималарнинг даражаси ҳақида ҳўкм чиқариш сиз — журналхонларнинг эътиборингизга ҳавола. Уйлаймизки, бу шакл сиз — журналхонларда фикр уйғотади ва оригинал тилдан ҳамда рус тилидан ағдарилган таржималар борасида мунозаралар кўзғалишига туртки беради.

РЕДАКЦИЯ

* * *
Билганим: куйламиш фақат икки зот
Жаннату дўзахни — никоҳни, яъни,
Булар Данте билан Мильтондир, ҳайхот, —
Узлари никоҳда бахтсиз бўлгани
Барчага маълумдир, сабаби — ҳаёт!
(Шоирлар феълнинг инжиқ экани!)
Аслида уларнинг хотини асти
Беатричею Ҳаво эмасди.

* * *
Баъзилар дер: Данте Беатричеси
Худони куйлашга бир ниқоб холос.
Елғон бу гапларнинг, лекин, барчаси,
Шарҳчилар алжирар, гар сафсатобоз —
Деган ном олишдан кўрқиб қанчаси
Далиллар келтирган эса-да бир оз;
Олимлик шу бўлса, дегайман мен ҳам:
Дантенинг шеърида риёзиёт жам.

* * *
Никоҳ ўқитмади Ҳайди ва Жуан, —
Гуноҳкор улардир, мен эмас бироқ:
Пок ахлоқ китобхон, мабодо мендан
Уларнинг қасдини истасанг оломқ,
Бошингни қотириб ўтирмай шаръан,
Шарта китобимни ёпиб қўй шу чоқ!
Шундай қил сен йўлдан озмай десанг гар:
Ношаръий севгини ўқиш ҳам хатар!

* * *
То ҳануз яшарди улар форигбол
Гуноҳли лаззатни тарк этмай бир пас:
Эвоҳ, ота мулки эканин орол
Ҳайди унутмишди ёрига пайваст:
Ажраш илк қувончдан осонмас алҳол,
Даставвал, айниқса, қиз эди сармаст:
Қизганиб яшарди ҳар онни ҳатто
Қароқчи отаси олис экан то.

* * *
Гарчанд чол турли юрт кемаларини
Тунаб, пул йиғса ҳам айб эмас магар,
Жўн солиқ дерди халқ бунинг барини
Ногоҳ бош министр бўлса у агар;
Мансаби камтарин йўқ эди тини,
Ҳақиқий меҳнатқаш, ҳақиқий камтар:
У чексиз кенгликни кезарди доим
Денгиз қозисидек иш кўриб қоим.

* * *
Муҳтарам қария ушланди бир оз,
Бўрон ҳам бу гал зўр, зўр эди ов ҳам;
Афсус, бой ўлжани бўронда беҳос
Қаър тортди у энди етай деган дам, —
На чора! Умуман олганда-ку, соз:
Ҳар бир қул кишанбанд, кўксида рақам,
Яъни нарх ёзилган кичик тахтача, —
Ўн доллардан тортиб юз долларгача...

* * *
...Жонсиз ўлжаларни эса-ку дарҳол
Жўнатди у Левант бозори томон.
Қолдириб баъзи бир аёлни хушҳол.
Этувчи нарсалар турин бегумон:
Шохию кашталар, болқошиқ, рўмол,
Гитара, сафойил, нақшиндор кумғон...
Хулласки, ўлжанинг энг зўрин яқсар
Қизига атади меҳрибон падар...

* * *
Аммо бор икки зот — икки бағри қон:
Оила ва никоҳ, дўзах ва жаннат
Ҳақида кўп ёзди Данте ҳам Мильтон
Ва лекин ўзлари ўтдилар бебахт:
Улар ўлмагунча кўрмади омон,
Улар ўлмагунча кўрмади шафқат!
Аммо Мома Ҳаво, Беатриче ҳам
Уларнинг ёрига ўхшамас ҳечам.

* * *
Олимлар фикрича, Данте даҳоси
(Олимларга унча ишончим йўқдир!)
Гўзал Беатриче тенгсиз сиймосин
Илоҳ тимсолида қилиш тасаввур.
Риёзий илмлар олий даъвосин
Мавҳум тимсолларда айласа тасвир,
Ҳаққи бор, шоир ўз ғоясин мавҳум
Бир аъмол тарзида этса тараннум.

* * *
Ҳайди билан Жуан яшар никоҳсиз.
Менинг бу гуноҳда гуноҳим йўқ ҳеч.
Боадаб ўқувчим, сен бўлиб воиз,
Ўгит бирла қилсанг кибр аҳлин нотинч, —
У ҳолда сен менинг икки бетамиз
Ҳақдаги бу хавфли достонимдан кеч:
Қон қизиб, уйқудан қолмоғинг нечун,
Сарқаш ишқ тафсилин билмоғинг нечун?

* * *
Улар иштиёқин қувончи беҳад,
Улар лаззатининг чеки йўқ асло,
Висолдан сархушу мاست бўлиб ғоят,
Отасин қаҳрини ўйламас барно.
Орзуга илк бора етишган хушбахт
Навқирон юраклар толмас мутлақо!
Қизининг ўзгариб кетганин ҳатто
Тушда ҳам кўрмасди қароқчи ота!

* * *
Барча кемаларнинг байроқларини
Юлди у, талади. Сўкмайлик беҳос:
Министр бўлсайди, кўрганлар уни,
Солиқ йиғаяпти, дер эди холос.
У денгизнинг чексиз қирғоқларини
Кезди диёнатли олғинчиға хос,
Бор кучин аямай, собиту бардам
Бажарди ўз бурчин бу камтар одам.

* * *
Ушлаб қолди уни сўнгги сафарда
Даҳшатли бўрону баракали ов.
У ўлжа излади дастлаб баҳрда,
Сўнг ўнлаб бошларни олди беаёв.
Кўрфазда, ҳаво тинч чоғи, наҳорда
Қулларни санади саф қилиб бирров,
Хоҳ қора, хоҳи у оқ танли бўлсин,
Бўйнига бўр билан ёзди баҳосин!..

* * *
...Левант бозорига мўлжал — мунаққаш,
Жонсиз молларга ҳам солди у назар,
Олди беш гитара ҳамда беш барқаш,
Тароғу тўғноғич, атри муаттар,
Ҳам Аликантедан бир жуфт қайроқтош,
Саккиз жуфт туфлюю чойнак, ликоплар, —
Меҳрибон ота-да, эмас тошюррак,
Елғиз қиз кўнглини олмоғи керак...

* * *
...Ишларин бир ёқлик қилгач ул сайёд,
Бошқа кемаларни сафарга йўллаб,
Таъмир талаб бўлган ўз кемасин шод
Бурди меҳмондўстлик удумин қўллаб, —
Яйраган қизига томон шу заҳот:
Бироқ уй тарафнинг соҳили бўйлаб
Қоялар, саёзлик кўп бўлганидан
Бандаргоҳ нарёқда эди тамоман.

* * *
Қирғоққа тушди у ушланмай, зеро
Унда на божхона, на карантин бор,
Ҳеч кимса хит қилмас дилини асло
Қайларда бўлганин сўроқлаб бисёр:
Унинг буйруғини келтириб бажо
Матрослар киришди ишга омилкор:
Қўл-қўлга тегмасдан туширдилар тез
Газмолу замбарак, олтинни шу кез.

* * *
Дўнгликка чиқди-ю, кўриб узоқда
Қадрдон уйининг оқ деворин чол
Тўхтади соғинчли, ажиб титроқда, —
Бор ҳижрат аҳлига танишдир бу ҳол!
Олдда не кутишин билмай у чоқда
Турамиз қувончу хавотирда лол:
Ул унут орзулар, йиллар армони
Едларга соладир айрилик онин.

* * *
Сафардан қайтаркан эр ёки падар
Узоқ пайт сайр этиб ерда ё сувда,
Табиий, соғинар, хавотир олар —
Аёл оилада ташвишдир жуда!
(Уларга ҳурматим зўр бўлса ҳам гар
Хушомад қилмайман мен бу мавзуда.)
Уйинқароқ бўлур хотин эр кетгач,
Малайга жазмандир отасиз бекач.

* * *
Ҳамма эр қайтганда олинмас кутиб
Хурматга сазовор. Одиссей монанд:
Ҳамма аёллар ҳам ўзини тутиб,
Шилқим хушторларга беролмағай панд;
Кўпинча қайтган эр турар қон ютиб,
Ўз қабри қошида лолу шикастанд:
Қизлари ота дер унинг чин дўстин,
Ўзининг Аргуси талайди ўзин...

* * *
...Ламбро, ул бизнинг денгиз ҳаками
Мутахассис эди ермас, океанда,
У мўри дудини кўргани дами
Бир қувонч ҳис этди бор қалбу танда,
Бироқ метафизик эмасди — оли,
Бу ҳиснинг номини билмовчи банда:
У қизин йўқотса йиғларда аммо
Фикрин шарҳлолмаган файласуфнамо.

* * *
Кўрди у яшил боғ ўраган оппоқ,
Кўёшда товланган уйи деворин;
Тингларди — олисда чулдирар ирмоқ,
Кучуқлар вовуллар ёзиб хуморин:
Илғарди дарахтлар оралаб қувнок
Одамлар шарпасин, шўх-шан атворин,
Қуроқлар ярақлар, (Шарқ — қуролсевар!)
Ярақлар даврада рангдор либослар.

* * *
...Чол зарур ишини тугатар экан,
Меҳмоннавозликда айлаб саховат,
Чиройи яна ҳам очилиб кетган,
Отадан бир оғиз сўрамай рухсат,
Нозик ишларни ҳам ихтиёр этган...
Қизини соғиниб, бўлди бетоқат.
Ўткир қояларни четлаб, безарар,
Қадрдон кўрфазда ташлади лангар.

* * *
Шу заҳот соҳилга тушди бу лочин:
Карантин, божхона... бирорта одам
Махсус вазияту сабаблар учун
Ундан сўрамади ҳатто изоҳ ҳам.
Матрослар бажариб унинг буйруғин,
Таший бошладилар юкларни шахдам.
Той-той ипақлару қуроли анжом
Тезда туширилиб, топди саранжом.

* * *
Боқиб бир тепадан олисга юнон,
Кўрди тонг нурлари ичра ўз уйин
Ва ғамгин қароқчи қалбига шу он
Қандайдир бир ғашлик инди нотаин.
Бундай дам умрига ачинар инсон:
Эслар севгисию тотган ҳажр майин,
Висол қувонтирар, ҳижрон кўрқитар —
Яъни, бор туйғуси уйғониб кетар!

* * *
Олис сафарлардан уйга қайтган эр
Ё ота дарғазаб бўлади чунон:
Бу ҳолат бўлмасин нечоғли тахир,
Ҳайратга соломас мени ҳеч қачон!
Яхши биласизлар феълимни, ахир,
Хушомад кўрибди мендан қай жонон?!
Хотин ёлғиз қолса — нияти ошкор,
Қиз ёлғиз қолса гар — малайга хуштор.

* * *
Шонли Одиссейдек ҳамма эрлар ҳам
Топмас Пенелопа оғушида бахт
Ва барча хотин ҳам эрига хуррам,
Жазманига боқмас лоқайду бешаҳд:
Гоҳ эшик олдида қотиб мисли шам,
Қолар ўт ичида саргашта бадбахт:
Дўсти — хотинга эр, болага — падар,
Фақат ўз Аргуси чолворин йиртар!..

* * *
...Лекин ўз ишига устаси фаранг,
Қароқчилар пири, устасон Ламбро,
Юрак ўйноғидан бўлса-да гаранг,
Уйини кўрган дам шод бўлди аммо.
Аслида бўлса-да қўполу тажанг,
Қизига меҳрибон эди у, зеро,
«Севмоқ» деган сўзнинг маъносин бу чол
Изоҳлаб беролмас файласуф мисол.

* * *
Кўрди кўм-кўк боғин, уйи ялтирар
Кўёш нурларига чулғаниб кўркам,
Серсоя ва салқин турфа дарахтлар
Яшнаб турар эди шунчаки хуррам:
Чипор капалаклар янглиғ ярақлар
Ял-ял либослару аслаҳалар ҳам:
Эшитди: жилғалар қувноқ шовуллар,
Япроқлар шивирлар, итлар вовуллар.

* * *
Яқинроқ келди-ю, лол қолди ногоҳ,
Кўриб бир бекорчи, шан йигинни у,
Қария қулогин тирнаган, э воҳ,
Ёқимсиз бу товуш, ахир, ғижжак-ку!
Қотганча турарди билолмай сайёҳ,
Бу концерт сабабин — бунча куй, чолғу!
Ноғора, най янграр, баридан, бирок,
Шарққа хос бўлмаган қаҳқаҳа янгроқ!

* * *
Бу ҳолнинг нелигин билмоққа шошиб,
Одимин тезлатиб тушди тепадан.
У кўрди буталар деворин ошиб
Умрида кўрмаган ҳолни дафъатан:
Ям-яшил чимзорда завқ-шавқчи тошиб,
Қуллари дарвишдек жазави билан
Пиррийлар ҳарб рақсин ижро қиларди,
Қари-ёш Левантда уни биларди...

* * *
...Инсон ким? Бир жонзот — шўрлик бетаққос:
Тушгача бахтли-ю, тушдан сўнг бебахт.
Биргина олтин кун бахш этар холос
Бу темир асрда бахтлиларга Вақт
Ва лаззат куйлар-у Сиренага хос,
Макр ила сўнг, қилар ёшларни карахт:
Шавққа ёт Ламбро турар тунду лол
Лахча чўғ устида ҳўл наमत мисол!..

* * *
...У ҳали тарқалган миш-мишни билмас
Ламбро ўлди деб, (юнонлар хўпам
Миш-мишга ишқибоз — бундайлар ўлмас!)
Билмасди уйда кўпганин мотам,
Сўнг қуриб кўзёшлар, ғам бўлиб абас,
Ҳайдининг юзлари қизариб, хуррам,
Табассум қучганин тагин кўзини
Рўзгорнинг бекаси сезиб ўзини.

* * *
Шу сабаб ғижжағу қўшиқ, рақсу май,
Гўшт, гуруч барчага этилмиш эҳсон:
Гўёки байрамдек — сархуш ҳар малай
Узини лаззатга лойиқ дер шодон
Ва лекин ул Ҳайди сарфининг, ҳай-ҳай,
Ярмин ҳам отаси қилмаган ҳамон.
Не тонг, улғурарди Ҳайди барига
Жазмани ёнидан кетмай нарига.

* * *
Эҳтимол, ўйларсиз, мана, деб, ҳозир
Ножўя базмдан қутуруру чол,
Оловли ғазабин сочади бир-бир,
Ҳаммадан аямай ўч олиб қаттол:
Қамчию зиндондан қалтирғаб дир-дир,
Узига келар, деб, шўх қуллар дарҳол, —
Қароқчи учун хос барча penshants¹
Шоҳона карам-ла амал топгай тез?

* * *
Сиз хато қилдингиз: бу чолдек хуштаъб,
Одобли қароқчи йўқ эди ҳисоб:
Жентельмен эди у, босиқ эди зап
Бамисли совуққон руҳоний арбоб:

¹ Майллар (французча.)

* * *
Аммо диққатини тортди шу заҳот
Шундоқ чакалақдан келган садолар:
Ўйноқи қўшиқлар, ўйноқи баёт,
Қандайдир хушчақчақ кулги-нидолар.
Ақли ҳеч вақога етмасдан, ҳайҳот,
Таажжуб ичида у кулоқ солар,
Гитара, барабан садоси келар —
Ҳам янграр Шарққа ёт ўйин-кулгилар.

* * *
У тушиб сўқмоқдан то ғовга қадар,
Буталар ичидан мўралаб, ҳайрон,
Ўйин-кулги қилиб, шод юрган куллар
Рангин либосини кўрди ногоҳон.
Гоҳ чир-чир айланиб, ҳайли сайллар,
Жазави ичида урарди жавлон,
Худди дарвишлардай сарқаш ва бежо,
Қилиб левантликлар рақсини ижро...

* * *
...Эй худо! Нақадар майдадир одам!
Бандаи ожизни не бало кутар!
Омади чопганлар бир умр беғам,
Олтин тангаларга кўмилиб ўтар!
Гуноҳга айланиб роҳатлари ҳам
Бурғудек, йўқликка бир кун жалб этар:
Чол ўтга ёпилган кўрпа бўлдию
Базми жамшид ўтин ўчирди, ёху!..

* * *
...Беҳабар эди чол, етиб шум хабар,
Уч ҳафта бу уйда тутилди мотам,
Ки уни ўлди деб қора кийдилар.
(Алдоқчилар кўндир, алдар ҳамма ҳам,
Айниқса, юнонлар бекорга алдар.)
Сўнг юзлар ёришди, адо бўлди ғам,
Кўзёшин унутиб, Ҳайди ҳам хушқол,
Ишларни юритди хўжайин мисол.

* * *
Бу ўйин-кулгию масту аластлик,
Тўкин-сочин гуруч, гўшту майи ноб,
Қаролларни сарқаш айлаган мастлик
(Ки бунга ўлса ҳам ул қари жаноб,
Йўл қўйиб бермасди), ишратпарастлик
Эрқагу аёлни айламиш хароб, —
Барига сабаб шу: зеро, қиз аввал
Эҳтиросга берди фурсатин тугал.

* * *
Сизнинг наздингизда, ўқувчим, алҳол,
Бу ҳолни кўриб чол туюқиб кетса?
Ҳаққи бор олса бу базми малол?
Тўғри, сиз кутасиз, чол қамчи тутса
Ё ушлаб қамаса барини дарҳол,
Қаттиқ жазоласа, намойиш этса
Бутун penshants¹ини, қароқчиёна,
Тутса оилада ўзни шоҳона?

* * *
Аммо янглишдингиз: қароқчи Ламбро
Ҳеч қачон жанжалга ўч бўлган эмас —
Узин жентельмендай тутуди сипо,
Дипломатдай вазмин бўла олур, бас.

¹ Майлу, ихтиёр (французча.)

Ҳеч ким қилолмасди унингдек бошлаб
Елғонга фрак ё кўйлагин ниқоб:
Бўларди киборлар аро серъъзоз
Қароқдан кечсайди, бешак, бу шоввоз.

* * *

Даврага яқинлаб, улардан бирин
Елкасига кўйиб қўлин дўстона,
У доим даҳшатли ғазаб яширин
Заҳарли илжайиш билан, сўзона,
Сўради бу ғайрам, бу базм сирин;
Жим ортга қарамай, ҳатто, мастона,
Ҳеч нарса сезмасдан тўлдирди шу он
Яна бир қадаҳни шошилламай юнон...

* * *

...Малайлар мастликда билмади илк бор
Унинг ким эканин, Ламбро бир зум
Кўзида ялт этган ўтти устакор,
Мулоим сўзлару ширин табассум
Билан алмаштириб сўради айёр,
Кимлигин бу — асли ва насли мавҳум,
Барчани тўйдириб, ичириб кушод,
Ҳайдининг бошини айлантирган зот.

* * *

«Билмайман, — деди маст, — ким у, қайдан у? —
Мен учун буларнинг қизиғи ҳам йўқ:
Мана бу ғоз семиз, бор билганим шу, —
Мана бу май эса ўткир, худди чўғ!
Билишни истасанг жуда борди-ю,
Нариги кўшнимдан бўлар кўнглинг тўқ:
Баридан хабардор, барини билар,
Гап бериб, завқ билан ўзини тинглар.»

* * *

Мен боя айтгандек, Ламбро, хуллас,
Босиқлик кўрсатди бунда чинакам.
Ўзини тутишда унга тенг келмас
Халқаро намуна — французлар ҳам;
Ғазаби юракда қотганча, бесас,
Тилини тийиб у тингларди мулзам
Тузини еб туриб, қай тарзда мечкай
Қизини ҳақорат қилишин тинмай...

* * *

...Ламбро ювошфеъл эмасди, аммо
Ўзини тутарди у керакли он:
Диққатин жам қилиб, жим пойлар, гўё —
Кулча бўлиб ётган чўнг бўғма илон:
У огоҳ этмасдан қон тўқар, зеро
Қондан сўнг сўз айтар фақат совуққон.
Агар у битта зарб урсам, албат
Иккинчи зарб учун қолмасди ҳожат.

* * *

У суриштиришни бас қилиб кетди,
Топталган уйига айланма йўлдан,
Кўрганлар танимай уйига етди,
Ҳаммаси чиқармиш чамаси дилдан:
Балки у Ҳайдини қалбан афв этди
Ҳолига ачинаиб, — аниқ билмайман,
Ҳаётга қайтаркан ҳар мурда аммо
Бунақа азадан шод бўлмас асло...

* * *

...Ўзининг уйига ётдек кирди у,
Нақадар оғирдир бу лаҳза, бу ҳис,

Таваккал қилмоқдан кўркмас у, аммо
Афсус, ҳавф-хатарга қўйгандир ҳавас:
Агар киборларга кўшилса, албат
Топарди эл аро обрў ва ҳурмат.

* * *

Чол аҳли зиёфат олдига келиб,
Учраган бир кифтин лутф ила тўлғаб:
«Қайга келиб қолдим, — деди эгилиб, —
Кимники бу базм, бу хешу ақраб?»
Аммо қургур юнон бити тўкилиб,
Жўнгина бир сўзни ололмай илғаб,
Илжайиб, бош ирғаб, хушнуд, серфарах,
Тўлдирди бошлади янгитдан қадаҳ...

* * *

...Ҳеч ким танимагаҳ уни дафъатан,
Бирдан қути ўчди — оқарди юзи, —
Жаҳли ёмон эди Ламбронинг зотан, —
Чақчайиб, даҳшатли ўт сочди кўзи:
Деди: «Бу меросхўр қаердан экан,
Қайси табақадан, зоти ким ўзи,
Неча ёшда, ўзин ботир тўйдими,
Ҳайдини ҳам хоним қилиб қўйдими?»

* * *

«Билмайман, — деди у хомсемиз майхўр, —
Менга нима — ким у, оти ким, қайдан?
Мана бу жиққа мой — семиз ғозни кўр,
Кўпдан бери бундай тўймовдим майдан!
Яхшиси, кўшнимдан сўраб кўр, у зўр:
Ғийбатга ўч, жағи чарчамас — пайдан,
Оғзи тинмас, топса бекорчи қулоқ,
Гап қайнаб чиқади мисоли булоқ!»

* * *

Шайтонга ҳай берди Ламбромиз, қаранг,
Ким дер вазминликда фаранг бетаққос?
Вазминлиқни ундан ўргансин фаранг.
Балли дедим мен ҳам сабрига паққос:
Тишин ғичирлатиб, асаби таранг,
Ўз майини ичиб қутурган ифлос,
Тузин еб, тузлигин сўккан очофат,
Мастлар таҳқирига қилди у тоқат...

* * *

...Аслида-ку ўзи жуда қизиққон,
Лекин жиддий бўлса агар қароқчим,
Моҳир эди худди пусган ўқилон
Янглиғ ўлжасига этгани хужум.
Ножўя ҳаракат қилмади бирон,
Сабру тоқат билан тинглади у жим:
Агар у бир бора зарба берса, бас,
Иккинчи зарбанинг ҳожати қолмас!

* * *

Сўровни бас қилиб, ҳазин, ғамсаро,
У хуфя сўқмоқдан ўтди уй томон:
Бу шоду хуррамлик, бу ғовур аро
Уни эсламасди ҳатто бирор жон.
Ким билсин, Ҳайдига, ғам ичра қаро
Қалбида муҳаббат бормиди ҳамон?
Тирилган мурданинг кўнглига эса
Сигмас эди бундай хушчақчақ аза...

* * *

...Ёт бўлган уйига босди у оёқ,
Чидаб бўлмас ғусса, чидаб бўлмас ғам!

Қалб учун йўқ эрур бунча чўнг қайғу,
Улим ҳам бунчалик қийинмас ҳаргиз:
Қадрдон ва қайноқ ўчоғи ёху,
Ўз қабр тошига айланмиш, ҳиссиз,
Совиб-соврилишди кул бўлган умид,
Бу ҳолни тушунмас фақат бўз йигит.

* * *

Ўзининг уйига у ётдек кирди,
Меҳрибон юраксиз уй, ахир, уймас!
Бир зум келгиндидек эшиқда турди,
Унга хуш келибсиз демади ҳеч қас:
Узоқ вақт шу ерда у давр сурди,
Шунда бахт куёши уни этди маст,
Шунда гулдек ўсди қизи бекайғу,
Шунда унутарди ёвуз хулқин у.

* * *

Унинг феъли қизиқ: бир оз ёввойи
Ва лекин мулойим муомаласи,
Қамтарин ва лекин эмас анойи,
Йўқ эди лаззату айша ҳаваси,
Эпчил-у чидамли, гоҳо фидойи,
Гоҳ сабр бобида танҳо, хулласи,
Қулларнинг юртида кул эмас асло,
У қулдор бўлмоқни кўрарди авло.

* * *

Ҳукмрон бўлмоққа, зарга иштиёқ
Одатга айланган қаҳри қаттиқлик
Ва йиллаб қалбини қаритган титроқ,
Топталган эзгу ҳис, шафқат, интиқлик,
Қаҳрли денгизда ҳар сафар боқмоқ
Қаҳрли одамлар юзларига тик, —
Ҳаммаси учун у тинмай ўч олар:
У билан дўстлик — зўр, танишмоқ — ҳатар!

* * *

Ва лекин қадимий Юноннинг руҳи
Сақланиб қолмишди андак бўлса ҳам:
Рухида жам эди аждод шукуҳи,
Ул Олтин тери ҳам, Колхида ҳам жам;
Оромга ёт эди унинг йўриги,
Э воҳ! Эркисиз юртда не қилсин бу дам:
Кезарди денгизда қўрқувлар солиб,
Юртининг аламин барчадан олиб...

* * *

...Қария Ламбро кирди билдирмай
Яширин йўлакдан залга ниҳоят:
Ўлтирар курсида нақ маликадай
Ҳайди ёри билан, улуғвор ғоят:
Ясанган ёш қуллар ҳар хизматга шай,
Филсуяк столда турфа ноз-неъмат:
Бебаҳо идишлар ёнарди нақ ўт —
Садафу кумушу олтину ёкут.

* * *

Столда бор эди нақ юз хил таом:
Хандон писта кўшиб қоврилган кўзи,
Заъфарий шўрваю ширин гўшт, қиём,
Ҳаттоки ўйнарди сибарий кўзи,
Энг камёб балиқдан тотгач, бўлиб ром:
На лазиз биргина шиннининг ўзи,
Лаззатда тенги йўқ — худди беҳишвор
Кесилмай сиқилган норанж билан нор...

Аламли бу дамни бошдан кечирмоқ
Улимдан оғирдир, ўлимдан — алам!
Оҳ, энди бу уйдан қабр иссиқроқ,
Ўчмиш — истаклар ҳам, хотиротлар ҳам,
Қайда у умидлар, завқлар, ҳиссиёт;
Кул қолмиш, кул қолмиш улардан наҳот?!

* * *

Кирди ўз уйига уйсиз ва ҳазин
(Кўнгилсиз уй қачон уй бўлмиш, ҳайҳот!)
Худди гўр лабида тургандай маҳзун,
Умрин шод дамларин қилди бир-бир ёд:
Бунда бахт куёши чарақлаб фузун,
Бунда маъсум, гўзал қизининг шаддод
Кўзлари хушчақчақ йилтирар эди,
Қароқчи меҳрини ийдирар эди.

* * *

Тўпори бўлса-да унда хулқ-атвор,
Дилкашу хуш эди муомаласи,
Ҳатто тажангликда сақларди меъёр:
Қилиғу овқату қийим — ҳаммаси —
Жасорат рамзидир гар бўлса чаркор.
Биларки, бардошдир йўқлик дараси, —
Қуллар ўлкасида бўлмайн деб кул,
Ўзи ўзгаларни кул этди нуқул.

* * *

Ҳокимликка ҳавас, ўлжага ихлос,
Қаттол урушлару таҳликаю қон,
Қасби билан боғлиқ чаққонлик, бехос
Даҳшатли ҳамлалар, даҳшатли тўфон,
Унда пайдо қилган хулқу эҳтирос —
Дилозор зотларга — ваҳми беомон!
Танишсанг, яхши дўст: балки, о, дайр,
Бу дўстлик охири бўлмас бахайр!

* * *

Унда Элладанинг мағрур руҳи бор:
Бекиёс Колхида мардлари ила
Олтин тери деб у сузишга тайёр,
Жасур у, кўркмас у, қудратга тўла.
У терсдир, шу боис чидалмас зинҳор
Топталган, пажмурда, ғуссадан пўла
Ватан иснодига. Аритар ғамин
Одамлардан олиб иснод аламин...

* * *

...Эшиқдан кирдию тўхтаб қолди чол,
Ичкари ўтмоққа қилмади жазм:
Каттакон елпиғич остида хушқол
Бир жуфт бахтиёр ёш айларди базм.
Идишларда кумуш, инжун хол-хол,
Дурри забаржаддан ишланган расм.
Забдир хонтахтага ўймакор гуллар,
Устига заркоса кўймишдир қуллар.

* * *

Дастурхон шу қадар тўқин ва обод,
Таомлар шу қадар турфа, хилма-хил,
(Ҳаттоки энг нозик тараллабеод
Зотлар ҳам бу ҳашам олдида бир пул!)
Ки олма шўрваю ҳам нону новвот,
Хушбўю лаззатли шарбатлар гул-гул,
Хоҳ чўчка гўшти е, хоҳи қўзичок,
Сершира анору узулмарга боқ!..

* * *
...Деворда сўзана ёнар нақ ёқут,
Дамашқий ипакдан тўқилган, рангдор,
Гуллари безамиш — гирдининг баркут
Ҳошияси бамисли сеҳрли гулзор:
Шифт сари нақш аро гўё мовий дуд, —
Интилиш пештоқдан буралиб зангор
Донишманд форслардан ёдгор фикрлар,
Байтлару ҳикматлар, шеърый зикрлар.

* * *
Шарқ учун одатдир бундай битиклар,
Уларнинг хизмати ўзгача, қоим:
Базм аро меҳмонга гоҳ-гоҳ эслатар
Бамисли Мемфисий бошчаноқдек жим,
Ё худди даҳшатдан титраб Балтасар
Ўқиган ёвуздек қисмати доим
Ва лекин донолик бермагай фойда
Энг буюк донишманд Лаззат бор жойда...

* * *
...Ҳайди ва Жуаннинг пойида ётар
Ҳаворағ полукли тўқ қизил гилам:
Хона уч деворин эгаллаб ёнар
Уларнинг девони янги, тенги кам:
Чўғмонанд духоба болишлар магар
Безагай девонмас, ҳатто тахтни ҳам:
Улар марказида найзага келган
Кўёшнинг гардиши тикилмиш зардан.

* * *
Чиннию мәрмару кумуш, биллур боз
Кўзларни олгудек унда чарақлар;
Эроний гиламу ҳиндий пойандоз
Нақ юрак қонидек фаршда ярақлар:
Ғаззолу масҳара, мушук, сеҳрбоз, —
Турфа хил жонзотлар еганин оқлар:
Кўрсатар бир-бирин гуриб томошо
Бозор ё саройга келгандек гўё...

* * *
...Ҳайдининг эгини тасвирлай аввал:
Киймишди кўшнимча, бири — сарғиш-оқ,
Тўлқиндек қабариқ кўкракни сағал
Беркитган кўйлагин турар сиқиброк;
Ўзгаси — тўқисроқ, шафақдек зарҳал,
Тугмалар ўрнида залварли балдоқ,
Кўйруқда буралар қўштак дуддек, —
Тўлин ой гирдида сўзган булутдек.

* * *
Момикдек қўлларда ёнар сержило
Эллию илгичсиз қўш билагузук:
Тилласи шу қадар эдики аъло,
Майин ҳимарилар қўлда нақ попук,
Иккала билакка ёпишмиш гўё
Ажрашдан кўрққандек — уларда гудук:
Зотан ҳеч кўрмамиш бунақа оқпар
Терини минг йиллик билагузуқлар.

* * *
Ота мерос ернинг бекасига хос
Тақмишди оёққа шундай қўш халхол,
Қўлида ўн икки узук — беқиёс;
Зулфида юлдузлар товланади — ол:
Кўкракка қадамиш сирғалган мумтоз
Чодрани зўр садаф тўғноғич ҳавол:
Шоҳиси туркона тўқсарик чолвор
Нозик тўпиқларни кучмиш бахтиёр.

* * *
...Деворни безамиш рангин матолар:
Баҳмал сўзанага ипак-ла заррин
Тикилган нақш-гуллар нигоҳни олар
Ҳамда ҳошиялар ўрнида рангин,
Сербар мовий рангда ёниб мисли зар,
Бежирим кашталар товланар нақшин —
Форсигўй шоирлар тўқиган бандлар,
Ҳикматли байтлару пурмаъно пандлар.

* * *
Деворга битилган бу панду ҳикмат,
Босар-тусаримиз билмасдан қолмак,
Эслатур дунёда «Балои қисмат»,
«Овораи жаҳон» борлигин бешак,
Йўллаб Валтасарга оловли бир хат,
Пайғамбар ўлимдан бергандай дарак,
Бош чаноқ — Мемфисга-тимсоли рихлат:
Доно сўзи азиз, аммо кайф-сафо
Ақлу заковатдан зўрдир доимо!..

* * *
...Нақшин шоҳи диван устида шодмон
Ҳайди билан Жуан олар эди тин,
Улуғвор тахт узра шаҳзодаларсимон:
Бу диван хонанинг учдан бир қисмин
Олиб турар эди: кип-қизил уммон
Янглиғ яшнар эди матолар вазмин.
Сап-сарик ипакдан тикилган кўёш
Тилларанг нур сочар уларга ювош.

* * *
Эрон гиламида олачалпоқ гул,
Ҳинди бўйраси ҳам ёркину кўркам,
Чиннию мәрмарга хос ҳусни комил
Хонани айламиш тагин серҳашам:
Хунарин зўрларга қилгали мақбул,
Оҳу, мушук, митти, масҳарабоз ҳам
Ёғлиқ бир луқманин пайида бўлиб,
Найранг кўрсатарлар ўлиб-тирилиб!..

* * *
...Бас, сўзни Ҳайдига бурайин, алҳол,
Ҳам зангор, ҳам заъфар — киймиш қўш желак:
Мавжланиб турарди, долғалар мисол,
Ёш кўксин яшириб, эгнида кўйлак:
Бошида ҳам шаффоф, ҳам рангин рўмол,
Ўлтирар булутлар ичра нақ ойдак,
Пуштиранг-тилларанг либосини зап
Инжулар шодаси турарди безаб.

* * *
Мәрмар билакларда ёниб кўз олар
Сербару ҳам бандсиз билагузуқлар.
Ки улар ипакдай ёпишиб турар,
Тиқмачоқ қўлларга майин, безарар,
Гўё ажралгиси келмасдан улар
Таранг билакларни меҳр ила сиқар:
Бу нафис баданда бу тоза металл
Ҳам қиммат туюлар, ҳам яна гўзал.

* * *
Ҳайди ҳам хонзода тантиқ қизлардек
Ҳатто оёғига қаватма-қават
Халхол тақиб олган: сочиди лак-лак
Юлдузлар; кўйлаги бурмасин қиммат
Инжулардан қадаб қилинган бандак
Тутиб турар эди белида фақат:
Қирмизи чолворнинг атласи — фусун,
Қўшмиш оёқлари ҳуснига ҳусн.

* * *
Товонга бош урган кўнғир соч худди —
Тонг чоғи Альпдаги тоғ шалоласи;
Унда минг товланар шафак баркути;
Эйилса бир бора сонсиз толаси;
Дейсан: ипак тўрда банди вужуди
Буралган асир мавж — қомат воласи:
Гар шамол қаноти тегсами бир бор,
Ҳар тола тўлғанур юз бор исёнкор.

* * *
Ҳайдининг гирдида қулф урар ҳаёт,
Ҳайдининг кўзидан нурларан ҳаво,
Бу кўзлар бир майин чорляов умрбод
Кўкдаги энг гўзал юлдузга гўё,
У пок Психея каби — паризод —
Гуноҳкор ер учун тегами бир бор,
Бир кўрса гар демас такрор халойиқ:
Фақат маъбудалар саждага лойиқ.

* * *
Киприги гар тундек қора бўлса ҳам,
У сурма кўймишди — одат Шарқ учун:
Ул шахло кўзларнинг гавҳари ўктам,
Шиддаткор сочарди қоп-қора учкун, —
Гўё ўч олгандек сурмадан бу дам:
Киприikka кераксиз бу гард, деб, нечун!
Хина ҳам сурмадек лолу танг эди,
Тирноқлар ўзи зап пуштиранг эди.

* * *
Шартмасди аслида қуюқ бу хина, —
Терининг оқлигин таъкидлаш атай:
Билак — оқ, бўйин — оқ, оқ эди сийна
Пурвиқор қўшалок қорли чўққандай;
Ким уни кўрса гар, кафил камина, —
Рўё деб кўзини, бешак, ишқағай;
Шекспир айтгандек, бу парвоз яккаш:
«Нилуфарни оқлаб, тиллани ҳаллаш».

* * *
Жуанда ёпинчи — қоп-қора, зарбоф
Ва лекин шарфи оқ — елвизак мисол,
Бу ҳарир остида ёнарди шаффоф
Тошлар Сомон йўли сингарди ҳол-ҳол:
Урамиш саллага қадалган ноёб
Зумрадга бир тола сочин форигбол
Ҳайди ўйин қилиб: зумрад устида
Олмослар ёнарди ҳилол тусида.

* * *
Уларнинг кўнглини оларди бу пайт
Раққоса, масҳара, ахта қул, шоир,
Шоирки шуҳратга эмасди лоқайд,
Санарди ўзини суҳандон-соҳир;
Шеърни ҳис қиларди, айтоларди байт,
Кўшиқлар тўқирди баъзида моҳир,
Лек унга бари бир — ҳажвми, мақтов:
Басдир пул тўлашса, қуйлағай дарров.

* * *
Кечаги одатин тарк этди — эзгу
Кечмишни қоралаб, бугунни мақтаб,
Аксилякобинчи бўлди Шарқда у
Лаззатли таомга сотилиб, алдаб!
У эркин қуйларкан бир пайт серғулув, —
Бунақа ҳимматлар ўтарди четлаб,
Султон у пошшони энди у «ҳалол»
Қуйлар Саути ё Крэшоу мисол.

* * *
Тўлқин-тўлқин қора кокиллар бесар —
Гўзал табиатдан гўзал ҳавола —
Тўкилиб турарди, гўё тонгги зар
Нурларга чулғаниб оққан шалола.
Аммо ипак тўрға сиғмаган зулфлар
Гоҳ-гоҳи, қиз юзин сийпаб ибo-ла,
Баҳор шаббодаси урган дам нафас,
Ҳилпираб қўярди озодликдан маст.

* * *
Унда мужассамдир ҳаё ва инсоф,
Гўзал — Психея — маъсума қадар:
Бахтиёр ёшликнинг осмонидай соф,
Яшнаб ўлтирарди мисли нилуфар:
Унинг кўзларида гурлаган олов
Совуқ ҳавони ҳам ҳатто илитар.
Унинг ҳузурда тиз чўксанг, зинҳор
Хорлик саналмагай, топталмагай ор!

* * *
Шарқнинг урф-одатин билиб муҳтарам,
Кипригин бўябди бекордан-бекор:
Мафтунокор кўзларнинг оловин ҳечам
Тўсолмас бу қуюқ мужгонлар зинҳор.
Пушти тирноқларга, ё раб, не алам,
Беҳуда кўйибди хинони дилдор:
Хино кўймаса ҳам азалдан-азал
Унинг тирноқлари нафис ва гўзал!

* * *
Маълумки, Шарқона бу хино бадан
Оқлигин таъкидлаб, курсатур нафис,
Аммо у Ҳайдига, такрор айтаман,
Даркор эмас эди асло, шубҳасиз:
Шусиз ҳам сийнаси, бўйини сиймган,
Қор каби оқ эрур тамоман бу қиз.
Шекспир демишки: «Мен нилуфарни
Ва яна... ожизман бўяшдан зарни!»

* * *
Эгнида оқ ятак, Жуан ҳам хушҳол,
Унда жилва қилар ярқироқ тошлар
Юлдузлари митти Сомон йўл мисол.
Қора шол рўмолда олтин нақшлар
Оловдек ловуллар: салласин зилол,
Каттакон бир зумрад тўғноғич ушлар.
Устида ярим ой шаклида ёнар
Безовта ва жонли тошлар — олмослар.

* * *
Рақс тушиб дилларни хушлайди қизлар,
Маҳрамлар, миттилар, шоири якто —
Арзийди бу шоир, мен айтган сўзлар
Дунёга тарқар деб ўйласа ҳатто.
Қачонки, шоирдан бирор мадҳ истар,
Ҳасислик қилолмас амалдор асло:
Қай шоир маддоҳу ҳажвгўй хандон,
Ундан пул аямас ҳеч бир шоҳ-султон!

* * *
Асли одатига хилоф бу, зотан,
Замонни мақтар у, ўтмишдан кулар.
Шоҳ дастурхонидан пудинг еб, бирдан
Аксилякобинчи бадиқдор бўлар.
Ўз эрки ҳамда ўз эркин сўздан
Ўзича қандайдир ифтихор қилар:
Султонни мадҳ-этар, султон айтса — соз, —
Боб каби ҳақгўй у, Ричарддек жонбоз!

* * *
Боқиб ўзгаришга ўзгарар ўзи
Худди оҳанрабо мил каби ҳар кез:
Унинг симобмонанд қутб юлдузи
Оғиб турар эди тинимсиз, тез-тез,
Тубан бир силлиқлик — ҳар битта сўзи
Қасосдан асрарди бўлса рустаҳез,
Шу қадар берилиб алдарки муртад:
Бекорга пенсия олмас Лауреат!

* * *
Истеъдод эди у, гарчандки хоин,
Шуниси қизиқки, нечун таъмагар
«Vates irritabilis»¹ борки, ҳар доим
Амалга интилиб, шуҳрат деб улар! —
Эх, ўтлаб унутдим воқеа жойин,
Дарвоқе, учинчи қўшиқда улар
Қолмишди оролда яшаб эркин, шан
Базмию либоси, севгиси¹ билан.

* * *
Аслида бўлса ҳам мунглағ елпаррак
Бу шоир ўртада шўх эди, бироқ, —
Даврага суюкли, даврага безак,
Чиройли жомсўзлар айтарди бу чок.
Тушуниб-тушунмай чалганча чапак, —
Тинч қўйган пайтида лаънати ҳиқчоқ, —
Қутларди сархушлар кичқириб ўктам,
Бу олқиш сабабин билмас шоир ҳам.

* * *
Ва лекин эсларди, юз хил товланиб
Кезса-да юртма-юрт киборлар аро,
Эрку шон ҳақида бир пайтлар ёниб
Уйлаган ўйларин: уларнинг асло
Исён бўлмасига бунда иқониб,
Алдовдан вақтинча юз бурди ҳатто:
Ҳис этди у такрор ёшлик аҳдини
Ҳақ сўзга бағишлаб бир оз вақтини.

* * *
Кезмишди араб, турк, фаранглар юртин,
Ҳар турли табақа, ҳар турли миллат.
Дилини биларди — кеткизмай бурдин
Сақларди уларга махсус шеър албат:
Бунга-ку кўп мақтов оларди, лекин
Тангани сочарди камдан-кам ҳиммат:
«Румода румолик бўл!» деган зукко
Мақолни қўлларди Юнонда ҳатто...

* * *
Ўзгаришни кўриб, у ҳам ўзгарар,
Худди оҳанрабо мийлидек беор:
Унинг қутб юлдузи, шаксиз, ялтирар
Жуда ҳам бетайин, жуда беқарор!
Пул берсалар, гоҳи меҳмон қилсалар,
Кўп «буюк» ишларни шарафлар мурдор
Ва алдар шу қадар қизгин, риёкор!
Ҳа, шуҳрат гултожин киймаган бекор!

* * *
Талантли эди у, муртаду иблис
Гар бўлса талантга ноил, мушарраф:
Афсуски, бор «Vates irritabilis»¹
Бўлур мақтовталаб ҳам иззатталаб!
Хўш, биз-чи, ўқувчим? Афзу этингиз!
Оролда, серҳашам бир макон танлаб,
Ёшларнинг учинчи қўшиғин буздим, —
Авжи эҳтирослар ониди уздим.

* * *
Мароқли ҳам жуда хушсухан, чечан,
Бешумор меҳмонлар эркаси шоир,
Меҳмонлар кўнглини оларди: шўхчан,
Дилрабо қўшиқлар куйлаб у моҳир;
Тушунмай қоларди базм аҳли баъзан
Буралган кезларда гоҳ сўз, гоҳ фикр
Ва лекин гуруллаб олқишлар ҳамма, —
Доим шундай қилар афқори омма!

* * *
Дунёни дарбадар кезиб, бир жаҳон
Шаккок ғояларни йиққан бу шоир,
Назокатли зотлар ичра ҳар қачон
Бўлди энг муҳтарам, азиз мусофир.
Шеърий туман ичра, гоҳо бир замон —
Ёшлиқда қилгандай, қилмай юз-хотир
Баъзан ҳақ гапни ҳам айтарди ошкор, —
Тагида кимгадир хушомад ҳам бор!

* * *
Унга таниш эди арабу татар,
Ҳар миллат қусрини кўрди у, ёху!
Қандай яхши билса молни савдогар,
Шундай яхши билар халқларни ҳам у:
Қари бўлмаса ҳам қув эди, билар —
Ҳушомадга ўчдир одамзод мангу
Ва унинг кун кўрмоқ қонуни, бешак:
«Римда римлик бўлиб яшамок керак»...

¹ «Жиртаки шоирлар» (лотинча.)

¹ «Жиззакки қўшиқчилар» (лотинча.)

Эмиль Золя

ТОШҚИН

Русчадан Асқар ҲАЙДАРОВ таржимаси

Камина Луи Рубье бўламан. Ешим етмишда. Тулузадан бир неча чақирим олисда оқадиған Гароннанинг юқори қирғоқларида жойлашған Сен-Жори қишлоғиданман. Ўн тўрт ёшимда тузлик-тўрва бўйнимдан тутдию ўзимга ҳамда оиламиздагиларга ризқ-рўз топиш пайига тушдим; хайрият фаровон кунлар ҳам етиб келди. Оз муддат ичида вилоятимиздаги энг давлатманд фермерга айланиб қолдим.

Бизнинг уйимиздан ҳам худо хайру саховатини аямади. Бошимизга бахт қуши қўнди; қуёш умримизга йўлдош эканидан бирон марта ҳам ердан кам ҳосил олған йилимизни эслай олмайман. Фермамизда ўн жон бўлиб, ҳаммаси бир-бирига мурувват кўрсатиб яшарди. Энг аввало ўзим, азаматларнинг азаматиман, ишда ёшлардан қолишмайман; сўнг кенжа укам Пьер — қари бўйдоқ, истеъфодаги сержант; эрининг ўлимидан кейин бизникига кўчиб келған хўппасемиз синглим Агата — жуда ҳам шаддод, масрур — кулганида қаҳқаҳаси бутун қишлоққа эшитилиб туради. Шундай қилиб томиримиз тармоқ отарди. Уғлим Жак, унинг хотини Роза ҳамда уч қизи — Эма, Вероника ва Мария; тўнғичи Эма норғул йигит Сиприан Буйсонга турмушга чиққан, ундан икки фарзанд кўрган, бири икки яшар, бошқаси ўн ойлик; оқ-сарикдан келған кенжа қизи қишлоқда эмас, худди шаҳарда туғилгандек. Мен — бува, энг катта бува эдим. Дастурхон теварагида синглим Агата, ўнг тарафимда, укам Пьер сўл тарафимда ўтирар, атрофимни каттадан кичиккача, ҳатто ўн ойлик набирамгача ўраб олишар, у йигитлардай дуппа-дуруст хўрллатиб шўрва ичарди. Болаларнинг қошиқларни тарақа-туруқ қилишларини кўрсангиз эди! Қачонки, кичкинтойларим қўлчаларини чўзганларича бақириб-чақириб:

— Бува, нон олиб бери-инг! Буважон, яна нон олиб беринг! — дейишганида қонимда фахр ва қувонч жўш уриб кетарди.

Ажойиб кунлар эди! Ҳаётимизда меҳнат билан қўшиқ уйғун эди. Оқшомлари Пьер ҳар хил ўйинлар ўйлаб топар, полкдошлари ҳақида ҳикоялар айтиб берарди. Агата холалари бозор кунлари қизларимиз учун қўймоққа қорилған нонлар ёпиб берарди. Мария ингичка овозда оятларни қироат қилар, зар зулфлари бўйнини тутиб, қўлини тиззасига қўйиб ўтирганида нақ фариштага ўхшаб кетарди. Эма Сиприанга турмушга чиққанидан сўнг мен уйимизни икки қаватли қилишга жазм этдим. Вероника билан Гаспарнинг унаштирилишидан кейин эса учинчи қаватни тиклашни, хуллас осмонга етгунча қаватма-қават қўшиб бораверишни ўзимча ҳазил аралаш мўлжалга киритиб қўйған эдим. Биз бир-бирларимиздан ажралишни истамас, турмуш шундай кечаверса фермага улаб бутун бошли шаҳар барпо этишимиз мумкин эди. Оилада ҳамжиҳатлик ҳукмрон экан, ўз уй-жойингда умрингни яшаб, ошингни ошаб жон беришга нима етсин!

Бу йилги май ойи жуда қувончли келди. Пайкалларимизда худди бодроқдай бодраб ҳосил етишған эди. Уғлим Жак билан бирга тасарруфимиздаги ерларни айландик. Биз соат учларда йўлга чиққан эдик. Гаронна қирғоқлари бўйлаб ястаниб ётған яйловлар — яшил гилам, ўт-ўлан белга тепади, ўтған йили ўтқазилған толларнинг бўйи чамаси бир

метрга кўтарилган. Майда участкалардаги буғдойзор ва узумзорларни ҳам кўздан кечирдик; бўлиқ буғдой бошоқлари мўл ҳосилдан дарак берарди. Жак хаҳолаб куларкан, елкамини кучиб қўйди:

— Буни қаранг-а, отахон! Энди нонга ҳам, шира-шарбатга ҳам роса тўядиган бўлиб-миз! Худо бизга ёр бўлиб, тупроғимизни олтин ёмғири билан намлаган кўринади!

Биз аллақачон унут бўлган муҳтожликларимиз устидан кулардик. Жак тўғри айтади, балки худонинг, балки бошқа бирон бир набининг назари тушгандирки, атрофдаги, одамлардан кўра кўпроқ менга омад кулиб боққан эди. Қачон дўл ёғса, бизни четлаб ўтәрди. Бордию қўшининг узумзорларига касаллик тушса, гуё тўсиқ ўрнатилгандай, бизниқига яқин йўламасди. Қисқаси, мен буни ҳақиқатда ҳам шунақа бўлиши кераклигига йўйдим — ахир мен ҳеч кимга ёмонлик, ғаразғўйлик қилмаганман, демак тўлақонли бахтга муносибман.

Қайтишда тасарруфимиздаги майдонларни кесиб ўтиб, қишлоқнинг нариги тарафидан юрдик. Тутлар яшнаб қийғоч барг ёзган. Гурунглашиб, режалашиб бораётибмиз. Кўпроқ пул жамғарсак, биз яна ёр харид қиламиз, пировардида воҳонинг катта қисмини эгаллаб оламиз. Бордию биз кутгандек ҳосил мўл-кўл бўлиб берса, орзуларимизнинг рўёбга чиқиши муқаррар.

Уйига яқинлашиб қолганимизда Роза пайдо бўлиб, қўлини ҳаволатганча бизни қақира бошлади:

— Тезроқ, тезроқ юринглар!

Сигиримиз туққан экан. Уй шов-шувга тўлиб кетган, бақалоқ Ағата ҳовлида лапанглаб юрар, қизлар эса бузоқчадан кўз узишмас эди. Бу ҳам оллоҳнинг марҳаматидан

ВОҚЕЛИК ҚАТЛАМЛАРИГА САЁҲАТ

Эмиль Золянинг (1840—1902) номи ўтган аср француз адабиётининг буюк намоёндалари — Бальзак, Стендаль, Флобер, ака-ука Гонкурлар, Додье, Франс, Мопассанлар қаторида туради. Мажҳуд романтик ва натуралистик оқимни реализм томон уйғунлаштириши — адибнинг буюк салоҳиятидан далолатдир.

Золянинг қўлига йўқсиллик ва муҳтожлик қалам тутқаэди. У буржуа мамлакатининг одамлар тақдирига бепарво эканини жуда эрта илғайди ва жирканч тузумдан нафратланади. Маълумки, нафрат мурасасиз, жасоратли одамлар юрагида туғилади ва у адолатга ундайди. Золя ўз нафратини кўп ижодкорларга хос йўл — шеърят билан ифода этмоқчи бўлди. Бир қанча дostonлар битди, аммо шуҳрат тополмади. Журналистика — унинг учун ижод йўлининг дебочаси эди. Жилд-жилд публицистика, санъат ва адабий-танқидга оид китобларида ноҳақликни, истибодни кескин фош этди. Булар адиб учун улкан мактаб бўлиб, у шеърятдан сўз нафосатини, журналистикадан эса воқеликка қизиқиш ва оперативликни ўрганди. Бироқ, шуни айтиш керакки, Золя солномачи эмас, том маънодаги ижодкордир.

У ўттиздан ошиқ роман яратди. Йигирма жилдлик «Ругон-Маккарлар» туркум романларида акс этган воқеалар ўқувчини XIX асрнинг иккинчи ярмидан то асримиз бошларига қадар французлар ҳаётининг деярли барча қатламлари билан таништиради. Буларда буржуазия, одамлар ўртасидаги муносабат жуда кенг ва теран бадиий тадқиқ этилди. Шахта, биржа, ишчи-деҳқонлар ҳовлиси; театр, хиёбон, меҳмонхона, рассомлар ательеси, полиция участкаси; вокзал, исловатхона... Тасвир объекти ниҳоятда кенг, барча табақа вақиллари қиёфаси шунчалар жонли чизилганки, бу билан муаллиф бутун Европага донг таратди.

Агар эътибор берган бўлсангиз, Бальзак, Флобер, Диккенс каби реалистлар кенг меҳнаткашлар оммаси қизиқишларини ҳикоя қилган, мамлакатнинг буржуазияга зид ривожланиш йўлларини кўрсатган, айрим вақтлардагина меҳнат ва капитал муаммоларига мурожаат этганлар. Улар ўз асарларида ахлоқий муаммоларни кўтарган бўлсалар-да, пролетарлар ҳаётига эътибор қилмадилар. «Ругон-Маккарлар» эпопеясига мансуб «Ҳамал» романи эса [ўзбекчага таржима қилинган] ўтган аср Европа адабиётида катта ҳодиса бўлди: Золя мазкур романида пролетарлар образини адабиётга олиб кирди.

Адиб ўзи яшаган жамиятни ҳар жиҳатдан танқид қилди, идеалларини ҳақсизликка қарши жунбушга келган омманинг сафида кўрди. У социалист бўлмаса-да, ёзувчининг бурчи — бор кучи билан тараққиётга хизмат қилишда, деб биларди.

Золя асарлари қурилмасидаги соддалик, жумлаларнинг равонлиги, лирик манзаралар, характерларнинг аниқ ифодаси кишини соҳир этади. Аслида адибнинг санъаткорлиги ҳам худди шунда. «Мен айблайман!» мақоласи ёзувчини кўп таъқибларга дучор этди. Золя бу мақолада офицер Дрейфуснинг Германияга жосуслиқда айбланиб қамалиши ҳақида бир неча шартлар билан республика президентига мурожаат қилади. Бироқ ҳарбийлар Золяни бу таъсирчан мақола туфайли судга берадилар. Уч йил озодликдан маҳрум бўлиш, уч минг франк жарима тўлаш... Золя бир неча йил Англияда яшашга мажбур бўлади ва Дрейфус озодликка чиқиши билан ватанига қайтиб келади. [«Ҳақиқат» романи худди шу боис ёзилган.] Бу орада адиб фахрий легионлик орденидан ҳам маҳрум этилади.

«Тошқин» ҳикояси ёзувчининг ижодига хос бутун қирраларини белгилайдиган асарларидан биридир.

ТАРЖИМОН

бошқа нарса эмас. Яқиндагина кўрани бошқатдан қурган эдик — ахир подада юздан зиёд мол бор, сигирлар, энг кўпи кўй бўлиб, йилқилар ҳам анчагина.

— О-ҳо, эзгулик-ку! — қичқирдим мен. — Бу оқшом асил винодан бир шиша ичадиган бўлибмиз-да.

Роза бизни четга тортиб, Вероникамиз маҳбуби Гаспарнинг никоҳ кунини аниқлаб олишга келганини айтди. Вероника уни тушликка тақлиф қилган экан. Гаспар моранжлик фермернинг тўнғич ўғли, йигирма ёшли барзанги, воҳада хайратомуз кучи билан донг қозонган; ҳатто бир сафар Тулузадаги байрамда «жануб қоплони» дейишадиган Марсиалнинг ҳам адабини берган. Шундай бўлса-да, Гаспар — болалардай маъсум, кўнгли беғубор — бунинг устига, ниҳоятда уятчан эдики, Верониканинг кўзи унга тушиши ҳамона ранги бошқача бўлиб кетарди.

Гаспар ҳовлида хизматкорларга чойшабларни ёйишда кўмаклашарди. Розадан уни чақириб қўйишни илтимос қилдим. У ошхонага кириши билан Жак менга ўгирилиб:

— Ота, гапни бошланг, — деди.

— Яхши юрибсанми, ўғлим, — дея Гаспарга мурожаат қилдим. — Демак, никоҳ кунини белгилашимиз керак... Шунга келгансан?

— Ҳа, Рубье бобо...

— И-я, и-я, нимага қизарасан, — дедим. — Менга қолса тўйларинг авлиё Фелистанинг туғилган куни — ўнинчи июлда бўлақолсин. Бугун йигирма учинчи июнь, демак, бор-йўғи уч ҳафта кутишга тўғри келади. Ҳа, бечора раҳматли хотинимни ҳам Фелиста дейишарди, у сизларга бахт келтиради... Майлими?

— Жуда соз, авлиё Фелистанинг туғилган куни бўлгани маъқул.

У, Пьер ва менга қўлини чўзиб, бармоқларимизни шунақанги қисдики, суяклари қисрлаб кетди. Сўнг Розани ўпиб, уни онажон деб атади. Бу бўйчан, чўнг муштли йигитнинг Вероникага қаттиқ ишқи тушган экан, мабода биз бу гапни бекор қиладиган бўлсак, аламидан ҳушдан кетиб қолишни тан олди.

— Энди, — дея давом этдим мен, — биз билан тушлик қиласан... Сиз болатойлар, қани, тезда дастурхонга яқинлашинглар-чи! Узим ҳам роса очиқибман-да!

Уша оқшом биз дастурхон атрофига ўн бир киши йиғилдик. Гаспарга Верониканинг ёнидан жой бердик; у маҳбубасидан кўз олмас, овқатни ҳам унутган, азбаройи ҳаяжонланганидан киприкларига инган ёшни ҳам пайқамас эди. Сиприан билан Эма бир-бирларига қарашиб, жилмайиб қўйишарди, — уларнинг ҳам турмуш қурганларига уч йил бўлди, холос. Йигирма беш йилдан бери бирга яшаётган Жак билан Роза эса ўта назокат билан севишганларга ўғринча боқишарди. Мен бўлсам, бу ошиқ-маъшўқларнинг бахти оиламиз дастурхонини гўё жаннатнинг бир буржиги айлантирганидан қувонар, уларга тикиларканман, янгидан қўлга киритган ёшлигим ҳам ўтиб кетаётганидан ташвишланардим.

Эҳ-ҳе, ҳузур қилиб овқатланган эдик, ўша оқшом! Кулгисини одатда ичига ютиб юрадиган Агата холанинг жағи-жағига тегмас, ҳазил-ҳузулининг поёни йўқ эди. Кейин Пьер Лионда бошидан кечирган — бир қиз билан муҳаббати саргузаштларини айтиб бермоқчи бўлди. Бахтимизга мева олиб келишдию ҳамма бирдан гапдан қолди. Мен ертўладан икки шиша вино олиб чиқдим. Бўлғуси келин-куёвнинг муваффақиятлари учун ичдик: бизда муваффақияти учун дейишади, бу — жанжалсиз яшаш, бир этак бола кўриш ва ақчадонини тўлдириш демак. Шодиёна бошланди. Гаспаримиз тушгур севги ҳақидаги қўшиқларни чунонам қотириб айтарканки, асти қўяверинг. Мария ҳам четда қолмади: у диний мадхияларни тик туриб, ингичка, майин овозда хиргойи қилди.

Мен ўрнимдан қўзғалиб деразага яқинлаган эдим, орқамдан Гаспар эргашиб қолди.

— Силар томонда қандай янгиликлар бор? — сўрадим ундан.

— Янгиликлар йўқ ҳисоби, — дея жавоб берди у. — Кўпчилик кейинги кунлардаги жала ҳақида гапиришяпти, бирон бир фалокат рўй бермаса гўрга эди, деган хавотирга тушишган.

Дарҳақиқат, икки кундан ошди: вақти-вақти билан жала қўйиб турарди. Бир кечадаёқ Гароннада сув кескин кўтарилган, бироқ ҳали бизга хавф солмас — қирғоғини юлмаган, демак, чўчишнинг ўрни йўқ; дарё шунчалик кенг ёйилган ва сокин эдики, у бизга худди мушфиқ бир қўшнидек беминнат хизматда эди. Боз устига, деҳқонлар туғилиб-ўсган жойларини, қулаб тушай деб турган уйларини истар-истамас тарк этишарди.

— Ҳечқиси йўқ, — хитоб қилдим мен, — ҳаммаси жойида бўлади! Бундай ҳол ҳар йили бўлиб турипти: дарё ямламай ютадигандек қутирадию кейин, қарабсанки, бир кечадаёқ тинчиб, худди беозор қўзичоқдек қирғоққа бош қўяди. Мени айтди дерсан, ўғлим, бу гал ҳам зарарсиз ўтиб кетади... Ҳавонинг мусаффолигини қара!

Мен унга осмонни нуқиб кўрсатдим. Қуёш ботган, соат еттига жом урмоқда эди. Ранглар жилоланади! Осмон кўм-кўк, бепоён кенгликка мовий чодир тўшалгандек, уфқдаги қуёш нурлари худди олтин чанг-кукунларидек товланади. Гуё кўкдан қандайдир сокин бир қувонч еғаётгандек. Қишлоқда ҳеч қачон бундай сокинлик ҳукм сурмаган бўлса керак. Шафақ ерепаница-томларни бинафша тусига киритган. Қўшнилари қаҳқаҳасига йўлда кетаётган болаларнинг гангир-гунгир овозлари қўшилди, олисдан қишлоққа пода қайтарди: баа... мўй...

Гаронна таҳдидли ҳайқирар, ammo бу ҳайқириқ менга бошқа овозлар сингари табиий бўлиб туюлар — унинг гумбур-гумбурига чамаси кўникиб қолган эдим. Осмон бўзарди, қишлоқ эса мудрарди. Фараҳбахш кун оқшомга бўйин бурган, оиламизнинг иқболи, мўл ҳосил нашидаси, фаровонлик, Верониканинг никоҳлиши — ҳамма-ҳаммаси ўзи билан бирга мусаффо, тиниқ оқшом нурларини олиб келаётгандай туюларди менга.

Мен дераза ёнидан нари кетдим. Қизлар гурунглашиб ўтирар, биз уларнинг гапларини кулимсираганча эшитардик. Ногаҳон, қишлоқ сукунати бузиб, кўнгилга ваҳим, ўлим даҳшатини солувчи шовқин-ҳайқириқ келди:

— Гаронна! Гаронна!..

II

Биз ҳовлига отилиб чиқдик.

Қишлоғимиз, Сен-Жори жарликда, Гаронна сатҳидан беш юз метр чамаси пастликда жойлашган. Дарё майсазорда бўй кўйган баланд тераклардан нарида. Биз ҳеч нарса ни кўрмас, қулоғимиз остида ҳамон ўша даҳшатли нидо-янгради:

— Гаронна! Гаронна!..

Кутилмаганда катта йўлда икки эркак билан уч аёл кўринди: аёллардан бири боласини кўтариб олган. Улар ёнимиздан ўтаётиб, ҳамон қичқирардилар. Аҳён-аҳёнда ортларига қараб кўйишар, худди бўрилар галаси қувиб келаётгандай, зўр бериб чопишарди.

— Бу нима? Уларга бирон нарса бўлибдими?— сўради Сиприан.— Нима гап экан, бува?

— Билмадим, билмадим,— дедим мен.— Дарахт барглари ҳам қилт этаётгани йўқ, ҳатто.

Чиндан ҳам борлиқ мудроқ бир ҳолатда эди. Шу гап кўнглимдан ўтган эдики, содир булган даҳшатдан ҳаммамиз бирваракайга бақириб юбордик. Тераклар орасидан беҳос ранг-қути ўчган қочоқ итлар галаси отилиб чиққандай бўлди; тўрт тарафдан ёпирилиб келган тўлқинларга тўлқинлар эргашар, дарё ерни тўзитганча шиддатли оқарди. Энди биз ҳам беихтиёр бақириб юбордик:

— Гаронна! Гаронна!..

Икки эркак ва уч аёл ҳамон йўлда чопиб боришмоқда. Оқим кучайгандан кучаяр, афрофи милтиқларнинг гумбурлашига ўхшаш садо тутган эди. Сув биринчи дуч келган забардаст учта теракка урилди, терак шохлари бир зум кўриндию ғойиб бўлди. Сўнг тўлқинлар синчли кулбани домига тортди; деворлар қулаб тушди, ҳовлидаги аравалар писта пўчоғидек оқиб борарди. Оқим асосан қочоқларнинг ортидан қуваётгандай эди. Йўлнинг бурилишида, тик нишабликда, дарё тенг иккига бўлиниб, қочоқларнинг барча чекиниш йўллари тўсиб қўйди. Улар ақлдан озиб, бақирлишига ҳам мадорлари етмай, сув кечганча ҳамон чопиб борардилар. Охири улкан тўлқин зарб билан болали аёлни йиқитди. Бирин-кетин қолганлари ҳам кўздан ғойиб бўлишди.

— Тезроқ! Тезроқ!— дея қичқирдим мен.— Тезроқ уйга киришлар! Уйимиз мустаҳкам, кўрқувга ҳожат йўқ.

Эҳтиёткорлик юзасидан дарҳол юқори қаватга чиқишга шошилдик. Дастлаб аёлларга йўл бердик. Оиламиздагиларнинг хоҳишларига қарамасдан мен энг кейинда борардим. Уй тепаликда, йўлдан анча баландда қурилган эди. Сув жимир-жимир қилиб ҳовлига оқиб кирди. Шундай бўлса-да, биз унчалик саросимага тушмадик.

— Ҳеч нарса бўлмайди, — деди Жак биродарларини хотиржам қилиш учун. — Утиб кетади... Ота, эслайсизми, эллик бешинчи йили ҳамон ҳовлини мана шундай сув босган, бир фут кўтарилиб, кейин пасайган эди.

— Барибир ҳосилни пайҳон қиладиган бўлди... — деди Сиприан синиқ товушда.

— Йўқ, йўқ, ҳеч нарса қилмайди, — кўрқувдан бақрайиб қолган қизларга қараб, эътироз билдирдим мен.

Эма кичкинтойларини каравотларга ётқизди. Кейин болаларининг бош томонига ўтирди, унинг ёнидан Вероника билан Мария жой олишди. Агата хола ёнидагилардан ўзи билан олиб чиққан винони илитишларини илтимос қилди, — бир қултуми киши кайфиятини кўтаради-да. Жак билан Роза ташқаридан кўз узишмайди. Мен укам билан, Сиприан Гаспар билан бошқа дераза олдида ўтирибмиз.

— Юқорига чиқинглар! — дея ҳовли ўртасида, сув кечиб юрган оқсочларга бақирдим. — Шилта бўлишнинг ҳожати йўқ у ерда!

— Мол-ҳолларни нима қиламиз? — дейишди улар. — Ҳуркиб бир-бирларини эзиб кўйишади-ку!

— Чиқинглар дедимми, чиқинглар... Нарёғи бир гап бўлар. Бордию фалокат қайтмаса, барибир молларни сақлаб қолишнинг иложи бўлмайди.

Мен ўзимизникиларни кўрқитмоқчи эмасдим. Ўзимни бардам тутиб, уларга таскин бермоқчи бўлардим. Дераза тоқчасига тирсагимни тираб олиб, укам, набирам ва Гаспар билан суҳбатлашаману айни пайтда сувнинг кўтарилиб боришини кузатаман. Дарё бутун қишлоқни — жин кўчалардан тортиб, ўнқир-чўнқирларигача ютиб бўлди.

Ҳалигина даҳшат солиб ҳайқирган тўлқинлар энди шашти қайтиб, ўтиб бўлмас тўсиқларга айлана бошлаган эди. Сен-Жори қишлоғи жойлашган жарлик кўлга айланди-қолди. Ҳовлимизни чамаси бир метр баландликда сув босди. Гарчи унинг тобора кўтарилаётганини кўриб турсам ҳам, даҳшат ўтди, ана-мана пасаяди, деган гапларни қиламан.

— Уғлим, агар бир неча соат ичида сув тортиб кетмаса, — дея Гаспарга мурожаат қилдим, — бизникида ётиб қолишингга тўғри келади. Бемалол.

У менга бир қараб қўйдию миқ этмади. Кейин юзи бўзариб, чуқур хўрсиниб олди-да, Вероникага кўз ташлади.

Соат тўққиз яримлар атрофида. Ҳали қоронғилик тушмаган. Осмондан юракни ғаш қиладиган оқиш нур ёғилиб турарди. Юқорига кўтарилаётганларида хизматкорлар ўзлари билан иккита чироқни оливолишни унутмаган эканлар, мен уларни биз ўтирган хона қоронғилашганда, дилгир аламларимизни бир оз ёритар, деган умидда ёқишга амр қилдим. Агата столни ўртага суриб қарта чийлай бошлади. У ҳам аввало болалардаги нохуш хаёлларни чалғитмоқчи бўларди. Баъзан унинг нигоҳи мен билан тўқнаш келиб қоларди: хушчақчақлиги билан ҳаммага бирдамлик инъом этар, кўрқувни енгиш учун куларди. У Эма, Вероника, Марияни стол атрофига ўтиришга мажбур қилди. Қарта ўйнай бошладик. Агатанинг ўзини тутишини кўрсангиз: ёлғондакам иштиёқ билан қарталарни чийлар, ютуқларни йиғиштириб олар, ҳазиллашар ва бостириб келаётган сувнинг шовқинини эшиттирмайдиган даражада жағи-жағига тегмай гапирарди. Лекин қизлар хотиржам ўтиришолмасди: ранглари сўлгин, қўлларини букканларича ташқарида нима бўлаётганидан огоҳ бўлиб туришар, ўйин ҳар сонияда тўхтаб қоларди. Улардан бири менга ўгирилиб:

— Сувнинг шашти қайтмадимикин, бува? — деб сўради синиқ товушда.

Сув сатҳи дам сайин шиддат-ла кўтариларди. Мен уларга ҳазил аралаш жавоб қилдим:

— Уйинларингни бемалол ўйнайверинглар, сув кўтарилиб қаёққа ҳам борарди...

Ҳеч қачон юрагимни бунчалик бесаранжомлик қамрамаган эди. Даҳшатли манзарани ожизаларга кўрсатмаслик учун биз — эркаклар атайин дераза ёнига туриб олганмиз. Гоҳо хона томон ўгирилиб жилмайган бўламиз — бир зайлда ёнаётган чироқ, стол устида ҳалқа-ҳалқа нур... Кўз олдимизда ялпи муҳаббат кошонаси — оилавий саранжом-саришталик. Хонада сукунат ҳукмрон, ташқарида эса қутурган дарё суви тобора кўтарилиб борарди.

— Луи, — деди укам Пьер, — сув деразагача уч фут қолибди. Бирон чора кўрмасак бўлмайди.

Мен уни жим бўлишга ундаб, қўлини чимчилаб қўйдим. Аммо яқинлашиб келаётган даҳшатни яширишнинг энди иложи йўқ эди. Алҳол қўйларнинг маъраши, молларнинг мўраши, йилқиларнинг кишнаши эшитилиб қолди, — қачонки, йилқилар кулфат яқинлашса шундай пишқиришади, кишнашади...

— Худойим-эй! Вой худойим-эй! — Эма бутун вужуди қалтираб, қўлини виски тўла стаканга тираганча ўрнидан турди. Ожизалар гур этиб деразага яқинлашишди, лекин чурқ этмасдан шу ерда тўхтаб қолишди: кўрқувдан уларнинг сочлари тикка бўлиб кетган эди. Оқшом. Лойқа сув устида хира нур қалқиб турар, бўзарган осмон тубида замин худди чанг-чунги қоқилган гиламдек кўзга чалинарди. Олисда паға-паға тутун осмонга ўрлайди. Зумда борлиқни туман қоплади, даҳшат солган кун ниҳоясига етиб, ажал келтирадиган тун бошланди; одамлар товуши эшитилмас, фақатгина бепоён денгизга қўйилаётган дарё шовуллаши ҳамда чўкаётган жониворларнинг маъраши, бўкириши кулоққа чалинарди.

— Худойим-эй! Худойим-эй!.. — шивирлашди ожизалар синиқ, аянчли товушда.

Кучли қарсиллаш уларнинг муножотларини тутиб кетди. Мол-қоллар жон ҳолатда оғилу отхоналар эшикларини синдириб юборган эди. Барибир нажот йўли йўқ: сув, сув... Қўй-қўзиларни гирдоб ҳазондек чир айлантиради, сигирлар ва йилқилар эса оқим билан курашиб олдинга талпинадилар, бироқ муаллақ қолгани ҳамона фарқ бўладилар. Айниқса, бўз отимиз ўлим олдида ўзини мардонавор тутди — кулоқларини динг қилиб пишқиришини кўрсангиз — йўқ, охири оқим уни ҳам адои тамом қилди.

Биз биринчи бор умидсиз хитоблардан ўзимизни тутиб қололмадик; күзёшларимиз беихтиёр томоғимизга тиқилиб қолди. Жонимиз борича бақириб-чақиргимиз келарди. Оиламиз учун қадрли бўлган, чўкиб бораётган мулкимизга қўлларимизни чўзганча ботинан йиғлардик, нолаю афғонимизни тийиб туришга мадоримиз қолмаган эди. О, бу хонавайронлик! Ҳосил яқсон бўлди, мол-қол чўкиб битди, ўзимиз бўлсак беҳушу бевар эдик. Худода ҳам адолат йўқ: биз унга ҳеч шак келтирмагандик, у эса бутун борлигимизни тортиб олди... Мен кўкка мушт ўқталиб нидо қилдим. Бизга ато қилинган, ҳозиргина тассаруфимизда бўлган буғдойзорлар, токзорлар, сайрибоғларимиз қани?! Офтобнинг беозор ботиши, ложувард оқшом — ҳамма-ҳаммаси наҳот ёлғон бўлса?! Сув дам сайин кўтариларди.

— Луи, — деди укам Пьер менга, — бирон чора кўрмасак бўлмайди, сув деразанинг тагигача чиқди.

Бу сўз бизни ҳушимизга келтирди. Мен ўзимни ўнглаб, елкамни қисганча дедим:

— Пул — қўлинг кири. Бирга бўлсак, бундай ташвишлар ҳеч гапмас... Ишга киришишимиз биланоқ ўрни тўлиб кетади.

— Ҳа, албатта, сиз ҳақсиз, ота! — Жақ ҳаяжон билан хитоб қилди.

— Деворлар мустаҳкам, бизга ҳеч нарса қилмайди. Зўр келса томга чиқамиз.

Бу жой биз учун сўнгги бошлана эди. Сув шиддат билан зинама-зина кўтарилар, эшикка даф қиларди. Хавфли дақиқаларда жамулжам бўлиш илинжида бир-биримиздан бир қадам ҳам ортда қолмай чордоқ томон интилдик. Баногоҳ Сиприан йўқолиб қолди. Мен уни чақирган эдим — у қўшни хонадан, юзи гезариб кетган ҳолда чиқди. Оқсочлар йўқлигини фаҳмлаб, уларни кутмоқчи бўлган эдик, Сиприан менга ғалати қараб, секингина:

— Ҳалок бўлишди... Улар турган хона тагидаги сарой ўпирилиб тушди... — деди.

Билишимча, бечора қизлар сандиқчаларидаги омонотларини олишга тушишган. Сиприаннинг шивирлаб айтишича, нариги бинога нарвонни кўприк қилиб ўтганлар. Мен унга ҳеч кимга ҳеч нарса демаслигини тайинладим. Аъзои баданим муз бўлиб кетди, уйимизда ўлим шарпаси... Хонадан чиқарканмиз ақалли чироқни ўчириш эсимизга тушмабди. Стол устида қарталар сочилиб ётарди. Хонани бир метр сув босган эди.

III

Бахтимизга том кенг ва ясси эди. Амал-тақал қилиб туйнук орқали чиқдик. Ҳаммамиз шу ерда жойлашдик, ожизалар ўтириб олишди. Эркаклар атрофдан бохабар бўлиш учун черепицалар устидан юриб, уйнинг икки томонида бўй чўзган мўрилар олди-га бориб туришди. Мен бўлсам туйнукка таянганча кенг уфққа назар соламан.

— Ердам етиб келади, бунга ишончим комил, — дедим бардамлик билан. — Сентеналикларнинг қайиғи бор. Ҳали замон сузиб келишса ажаб эмас... Анавига қаранглар, ҳув сувда чироқ пордаяптими, а?

Атрофимдагилар миқ этишмади. Пьер нима қилаётганини ўзи билмаган ҳолда сархонасини буриқтириб ғазаб билан чекар, ҳар торганида муштугининг бир четидан туфурарди. Жақ билан Сиприан мунгли бир аҳволда олис-олисларга тикилишар, Гаспар эса қўлларини мушт қилганча мушкул аҳволдан чиқишнинг иложини қидираётгандек том устида у ёқдан-бу ёққа чопарди. Ожизалар ғуж бўлиб, совуқдан дир-дир титраганларича ҳеч нарсани кўрмаслик ниятида юзларини қўллари билан бекитиб ўтиришарди. Тўсатдан Роза бошини кўтарди-да, атрофга назар ташлаб, сўради:

— Оқсочлар қаерда? Нега улар бу ёққа келишмаяпти?

Мен жавоб беришдан ожиз эдим. Шунда у кўзимга тик қараб қистовга олди:

— Оқсочлар қаерда қолишди, деяпман?

Ёлғондакам бир нарса дейиш қўлимдан келмади, юзимни четга бурдим. Ҳаммадан аввал мени қамраб олган ўлим талвасаси аёллару жондан ширин қизларга ҳам юққанини сездим. Улар нима бўлаётганини билиб турардилар. Мария ўрнидан даст туриб, титраганча нафас олдида, кўзёшларини тўка-тўка хумордан чиқди. Эма куйлаги аралаш болаларини кўкрагига босганча ҳар қандай офатга дош берадигандай тик қолган. Вероника ҳамон кўзини қўллари билан тўсган. Ҳатто ҳамиша ўзини қувноқ тутадиган Агата холанинг ҳам энди рангида ранг қолмаган: муножот ўқийди, чуқинади.

Кўз'олдимиздаги совуқ манзара янада кенгайиб борарди. Шаффоф ёз туни кирган. Ой ҳали чиқмаган, бироқ кўм-кўк осмонга сочилган юлдузлар шуълаланиб турарди. Оқшом тунга ўрин бермаётгандай. Сўнгсиз осмон қучоғида сув; у юлдузларнинг хира шуъласида жияваланади. Замин қорасини кўрсатмас, бутун ўлкани борлиғича сув ютиб юборгандек. Фалокат бир зумгина ёдимдан кўтарилди. Қайси бир оқшом, Марселда худди шундай денгизни кўрганим, ҳайратга тушганимни эсладим.

— Сув кўтариляпти, сув кўтариляпти, — укам Пьер муштугини қаттиқ тишлаганча дам-бадам шу сўзни такрорларди.

Томдан бир метрча атроф сув. Унинг сокин тортган юзи кўринмаса ҳам оқими, шиддати эшитилиб туради. Ён-атрофимдаги тепаликлар дарё қирғоғидан унчалик баланд эмаслигини биламан. Бир соатдирки, тошқин очиқ даҳшат сола бошлади. Сув юзида дарахтлар, бўчқалар, боғ-боғ пичанлар қалқиган. Узоқ-узоқларда қасира-қусир қилиб уйлар, дарахтлар қулайди — шағал тўкаётган араваларми дейсиз...

Ожизаларнинг оҳу нолаларидан Жакнинг бардоши тугади.

— Бу ерда туришимиз мумкин эмас. Омон қолишнинг бирон йўлини топайлик... Ота, сизга ялиниб ёлвораман, бир нарса денг!

— Ҳа, тўғри айтасан, ҳаракат қилишимиз керак... — дедим минғирлаб.

Бироқ нима қиларимизни билолмасдик. Гаспар Вероникани опичиб олиб сузмоқчи бўлди. Пьер сол ясашни таклиф қилди. Бу ғирт жиннилик эди.

— Агар черковгача етиб олишнинг имкони бўлганда эди, — деди ниҳоят Сиприан.

Сув юзида тўрт қуббалик черков кўриниб турарди. У биздан етти кўрғон нарида: қишлоқ четида қад кўтарган фермамиз иморатларига туташган. Наҳотки, томма-том ошиб черков биносига етиб олиш мумкин бўлмаса? Боргандан кейин черков ичига тушиб олиш қийин эмас. Афтидан кўпчилик ўша ерда паноҳ топган бўлса керак, чунки

қўшни томлар усти бўм-бўш, боз устига жомхонадан овозлар эшитилиб турарди. Лекин унга етиб олиш учун қатор тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келади!

— Бунинг иложи йўк, — деди Пьер. — Рембонинг уйи бир оз баланд, бунинг учун нарвонлар керак.

— Мен бориб кўрай-чи, — таклиф қилди Сиприан. — Мабода у ёққа ўтишнинг иложи бўлмаса, қайтиб келаман, бордию иложи топилса бирга жўнаймиз, аёлларни кўтариб оламиз.

Мен розилик бердим. У ҳақ эди. Бўлиши мумкин эмасдек туюлган нарсани амалга оширишимиз керак. Сиприан мўрилар маҳкамланган темир тутқич ёрдамида қўшни уйга етиб олган ҳам эдики, хотини бошини кўтара уввос солди:

— Қани у? Елғиз қолишни хоҳламайман. Бирга яшадикми, бирга ўлишимиз керак. Эма эрининг томда эканини пайқади. У болаларини қўлдан қўймай, черепицалар устидан чопиб кетди.

— Сиприан, кутиб тур, — дерди у, — мен олдинга боряпман, сен билан бирга ўлмоқчиман.

У матонат билан олдинга интиларди. Эри ўгирилиб ундан орқасидан келмаслигини ёлвориб сўрар, қайтиб келиб, ҳаммани қутқариб қолмоқчи эканини айтарди. Аммо хотини асабий равишда бошини чайқаганча дерди:

— Мен сенинг олдинга боряпман, олдинга боряпман. Қанақасига халақит беришим мумкин? Сенинг олдинга боряпман, а?..

Сиприан хотинининг қўлидан болаларини олди. Сўнг эса томга чиқишга ёрдам берди. Биз уларнинг ҳар бир ҳаракатларини кузатиб турардик. Секинлик билан улар йўлга тушдилар. Эма йиғлаётган болаларини кўтариб олган, Сиприан эса нимадир деб унга таскин берар, ва аҳён-аҳёнда биз томонга қараб-қараб қўярди.

— Уларни бежавотир жойга қўйгину тезда биз томон қайтиб кел! — дея Сиприанга қараб бақирдим.

У қўлларини силкитиб нималардир дер, дарё шовқинидан мен унинг гапларини эшитмасдим. Тез орада биз уларни кўздан йўқотдик — чамаси пастқам томлар устидан борардилар. Беш дақиқа ўтар-ўтмас яна кўзга чалинишди, том жудаям тик бўлса керак, юқорига эмаклар кўтарилишмоқда. Тўсатдан мени ваҳима чулғаб олди. Қўлимни кувача қилдиму жоним борича қичқира бошладим:

— Орқага! Орқага қайтинглар!

Ҳамма — Пьер, Жак, Гаспар ҳам: «Орқага, орқага!» дея қичқира бошлади. Улар бир лаҳзагина тўхташди яна ҳаракатга тушишди. Бу вақтда Рембонинг уйи қаршисига, кўча муюлишига бориб қолишган, бионинг томи нисбатан уч метрча баланд эди. Бир фурсатлик иккиланишдан сўнг Сиприан мушукдек эпчиллик билан сакраб мўри қувуридан ушлади. Келишиб олишган бўлса керак, Эма черепицалар устида турарди. Биз унинг бўй-бастини кўриб турибмиз, кўкиш осмон этагида қомати кўрса кўргудай; болаларини меҳр ва муҳаббат билан қучоқлаб олган. Э-воҳ, худди шу лаҳзада даҳшатли ҳодиса рўй берди.

Рембонинг уйи бир вақтлар саноат корхонаси учун мўлжалланган бўлиб, шошилиш, омонат қурилган эди. Боз устига кўчани босган сув оқими уй пештоқига келиб уриларди. Назаримда уй қасир-қусир қилаётгандек туюлар, нафасим ичимга тушиб том устига тирмашиб чиқаётган Сиприанни ваҳима аралаш кузатиб турардим. Баногоҳ қаттиқ гумбурлаш эшитилди. Кулчага ўхшаш сарғиш ой чиққан, булутсиз самодан заминга хотиржам боқиб гуё беҳад сув сатҳини чироқдек ёрита бошлаган эди. Фалокат кўз олдимизда рўй берди. Рембонинг уйи кулаб тушди. Қўрққанимиздан чинқириб юбордик. — Сиприан кўринмасди. Тўлқинлар аввал томини парчалаб ташлади, сўнг ютиб юборди. Жимиб қолган сув бетиде айқаш-уйқаш ёғочлар ярим бутхонани эслатади: устунлар орасида тасаввур қилиш қийин даражада жонсарак бўлиб типирчилаётган тана.

— У тирик! — қичқириб юбордим. — Худого шукр, у тирик!.. Анави ёққа қаранглар, ой ёруғига, у сувда сузиб юрибди!

Ажал сиртмоқ солган бўғзимдан кулги тошиб чиқди. Биз худди омон қолгандек шодмонликдан чапак чалардик.

— У қайтиб келади, — деди Пьер.

— Ҳа, у албатта қайтади, қаранглар! — деди Гаспар. — У чап тарафидаги устунни ушлаб олишга уринмоқда.

Лекин биз ва на бошқа кулолдик, на бошқа бир сўз дея олдик: ситамгир хавотирлик яна юрагимизни сиқа бошлади. Билдикки, Сиприаннинг аҳволи ниҳоятда танг. Афтидан уй қулаган ҳамон унинг оёқлари тўсинлар орасида қисилиб қолган, бошини сувдан чиқара олган холос. Бу жудаям қўрқинчли эди. Эма қўрқувдан титраганча иккала гўдаги билан ҳали-ҳануз қўшни уй томида турарди. Кўзлари бир неча метр нарида ўлим билан олишаётган эрида. У ақлдан озган, типирчилар, қутурган итдек тинмай уввос соларди.

— Унинг бундай ўлимига йўл қўймаслик керак! — Жак чидаб туролмади. — Қандай бўлмасин олдига бориш лозим.

— Тўсинлар орқали пастга тушсак... — луқма ташлади Пьер, — балки оёқларини чиқариб олармиз?

Улар томлар оша келишаётган ҳам эдики, шу заҳоти яна бир уй қулаб йўл бекилиб қолди. Вужудимизни муздек тер қоплади, аламдан қўлларимизни синдиргудай қисамизу даҳшатли манзарадан кўз узишга ботинолмаймиз.

Сиприан ўнгланиб олиш учун уриниб кўрди. У фавқулодда куч билан сув юзига чиқиб, ёнбош бўлиб олди. Бироқ хорғинлик ундан устун келарди. Жон ширин: бирон нарсага илиниш илинжида яна ҳаракат қила бошлади. Бўлмади. Охири тақдирга тан берди шекилли жим бўлиб қолди. Ажал шарпаси яқин: Сиприаннинг сочлари сувга ботиб турибди... Ана, биринчи тўлқин унинг пешонасига урилди, бошқаси эса кўзларини тўсиб ташлади. Зум ўтмай боши кўринмай қолди, фарқ бўлди.

Оёқларимизга ёпишиб ўтирган аёллар жон ҳолатда юзларини тўсдилар. Ҳаммамиз тиззалаб олганмиз, қўлларимизни чўзганча ҳўнграб йиғлаб, тақбир туширамиз. Эма бўлса болаларини бағрига босиб, ҳануз томда турар, айюҳанноси тунда жуда қаттиқ эшитиларди.

IV

Қанча фурсат серрайиб қолганимизни билмайман. Ўзимга келганимда сув яна ҳам кўтарилган эди. Энди у уйимизнинг черепицаларигача етган, том улкан кўлда мўъжазгина оролдек кўзга чалинарди. Унг ва сўл тарафимиздаги уйлар ҳам чамамда йиқилиб тушган, чор-атрофни батамом сув босган эди.

— Биз сузаяпмиз, — дея шивирлади Роза, черепицаларга суяниб.

Ҳақиқатда ҳам, том асосидан узилган, баайни солга айланган, чайқалаётганини сезиб турибмиз, аллақаёқларга судраётгандек. Фақат бир зайлда тош қотган жомъе биносига боққанмиздагина бош айланишимиз қолар, фалокат қутурган жойнинг ўртасида, ўз ўрнимизда турганимизни англадик.

Энди сув бошқачароқ жунбишга келди. Ҳозирга қадар оқим кўча бўйлаб оқаётган бўлса, кутилмаганда ҳаракатини ўзгартирди. Бу жуда даҳшат эди. У йўлида нима учрамасин, домига олар, шитоб билан дуч келган жойга урарди. Уйимиз томон айқаш-уйқаш бўлиб, тўсин, ходапўшлар оқиб кела бошлади. Сув кар ва соқовдек нола қилади. Пардеворлар қисирлаб кетди. Ёғочларнинг қасира-қусирини эшитиб томга қараймиз — мана ҳозир том ҳам, девор ҳам қулаб тушади, биз тамом бўламиз...

Гаспар том буржиға амаллаб борди-да, қудратли қўллари билан битта тўсинни ўзи томон тортиб оларкан, хитоб қилди:

— Курашиш керак!

Жак узун синчни ушлаб олишга уринар, Пьер эса унга кўмаклашарди. Мен ёшимни яшаб, белимдан қувват кетиб, боладек нимжон бўлиб қолганимдан ўзимга-ўзим лаънат ўқирдим. Уч эркак ҳимояланишга — тошқин дарё билан яккама-якка олишишга жазм этишган. Гаспарнинг қўлида таёқ, деворга урилиши эҳтимоли бор ходаларни эпчиллик билан четга буриб юборар, қутурган тўлқин оёқларидан тортқиларди. Пьер билан Жак ҳам унинг ёнида шу иш билан машғул. Бу беҳуда уринишлар бир соатдан ошиқ чўзилди. Учалови ҳам гангиб қолган сўкинишар, тошқинга лаънатлар ўқишарди. Гаспар ашаддий жангда ҳолдан тойган найзабозга ўхшарди. Сув кўпириб тошмоқда. Жак билан Пьер қўллари қўлтиқларида, тек қолишган; Гаспар яна бир бор уриниб кўрган эди, тўсин сирғалиб кетиб деворга урилди. Саъйи ҳаракатларимиздан фойда йўқ эди.

Мария билан Вероника бир-бирини кучоқлаб олишган. Иккаласи ҳам юракни ларзага соладиган бир оғиз гапни такрорлашади — улар ҳозир ҳам қулоғим тагида жаранглаб турибди:

— Мен ўлишни истамайман!.. Мен ўлишни истамайман!..

Розанинг иккала қизи қўлида, уларни овутган, тасалли берган бўлар, ўзи эса бошини кўтарган кўйи Мария билан Верониканинг ноласини такрорларди:

— Мен ўлишни истамайман!..

Фақат Агата холагина миқ этмайди: тиловағ ҳам қилмайди, чўқинмайди ҳам. Чуқур қайғуга ботган, ногоҳ кўзи менга тушиб қолса, базўр жилмайган бўлади.

Сув том устида жимирлай бошлади. Қутилишга умид йўқ. Черков томондан овозлар эшитилгандай, олисда иккита чироқ милтиллагандай бўлди-ю, яна сукунат, яна нажотсизлик домига тортди. Сентеналикларнинг қайиғи бўлатуриб биздан олдин ғафлатда қолганликлари энди равшан эди.

Гаспар ҳали-ҳануз том устида у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Тўсатдан бизни чақириб қолди.

— Қани, ёрдамга келинглар. Мени маҳкам ушлаб туринглар-чи!

Йигитнинг қўлида таёқ — уй томон сувда қалқиб келаётган ниманидир пойлаб турибди. У мустаҳкам тахталардан ясалган сарой томи — худди солнинг ўзи эди. Сол уйимизга яқинлашган заҳоти Гаспар таёғи билан тўхтатишга уринган ҳам эдики, оқим уни юлқиб олиб кетишга бир баҳя қолди-ю, ёрдам сўраб бақириб юборди. Белидан маҳкам ушлаб олганмиз. Сол деганимиз зарб билан деворга урилди, биз унинг парчаланиб кетишидан хавотирланардик.

Гаспар осмондан тушгандек пайдо бўлган солга бир сакрашдаёқ чиқиб олди-да,

мустаҳкамлигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳамма тарафини кўздан кечирди. Пьер билан Жак томнинг бир четида солни ушлаб турардилар. Гаспар кулар, қувонч билан дерди:

— Биз омон қолдик, бобожон... Аёллар, намунча кўзёши тўкмасаларинг!.. Ахир бу ростмана кема. Қаранглар-а, ҳатто оёғим ҳўл бўлмади. Биз бемалол сифишамиз, ўзимизни уйдагидек ҳис қилаверсак бўлади. Ўзи ҳам жуда мустаҳкам.

У солни янада мустаҳкам қилмоқчи бўлди: сув бетида қалқиётган бир неча тўсинларни ушлаб, Пьер ҳар эҳтимолга қарши уйдан олиб чиққан арқонга боғлади. Бу орада сувга йиқилиб ҳам тушди бизнинг бақириқ-қақириқларимизга кулган бўлди: у сув балосини биринчи кўраётгани йўқ, у Гаронна бўйлаб бир мил сузишга қобил эди. Йигит томга қайтиб чиқиб, уст-бошидаги сувни сидираркан, зўр бериб гапирарди:

— Солга дарров чиқиб олинглар, фанимат дам ўтмасин!

Ожизалар солга ўтишдию чўкка тушишди. Гаспар ҳолсизланган Вероника билан Марияни кўтариб ўтқазди. Роза билан Агата хола томдан ўзлари тушиб, қизларнинг ёнидан жой олдилар. Худди шу он черков томонга кўз ташладим. Эма мўрига суянган, белигача сувга ботган, гўдакларини баланд кўтарганча турарди.

— Хафа бўлманг, бува, — деди Гаспар. — Сизга ваъда бераманки, улар шундай қолишмайди, йўл-йўлакай олиб кетамиз.

Пьер билан Жакдан кейин солга мен ҳам чиқдим. Солнинг бир томони сал қийшайгандай бўлди, аммо мустаҳкамлигига ишониш мумкин эди. Томни энг кейин тарк этган Гаспар ниҳоятда абжирлик-ла олволганимиз таёқ билан солни йўлга солмоқчи бўлди. Ҳаммамиз унга бўйсунардик. Таёқларимизни томга нуқиб шунчалик ҳаракат қиламиз, қани қимирласа: сол гуё михланиб қолгандай. Шиддатли оқим уни зарб билан томга қайтариб урар, бу шу жиҳатдан хавfli эдики, тахталар бир-биридан ажралиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Биз яна мутлак ёрдамга муҳтож эканимизни англадик. Офатдан қутулдик деб ўйлагандик, аммо дарё ҳали бизни ўз ҳибсидан бўшатмаган экан. Ожизаларнинг томда эмасликларига ҳатто афсус қила бошладим, негаки, шиддатли оқим уларни юлиб кетиши мумкин эди. Томга қайтиш ҳақида оғиз очишим билан ҳаммалари:

— Йўқ, йўқ, яна пича сабр қилайлик. Уладиган бўлсак, мана шу ерда ўлганимиз маъқул! — дея бақириб юборишди.

Гаспар энди кулмасди. Биз яна, икки ҳисса куч билан таёқларни томга тираб, солни итара бошладик. Қани қимирласа! Пьернинг хаёлига арқонда унинг йўналишини ўзгартириш келди-ю, амалга оширишга киришдик. Биз сув бетида қалқиб-қалқиб борардик. Гаспар Эмани солга олиш ҳақидаги ваъдасини эслатди. У ҳамон фарёд чекиб турарди. Бунинг учун бизни ҳолдан тойдирган шиддатли оқимни кесиб ўтишимиз лозим. Гаспар маслаҳатомуз назар билан менга қаради. Мен содир бўлган воқеалардан эсанкираб қолган, боз устига ўз-ўзидан равшанки, бундай мушкулотга олдин ҳеч қачон рўпара келмаган эдим. Эмани деб саккиз кишининг ҳаёт шамини ўчиришимиз хавфи бор. Бир неча сония шу ҳақда ўйга ботган бўлсам-да, барибир набираларимнинг бўзлашлари жон-жонимдан ўтиб кетди.

— Ҳа, албатта, — дедим Гаспарга, — биз уларни ташлаб кетолмаймиз, бу мумкин эмас.

У жимгина бошини қўйи эгди ва яна таёқларни қўлига олиб, омон қолган деворга тираб итара бошлади. Биз қўшни уйни ёнлаб саройларимизу омборхоналаримиз устидан сузиб ўтдик. Сол сув босган кўча ўрнига бурилгани ҳамон ҳаммамиз бақириб юбордик, — оқим бизни бир ҳамла билан яна ҳозиргина жилган жойимизга элтиб қўйди. Сол хазон янглиғ чир айланар, фавқулудда куч билан том черепицаларига бориб уриларди. Ажралиб кетган тахталар атрофимизда сузиб юради. Ҳаммамиз шалаббозимиз. Кейин, нима бўлганини эслай олмайман. Фақатгина Агатанинг чалқанча ётганини, этагини сув юлқиётганини, чўкиб бораётганини хотирлайман, холос. Кучли оғриқдан кўзим ярқ этиб очилиб кетди — Пьер сочимдан тортганча мени сувдан олиб чиқарди. Жонибга маъносиз-аланглайман, ҳеч нарсанинг фарқига бормайман, Пьер яна шўнғиди. Тўсатдан Гаспарга кўзим тушди: йигитча қўлида Вероникани тутиб турибди. Гаспар уни ёнимга ётқизиб яна сувга шўнғиди-да, Марияни олиб чиқди. Унинг юзи заъфарон, ҳаракатсиз ётишидан ўлибдимикин деган хаёлга бордим. Бу саъй-ҳаракат яна тақрорланди. Аммо беҳуда эди. Пьер билан Гаспар қутуриб кетган сувда бир-бирларига яқинлашиб, маслаҳатлашган бўлди, бироқ мен ҳеч нарсани эшитолмадим. Суроби қолмай томга қайтиб чиққанларида алам билан бақириб юбордим:

— Агата хола қани?! Жак-чи?! Роза-чи?!

Улар бошларини қўйи эгишди, кўзлари жиққа ёш. Дудуқланиб айтган гапларидан маълум бўлишича: Жакнинг бошига тўсин урилиши билан Роза эрига ёпишиб олган, оқибатда икковиниям оқим оқизиб кетган. Агата хола бўлса, фарқ бўлганича кетди. Биз унинг танаси очиқ дераза туйнуги орқали тағимиздаги уйга оқиб кирган, деган тўхтама келдик. Урнимдан туриб, бир неча дақиқа олдин Эма турган томга қарадим. Сув кўтарилган, Эманинг болаларини тутганча қотиб қолган қўллари кўринарди, холос. Кейин ҳаммаси тўлқинларга сингишиб кетди; фақатгина сув сатҳи ой ёғдусида милтилларди.

Биз бор-йўғи беш киши қолдик. Ҳали сув ботмаган узунгина томимиз биз учун паноҳ. Оқим мўрилардан бирини окизиб кетди. Ҳушдан кетган Мария ва Вероникани оёқлари сувга тегмасин деб кўтариб олганмиз. Улар аста ўзларига келишди: кийимлари шилта, совуқдан қалтираётган қизларга қараш, ўлим хавфи олдидаги юталарини эшитиш жудаём оғир ботади. Биз уларни худди болаларни юпатгандек юпамасди, бу кулфатдан омон сақлаб қолишимизни тушунтирамиз. Лекин бизга ишоншмайди, ўлимга маҳкум эканликларини билишади. Таскин-тасаллиларимиз дафн маршидек эшитилади-ю, бир-бирларини қучоқлаганича кўрқув ва совуқдан тишларини такиллантишади.

Атроф сув... Қишлоқдаги жами уйларнинг икки-учтасининггина деворлари бутун қолган. Фақатгина черковда жон сақлаётган одамларнинг овози қулоққа чалиниб туради. Энди шағал ташиётган араваларнинг товушига ўхшаш товуш ҳам эшитилмай қолган. Биз океанда, заминдан минг-минг мил нарида қолиб кетгандаймиз.

Баногоҳ чап томондан эшак шалоплаши эшитилгандай бўлди. Оҳ, бу шалоплаш қанчалар умидбахш!.. Биз нафасимизни ичимизга ютиб, овозларга қулоқ тутардик, бирроқ сарғиш сув кенглиги ва ҳар жой-ҳар жойда кўзга ташланиб турган қора кўланкалардан бошқа ҳеч нарса кўрмасдик; бу рамзлар — дарахтларнинг учи ҳамда қулаб тушган деворларнинг парча-пурчаси — улар ҳаракатсиз эди. Сув юзидаги ходалар, ўт-ўлан, бўш бучкалар — ҳамма-ҳаммаси бизга сохта қувонч бағишлар, гарчи шовқиннинг сабабини билмасак-да, уни яққол эшитиб турардик.

— Аҳ-ҳа, мен кўрдим! — хитоб қилди Гаспар. — Қаранглар! Ҳу, ана катта қайиқ!..

У қандайдир бир нуқтани кўрсатди, мен ҳам, Пьер ҳам ҳеч вақони кўрмасдик. Аммо Гаспар ўз сўзида туриб олди. Эшакларнинг шалоплаши ошкора қулоққа чалинарди. Ростдан ҳам қайиқ кўринди. У олисда, секингина сузиб юрарди-ю, аммо биз томонга яқинлашмасди. Ақлдан озғудай аҳволдамиз, томоғимиз йиртилгудек бўлиб бақирамиз. Қайиқда ўтирганларнинг гўрларига кесак қалаб ташладик, қани, бир ак садо келса. Уша кўзга кўринган нарса ҳақиқатданам қайиқмиди — ҳалигача билолмайман. У кўринмай кетгач, биз сўнгги умидимизни ҳам йўқотдик.

Пьер анчадан буён қуруқ муштугини лабига қистирганча ўтирарди. У, эскидан меҳнаткаш — мўйлабини бураб, қошларини чимириб, ҳозир нималардир деб пўнғиллаб кўяди. Унинг жасурлиги айниқса хавф кучайганда тутайди, азбаройи қаҳри қайнаб сувга туйлайди. Чўкаётибмиз. Бирдан укам нимагадир қарор қилиб, том четига йўл олди.

— Пьер, Пьер! — юрагим орқага тортиб чақирдим.

— Алвидо, Луи... — деди у ўгирилиб. — Мен ортиқ тоқат қилолмайман, кетсам сизларга кўпроқ жой қолади. Алвидо!..

Кейин муштугини улоқтириб юборди-да, ўзини сувга ташлади.

Сузишни унчалик билмасди, сувга ташлаганча қайтиб чиқмади. Аслида, Пьер ўз эркини тўлқинларга қасдма-қасд топширди, — биродарлари аффонларини, уқубатларини тортишга унинг юраги тоб беролмади.

Черков соати иккига жом урди. Шунчалик ўлим ва азоб олиб келган аёвсиз тун пировардига етмоқдайди. Оёғимиз тагидаги қуруқлик тобора торайиб борар, сув жи-мирлар, ўйноқи тўлқинлар изма-из чопарди. Оқим яна ўз йўналишини ўзгартирди, ёғоч, вайроналар уюми энди қишлоқнинг ўнг тарафида сокин, ёйилиб сузардики, дарёнинг кўтарилиши энг поён нуқтага етиб, ҳориганидан эринчоқлик-ла секин оқаётгандек эди.

Тўсатдан Гаспар бошмоқ ва камзулини ечди. Бир дақиқа олдин у кўлини букиб, бармоқларини қисирлатиб ўтирарди.

— Гапимга қулоқ солинг, бува, — деди у менинг қарашимга дош беролмай. — Кута-кута тўйдим. Энди иложим йўқ... Рухсат этсангиз мен уни қутқариб қоламан. У Вероникани назарда тутарди. Мен баҳсга киришдим — қизим билан черковгача сузиб боришларига инонмасдим. Лекин Гаспар ўз сўзида туриб олди.

— Йўқ, йўқ, кучим кўп, қўлларим бақувват... Бунга ўзингиз ҳам ишонасиз! — У ҳозироқ бу ишни амалга ошириши зарурлигини, кейинроқ эса боладек ожизланиб қолишини кўшиб кўйди; пойимиздаги уй уваланиб кетса Вероникани қутқариб қололмасди. — У менинг дилрабо, мен уни қутқариб қоламан...

Мен Марияни бағримга босганча миқ этмай турардим.

— Олдингизда қасам ичаманки, Мария учун қайтиб келаман...

Гаспар бор кийимини ечиб, битта иштонда қолган: синиққина овозда Вероникага тез-тез кўрсатмалар берар, ундан ажралмаслигини, ўзини бутунлай унинг ихтиёрига топшириши кераклигини, энг муҳими — бардам бўлишини уқтирарди. Қиз бечора унинг ҳар бир сўзини бош қимирлатиб маъқулларди-ю, афт-ангоридан жуда тушкун ҳолда экани сезилиб турарди. Гарчи Гаспар художўй бўлмаса-да, чўкиниб олди, сўнг Верониканинг қўлтиғидан арқон билан боғлаб, томдан тушди. Қиз оёқлари сувга тегиши билан чинқириб юборди, нафаси қайтиб ҳушидан кетди.

— Худди шу керак эди! Мен энди унинг учун жавоб бераман.

Уларнинг ортидан қанчалик хавотир билан кузатганимни тасаввур қилишингиз мумкин. Йилтиллаб турган сувда Гаспарнинг бор ҳаракати яққол кўринарди. Арқонга боғланган Вероника елкасида, сув домига тортади, аммо ғайритабиий куч билан олға

ҳаракат қилади. У масофанинг учдан бир қисмини сузиб ўтган ҳам эдики, тўсатдан сув жунбишга келиб қолди. Тўқнашув жуда даҳшатли эди. Улар кўринмай қолдилар. Кўп ўтмай Гаспар сув юзига сузиб чиқди, ёлғиз — арқоннинг узилгани табиий эди. У икки бор сувга шўнғиб, ниҳоят Вероникани ҳам олиб чиқди ва уни елкасига ўнгариб олди. Энди арқон йўқ, сузиш ниҳоятда оғир. Гаспар бор кучи билан сузмоқда. Улар черковга яқинлашганлари сари титрай бошладим. Чинқириб юборишдан қўрқаман — ёнма-ён катта бир тўсин оқмоқда. Агар... Оғзим очилганча қолди: янги пайдо бўлган тўлқин уларни икки томонга улоқтириб юборди, кейин... кўринмай кетдилар.

Мен бутунлай ганғиб қолдим. Ҳайвондан фарқим йўқ — ҳаёлимда фақат ўзимни асраш. Тўлқин тортқилайди. Ёнимда аллакимнинг хахолашини эшитаман, холос.

Тонг бўзара бошлади. Ҳавонинг авзойи ажойиб: гўё куёш чиқиши арафасидаги кўл соҳилига ўхшайди, атроф салқин ва сокин. Ҳамон ёнимда аллаким: бурилганим заҳоти Марияни кўрдим — у шилтаси чиққан кийимда хахолаб куларди.

Бечора, шўрликлари-я!.. У деярли ҳар кунни, айниқса, жом қайта-қайта янграйдиган яқшанба кунлари азонда турар, юзини обдан чаярди... Кейин оро бериб оқиш сочларини турмакларди... Ҳозир ҳам ўзини худди уйдагидек хаёл қилиб, назарида эрталабки ювиниб-таранишни маромига етказаетгани равшан эди... Беозор боладек кулмоқда — кўзлари тиниқ, юзида шодмонлик. Ундаги телбалик менга ҳам юқди. Гоҳо хахолаб кулаётганимни пайқаб қоламан. Мария... Бошдан кечган кўргиликлар уни ақлдан оздирган, баҳор кунлари уни алқаетгандек эди.

Ҳеч нарсага тушунмасам-да, унга қараб назокат-ла бошимни ирғаб кўяман. У шилланганча ўзига зеб беради. Мария ясан-тусанни тугатиб, йўлга тушишим мумкин, деб ўйлади шекилли, ингичка, биллурдек овозда қўшиқ бошлаб юборди. Лекин у тезда хиргойисини бас қилди, худди кимнингдир чақирисига жавоб бераётгандек:

— Борялман! Борялман! — деб хитоб қилди.

У яна хиргойисини бошлаб, томдан тушди-да, сувга шўнғиб кетди. Мен эсам ҳамон кулар, уни ютиб юборган сувга қувонч билан тикилардим.

Бундан кейин нима бўлганини яна эслай олмайман. Томда ёлғизман. Сув ҳали ҳам кўтариларди. Биттагина мўри соғ қолган эди: мен унга сувда фарқ бўлишни истамаган абжир ҳайвондек тирмашиб олган эдим. Кейин йўқлик қаърига қулагандек бўлдим...

VI

Мен нега тирикман? Айтишларича, соат олтида сентеналиклар қайиқда сузиб келишибди: мўрига ёпишганча беҳуш ётган эканман. Шафқатсиз офат мени четлаб ўтган, ҳамма туғишганларимдан ажралиб, ўзимнинг бу бахтсизлигимни ҳали ҳис этмаган бир алфозда, тирик эдим.

Мана, мен ҳамон тирикман. Наслу насабим — болаларим, қизлариму келинларим, ёш ва кекса эркак ва аёлларнинг ҳаммаси нобуд бўлди. Мен эса тошлар ёнида ўсадиган ўлимтик ёввойи ўтдек яшялман. Агар менда жасорат бўлганда эди, Пьер сингари: «Тоқатим тугади, алвидо!» дея улар кетидан Гароннага йўл олардим. Бошқа фарзандларим йўқ, уйим яқсон бўлган, майдонларим ярқисиз ҳолга тушган. Э-воҳ!.. Дастурхон атрофида ҳаммамиз — кексалар ўртада, ёшлар теграмизда ўтирган оқшомлар бир хотира энди! Қалбим меҳр ва ҳароратдан тўлиб-тошарди ўшанда! Урим пайти, узумни йиғиштириш кунларида уйимизга қайтганимиз ҳамоно мўл ҳосилдан қалбимиз фаҳрга лиммо-лим тўларди! Беозор болалар, ажойиб тоқзорлар, хуррам қизлар ва юмшоқ нонлар — кексаликдаги қувончлар бир умрга арзигулик мукофот эди! Ҳаммаси барбод бўлди, шундай экан, мен нега тириклар орасидаман!?

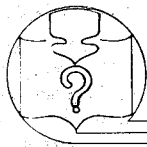
Менга ҳаловат бегона, энди ҳеч кимнинг мадади керак эмас. Майдонларимни болалари тирик қолган деҳқонларга улашаман. Уларнинг заминни алқашга, қайта тирилтиришга қувватлари келади. Бор буд-шудидан айрилган мен учун бир парча ер бўлса, бас.

Ягона истагим — туғишганларимнинг жасадларини топиш, орқаларидан ўзим ҳам борадиган мозоримизга дафн этиш. Тулузадан дарё оқизиб кетган кўплаб мурдаларни топишибди. Уша ёққа боришга қарор қилдим.

Қанчалик даҳшатли кулфат! Икки мингга яқин уй қулаган, етти юз киши чўкиб кетган; бутун қишлоқ ҳувиллаб, балчиққа бутган... Йигирма минг ярим яланғоч, бахтсиз одамлар қолди; шаҳарда мурда ҳиди анқийди, ҳамма тиф тарқалишидан хавотирда; мурувватли одамлар жароҳатни даволашдан ожиз.

Мен нураган уйлару ўзимга тегишли марҳумлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмасдим. Ўз изтиробларим ўзимга етиб ортади! Айтишларича, ҳақиқатдан ҳам кўп мурдаларни топишибди. Уларнинг ҳаммасини шаҳар мозорига қўйишибди. Мурдаларни суратга олишган экан, Гаспар билан Верониканинг суратини топиб олдим. Ҳали расман қовушмаган келин-куёвлар ўлганларида ҳам ажралишни истамаган: қучоқлашган, ўпишган кўйи туришибди. Шундай аҳволда суратга олишган экан. Айтишларича, жасадларини бир-биридан ажратиш учун ачомлашганча қотиб қолган қўлларини кесишибди.

Менда, тўфонда мағлуб бўлсалар-да барибир гезарган чеҳраларида юксак муҳаббатнинг поклиги, жасорати қолган гўзал йигит ва қиздан қолган хотира — шу. Сурат, сурат... Уларга тикилганим сайин кўзларимдан шашқатор ёш оқади...

Шокирали Нуралиев

ЧАЛА ДЎСТЛАШУВ

...Хўжаликни бошқариш доимо та-
комиллаштириб боришга муҳтождир.
Аммо ҳозирги вазият шундайки, қис-
ман тузатишлар билан чекланиб бўл-
майди — туб ислоҳот амалда зарур.

М. С. ГОРБАЧЕВ

«Тавба, пахта топширувчи билан қабул қилувчи нега ҳануз бир-бирининг кўзини бўяшга уринаркин? Ахир, улар энди бир-бирларига бегона эмаслар-ку?! Энди иккаласи ҳам бир маҳкама — агросаноат бирлашмасининг вакили. Энди ҳар иккаласининг манфаати ҳам бир нарсага — пахтадан қанча тола чиқишига боғлиқ. Шундай экан, бир-бирини алдашга уринишдан нима наф?»

Биз шундай деб ўйлар эдик. Маълум бўлишича сабаби бор экан. Сабаби — улар маъмурий бошқарув жиҳатдан тўла-ю, аммо моддий манфаатдорлик жиҳатдан ҳали чала дўстлашишган экан. Мана, ўйлаб кўринг: тола нормадагидан ортиқ ёки кам чиқса, фойда-зарар ҳар иккаласига ҳам тақсимланади. Лекин, айтайлик, биринчи сорт деб қабул қилинган пахта қайта ишлагандан кейин текширилганда иккинчи сорт чиқиб қолса-чи? Хўш, бундан кўриладиган зарар кимнинг бўйнига? Иккаласининг ҳам бўйнигами? Йўқ, биттасининг — қабул қилувчининг бўйнига 1985 йили Намангандаги 2-пахта заводи шундай сабабга кўра биргина «Правда» колхозни билан қилган муомаласининг ўзидан 227 минг сўмлик зарар кўрди. Бундай мисолни кўплаб келтириш мумкин. Кўринадики, тола масаласида завод билан хўжалик ҳамкор, фойда-зарарни ўртада баҳам кўрувчи дўст. Аммо сорт масаласига келганда улар ҳануз бир-бир-ларига бегона.

Бундай муомала тартиби ҳам осмондан олинмаган, албатта. Маълум бир мантиққа асосланган. У қуйидагича: пахтани қабул қилишда ундан ҳақиқатда қанча тола чиқишини аниқлаб бўлмайди. Ҳисоб-китобни олдиндан белгилаб қўйилган норма бўйича қилиш у ёки бу томонни куйдириши мумкин. Шунинг учун норма бўйича аввал хомаки, кейин ҳақиқатда қанча тола чиқишига қараб якуний ҳисоб-китоб қилиш керак. Аммо сорт масаласида бундай қилишга эҳтиёж йўқ. Чунки сортни пахтани қабул қилишдаёқ аниқлаш мумкин. Аниқлаш керак. Аниқлай олмас сўз жазоси ўзи билан.

Яширмаймиз, биз ҳам аввал шундай деб ўйлаган, ушбу тартиб жорий этилганда хурсанд бўлган эдик. Бироқ, шундан кейин ҳам пахта топширувчи билан қабул қилувчи ўртасидаги муносабат ўзгармаганини кўриб, шаштимиздан тушдик. Ўз-ўзимизни текшириб кўришга эҳтиёж сездик: ҳақиқатан ҳам сортни пахтани қабул қилишдаёқ аниқлаб бўлармикин? Текшира-текшира ниҳоят, йўқ, ҳозир пахта сортини уни қабул қилишдаёқ кўзда тутилган даражада тўғри аниқлаш имкониятига эга эмас эканмиз, дунёда ҳали ҳеч ким бундай имкониятга эга эмас, деган хулосага келдик.

Биласизки, ҳозир сорт пахтадан намуна олиш асосида аниқланади. Бундай йўл билан, айтайлик, бутун бошли бир денгиз сувининг таъмини аниқлаш мумкин — бир ҳовучини татиб кўриш kifоя. Бир цистерна сутнинг ёғлилик даражасини аниқлаш мумкин — бир пиёласини анализ қилиш kifоя. Аммо бундай йўл билан пахтанинг сортини аниқлаб бўлмайди. Гап шундаки, битта пайкал, ҳатто бир түп ғўза, ҳатто лўппи очилган бир кўсақнинг ўзида бир неча хил сортдаги пахта бўлиши мумкин. Дуруст, агар теримчи интизомли бўлса, чиртак пахта билан лўппи пахтани, захаланган пахта билан соғлом пахтани, хом пахта билан пшган пахтани фарқлайди, ажратиб теради. Лекин сорт толанинг пишиқлик даражаси билан боғлиқки, бу даражани фарқлаш терим пайтида амалда мумкин эмас. Бинобарин, теримчи пахтани амалда аралаш теради.

Анализ учун олинган бир ҳовуч пахта, у намуна олиш шартларига нақадар риоя қилиб олинган бўлмасин, барибир, прицепдаги (тайёрловчилар тили билан айтганда, партиядаги) жами пахта ҳақида ҳеч қачон аниқ маълумот бермайди. Пахта топширувчи билан қабул қилувчи ўртасида келишмовчилик чиқиб, юқорининг аралашуви билан текшириш ўтказилганда сорт ҳар гал ҳар хил чиққанига кўп марта гувоҳ бўлганмиз. У пайтларда ҳамма пахтакорнинг тарафидида турар, айбни одатда тайёрловчига, унинг машинасига тўнкар эди. Аслида эса айб машинада эмас, намунада, тўғрироғи, технологияда — сортни намуна олиш асосида аниқлашда эди.

Ҳозир дунёдаги пахтакор мамлакатларнинг ҳаммаси ҳам сортни аниқлашда шу технологияга асосланади. Эҳтимол, машинаси бизнинг машинадан кўра такомиллашганроқдир, сортни бизнинг машинадан кўра тезроқ, мукамалроқ аниқлар, аммо барибир, намунанинг — ўша бир ҳовуч пахтанинг сортини аниқлайди. Жами пахта сифатини аниқлашга — асосий масалага келганда уларнинг аҳволи ҳам бизнинг аҳволдан ортиқ эмас. Жами пахтанинг ҳақиқий сифати, худди биздагидек уларда ҳам, шу пахта толасидан ип йиғирилганда, шу ипдан мато тўқилганда, ниҳоят, шу матодан тикилган кўйлак кийилганда маълум бўлади. Пахтани қабул қилиш пайтида аниқланган сорт нисбий. Қолаверса, субъектив ҳам.

Маълумки, пахта териш ва топшириш даври ниҳоятда тифиз. Шу қадар тифизки, топшираётган пахтанинг ҳар бир партиясидан намуна олиб, сортни машина билан аниқлашга ҳам имкон бермайди. Бизни ҳатто сортни нисбий аниқлаш имкониятидан ҳам маҳрум этади. Машина билан фақат келишмовчилик туғилгандагина аниқлаш мумкин. Аслида-ку келишмовчилик ҳар кун, ҳар соатда туғилиб турибди. Демак, амалда машина билан фақат юқори ташкилот аралашгандагина аниқланади. Бошқа пайтда эса чамалаш-салмоқлаш методи (органолептический метод) қўлланилади. Сорт асосан бир кишининг (товаршуноснинг) шахсига — тажрибаси, ҳалоллиги, меҳнаткашлиги ва ҳоказоларга боғлиқ бўлиб қолади. Бундай фазилатлар бировда кўп, бировда оз бўлиши эса маълум. Хуллас, пахтани қабул қилиш пайтида аниқланган сорт нисбий-субъективдир. Икки томондан бирини — ё топширувчини, ё қабул қилувчини куйдириши мумкин. Ҳар қалай, бу эҳтимоллик доимо мавжуд бўлиб туради. Топширувчи — топширишга, қабул қилувчи — қабул қилишга безиллайдиган бўлиб қолгани шундан. Ўз навбатида, бир-биридан хавфсирайдиган, бир-бирини алдашга уринадиган бўлиб қолгани ҳам шундан.

Савол туғилади: сорт авваллари ҳам шундай аниқланарди, гап-сўз йўқ эди: Нега энди ҳозирга келиб ёмон бўлиб қолди? Гап шундаки, авваллари, айтайлик, пахта қўлда терилган, гектар бошига бор-йўғи 15—20 центнердан пахта олинган, пахтани қабул қилиш пунктига араларда, кўп деганда 1 тоннадан олиб борилган йилларда бу нисбийлик, субъективликдан келиб чиқадиган фарқ кўпам куйдирмас, аниқроғи, куйдиргани унча сезилмас эди. Энди эса сезилмоқда, шундай сезилмоқдаки... Ахир, бир ҳовуч пахта, бир киши аввалгидек кўп деганда 1 тоннанинг эмас, ҳар гал 3 тоннанинг (прицепга ўртача шунча пахта ортिलाди) тақдирини ҳал қилмоқда-да. Куйдирмоқда! Уларнинг ҳар иккаласини ҳам бу азобдан ҳалос этиш лозим. Бунинг учун сортни намуна олиш асосида эмас, балки ҳар бир партиядидаги пахтани шу туришича анализ қилиш асосида аниқлаш имконини берадиган техника, технология яратиш зарур. Дастлаб қандайдир йўл билан (эҳтимол нур ўтказиш йўли биландир) партиядидаги пахтанинг таркиби бир хиллигини (ёки, бошқача айтганда, ҳар хиллиги рухсат этилган даражада эканини) аниқлаб олиш имкониятига эга бўлишнинг ўзи ҳам катта гап бўларди. Шунинг ўзи ҳам олинган намунанинг ишончлигини оширар, нафақат пахтакор билан тайёрловчи ўртасидаги муносабатларни, балки тайёрловчи билан саноатчи ўртасидаги муносабатларни ҳам ҳозирдагидан ишончлироқ, ҳалолроқ асосга қўйишга шароит яратарди. Биз олимларимиздан ана шу йўналишда изланиш олиб боришларини сўраймиз.

Бироқ, маълумки, изланиш тегишли самара бериши учун вақт керак. Хўш, унғача нима қилиш керак? Ахир, топширувчи билан қабул қилувчини бундай аҳволда ортиқ қолдириб бўлмайди-ку. Бинобарин, унғача муаммони тўла ҳал қила олмаса ҳамки, ҳар қалай, ҳозирдагидан ишончлироқ, ҳалолроқ бўлган йўлни ўзимиз қидириб топшимизга тўғри келади.

Изланиш аллақачон бошланган. Ҳатто тайёр таклифлар ҳам бор. Кўп овозга эга бўлгани мана бу: «Пахта тайёрлашнинг қарор топган системаси нотўғри. Тайёрловчилар шунчаки кераксиз воситачигина эмас, балки аллақачон ишлаб чиқарувчи билан давлат ўртасида зарар келтирувчи воситачига ҳам айланишган. Пахтакор ўз меҳнатининг пировард натижаси — пахта толасидан маъмурий девор билан ажратиб қўйилган. Агроекономик системасида бу айниқса беҳуда бир ишдир. Юлғич воситачидан шартта воз кечиб қўя қолсак- чи? Бундан хўжалик ҳам, давлат ҳам фақат ютади... Ҳар бир пахтакор хўжаликка ишлаб чиқариш жараёнини охиригача — толани қуритиш ва тозалашгача давом эттириш имконини бериши керак. Бунинг учун ҳозирги гигант-заводларга қўшимча колхозларнинг ўзида ҳам кичик ускуналар ўрнатишга тўғри келса келар. Бу ускуналарнинг самарадорлиги йирик заводлардагидан паст бўлса бўлар. Ишчи кучи етарли-ортарли бўлган шароитда бу қўрқинчли эмас. Бунинг эвазига пахтани ташиш

чиқимлари қисқаради, энг муҳими — ишчи билан унинг меҳнат маҳсули ўртасида кўпдан буён кутилган тўла алоқа ўрнатилади. Шунда планин пахта бўйича тузишдек бемаъни практикага ҳам чек қўйиш мумкин бўлади. Дунёда ҳар йили тола ва ёққа қўшимча тарзда пахтадан нимаики олинса ҳаммасини — фалонча сув, чиқит, хашак ишлаб чиқаришни планлаштираётган фақат ўзимиз, холос».

Ҳамкасбларимиз К. Кожевникова, В. Соколовлар «Литературная газета»нинг 1987 йил 11 февраль сониди шундай деб ёзишди. Тўғрироғи, сўхбатлари чоғида олимлар, иқтисодчилар, агро-саноат хизматчилари, партия ходимлари ўртага ташлаган таклифни баён қилишди. Ўз томонларидан фақат, «бу таклифга қулоқ тутиш керак» деб қўшиб қўйишди, холос. Мана, эшитдик. Хўш, нима деймиз?

Сиз нима дейишингизни билмадик. Бизнингча, мақсад яхши. Пахтакор ҳақиқатан ҳам меҳнатининг пировард натижасидан ажратиб қўйилмаслиги керак. План ҳақиқатан ҳам керакли маҳсулот бўйича тузилиши керак. Ҳисоб-китоб ҳақиқатан ҳам ана шу маҳсулотга кўра қилиниши даркор. Маъқул! Лекин бу мақсадга таклиф этилаётгандек тайёрловчидан воз кечиш, унинг ишини ҳам, иш қуролини ҳам хўжаликларнинг ўзига бериш йўли билан эришиб бўлармикин? Бизнингча, эришиб бўлмайди. Гап хўжаликларга бундай шароит яратиш харажати, кейин бу шароитдан фойдаланиш ташвиши таклиф муаллифлари ўйлаганидан кўпроқ бўлишида эмас. Ҳозир, айтилик, бир районга хизмат қилаётган битта заводни эҳтиёт қисм билан таъминлаш қанча қийин. Ваҳоланки, унда шу райондаги ўнта заводчани таъминлашга тўғри келади. Қийинчилик ўн барабар кўпайди, деяверинг. Техника; объект қанча майдалашса, қанча кўпайса, уларнинг эҳтиёжини ҳисобга олиш ва қондириш шунча мураккаблашиши тажрибада аллақачон кўрилган. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Гап ишчи кучи етарли эканига асосланган самарасизроқ техника ишлатишга ўтиш тўғри бўлмаслигида ҳам эмас. Гап бу таклиф амалга оширилгандан кейин ҳам барибир муаммо сақланиб қолаверишида. Уйлаб кўринг, тайёрловчи ким? У фақат давлат билан пахтакор ўртасидаги олди-сотдида қуруқ воситачи эмас. У ҳам ишлаб чиқарувчи — пахтани қуритувчи, тозаловчи, толага, чигитга айирувчи. Аслида пахтакор меҳнатини давом эттирувчи. Фақат пахта ишининг айнаи шу жабҳасига ихтисослашган пахтакор. Унис пахта етиштиради, буниси пахтани қайта ишлатади. Ва бундай ихтисослашиш бирон бир маъмурий «девор»нинг эмас, тарихий тараққиётнинг тақозоси билан юзага келган. Маъмурий йўл билан ажратилмагани сингари, маъмурий йўл билан қўшиб ҳам бўлмайди. Хўп, ана қўшдингиз ҳам дейлик. Амалда эса, барибир, бири пахта етиштиради, иккинчиси қайта ишлайди. Биринчи сорт деб ҳисобланган пахта кейин иккинчи сорт чиқиб қолар экан, бунда пахтакорнинг айби қанчаю, қайта ишловчининг айби қанча? — деган савол яна қаршингизда кўндаланг бўлиб тураверади. Иккаласининг муомаласини тўғри йўлга солиш учун барибир яна низом ишлаб чиқишингизга тўғри келади. Ваҳоланки, ҳозир ҳам гап ана шу низомни ишлаб чиқиш устида кетяпти — амалдагиси эскирган. Йўғ-э, янгиланганига э-энди уч йил бўлди-ку. Шундай-ку, аммо муаммони тўла ҳал этмади: пахта топширувчи билан қайта ишловчи тола масаласида ҳамкор дўст-у, аммо сорт масаласида ҳануз бир-бирига бегоналигича қолаверади, дейиш керак. Биз эса уларнинг чала эмас, тўла дўстлашувини истаймиз. Бизнинг таклиф ана шу мақсад юзасидан бўлади.

Кўриб ўтдикки, ҳозир икки ўртадаги ноаҳиллик пахтани қабул қилишда сортни реал аниқлаб бўлмаслигидан туғилмоқда. Хўш, саноатчи толани қабул қилаётганда реал аниқлаб бўлармикин? Йўқ, унда ҳам реал аниқлаб бўлмайди. Бу ерда ҳам ўша намуна, ўша машина роль ўйнайди. Лекин бу ердаги аниқлик пахтани қабул қилиш пайтидаги аниқликдан кўра реалроқ бўлади. Чунки энди сортни аниқлашда пахта топшириш чоғидаги тиғизлик билан, товаршуноснинг шахси билан боғлиқ бўлган нарса — субъектив-лик аралашмайди. Энди аниқлик нисбий-субъектив эмас, фақат нисбий. Бунга ҳар қалай кўниш мумкин. Модомики ҳали бундан дурустроқ йўл топилмаган экан, кўнишдан бошқа илож йўқ.

Нима демоқчи эканимизни англагандирсиз? Пахта топширувчи билан қайта ишловчи ўртасидаги якуний ҳисоб-китоб худди ана шу пайтда аниқланган сорт бўйича қилинмоғи, унгача бўлган ҳисоб-китобларнинг ҳаммаси дастлабки-хомаки ҳисоб-китоб, деб қаралмоғи дозим. Бу — биринчидан. Иккинчидан, завод билан хўжалик ўртасидаги якуний ҳисоб-китобгина эмас, балки хўжалик билан пахтакор ўртасидаги якуний ҳисоб-китоб ҳам ана шу кўрсаткичга асосланмоғи зарур.

Ҳисоб-китоб ҳозир қандай? Тасаввурингиз ёрқинроқ бўлиши учун эътиборингизни дастлаб сут соғиш ва топшириш соҳасига қаратамиз. Бу ерда шундайки, агар сутнинг ёғлилиги нормадагидан ортиқ ёки кам чиқса, натижаси нафақат хўжаликнинг, балки бевосита соғувчининг манфаатларига ҳам таъсир кўрсатади. Шунинг учун соғувчи сирғини йидириб, сутни охиригача соғишдан ҳеч эринмайди. Ахир, сирғин ёғли сутни охирида, йиганида беради-да. Кўринадики, хўжалик билан соғувчи фойда-зарарни ўртада баҳам кўрувчи дўст, шу боисдан сифат учун курашда тўла ҳамкор. Бироқ хўжалик билан пахтакор ўртасида бундай муносабатни кўрмайсиз. Топширилган пахтадан ҳақиқатда қанча тола чиқади? Эҳтимол фойда кўрилар, эҳтимол зарар. Лекин толадан келадиган бу фойда-зарарнинг пахтакорга алоқаси йўқ. Хўжалик ҳақиқатда қанча тола чиқишини

кутиб ўтирмайди. Кредит олиб, пахтакор билан пахта бўйича ҳисоб-китоб қилаверади. Тола бўйича келадиган фойда ҳам, зарар ҳам ҳўжаликка.

Дуруст, тола нормадагидан ортиқ чиқса, фойда кўрилса, ҳўжалик унинг маълум бир қисмини моддий рағбатлантириш фондига ўтказиши. Лекин, биласизки, бу фонд ҳўжаликдаги барча соҳа фойдалари ажратмаларидан ташкил топади, ҳўжаликда қанча ишчи ва хизматчи бўлса, ҳаммасиники ҳисобланади. Йил давомида мусобақа илғорларини рағбатлантириш учун сарфланади, агар ортиқ, йил охирида ҳаммага тақсимлаб берилсади. Бинобарин, бу рағбатлантириш, фонд кўпчилиги ўртасида тақсимлангани учун, аввало арзимас бўлади. Қолаверса, пахтакорга бевосита тола билан боғлиқ бўлган рағбатлантириш сифатида таъсир ўтказмайди. Шунинг учун теримчи, ҳўжалик раҳбари кўп тушунтириш ўтказишига қарамай, сифатли пахта билан сифатсиз пахтани ажратиб териш тўғрисида кўпам жон куйдирмайди. Ҳатто раҳбарнинг кўзини шамғалат қилиб, хом, ҳўл пахтани, тошбосади деб, пишган, қуруқ пахтага атайлаб аралаштириб юборишдан ҳам тоймайди. Аммо завод товаршуносининг кўзини бўйаш, ана шу хом, ҳўл пахта аралашган пахтани биринчи сорт ўтказишса-чи, унда ҳўжалик раҳбарлари билан теппа-тенг «тер тўкади». Ахир, ҳўжалик сортдан кўрайдиган фойда-зарарнинг бевосита унинг манфаатларига ҳам даҳли бор-да! Кўринадики, ҳўжалик билан пахтакор ўртасидаги дўстлик ҳам ҳали чала, яъни, улар сорт масаласида дўст, тола масаласида бегона. Ҳар қалай, уларнинг дўстлиги ҳўжалик билан соғувчи ўртасидаги дўстликчалик мустаҳкам эмас. Дўстлик тўла бўлмоғи учун ҳар иккаласининг манфаатини ҳам пахтадан ҳақиқатда қанча ва қандай тола чиқишига, яъни саноатчи билан қилинадиган муомала кўрсаткичига боғлиқ қилиб қўйиш лозим.

Узаро суҳбатларимиздан маълумки, бизга шундай эътироз бўлади: ҳўжалик билан соғувчи масаласи — бошқа гап. Бугун топширилган сутнинг сифатини шу бугун аниқлаш мумкин. Бинобарин, уларнинг муносабатини тўғри йўлга қўйиш осон. Пахтадан қанча, қандай тола чиқиши эса орадан кам деганда 5—6 ой ўтгандан кейин маълум бўлади. Унгача пахтакор нима қилади? Ҳисоб-китоб шу қадар кечга сурилиб кетишидан норози бўлмайдимиз? Бизнингча, ҳалол деҳқон норози бўлмайди. Унинг учун ўз улушини қандай бўлмасин эрта олиш эмас, балки кечроқ бўлса ҳам ҳалол олиш муҳим.

Энди таклифимизга яқун ясайлик: тан оламиз, бу тадбирлар ҳам биринчи сортга мўлжалланган пахта иккинчи сорт чиқиб қолишида тайёрловчимиз, пахтакорми — қайси томон айбдор эканини аниқлаш имконини бермайди. Лекин ҳар уччаласини ҳам айб қилмасдан ишлашга ундайди. Чунки ҳозирги вазиятда уччаласидан фақат бири (ёки иккитаси) зарар кўраётган ва ҳар бири (ёки иккитаси) зарар кўрмаслик учун бошқасини алдашга уринаётган бўлса, энди айб қилган ёки алдаган томон ўзи ҳам зарар кўради, ўз-ўзини ҳам алдаган бўлиб чиқади. Ўзи ва шериги ҳам зарар кўрмаслиги учун ҳалол ишлаши керак.

— Ана холо-ос, — дейишингиз мумкин, — пахтакор қандай қилиб ҳалол ишлай олади?! «Чиртак, захаланган, ҳўл, хом, ифлос пахтани фарқлаш мумкин. Лекин сорт толаннинг пишиқлик даражаси билан боғлиқки, бу даражани фарқлаш терим пайтида амалда мумкин эмас», — демабмидингиз юқорида. Модомики, теримчи фарқлай олмас экан, терим машинаси қандай фарқлайди? Модомики фарқламай терар экан, ҳар доим шерикларига панд бермайдимиз?

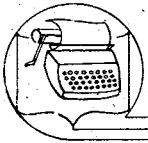
Йўқ, энди панд бермайди. Пахтани аралаш териш ва уни тайёрловчига бир илож қилиб ўтказиб олишдан зарар кўрса-кўрадики, аммо ҳеч наф кўрмайдиган бўлиб қолгач, энди аралаштириб юбормайди, аралаштирмаслик йўлини қидиради. Ва... бундай йўл терим пайтида йўғу, аммо умуман олганда бор. Илм-фан фўзанинг қайси ярусларида қандай сортдаги пахта пайдо бўлишини аллақачон аниқлаб берган. Энди пахтакор фаннинг ана шу йўриқларига таянадиган бўлади. Айтайлик, энди теримни одат бўлиб қолганидек, 1 сентябрдан эмас, балки яруслардаги кўсакларнинг очилишига қараб бошлайди. Машина теримига ҳозиргидек, кўсакнинг 90, ҳатто 100 проценти очилганда эмас, балки инструкцияда ёзиб қўйилгандек, 60—65 проценти очилганда киришади. Хуллас, йиғим-терим — ҳозир асосан тўс-тўполон билан бўлаётган иш, энди ақл билан қилинадиган ишга айланади. Пахтанинг ҳар хиллиги рухсат этилган даражада бўлишини энди ҳар ҳолда таъминлаш мумкин.

Тўғри, ҳатто шундан кейин ҳам пахтани туркумлашда ҳўжалик билан тайёрловчи ўртасида келишмовчилик чиқиши мумкин. Лекин энди бу келишмовчилик том маънодаги келишмовчилик бўлмайди. Аслида маслаҳатлашув бўлади. Томонлар биргалликда бош қотиришади: «Бу пахтани биринчи сортга қўшса, кейин ундан чиққан тола намуна олиш пайтида саноатчининг қўлига тушиб қолса, чатоқ бўлмасмикин? Бир прицеп пахтани деб бир вагон толага куйиб қолмасмикинми? Келинг, шошилмай, машина билан текшириб қўя қолайлик». Ҳатто, шундан кейин ҳам томонлардан бирининг кўнглида шубҳа қолса-чи, намуна нисбий-ку, ахир. Унда нима бўлади? Унда саноатчи билан қилинадиган муомала пайтигача бу пахтани «биринчи сортлиги шубҳали» деган туркумга қўшиб тура туришади. Шу йўл билан муаммони ҳалояроқ ҳал эта олишади. Бундан томонлар фойда кўришса кўришадики, ҳеч қачон зарар кўришмайди. Бинобарин, бу йўлга ҳар иккаласи ҳам жон-дилдан рози бўлаверади. Шундай қилиб, мақсад-манфаатлар тўла

бирлашади. Планни тола бўйича тузишга йирик заводларни майдалаштирмай туриб ҳам эришамиз.

Дарвоқе, ўрни келганда айтиб қўяйлик, дунёда ҳеч қайси капиталистик мамлакат бунга эришиш учун йирик заводларни майдалаштириш йўлини тутаётгани йўқ. Аксинча, йириклаштириш орқали эришяпти. Қандай эришяпти? Ахир, уларда пахта билан боғлиқ шерикларнинг ўртасида маъмурий девордан ҳам мустаҳкамроқ девор — хусусий мулкчилик девори бор-ку?! Бу деворни қандай йиқитишяпти? Гап шундаки, улар ҳозир сортни реал аниқлаб бўлмаслигини, бундай шароитда фойда-зарарни ўртада баҳам кўриб иш-лашдан бошқа чора йўқлигини аллақачон тушунишган, аллақачон шундай ишлай бош-лашган. Ва, шуниси қизиқки, бундай шериклик уларни нисбий аниқлик асосида ишлаш-дан халос этиб, аллақачон реал аниқлик асосида ишлашга етказган. Биз Америка Қўшма Штатларида 60-йиллардаёқ хўжалик юритиш ва бошқаришнинг асосий шакллари-дан бирига айланган вертикал бирлашмаларни назарда тутяпмиз. Бу қандай бирлашмалар экани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун ўзимизда бир пайтлар «Минглар шартномаси» шиори асосида бошланган ҳаракатни ёдга олайлик. Ушанда қайси хўжалик, район, область пахтасидан қайси корхона мато тўқиши маълум эди. Уларнинг ўртасида дўстлик алоқалари боғланган эди. Бу аслида норасмий вертикал бирлашма эди. Америкадаги вертикал бирлашмалар биздаги шундай бирлашмаларнинг расмийлаштирилган, маълум иқтисодий шериклик шартлари билан мустаҳкамланган нусхалари холос. Бизда яхши ҳаракат аста-секин унутилди, уларда эса аста-секин такомиллаштирилиб, расмий даражага етказилди. Шундай қилиб, бу ерда шериклар пахтадан олинадиган толанинг, матонинг реал сифати — харидоргирлигига асосланиб иш тутадиган, ўзаро ҳисоб-китоб қиладиган бўлиб қолишди. Ваҳоланки, бундай ишни қилиш улардагидан кўра бизда осонроқ эди. Бизда хусусий мулкчилик деворларини йиқитишга тўғри келмас, уни биз 1917 йилнинг октябридаёқ, ундан кейин колхозлаштириш давридаёқ йиқитганмиз.

Хайр майли, ҳеч бўлмагандан кўра кеч бўлса ҳам бўлгани яхши, дейдилар. Матбуот хабарларига қараганда, шундай дўстлик алоқаларини яна тиклаш кўзда тутилмоқда. Лекин энди, бизнингча, тиклашнинг ўзи кам. Энди уни расмий, иқтисодий жиҳатдан ўза-ро манфаатли шериклик даражасигача кўтариш ҳам керак. Токи, шериклар — пахта-кор, қайта ишловчи, саноатчи тўла дўстлашишсин, сиз билан бизга ёқадиган мол тайёр-лашса — фойда, акс ҳолда, зарар кўрадиган бўлишсин. Ҳозирги давр, бизнингча, худди ана шундай қайта қуришни талаб этмоқда.

Виктор Артёменко,
Юрий Шакутин

РЎЗМАТОВ САБОҚЛАРИ

Йилдош Охунбобоев-номидаги колхоз маркази Бектемирга йўли тушган одам дафъатан бирор ҳайратомуз янгиликка дуч келмайди. Ҳовли-жойларнинг кўпчилиги пастқамгина, ҳашамдан йироқ, атрофлари паҳса девор билан ўралган. Ҳатто колхоз правлениеси жойлашган бир қаватли бино ҳам ғарибгина. Фермадаги эски бостирмалар майишиб ётибди. Қисқаси, Бектемирга илк бора келган меҳмон республикага донғи кетган колхознинг мана мен деб кўзга яққол ташланадиган бойлигу тўкин-сочинликни кўриб тонг қопмайди. Биров, меҳмон синчков одам бўлса, агар у ҳўжалик ишларидан озмунча хабардор бўлса, бошқа нўрсаларга эътибор бериши мумкин: жумладан, — у ерда оддий боронадан тортиб, то комбайнларгача шийпон остига тартиб билан тизиб қўйилган; гарчи жавзо бошланиб кетганига қарамай, ферма ҳовлисида усти сарғайиброқ турган пичан ғарамлари ҳали бузилмаган; силос бостирилган хандақлару оби-тобида парвариш этилган сўқимлар, қиёмига етказиб ишланган ораста далалар... Бир парча ҳам бекор ер йўқ. Колхоз идораси олдида атиргуллар чаман бўлиб очилиб ётибди. Гулзор тўгаши билан пахтазор бошланади. Бектемирдаги энг муҳташам биноларнинг қайси мақсадларга хизмат қилишни ҳам мулоҳаза этиб кўринг: болалар боқчалари, мактаблар, маданият саройи, касалхона. Ана энди биринчи тассурот алдамчи эканига амин бўласиз. Йўқ, Бектемир мустаҳкам пойдевор устида турган экан, ҳдеб йўлайсиз, ҳўжаликни омилкор, етти ўлчаб бир кесадиган пишиқ раҳбар бошқармоқда.

Ажойиб тақдир соҳиби, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, ЎзССР Олий Советининг депутати, республика Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси, колхозга салкам ўттиз йилдан бери раислик қилаётган Миразиз ака Рўзматов билан танишадиган фурсат келди. Бектемир аҳли уни «Бобо» деб улуғлайди. Бу сўзга ёши чўнг кишига нисбатан кўрғазиладиган шарқона чуқур эҳтиром мужассам этилган. Айни чоғда, бу сўз умри бўйи ерни папалаб келаётган бободехқонга, бой тажрибали зотга муҳаббатни ҳам ифодалайди.

Дарвоқе, у ростдан ҳам нуроний чолга ўхшайди: миқтидан келган, елкадор, сочи сийрак, пешонаси дўнг, офтобда ҳўб қорайган юзларига йирик-йирик ажинлар тушган, қошлари қалин ва пайваста, кўпни кўрган кўзлари маънога тўла, хуллас, истараси иссиқ киши. Ранги ўнгиброқ қолган шляпа ёки дўппи кийиб юради. Кийимлари ҳам одмигина — эғнида кенгу мўл пинжак, шими-да хиёл ўзига катта, оппоқ кўйлагининг ёқалари очиқ.

Биз чинор сосясидаги сўрига тўшалган дағал шолча устида Миразиз ака билан гурунглашиб ўтирибмиз. У шошилмасдан, дон-дон қилиб сўзлайди, дам-бадам пиёлаларимизга хушбўй чой қўйиб туради. Сафарга чиқаётиб, Бектемирни ўзимизча бутунлай бошқача тасаввур-этганимизни эшитиб, кўзларини хиёл қисганча илжайди:

— Бизда «йигит кишини жанда остида ҳам танишади» деган гап бор, — деди. — Қишлоқни одамга менгаш қийиндир-у, лекин мақолнинг мосроғини топиш ундан ҳам мушкул. Сирасини айтганда, нега мумкин эмас экан? Ахир, бизнинг асосий вазифамиз нима? Одамларни боқишми? Ҳа, балли! Хусусан, биз, бизнинг колхозимиз худди шу колхоз аҳлини едириб-ичириши керак. Қолаверса, бизнинг еримиз, бизнинг етиштирган пахтамиз халқни кийинтириши керак, — Миразиз ака бир муддат ўйланиб қолди, пиёлаларга чой қўйди, сўнг гапини давом эттирди: — Колхозимизнинг олти миллион сўм жамғармаси бор. Чўнтагида миллион сўми бор одам босар-тусарини билмай қолиши ҳеч гапмас. Ҳўш, бундан кимга фойда-ю, кимга зарар? Бектемирда яшаш учун барча шарт-шароит бор, биз асло бойлигимизни кўз-кўз қилмаганмиз, балки бутун маблағимизни меҳнаткашларга қўлайроқ шароитлар яратиб беришга сарфлаганмиз. Ўйлаброқ хотамтойлик қилиш керак. Тўғри, республикамизда ўшандай кишилар бор эди. Лекин улар ўзларининг ҳисобидан эмас, давлатнинг ҳисобидан хотамтойлик қилишарди. Ҳўш, ўша одамлар ҳозир қаерда?.. Биз пулни тежаймиз, ҳар бир тийин ҳисобда. Одамларимиз пул кўчадан сулуриб олинмаётганини, пешона тери эвазига келаётганини яхши билишади.

Рост гапирганнинг йўли равон. Сал олдинроқ раис бизни колхоз далаларида олиб юрди. Ҳўжалик ерлари Чирчиқ дарёси бўйлаб чўзилиб кетган экан. Билсак, бу жойларни колхоз аҳли тупроқ тўкиб, иланг-биланг бўлиб буралиб кетган дарё ўзанини тўғрилаш эвазига оборотга киритган экан. Биз кўрган пахтазорлар шудгордан кўра, шағал олинадиган карьерга ўхшарди. Қизғий шундаки, шу тошлоқда ҳам ғўза қаторлари ям-яшил бўлиб, нақ уфққа қадар чўзилиб кетган. У ер-бу ерда кетмон кўтарган эрага аёллар кўзга ташланади.

Рўзматов Бектемирдаги колхозга раис бўлибдики, бу ерларда «ташландиқ ер» деган тушунчаниннг ўзи йўқ. Мингта аъзо бор, уларнинг ҳар бирига икки гектардан пахта майдони тўғри

келади. Яна маълум миқдорда каноф, шоли, озуқабоп экинлар, маккажўхори, силосбоп экинлар.

Кимки пахтани нуқул кинода кўрган бўлса, энг оғир ва энг меҳнатталаб палла — ийғим-терим палласи экан, деб ўйлаш мумкин. Киночилар кўпроқ теримни кўрсатишга ишқибоз. Бўлмасам-чи! Оппоқ пахтазорда вақор билан сузиб кетаётган «зангори кема»лар; чаноқлардан тошиб чиққан пахталарни териб олаётган нафис қизларнинг нафис ҳаракатлари жуда кўримли-да, ахир!

Лекин ҳақиқат сал бошқачароқ. Пахта энг кўп меҳнат ейдиган техник экинлардан бири ёки биринчиси бўлса ҳам ажаб эмас. Миразиз аканинг айтишича, пахта то қаддини ростлаб олгунча ўттиз беш мартагача ишлов берилади ва деярли ҳамма иш қўлда бажарилади. Механизаторлар фақат чигит экишади, культивация қилишади, жўякларни бегона ўтлардан тозалашади. Тўғри, ҳозир ҳосилнинг асосий қисмини ҳам улар теришяпти. Қолган ишлар эса — уватлардаги ўтларни юлиш, яғана, сувчилик ва ҳоказо меҳнатларнинг барчаси қўлда қилинади.

Ана, дала бўйлаб эркагу аёллар эгат оралаб юришибди. Ҳар бирининг қўлида чигит тўлдирилган пақир бор: ҳосил мўл бўлсин десанг, ҳар гектарда камида юз минг тўп ғўза ундиришнинг шарт. Дастлаб ҳар гектарда беш юз минг кўчат унади, лекин бир жойда — қалин, бир жойда — сирак, боз устига, дўл, ёмғир. Қалин жойлар сийрақлашади, сийрақ жойларга яна оралатма экилади. Қуёш ерни нақ тандирдай қиздиради, ҳавони оппоқ ҳовур қоплайди, иссиқдан нафас бўғилади. Ҳатто тун бўйи ҳам тупроқ совишга улгурмайди — у ҳам иссиқдан энтиқади, миллион эгатларга сочилган одамлар эса мисоли сароб ичида сузиб кетаётганга ўхшайдилар.

Ҳа, бектемирликлар пахтадан осонликча миллион сўмлаб даромад қилишмаяпти. Уларнинг қадоқ қўлларига, қорайган юзларига қарасанг; бу юзларнинг фақат офтобдангина эмас, балки мисли қўрилмаган оғир ва чўнг меҳнатдан ҳам қорайиб кетганини англаб етасан.

Миразиз Рўзमतов элик саккизинчи йилда раисликка сайланди. У олдинги раисдан қолюқ хўжаликни қабул этди, деб бўлмайди. Чунки ўша пайтда қолюғу илғор деган гап ўзи йўқ эди — номи хўжалик борки, бари бирдай қашшоқ эди. Қайга боқма, яқиндагина туганга уруш асорати сезиларди. Унинг колхози қашшоқ эди, ўз ҳолига ташлаб қўйилган еридан ўзга вақоси йўқ эди. Одамлар ана шу ташландиқ ерлардан қорин тўйдириш мумкинлигига ишонмасди.

Миразиз раис бўлишни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди. Бектемирдаги МТСда сайёр механик бўлиб ишлаб юрарди. Бошқа хўжаликлар қатори, мана шу колхоз ерларига ҳам ишлов берарди. Кунлардан бир куни уни атайлаб райком секретари йўқлаб келди.

— Миразиз, сенда гапим бор, — деди. — Қишлоқ оқсоқоллари райкомга келиб, сени раисликка тавсия этишди. Узингдан сўрай дедим, хўш, сен ўзинг нима дейсан?

У нима ҳам дерди. Аҳволни кўриб турибди: одамлар жуда камбағал, уларнинг қорини тўйғазиб керак. Боз устига, оқсоқолларнинг гапи — йигитлар учун қонун.

— Агар сайлашса, қўлимдан келганича ишлайман, — деб жавоб қилди у.

Лекин юраги тахликада эди — ахир, зиммага шунча юкни олиш ҳазил гапми! Оқсоқоллар илтимос қилишгани тузуқ, лекин далага ўша оқсоқолларнинг ўзлари чиқиб кетмон чопмаслиги аниқ. Бектемирнинг меҳнатга яроқли халқининг аҳволи маълум — колхоздан безган. Хўш, энди қандай қилиб уларни далага чиқарасан?

— Раислигининг биринчи йили ҳеч эсимдан чиқмаса керак, — деб ҳикоясини давом эттирди Миразиз ака. Юзлари янада қорайиб кетгандай, ажинлари баттар чуқурлашгандай бўлди. — Умрга татийдиган сабоқ олганман ўшанда.

У уйма-уй юрди. Ҳадемай баҳор келади: зудлик билан ариқларни тозалаш, ерни экин-тикинга тахтлаш керак. Далага эса ўнтадан нари-бери одам чиқарди, уларнинг ҳам кўпчилиги хотин халажу мўйсафидлар. Қишлоқ аҳлининг асосий қисми томорқадан чиқмайди — эртаги сабзавотни тезроқ Тошкент бозорига элтиш пайида. Ўзбек тупроғи йил — ўн икки ой мобайнида ҳосил бериши мумкин, илло, бектемирликлар ҳам ўшанча вақт савдо-сотик билан шуғулланишга тайёр эдилар. Миразиз дастлаб уларни панду насихат билан, яхшиликча йўлга солмоқчи бўлди:

— Инсоф қилинглар, оғайнилар, колхознинг ери кўриқ бўп кетмасин.

— Колхознинг ҳоли бизга маълум, раис, — деб жавоб беришарди унга. — Шукр, томорқа бор эканки, очдан ўлмай юрибмиз. Сен-чи, менга битта нон берасанми? Уйнинг томини ёпишга қарашворасанми? Қуллуқ! Колхознинг ҳали ўтган йилги иш ҳақимни бергани йўқ. Хўш, энди мен болаларимни нима билан боқишим керак — қоғоздаги меҳнат куни биланми?

— Жилла курса, кузгача сабр қилинглар — нон ҳам, том ҳам ўшанда бўп қолар? Ерни ташлаб кўйсак, кулча ўрнига кесак тишлаб қоламиз-ку?

— Э-э, бунақа ашуладан кўпини эшитганмиз! Сен бизга ҳозир нон топиб бергин.

— Ие, ҳозир қайдан топанам?

— Қайдан топиш — ихтиёринг, ахир, биз сени бекорга раис қилиб сайладикми?!

Шундан сўнг Рўзमतов тушундики, қуруқ сўз қулоққа ёқмас экан. Энди бирор амалий чора топсагина иши юришади. Шартта банкага йўл олди. Кредитга пул сўради, лекин бир тийин ҳам ундирилмади — колхоз шусиз ҳам бўғзигача қарзга ботиб ётган экан. Кейин у матлубот жамияти фондидан бўлғуси ҳосил ҳисобидан қиттак буғдой қарз сўради. Бу гал ҳам иши юришмади.

— Нақд пул бўлса, марҳамат, сизга жон-жон деб буғдой сотамиз, — дейишди матлуботчилар. — Лекин насияга ҳеч нарса бермаймиз. Бугунча сиз раис бўлиб турибсиз, эртага эса ўрнингизга бошқаси келади.

— Нақд пулга сотаман, денг?

— Сотамиз, — деди матлуботчилар раиси. Афтидан, у колхознинг нақд пули йўқлигини билгани учун, Рўзमतовнинг шу тобда пулни тополмаслигига кўзи етгани учун мана шундай, кўркмасдан ваъда бериб юборди.

— Эҳтиёт бўлинг, лафздан қайтган номард! — деди Миразиз бирдан тетиклашиб.

Эртаси куни у ўзининг шахсий «Победа»сини миниб келди. Машина ҳали яп-янги эди, олганига бир йил ҳам бўлгани йўқ.

— Қани, менга дон беринг-чи! — деди матлубот жамияти раисига. — Иложи бўлса, буғдой беринг.

— Пули-чи? Пулини топдингизми, аввал шундан гапиринг.

— Пулми, ҳув ана, кўчада турибди! — деди Рўзमतов деразадан ташқарига ишора қилиб. —

«Победа»ни сотаман. Лекин бир нарсани билиб қўйинг, ўттиз беш мингдан камига бермайман!

— Э, бу кишим жинни бўп қолибди-ку! — деди раис каловланиб.

— Менинг ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам ақлдан озиб қоласиз, — деди Рўзमतов унга жавобан. — Хўш, қалай, келишдикми? Айтмоқчи, менга бирор минг дона шифер ҳам қўшиб беролмайсизми?

Матлуботчилар раиси Рўзमतовнинг ажабтовур илтимосини рад этишга журъат этолмади. Лекин машинани сотиб олмади. Уни келгуси ҳосилга гаров сифатида матлубот жамияти гаражига қамаб қўйди.

— Қарзни узолмасанг, кузда машинани савдога чиқариб юбораман, — деди у Миразизга дон ва шифер олиш учун қоғоз ёзиб бераркан.

— Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди? — деб сўрадик Миразиз акадан.

У шляпасини ечиб, гулдор даструмоли билан юзларини артди ва мийғида кулганча:

— Кейин зўр бўлди, — деди. — Мен уйма-уй юришни бас қилдим. Кимки ишга чиқса — ҳақини олади: буғдой керак бўлса — буғдой, шифер керак бўлса — шифер. Ҳозир қишлоғимиз жуда ўзгариб кетган. Деярли ҳар бир ҳовлида машина бор. У пайтлари рўзгор тебратиб қийинроқ эди. Биз, МТС хизматчилари, сал бадавлатроқ яшардик. Ҳам пул, ҳам озиқ-овқат олардик. Устига устак, мен механик эдим. Топишим яхши эди, машина сотиб олганимдан билаверинг. Лекин элнинг кўпчилиги нонга зор бўлиб турганида машина кўзга кўринади! Лойшувоқ уйлар кўп эди, ёмғир ёғса бас, чакка томиб туради. Шифер деганлари — тилла баҳосида юрарди... Ушанда одамлар менга ишониди. Биринчи ҳафтада бирор икки юз киши далага чиқди, кейин бошқалар ҳам уларга эргашишди. Одамлар, раис шунақа нарсани қаердан олдикин, деб ҳайрон қоларди.

— Нима, сиз ҳалиги гаров билан ўзаро келишувни уларга айтмаганмисиз?

— Айтиб нима қилдим. Муҳими — ўша нарсаларни топдим, вассалом.

Йўқ, раис сир бой бермаяпти. Ушанда Миразизнинг колхозчиларга ҳақ тўлаш учун ўзининг шахсий машинасини гаровга қўйгани эл орасида тез тарқаб кетди. Ҳаттоки область ижроия комитетига ҳам бориб етди. Ижрокомнинг ўша пайтдаги раиси Эркин Турғунович Шайхов меҳмон бўлиб келди. Рўзमतов билан бирга дала айланди. Ҳамма жойда — канопзорда ҳам, пахтазорда ҳам сидқидилдан ишлаётган одамларни ўз кўзи билан кўрди. Ариқлару зовурлар тозаланган, пичан ўрими авжида... Кечга томон идорага қайтишгач, Шайхов Миразиздан сўради:

— Нима макринг бор сенинг? Ярим йилда колхозни эпақага келтирибсан. Ё хазина топиб олдингми?

Рўзमतов ҳазил-ҳузил қилиб, гапни четга бураверди.

— Пишиққина экансан, — деди Шайхов. — Агар сенинг ўрнингда бошқа одам бўлса эди, аллақачон бутун областга жасоратини кўнғироқ қилиб чиқарди. Эшитдим, шахсий машинангни буғдой билан шиферга алмашлабсан. Бу дейман, ёлғиз от чанг чиқармоқчи экан-да, а? Нега областдан ёрдам сўрамадинг?

— Уз гарданимдаги юкни бировга юкласам уят эмасми?

— Шунақа де, — Шайхов қалам билан столни чертди. — Тузук, тузук, буғдойни хийла оқилона тақсимлабсан. Хўш, яна нима ёрдам керак?

— Иложи бўлса, банкадан озроқ қарз кўтарсам. Техника сақлайдиган айвон қурмоқчимиз. Ёғин-сочинда занглаб ётибди ҳаммаси...

— Хўп, кўп эмас-у, озроқ қарзга рухсат берамиз. Айтмоқчи, матлуботчиларга қарзингни тўлаб қўй. Ниятинг яхши бўлган, лекин ҳаммаям тўғри тушунавермайди...

Ҳаёт Рўзमतовга ана шунақа сабоқ берди.

Кейинчалик биз унинг яна бир фазилатини билиб олдик: ҳеч ким ҳеч қачон унинг минбарларга чиқиб олиб шарт-шароитдан нолиганини эшитмаган экан. Қийналишга қийналарди, лекин ёрдам сўраб эшикма-эшик ялиниб юрмасди, об-ҳаво пастлигини рўқач қилиб, планни қийишларини илтимос қилмасди. Хуллас, орийатни қўлдан бермай ишларди.

Дастлабки икки йилда колхоз қарзларидан узил-кесил қутулди. Ушандан бери, роса йигирма етти йилдан ошибдики, хўжалик суррункали тарзда планларни бажариб келяпти; ўз харажатларини ўзи кўтаряпти, ҳамма тармоқлардан соф фойда олинапти. Тўғри, йил йилга ўхшамайди. Ҳамиша ҳам ишлар ҳамирдан қил суғургандай битгани йўқ. Баъзи йиллар кўнғилдагидек якунланган бўлса, баъзан ҳосилнинг чўғи пастроқ бўлганини-да эътироф этмоқ лозим.

Кейинги пайтларда колхозларни хўжалик ҳисобига ўтказиш ҳақида кўп гаплар бўляпти. Охунбобоев номидаги колхоз эса салкам чорак асрдирки ўша асосда ишляпти: йилма-йил, қадамма-қадам, лекин собит ишонч билан олға интилмоқда, ўз кучи билан иқтисодий базасини мустаҳкамляпти, ерга сарфланган ҳар бир сўмдан иложи борича кўпроқ самара олиш пайдан бўляпти.

Колхознинг иқтисодий аҳволи, раис ва бошқа мутахассисларнинг хўжалик юритиш принциплари ҳақида кутлуғ бир тасодиф туфайли тўлароқ тасаввурга эга бўлдик. Бектемирда эканимизда колхозга республика Агропромнинг малака ошириш мактаби тингловчилари келиб қолишди. Маълум бўлдики, бу мактаб асли шу колхоз базасида ташкил топган экан ва юқори ҳамда ўрта бўғиндаги мутахассислар колхоз мисолида хўжалик юритиш ишларини ўрганишар экан. Бу сафар колхозга РАПО раисларининг иқтисод ва механизация бўйича муовинлари келишибди. Уларнинг ҳаммаси яқиндагина иш бошлаган ёш кадрлар эди. Ҳозирги мансабларига мингунга қадар барчаси колхоз ёки совхозни бошқаришган. Хуллас, ёш-у, лекин анча-мунча тажрибали кишилар, уларни бирор янгилек билан тонг қолдириш хийла мушкул. Аммо Рўзमतовнинг гапларини улар жон қулоқлари билан тингладилар. Қолаверса, биз ҳам уни биринчи бор воиз сифатида қўриб ҳайратга тушдик. Миразиз ака лўнда қилиб гапираркан, нутқи замзамалардан холи, энг мураккаб нарсаларни ҳам содда қилиб тушунтиради.

Ваъздан сўнг саволлар ёғилди. Ора-орада илмоқли гаплар ҳам ташланди. Лекин Миразиз ака босиқ, чертиб-чертиб жавоб қайтарарди.

— Мендан тез-тез: «сизлардаям пудрат борми?» — деб сўраб туришади, — деди у. — Мана, ҳозир ҳам шундай савол тушди. Ростки, савол берган дўстимиз ё менинг гапларимни тузук

эшитмабди, ёки коллектив пудрати нималигини аниқ тасаввур этмайди. Йигирма йилдан ошибдики, бизнинг колхоз — ҳўжалик ҳисобиди. Ҳамма ерлар бригадаларга бириктириб қўйилган, бригадалар эса ўз ерларини ҳар бир колхозчига — ўз аъзосига бириктирган. Колхозчиларга иш ҳақи етиштирилган ҳосилнинг миқдорига қараб, ўша ҳосилни етиштириш чоғида кетган харажатларни чеғирган ҳолда ҳақ тўланади. Авваламбор, биз бирор ишга бир сўм сарф қилишдан аввал хомчўт қилиб кўрамиз: қани, ўша сўм бир ярим-икки сўм бўлиб қайтадимми-йўқми? Фойда кўрмасак, бир тийин ҳам ишлатмаймиз.

Маълум бўлдики, Рўзматов раис бўлган колхозда то 1979 йилгача эски маркадаги универсал СТЗ тракторидан фойдаланишар экан:

— Сизлар меҳнат унумдорлигини ўйламайсизларми? Наҳотки СТЗни «Беларус»га тенглаштириб бўлса! — деб луқма ташлади кимдир.

— Нима бўпти? — деди Миразиз ака. — Сиз аввал бориб гаражимизни кўринг. Техникани «сиз»лаб ишлатамиз, асраб-авайлаймиз. СТЗ эски эди, лекин панд бергани йўқ! Меҳнат унумдорлиги ҳам яхши эди. Бизда ҳозир 63—64-йилларда чиқарилган пахта териш машиналари бор. Ҳаммаси ишлаб турибди. Ана энди ўзингиз бир ҳисоблаб кўринг: янги гараж қанча туради-ю, ҳар йили янги терим машинаси сотиб охверсангиз қанчага тушасиз? Хўш, қайси бири арзонроқ?

Мунозара, даладаги алавларни кўраётган пайтимизда ҳам давом этди. Чорвачилик фермаси ёнидан ўтаётганимизда кимдир норози оҳангда шундай деди:

— Эски эмасми бу молхона? Қаранг, майишиб ётибди! Ўрнига замонавий комплекс қурса бўлади-ку! Бизнинг колхозимиз сизникидан камбағалроқ, лекин шунақа олижаноб молхоналар қурганки, нақ сарой дейсиз!..

— Хўш, ўша саройда ким туради, сигирларми? — деб сўради Рўзматов.

— Ҳа-да!

— Сизларда битта ҳайвоннинг жойи неча пулга тушади?

— Билмадим...

— Билмаганингиз учун ҳам колхозингиз камбағал. Мен эсам аниқ биламан: битта ҳайвон бойланадиган жой энг камида уч минг сўм туради. Бор-йўғи икки квадрат метр жой! Бизда жой тептекин — харажати аллақачон қопланган. Қолаверса, ферма қурилган замонларда ҳар бир жой учун икки юз сўмдан ошиқ сарф этмаганмиз. Молхоналар пахсадан тикланган, бизнинг иқлимга бундан мосроғи топилмади. Устаги устак, йигирма йилдан бери қилт этмай турибди, насиб этса, яна эллик йил чидаб беради — ҳали кўрасиз! Сут — арзон, ферма ўз харажатини ўзи қоплайди, ҳатто анча-мунча фойда ҳам келтиради... Хўш, яна нима керак? Саройда сақланган сигирнинг тезағи бошқача эканми!? Аммо биз чорвадорларимиздан боримизни аямаймиз — ферма ёнидаги зўр-зўр иморатларни кўрднгизми?

Меҳмонлар жўнаб кетишгач, биз яна эски жойимизга — чинор соясига келиб ўтирдик. Бу ер ёз ойларида Миразиз акага «кабинет» хизматини ўтайди — салқин, баҳаво.

— Бир нарсига ҳеч ақлим етмади етмади-да: эс-хўшли одам директор ёки раис креслосини эгаллаши биланоқ минг-минг сўмлаб пулларни соваваради. Яқинда бир совхоз директори билан тортишиб қолдик. «Нега тошлоқ жойда, эски қилдоқларда ишлаб юрибсиз, уларни ҳисобдан чиқариб ташласангиз бўлмайди?» — деб сўрайди. Жаҳлим чиқди лекин. Сизлар ҳамма нарсани давлатдан оласизлар, битта буйруқ берсангиз — тамом, истаган нарсангиз ҳисобдан чиқади-қўяди, деб айтдим, мен эсам колхозчилар олдида ҳисоб беришим керак. Бизнинг колхозчилар жуда саводли, колхознинг пули қаёққа кетаётганини албатта сўрайдилар, деб айтдим... Хўш ананини кўряпсизми? — Миразиз ака янги қурилиш томонга ишора қилди. — Янги Маданият саройи кўряпмиз — бир миллион сўмдан зиёдроқ туради. Лекин уни қачон битиришаркан? Деярли ўттиз йил мобайнида ҳўжаликни эпқага келтириш билан овора бўлдик, мана энди биринчи марта шунақа йирик чиқим қилишга журъат этдик. Бу ҳам ўша гапдан кейин бўляпти. Икки йил бурун колхозчиларга, пулимиз бор, келинлар, битта Маданият саройи қурайлик, деб маслаҳат солдим. Эски клубимиз жуда чўкиб қолувди-да. Ушанда битта оқсоқол ўрнидан туриб: «Раис, бизда пахтага сув етарлими?» — деб сўради. «Э, қизикмисиз, биз маданиятдан гапиряпмиз, сиз сувдан келяпсиз, — дедим мен, — ҳар ишнинг ўз мавриди бор-да, оқсоқол!» Оқсоқоли тушмагур болади лекин! «Аввал канални бетонлагин, токи сув камроқ сарф бўлсин, — деди. — Пахтанинг ҳосили ошин, сарф озайсин, ана ундан кейин тушадиган даромад ҳисобига клуб қурамиз!» Хуллас, яқиндагина умумий йиғилишда Маданият саройига навбат келди. Колхоз дегани — асли катта бир оила, рўзғор. Ҳамма бир жону бир тан бўлиб турмаса иш олға силжмайди. Ана, қўшни колхоз бир пайтлар бутун республикага доврүк таратган эди, илғор эди. Хўш, оқибати нима бўлди?..

Бектемирга чеғарадош колхоз тарихи ҳақиқатан ҳам ибратли. Бундан ўн йиллар муқаддам, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ким Пен Хва раислик қилган кезларда бу колхоз шунчаки илғор эмас, балки чинакам машъал ҳўжалик эди. Биргина шу ҳўжаликнинг ўзидан йигирма учта Меҳнат Қаҳрамони етишиб чиқди. Иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда бақувват эди! Ҳосилдорлик — энг юқори! Илгари ҳам, ҳозир ҳам бу колхознинг маркази каби намунали кўрғонни учратиш қийин: муҳташам иморатлар, истироҳат боғлари, мактаблар, ҳовли-жойларнинг кўрки кўзни қамаштиради! Бир сўз билан айтганда, мустаҳкам, мақтовга лойиқ ҳўжалик. Нақл қилишларича, Ким Пен Хва тилла одам экан, бировга қаттиқ гапирмас экан-у, энг секин гапини ҳам нақ тўтиё қилиб бажаришар экан! Уша ажойиб одам дунёдан ўтдию гўё кимдир колхознинг жонини суғуриб олгандек бўлди — ҳўжалик бирдан ўтириб қолди. Одатда, ҳамма бир кишининг соясига салом бериш билан чекланган жойларда, обрўли зотнинг паноҳида ёш авлод камол топмаган жойларда худди шундай бўлади. Ешларни вояга етказиш, улардан муносиб ўринбосарлар тайёрлаш керак. Қўшни колхозда муносиб ворислар йўқ эканки, ўн йил ичида жамики йиққан-терганларини кўкка соворди, қарзга ботди. Аҳоли бу колхозни секин-секин ташлаб кета бошлади...

Икки йил аввал район партия комитети Миразиз акадан колхоз парткоми секретари Турғун Қўчқорович Мадёровни ўша ҳўжалик раислигига тавсия этишга розилик сўради. Рўзматов у билан йигирма йилдан зиёдроқ бақамти ишлади, ўзига ўринбосар қилиб тайёрлади. Энди бўлса... Гўё юрагининг бир парчасини узиб бераётгандай бўлди. Лекин қўшилларнинг аҳволини ўйлади.

— Раис бўлясан, Турғун, — деди уни кузата туриб. — Раис дегани колхоздаги энг катта одам. Лекин у колхоздаги энг кичик одам бўлишни ҳам эплаши керак. Камтар бўлмасанг, элга қулоқ солмасанг, маслаҳатдан юз ўгирсанг, билиб қўй, узоққа боролмайсан.

Хар эҳтимолга қарши оғохлантриб қўйди-у, лекин шогирдидан асли кўнгли тўқ эди. Мадёров биринчи йилиёқ колхозни анча тетиклаштириб улгурди. Биз у билан ҳам учрашиб гаплашдик.

— Рўзматов ёрдам берди, — деб очик тан олди Мадёров. — Ундан кўп нарсани ўргандим. Биринчидан, яхши маънодаги «қурумсоқлик»ни. Бир тийинни ҳам ҳисоб-китоб қилмасам бўлмайди. Иккинчи ўрганганим шуки, одамларга ишонман. Ким Пен Ха колхозига келиб, ажабтовур ҳодисани кўрдим: шом чоғи ҳамма мансабдорлар ясан-тусан қилиб идорага йиғилишади, икки соатча ўтириб, беҳуда гап сотишади. Эрталаб эса, «планёрка» бошланади: ниманидир муҳокама қиламиз, бир-биримизни авраимиз, гўё маслаҳат қилган бўламыз — ундоқ қилсак бундоқ бўлармикин, бундоқ қилсак ундоқ бўлармикин ва ҳоказо. Мия ғовлаб кетади! Кун чошгоҳга бориб қолади ҳамки, гап сотиш давом этади. Бу ёғи нима иш бўлишини айтиш қийин, лекин кечкурун яна битта мажлис бўлиши аниқ. Рўзматов билан ишлаган колхозимизда бунақа бемаъни мажлисбозликлар ҳеч бўлмас эди. Сабабки, ҳар бир мутахассис, ҳар бир бригадир, борингки, ҳар бир колхозчи нима қилиш кераклигини ўзлари билишарди — уларга эркин ҳаракат учун барча имконият берилган эди. Айна чоғда, вазифасига кўнгли илимаган одамлар кўпчилик олдида жавоб беришга мажбур эдилар. Мен бу ёқда ҳам ўшандай тартиб ўрнатдим. Дастлаб, нега тез-тез мажлис бўлмаётганига ҳайрон бўлиб юришди, йўқ, хайрият, кейинчалик аста-секин кўникиб қолишди. Мана энди ишлар ҳам сал-пал олға силжияпти...

Биз яна Бектемирга қайтамиз. Колхоз ишлари кўнгилдагидек давом этаётган эрса-да, Рўзматовнинг ташвишлари ўзига етиб-ортади. Ҳозир уни ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ хўжаликнинг келажаги ўйлантиради. Йўқ, пенсияга чиқишим билан колхозим ўтириб қолади, деб чўчимаёди у, шундоқ кўз ўнгига муносиб ворислари ўсиб-униб боряпти. Қолаверса, ёшларга маслаҳат бера оладиган оқсоқол кадрлар ҳам бор: ҳисобчи Ҳабибулло Умурзоқов, агроном Олтой Шеримбетов, инженер Поладий Тянь, гидротехник Абдул Усмонов, зоотехник Тўлаган Қуролбоев. Катта экономист Турсун Гулмуродов билан партком секретари Жаҳонгир Исмоиловлар ҳали нисбатан ёш, билимли, тажрибали кадрлар — иккисига ҳам бошқарув ричагини бугуноқ ишониб топширса бўлади. Панд беришмайди улар. Йўқ, Миразиз акани кадрлар масаласи эмас, бошқа ташвишлар ўйлантиради.

— Қишлоқ чегарасидаги бир парча қийтиқ-қийқим ерларга экилган пахталарни кўрпачисизми? — дейди у. — Иложимиз йўқлигидан бу. Пахта билан каноп — иккови ҳам техник экин, иккиси ҳам ерининг кучини сўриб олади. Бизда шу экинлар туфайли алмашлаб экиш практикаси йўққа чиқди ҳисоб. Бировлар бизни «зур деҳқон» деб мақтаса, ростки, уялиб кетаман. Ерининг саксон фойизига узлуксиз пахта билан каноп экадиган одамларни деҳқон деб бўладими? Озуқабоп экинлар ер майдонининг бор-йўғи саккиз фойизини ташкил қилади. Еримиз пахта билан канопдан зерикди, энди кучини тиклаб олишга имкон яратмасак бўлмайди.

Посёлкадаги бўлиб ётган ҳар бир қарич ерга пахта экаётган бектемирликлар фақат битта майдонни алмашлаб экишга ажратилган. Уша жойда йўнғичқа ўсяпти.

Миразиз ака шу гапларни айтarkan, бирдан чехраси тундлашди, ғуссага тушди:

— Биз, тупроқ одамни боқади, деб айтамыз. Тўғри гап. Хўш, унда нима учун тупроқ бағридан ўзимизга керакли нарсани юлиб оламиз-у, унга озор бераётганимиз ҳақида заррача ҳам ўйлаб кўрмаймиз? Уғит бериб жонини асраб турибмиз. Лекин беморга ҳадеб дори ичираверсанг охири нима бўлади? Еримиз қисир бўп қолишини кутамизми? Бундан кўра, алмашлаб экишни йўлга қўйсак, ҳам тупроқ шифо топади, ҳам бу ёқда чорвамизга керакли ем-хашак ғамланади... Оддий гап бу, жудаям оддий гап, лекин шу оддий гапни эшитишлари билан, жўнроқ раҳбарлардан тортиб, токи катта раҳбарларгача қадар, ҳамма-ҳамма қулоқларига пахта тикиб олади!..

Айтмоқчи, ўзбек тупроғининг бу дарди ҳақида биз аввал ҳам эшитган эдик. Худди шу Рўзматовнинг ўзи юқори минбарлардан туриб неча бор гапирган, маҳаллий матбуотда қатор-қатор мақолалар эълон қилган эди. У — республика Олий Советига депутат, иктисодий комиссияга аъзо, пахтакорларнинг республика Советини бошқаради. Шунинг учун ҳам унинг даъватлари бесамар қолмаслиги керак эди. Агар унинг унволлари инobatга олинмаганида ҳам, тажрибали мутахассиснинг маслаҳатига қулоқ тутиш лозим эди. Надоматлар бўлғайки, ҳатто бугунги кунларда ҳам — хўжалик механизми тубдан қайта қурилаётган бир маҳалда, жойларда ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ мустақиллик берилган бир пайтда — ерга, ерининг талаб ва эҳтиёжларига муносабат заррача бўлсин ўзгармаяпти. Тўғри, Рўзматовнинг гапларини охирига қадар эшитишади; ҳатто унинг республикадаги деҳқончилик сиёсатини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги далил-исботларига ҳам қўшилишади, аммо иш барибир жойидан қўзғалмайди — ҳамон эски ҳаммом, эски тос.

— Бизда планлаштириш ишлари қай тартибда йўлга қўйилганини англаш жуда қийин, — деб таъкидлади Миразиз ака. — Нормативлар ҳақида, ерининг баҳоси ҳақида миш-мишларни эшитамиз, холос. Мен яқинда ана шу масалалар юзасидан баъзи бировлар билан ростакамига жанг қилдим. Қуруқ гаплардан амалий ишга ўтадиган пайт келгандир, ахир?

Воқеа бундай бўлган эди. Миразиз ака ўтган йили отпускасини олиб, Трускавецга жўнади. Раисликка сайланганидан бери иккинча марта отпуска қилиши эди. Озгина хордиқ чиқарди, озгина даволанди-ю, лекин кўнгли барибир жойига тушмади, муддати тугамасдан уйга қайтди. Бекорга алағда бўлмаган экан, келиб билдики, маҳсулотга ҳақ тўлаш бўйича хўжаликни энг охириги — тўртинчи категорияга суриб қўйишибди. Бу дегани — энди колхоз етиштирган ҳар бир центнер пахта, каноп, сут ва бошқа маҳсулотлардан маълум миқдорда зарар кўради. Айниқса, тўртинчи категория техник экинлар харидига сезиларли даражада таъсир қилиши аниқ эди — колхоз кассаси минг-минг сўм пулдан маҳрум бўлса эҳтимол.

Рўзматов областга йўл олди. Лекин у ерда ҳеч нарсага эришолмади. «Йўлдош Охунбоев номидаги колхоз ўз харажатларини ўзи қоплар экан, йиллик даромади ҳам чакки эмас — биз худди шу принцип асосида хўжаликларни категорияларга ажратиб чиқдик», — деган жавоб олди, холос.

— Ие, бу қанақа муттаҳамлик! — деди Рўзматов хуноби ошиб. — Демак, кимки сидқидилдан, жонини жабборга бериб ишласа, ҳар бир тийинни тўрт жойидан тугса, камроқ харж қилса, сизлар

ўшани сиқувга олар экансизлар-да? Дангасаю такасалтанларни эса бизнинг ҳисобимиздан мукофотлайсиз. Шундайми? Хуш, бизнинг еримиз қанақа ер эканини сал бўлсаям ҳисобга оласизларми, йўқми?

— Категорияга бўлишда ернинг нима аҳамияти бор? Ер ҳамма жойда бир хил.

— Ув, садаган бўлай, каттакон! — деди Миразиз ака истеҳзо билан. — Сиз бизнинг ерни кўрганмисиз?... Балки... манави кабинетингизда узоқни кўрсатадиган дурбинингиз бордир, лаббай?

Сухбатдоши ҳафа бўлди. Лаб-лўнжи осилдию қабул вақти адо бўлганини, қарорини ўзгартиришга тоби йўқлигини билдирди. Рўзматов бу жойдан ёруғлик чиқмаслигини англади. Тўғри Госпланга борди, Бахолош комитетига учрашди, хуллас, қўлидаги ҳисоб-китоблари билан хўжаликни тўртинчи категорияга суриб қўйиш калтабинлик оқибати эканини исботлаб берди. Тегишли идораларнинг вакиллари далага олиб чиқди. Колхоз территориясини қоплаб ётган чағиртошлар меҳмонларнинг пойларига хийла азоб берди, лекин, хайриятки, мардлик қилишди — категорияни ўзгартириб беришга кўндилар.

Бу воқеадан оғоҳ бўлган таниш раислар: «Сизга маза-да, Рўзматов, истаган кабинетга кириверасиз», деб мингиллашди. Миразиз ака уларга индамай қўяқолди. Ахир, ҳар бир кишига, адолатсизликка дуч келган пайтимда фақат ўзимнинг хўжалигимни ўйлаган эмасман, бошқаларнинг ҳам дардини айтдим, деб биттадан «тушунтириш хати» ёзиб беролмайдими?

У республика Олий Совети Президиумида Қуйи Чирчиқ районидagi аҳвол муҳокама этилаётганидан фойдаланиб, сўз олди-да, планлаштириш, маҳаллий шароитларни ҳисобга олмай туриб хўжаликларни категорияга бўлиш ҳақида кўнглида йғилиб қолган гапларини тўкиб солди. На фақат ўз колхозни мисолида, балки бошқа районлардаги, бошқа областлардаги аҳвол асосида бундай бирёқламалик қай оқибатларга олиб бориши мумкинлигини кўрсатиб берди. Ҳозир республика хўжаликларининг категориясини қайтадан кўриш ҳақида махсус қарор тайёрланмоқда ва умуам категорияларини қисқартриш назарда тутилмоқда.

Рўзматовнинг ташвишлари ўзига етиб ортади. Мана, мисол учун шу йилнинг баҳорини олиб кўрайлик. Назарида, ҳамма нарсани пухта режалаштириб қўйгандек эди. Аньана бўйича, май ойининг бошларида мутахассислар билан далаларни айланиб чиқишди, тупроқни ўқалаб кўришди — ниҳоят ер этилибди, демек, биринчи декаданинг охирида чигит қадаса бўлаверади. Экиш мўлжалдагидек бошланди, агрегатлар худди японларнинг соатидай бир текисда ишлади. Қисқа муддат ичда бор чигит экиб бўлинди.

Орадан бир неча кун ўтиб, айни чигитлар униб чиқаётган пайтда бирдан ёғингарчилик бошланди ва июнь ойи давомида тинимсиз ёмғир ёғди, бу ёғи июль ойининг бошига ҳам уланиб кетди. Ер қатқалоқ бўлиб қотди. Натижада июль ойида ҳам қайтадан чигит қадашга тўғри келди. Чигитлар бир текис унди, баравж ривожланди, лекин сарфу харажат икки ҳисса ортиб кетди. Рўзматов буларнинг ҳаммасини аллақачон хомчут қилиб кўрган, хўжаликка қанча иқтисодий зарар етишини, кузда колхозчилар иш ҳақидан неча пул ютқизишини билади. Йўқ, гап фақат фойда кўришда эмас. Ҳатто колхоз кўрадиган фойда ҳам унчалик муҳим эмас. У хўжалик етиштирган маҳсулотларнинг баҳосини адолатсиз равишда камайиб кетганини исботлашга уринмоқда. Чунки бу ерларда мўл-кўл ҳосил етиштириш жуда мушкул, бунинг устига, пешона терлари билан қорин тўйдирадиган деҳқонларга мана бунақа табиий офатлар ҳам ҳазилакам тажовуз этаётгани йўқ.

Рўзматов билан энди танишган одамлар, бу киши шунча куч-ғайратни қайдан оларкин, топқирлиқни кимдан ўрганган экан, деб ўйлаб қолади. Миразиз аканинг мактаби — шу Бектемирнинг ўзида. Шу жойда туғилган, улғайган, узоқ умри давомида бошқа жойларга «бахт излаб» бормаган. У туғилган оила серфарзанд эди. Камбағалликдан ҳам кам йўқ. Отаси оддий деҳқон эди. Бунни ҳамма билади. Сал улғайиши билан мактабни йғиштиришга тўғри келди, автокачка ҳайдади. Кейин тракторчиликни ўрганди. Ҳозир оилада бу касбнинг эгалари жуда кўп — аввал укалари, кейин ўғиллари шу йўлдан кетишди. Бири колхозда шофёр бўлиб ишлайди, унис — механик. Неваралари ҳам секин-секин вояга етишяпти, улар ҳам темир-терсака уч...

Бир пайтлар — уруш арафасида — у оиладаги ягона механизатор эди. Оилани боқадиган асосий топармон киши ҳам унинг ўзи — тракторчининг маоши тузуқкина эди.

Миразиз ака биринчи устози Сергей Серёжкинин ҳозиргача эхтиром билан тилга олади. Серёжкин — Рўзматовга илк сабоқ берган кишилардан. Бугунги кунда камдан-кам одам СТЗ трактори қанақа бўлганини эсласа керак. Деярли кун ора тракторнинг зил-замбил қартерини ечиб, подшипникларини қотиришга тўғри келарди. Баъзан кун бўйи трактор остида дамалаб ётишарди. Бир кун Миразиз «қовун туширди»: ўша воқеани эсласа ҳалигача ёш боладай қизариб кетади. Хуллас, устози Серёжкин подшипник прокладкаларини янгилаб бўлиб, шогирдидан қартерни жойига қўйишни сўрайди. Атай тайинлайди: аввал ҳамма болтларни уяларига киритиб, бир-икки бура, кейин ҳаммасини калит билан қотираверасан. Ушанда Миразиз битта болтни уясига туширолмади — ноқўлайроқ жойда экан. Ахирри, ҳай, битта болт кам бўлса трактор юрмай қолармиди, деб ишини «саранжом» қилиб қўяқолди. Тракторни топширдию ўзи уватга ёнбошлаб ухлади. Қўқисдан кимдир биқинига туртиб уйғотди. Кўзини очса, тепасида Серёжкин турибди: «Нима қилиб қўйганингни биласанми, тирмизак?! Қартерда бир томчи мой қолмай ерга оқиб кетибди, подшипниклар эриб ётибди-ку! Йўқол, кўзимга кўринма! Сенга трактор эмас, халакаш эшакниям ишониб бўлмас экан!»

Бу гаплардан кўра, қулоқ-чаккасига қулоқкашлаб туширгани яхши эди. Миразиз ёмон ўсал бўлди. Тракторга меҳри баланд эди, энди бўлса... айрилиб қолди! Уйга ҳам бир аҳволда етиб борди: энди отасига нима дейди? Ахир, бутун бир қишлоқ олдида оилани иснодга қолдирди-ку? Лекин у нима бўлганда ҳам ҳақиқатни яширмай айтишга қарор қилди. Айтди ҳам. Отаси эса бошини сарак-сарак қилиб қўйди, холос. Бир оғиз ҳам гапирмади. Шунинг ўзи Миразизга етарли кифоя эди — кетмонни олдию томорқага ўтди...

Орадан бир неча кун ўтгач, оқшом чоғи Серёжкин МТС механиги билан уларнинг уйига кириб келди. Гуё Миразизни пайқамгандек, отаси билан суҳбатлаша бошлашди. Сал ўтиб, йигитни ҳам даврага чақирди. Серёжкин мой юққан қўлини узатди-да: «Бахтинг бор экан, бола, — деди. — Эшитдим, ҳамма гапни ёлғонсиз айтиб берибсан. Эртадан бошлаб ишга чиққин. Сен тирмизакни барибир одам қиламан!»

Уруш давом этарди. Миразиз механик бўлиб ишларди. Унлаб машиналарнинг жавобгарлиги унинг бўйнида эди. Уззукун далама-дала кезиб юрарди. Тракторчилар етишмасди, аёллар машина ҳайдарди. Рулни бурашга ўрганишса бас, ҳар тугул, тракторни жуякдан чиқариб юбормасликка қурблари етарди. Эҳтиёт қисмлар мутлақо йўқ эди. Лекин талаб жуда қаттиқ, ҳамма нарса учун механик жавоб беради.

Миразиз ҳарбий комиссарликка бориб, кўнгиллилар қаторида фронтга юборишларини сўради. Шундоқ вагон зинапоясига МТС директори ушлаб олди: «Ақлдан оздингми ёки қамоққа тушгинг келяптими? Қани, бригадага марш! Даланинг ҳам фронт эканини эсингдан чиқардингми?» Шу тариха, Рўзमतов фронтга кетолмай қолди. Унинг жанг майдони жазирама далалар бўлди. Зеро, МТС директори ҳақ эди — далада ҳам ғалабага замин яратилмоқда эди.

Кўп ўтмай, тракторларнинг тенг ярми ишдан чиқди. Арзимас бир шестерначалар сабабчи! Лекин ўша зормандани кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмайсан. Узларича барча ҳунарни ишга солиб кўрдилар: тишчаларни пайвандлашди, аммо улар бир сменага аранг дош берарди, холос. Кейин тун бўйи ўша лаънати шестерначани ремонт қилиш учун тракторнинг «ичак-чавағи»ни супрага ёйиш керак, яна алмаштириш керак... Эртаси яна шу аҳвол.

Кунлардан бир кун Миразиз Тошкент бозорига велосипед ва мотоциклларнинг қўлда ясалган эҳтиёт қисмларини ёйиб ўтирган устани учратиш қолди. Кўришиб турардики, темири оби-тобида ишланган — кўкиш тусда, кўзни қамаштиради. Эговлашга уринди, лекин эговнинг ўзи емирилди. Шундан сўнг у, чўнтагидан ҳалиги мўрт шестерначалардан бирини чиқарди-да, манавини тоблаш қўлингдан келадими, деб сўради. Келади, деди уста, ҳақиқага бир пақир картошка берсанг бас. Хуллас, битимга келишди — Миразиз бир қоп картошка опкелади, уста шестерначаларни тоблаб беради.

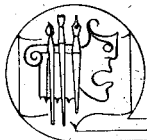
Томорқасидан бир қоп картошка кавлаб олди-да, устага элтди. Уста ҳам сўзининг устидан чиқди. Рўзमतов у тоблаган қисмларни тракторга қўйдию жони ором топди.

Уша кунлари МТС директори ҳайрон эди: «Қизиқ, бошқа жойларда тракторлар бузилиб ётибди-ю, Рўзमतовнинг шунқорлари эгат оралаб юришибди?» Унга Миразиз бор сирни оқизмай-томизмай айтиб берди. Икковлашиб, ўша устани ахтариб топишди. Заводда ишларкан. Директор билан, партком билан гаплашдилар ва ниҳоят қатъий қарорга келдилар: МТС заводни картошка билан, завод МТСни тобланган шестерначалар билан таъминлаб туради.

Биринчи йирик мукофоти бўлмиш мотоциклни Миразиз ўшанда олган эди.

Ҳа, баъзан шунақаси ҳам бўларкан: гўё сен бир инсонни миридан-сиригача биласан-у, лекин кутилмағанда унинг янги фазилати кўз ўнгингда намоён бўлади. Унинг яшашдан кўзлаган чўнг мақсадини, нималарга суяниб ишлашини, нима учун ҳар қандай шароитда ҳам ўз эътиқодига содиқ қолишини чуқурроқ англаб етасан. Миразиз аканинг ҳаёт йўли, Бектемирдаги колхозга раис бўлгунига қадар ўтаган «университетлари» бизга кўп нарсаларни ойдинлаштиради — унинг табиатидаги олмос қирраларни билиб олдик.

Агар ҳурматли журналхон келаси йили баҳорда Бектемирга йўл тутса, албатта катта тантаналарнинг устидан чиқади: янги Маданият саройида, теварак-атрофдан йиғилган меҳмонлар иштирокида колхоз аҳли Миразиз аканинг халққа, Ватанга бахш этилган ўттиз йиллик раислик фаолиятини муносиб нишонлайдилар.

Шавкат Абдусаломов

ТАШНАЛИК

Бир пайтлар ёндафтаримга: «Рўзи Чориев билан саёҳатга жўнаяпмиз», деб ёзиб қўйганман. Эсимда, бизнинг чоғроқ группамиз ўн тўртинчи мартда йўлга чиқди. Дастлаб, Тошкентдан Самарқандга етиб олдик. Кейин Китоб, Шаҳрисабз ва Жиннисой дараси бўйлаб саёҳат қилдик.

Самарқандда бир кеча тунадик. Эртаси куни кўфирчоқбоз Рубин, мен ва Рўзи ака учовимиз санъат музейининг оմборхонасига бориб, Буре ва Фальк асарларини томоша қилдик. Очиғи, Фальк чизган суратлари унчалик зўр эмас экан, аммо Буренинг суратлари ақлимизни шоширди. Унинг этюдлари жуда бежирим, жуда кичкина-ю, уларга бир олам самимият, бир олам иқболу истиқбол жо этилган эди! Бирин-кетин суратлар солинган қисирмачоқ халтачаларни очар эканмиз, Рўзи аканинг таъбири билан айтганда, ҳар гал бехато «буюк ҳақиқатга дуч келардик». Баъзи этюдларнинг остига чизилган вақти қайд этилган. Шу нарса дилда бири-биридан қизиқ қиёслар уйғотарди. Агар этюддаги мавзу билан этюд чизилган вақтни муқояса этсангиз, беихтиёр рассомнинг ўжарлигига, саботига қойил қоласиз.

Биринчи жаҳон уруши бошланди. Дунёда очарчилик, қаҳатчилик ҳукм сурмоқда. Буре эса тўкилиб-нураб бораётган ғувала деворнинг бир парчасию девордан ерга тушган сояни бамайлихотир тасвир этмоқда.

Россияда инқилоб рўй берди. Буре чизган суратда эса чолдевордан қандайдир мўйсафид мўралаб турибди.

Бу нима ўзи — маҳдудликми?

Дафъатан «ҳа!» деб юбориш мумкин. Лекин феълни сал кенгроқ қилиб, санъаткорни тушунишга ҳаракат қилсак-чи? «Йўқ!» деб жавоб берамиз албатта. Гўё рассом ҳам бизга қўшилиб, «Мен авваламбор нур ва соя масаласини ҳал этиб олишим керак, ана ундан кейин нур билан соя орасидаги кураш тасвирига ўтаман», дейди. Дарҳақиқат, Буре кейинчалик ростгўй ижодкор охир-оқибат буюк кашфиётга — Абадиятга юз тутажягини исботлаб берди. Уйлаб-уйлаб, кейин мулоҳаза этаманки, энг аввало нонни «нанна» дейишни ўрганмоқ керак. Сўнгроқ сиртдан жўнгина туюлган фикрнинг сийратига бўйламоқ ва унинг теран мазмунини англамоқ керак.

Буренинг номи бизга ғалати эшитилади. Буре ўзи ҳақида жуда кам маълумот қолдирган. Лекин унинг ижоди — ўзи яшаган замон ва макон ҳақида ҳақиқий солнома бўлиб қолди.

Буре 1943 йилда вафот этган. Ҳозир биров унинг қабри қайдалигини ҳам билмас керак. Жаҳонга донғи кетган Самарқанду Бухоро шаҳарлари жилоларини ўша камсуқум зот каби самимий ва ҳаққоний тасвирлай олган бирорта ҳам мўйқалам соҳиби бўлмас керак!

Биринчи жаҳон уруши давом этарди, Оврўпою Осиёни инқилоб бўрони қуршовга олган эди-ю, номи-да бировга маълум бўлмаган камтарин бир инсон ўзининг сўзларини абадият дарстахтасига ҳижжалаб ёзар эди: «Келажак авлод ўқийди...»

Ҳақиқий ва хотири жам Тарих учун гугурт қутисига ёзилган мавсумий шиор ҳам, ибодатгоҳ деворига зарҳал ҳарфлар билан битилган оят ҳам бирдек муҳимдир. Бир қарашда анъанавий, нуқул қайтариқ бўлиб туюлган асарда ҳам теша тегмаган бир қирра бўлади. Зеро, асарнинг қиммати ва умуман маънавий бойлигимизнинг баҳоси — н а в қ и р о н л и қ билан ўлчанади. Том маънодаги санъат асари асло ўлмайди. Дунёда ҳеч ким ўз халқининг маданий меросини бизчалик асраб-авайламайди ва айни чоғда ҳеч ким бизчалик кўр-кўрона ўзининг маънавий мулкани топтамайди, барбот этмайди.

— Керакли тошнинг оғири бўлмас экан-а, — дейди Рўзи ака мийиғида кулиб, сўнг жиддий тортиб қўшиб қўяди: — Ишончим комилки, бизнинг асарларимизни ҳам худди шундай томоша қиладилар. — У Буре этюдларидан нусха кўчирилган шаффоф қоғозларни қўлда тутиб, стол ёнида турган музей оմборчисига кулиб боқади: — Ҳақиқатни албатта томоша қиладилар! Ҳатто мана

Шавкат Абдусаломов — кино рассоми ва актёр. У Қўқондаги болалар уйида тарбия топган, ўша жойда биринчи бор қўлига мўйқалам тутган. Шу маънода у билан рассом Рўзи Чориевнинг тақдирлари уйқаш. Мақола муаллифи Рўзи Чориевнинг ички дунёсини чуқур англай олганининг боиси ҳам шунда. Иккисининг ижодида ҳам миллий бўёқлар жуда мўл ва жуда ёрқин. Иккисида ҳам миллий ибтидога ташналик зўр.

Мақолада кўпроқ Рўзи Чориев ижоди хусусида сўз кетади. Шу сабабдан, мақола муаллифи рассомлик қилган ва роьлар ўйнаган фильмларни ўқувчиларга эслатиб ўтмоқчимиз: «Агония», «Мевазорлик аёл», «Армон», «Инқилоб ваколати билан», «Оловли йўллар», «Лайлак келди, ёз бўлди», «Исо пайғамбар Гроднога тушди», «Рустам ва Сўхроб», «Сиёвуш ҳақида ривоят»...

бундай ҳақиқатни ҳам! — Рўзи ака Буренинг увоққина этюдини боши узра кўтаради. — Утмиш са-доси!

Мен унинг қулоғига: «Сал секинроқ гапиришнинг иложи йўқми», деб пичирладим.

— Сизлар нима десангиз деяверинг, лекин менинг заррача шубҳам йўқ! — деди у аввалги оҳангда. Гўё аразлаган биздан, Гўё бизнинг «пессимистик қарашларимиздан» зардаси қайнаган. — Келажак авлод бизнинг асарларимизни ҳам шу бугунгидай синчиклаб томоша қилишади. Қаранг-лар-а, мен абадият сари парвоз қиялман!

У қўлларини қанот қилиб силкитди. Сўнг, сал нафас ростлаб, менга ҳам «карам» қилди:

— Шавкат, сениям жойинг ўша ёқда, абадиятда.

— Ундай бўлса, тезроқ йўл тадоригини кўрайлик, — дедим ҳазиллашиб. — Балки, аввал чиз-ган суратларимизни элакдан ўтказиб олсак бўлармиди?

— Буредан ўрнак олсанг бўлмайдимми?

— Сизнингча, Буре асарларини сараламаган экан-да?

— Хай, майли, билганингдан қолма, — деб қўл силтади Рўзи ака. — Лекин мен ҳамма расм-ларимни, биттасини ҳам қолдирмай келажакка элтгим келади. Кейин нима қилишса — ихтиёр ўзларида.

Мен елка қисиб қўяқолдим. Биламанки, Рўзи ака ҳазиллашиб гапиряпти. Ҳазиллашяпти-ю, лекин кўнглида орзу-армонлари беҳазил экани рост. Одамзоднинг ўзига ўзи қозилик қилиши мушкул вазифа. Менга қолса, дўстин Рўзи Чориев шу пайтгача чизган ва бундан кейин чизадиган суратлар омон-эсон келажакка етса, дейман. Балки келажакда кимсан Буренинг ўзи-да Рўзи Чориевнинг қаршисида қўл қовуштириб турса не ажаб. Эҳтимол, на фақат Буре, ҳатто Ван-Гог ёки Левитан каби матонатли истеъдодлар Рўзи Чориевга тўрдан жой кўрсатарлар?..

Ҳазилликка ҳазил-у, лекин ким ҳам, қайси дўст ҳам ўз орзуларининг ўнгидан келмаслигини истарди!

Тасаввур этайлики, бу дунёга яна бирор ўнта авлод келиб-кетадими биз ҳам буюк Леонардо-нинг ёнидан жой оламиз. Сезан ҳақида гапирмасак ҳам бўлаверади. Қисқагина йўталиб қўйсанг бас, дарров етиб келади:

— Ассалому алайкум!

— У, мусъе Сезан-ку, жойинг жаннатда бўлгур!..

— Бизга жаннатнинг нима дахли бор, ахир биз абадиятда яшаймизку?! — дейди устози комил норози оҳангда. — Наҳотки жаннат дегани одам боласи алаҳсираганда намоён бўлғучи рўё эканини тушунмасангиз? Майли, жаннату бошқа исловоthonаларни сизларга қолдираимиз. Мабодо жиддий киришаман, десаларинг, бош қотиришга арзийдиган ишлар ҳам бор, албатта. Масалан, баъзи бир куракда турмайдиган мезонлар, «ўлчов бирликлари» учрайди. Узингизни ўтдан чўлга уриб интиладиган «бахт» тушунчаси ҳам шу сирага киради. У бахт дегани кимёвий нимарсанинг тўйин-ган ҳолатини эслатади. Санъаткор — энг олий хилқат. У бахт учун курашмайди, эҳтимолки, бахтга қарши курашади. Чунки бахтли инсонни ҳар қандай эзгу ният тарк этади — инсон қалби бўм-бўш бўлиб қолади, ёлқинлари сўнади. Дунёга кенгроқ назар билан қараш керак... Янглишмасам, сизлар темир қўшларга миниб парвоз этасизлар чоғи? Ундан кўра, ўзларинг — ўз қучларинг билан парвоз этсаларинг бўлмайдимми! Ўзларинг учишга бир уриниб кўринглар-чи, ана ундан кейин биз сизларни қўлларимизда кўтариб юрайлик. Ажаб эмаски, мудроқ кўзларимиз сал-пал очилса, Шу атрофда ғалати бир кимса айланиб юради. Қачон қарама: «Мен ғилдирак ихтиро этдим!» деб оламга жар солади. Билмайдик, ғилдиракни ибтидоий давр одами ихтиро этган. Ибтидоий давр одамнинг оёқлари тагидан думалоқ бир тош беҳос кўзғалиб пастга ғилдираб кетгану ғ и л д и р а к кашф этилган! Шу, холос. Бу ёқда — янги ихтирочи пайдо бўлганини қара! Ундан: «Ҳой, одам! Айтгин-чи, сен кимсан ўзи?» деб сурасангиз миқ этмай тураверади. Йўқ, биродарлар, бу дунёда номсиз да-ҳонинг ўзи, ўзлиги мутлақо бўлмайди ва бўлиши мумкин ҳам эмас! Дўстларим, ном қозонишга, тилларда достон бўлишга ошиқингиз — даҳо бўлингиз. Мана, мен ўзим, мисол учун, «Пьеро ва Арлекин» суратини чизганман ва каминанинг аниқ бир исми бор — Поль Сезан.

— Тақсир, мен эсам Рўзи Чориев бўламан!

— Эсимда йўқ, бунақа одамни танимайман.

— Муғомбирлик қилманг, устоз, танийсиз!

— Эҳтимол танирман. Лекин мен аллақачон ёзув-чизувни йиғиштириб қўйганман. Энди сиз-ларга навбат, отларни қамчиланглар, йигитлар!

Рўзи ака очилиброқ кетган чоғларида, мана шундай ҳикоялар ҳам тўқийдики, ҳазиллашаёт-ганини ҳам, рост гапирётганини ҳам ажратолмай қоласан киши.

* * *

Регистон томондан изғирин эсмоқда. Шоир совуқда дийдираб турибди. Рўзи ака зўр бериб ҳамроҳларини «Тарих учун» суратга тушишга ундамоқда. Биз хушламайгина сафга тизилдик. Даст-лаб уч кишини суратга олишди: Абдулла Орипов ўртада, Рўзи ака билан мен икки четда турдик. Кейин Рўзи аканинг шогирдлари — мусаввир Аслиддин ва ҳайкалтарош Туркман билан бирга су-ратга тушдик. Шоир изғиринда қўлларини мушт қилиб турарди. Унинг пальтоси ҳам, шляпаси ҳам, костюми ҳам кўкимтир тусда бўлиб, наврўзни, эрта кўкламни, ҳатто маълум жиҳатлари билан ғу-рани, довуҷани эслатарди. Лекин унинг шеърлари-чи! Изғиринда суяк-суякларига совқотиб турган бу Шоир, Рўзи аканинг таъбирича, абадий яшашга «маҳкум этилган» эди.

Уша кунларда режиссёр оғайнимиз Темурмалик Юнусов «Ҳамса» номли шеърини фильмни суратга оларди. Экранда ҳазрат Навоий ғазалларини шоир Абдулла Орипов ўқирди. Гўё замон-лару тақдирлар — шоирларнинг тақдирлари бир нуқтада учрашган кезлар...

Шаҳрисабзга жўнаш олдидан Аслиддиннинг устахонасида йиғилдик. Мусаввир деворларга кар-тиналарини илиб қўйган эди. Нафис, кишини ўйга толдирадиган суратлар. Лекин Шоир уларга қиё ҳам боқмади. «Тоби қочдимикан!» — деб ўйладим. — Ёинки тасвирий санъатга мутлақо қизиқмай-ди. Балки, у шеърларида дунёнинг поёнига — «мақсуди ёқиб турган ул нурли чироқларга» етган-

диру, энди бор дунёни унутгандир? Эҳтимолки, умр кемасини лоҳаслик билан, сафардан кўнгли совиб, киргоқ сари оҳиста бошқариб бораётгандир?..»

Курфр хаёлларимдан ўзим ҳам чўчидим. Сал ўтиб, Рўзи акага ўйлаганларимни айтдим.

— Э, насиб этса, сен ҳали уни буткул бошқа қиёфада кўрасан! — деди у:

— Назаримда, Абдулла кўлидан келган ҳамма ишни бажариб бўлгану энди фақат дуэлга чиқишни кутиб ўтиргандай, — дедим. — Қайлардодир Дантес тентираб юрибди. Дантеслар тўппончаларини ўқлашмоқда. Лекин, афсуски, дуэллар тақиқланган. Номус тушунчаси бекор қилинган.

Кулишдик. Рўзи ака бир чеккада ҳаммага разм солиб ўтирди-да, охири:

— Ҳақиқий талант ҳеч қачон сусаймайди, — деди. Сўнг атай менга қараб сўради: — Қизиқ, мен ҳақимда нима деб ёзасан экан? Моховга ошно қилмайсанми, ишқилиб?

— Сизни тўкин-сочин ҳаёт кечиряпти, деб ёзасан: овқат деса ўзини томдан ташлайди, уйи доим меҳмондан бўшамайди, ўшалар баҳонасида яна овқат ейди!..

— Менга нима, билганингни ёзавер! Э, жин урсин шу ёзишниям!..

— Жин урса майли-ю, лекин ўзингиз урмайсизми?

Шоир билан хайрлашганимизда Шаҳрисабзга етиб, Оқсарой пойида ўчрашувга келишиб олган эдик. Насиб этса, ўша жойда яна-тағин Тарих учун суратга тушамиз.

Оқсаройда шоирни кўп кутиб ўтирдик, лекин у қорасини ҳам кўрсатмади. Шоир Тарихда ёлғиз ўзи қолмоқчи, деб ҳазиллашдик, ким билсин, Оқсарой рўпарасида бир ўзи суратга тушганми?..

Бу мақола тарихи шундай: мусавирнинг муҳлисларга лиқ тўла устахонасида ўтирувдик, Рўзи ака секин қулоғимга шивирлаб қолди:

— Битта мақола айтишувди, сен ўзинг ёзмайсанми?

Одам кўп, биров бақириб-чақириб чой талаб қилади, биров худди ўшандай оҳангда гултувакка қуйғали сув сўради. Устахона эшиги дам очилади, дам ёпилади, биров киради, биров чиқади. Қандайдир аёл асабийлашиб, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб, бола чақасию йўқолган эри ҳақида тўлиб-тошиб ҳикоя қилади. Ниҳоят, арзга келган аёл: «Умуман, эримдан нолийдиган жойим йўқ», дея кўнгил дафтарини ёпди.

Гурр этиб кулги кўтарилди.

— Газетга бориб учрашсангиз бўларкан, — деди режиссёр Мелис Афзалов. — Бу ишда Рўзи Чориев сизга ёрдам бериши қийин.

— Айтишларича, Рўзи Чориев бева-бечоралардан ёрдамни аямас эмиш, — деб ҳиқиллади арзчи аёл.

— Қимирламанг, режиссёр! — деди Рўзи ака. — Расмингизни чизяпман!

— Сизни оммавий саҳналарни уюштиришга таклиф этсак бўларкан, — деди Мелис сал ҳижолат чекиб ва ўзича «мурувват» қилган бўлиб. — Тезроқ кетсак бўларди. Эртага ғира-шира тонгда съёмкамиз бор.

— Нима бало, менинг шоҳ асаримга доялик қилишни хоҳламайсизларми?

— Шахсан мен истамайман, — деб гап қўшдим. — Кўнглим кетиб қолади.

— Ундай бўлса, тўрт томонларинг қибла! — деди Рўзи ака жўрттага қовоқ уйиб. — Қани, тезроқ даф бўлинглар! Сизларга санъаткорлар даврасида ўрин йўқ.

Мелис Рўзи аканинг ҳазилларига ўрганмаган чоғи, бирдан тумшайиб қолди. Мен, гўё ўзим ҳам оғринган бўлиб, режиссёрни қўлтиқлаб олдим-да, ташқарига йўналдим. Остона ҳатлашимиз билан, Рўзи ака оптимиздан етиб келди:

— Биродарлар, шоҳ асар тугади!

Узун йўлакда бундай гаплар қулоққа ғалатиरोқ эшитилади чоғи, Мелис Афзалов:

— Артист экансиз-у!.. — деб ўпқаланди. — Чаккимас. Сизга бирорта роль бериб ўйнатиб кўрсаям бўлади...

Лекин Рўзи аканинг «дарди» менда эди. Яқинроқ келиб сўради:

— Бу, дейман, Шавкат, «Рўзи Чори ижодида хотин-қизлар образи» деб ном қўйиб мақола ёзсанг қандай бўларкан? Номни ёмонмас шекилли?

— Яхши-ю, унчаликмас.

Еш бўлага ўхшайди у. Соддалиги борки, кўнглидаги гапини ҳеч пардаламай айтади. Худди ҳозиргидай.

— Хуллас, мен сени танладим, Шавкат.

Мен, хайрлашмоқчи бўлса керак, деб ўйлаб, қўлимни узатдим. Рўзи ака севиниб кетди:

— Рози бўлишингни билардим!

Унга нима дейишим керак эди? Розилик бериб эмас, шунчаки хайрлашмоқчи бўлиб қўл берувдим, деб айтаманми?

— Мен образлар хусусида қандай ёзишни билмайман, — дедим ноилож қолиб. — Кўп гаплар қуруқ сафсата бўлиб туюлади. Образ ҳақида сўзлаш санъатни чеклаб, сўнгра лоқайдликка «оқ фотиҳа» берадигандай. Одатда, образбозлик ўйини шундай яқун топади. Қолаверса, маънавий қашшоқлик ҳам аслида лоқайдликдан бошланади.

— Бундан чиқди, образдан қўрқиш керак экан-да? — дея мазахлади Рўзи ака. — Сизларни қаранглар-у! Гапни қанақасига айлантирмайлик, образ барибир образлигича қолади.

— Тезроқ кетайлик, — деди Мелис бетоқат бўлиб.

— Шошмай тур, — дедим мен.

— Э, — деди у қизишиб, — тушунчаларнинг оёғини осмондан қилиб қўйган билан бирор нарсани исбот этиб бўларканми! Ҳақиқатни ажрим қиладиган воситамас бу!

— Тўғри, муносибмас-у, лекин барбир восита, — дедим ўжарлик билан. — Биз қумсоатни тесқари тўнтариб қўйганимизда фақатгина вақтнинг ўлчаймиз, холосми? Йўқ, албатта. Айни чоқда биз вақтнинг устидан куламиз ҳам!

— Соатга бало борми! — деди Рўзи ака.

— Образ ҳақидаги суҳбатимизнинг давоми бу, — дедим мен. — Утмиш билан келажак — узилмас бир ҳалқа. Ҳозирги замон эса фақатгина ҳамма нарсанинг бебақо эканига гувоҳ бўлади, холос. Образнинг боқийлигини таъминловчи унсурлар тоганимизда эди!..

— Сен менинг Сурхондарёда чизиб келган охирги портретларимни кўрдингми? — деб қолди Рўзи ака. У подъезд соябони остидан ёп-ёруғ хиёбонга ўтди. — Уларда сен айтган унсурлардан оз-моз борга ўхшайди.

Рўзи аканинг «камтар»лигидан сўнг мен ўзимни насихатгўй мураббийдек ҳис эта бошладим.

— Шошилманг, — дея гапини бўлдим. — Муқим бир тўхтамга келишга жоникаверманг, — шундай деб жим қолдим. Рости, гапнинг бу ёғини ҳали тузуқ-қуруқ ўйлаб олганимча ҳам йўқ эди. Тақдири таваккал дедиму сўзамолликка тушдим: — Умуман, бирор тўхтамга келиш жудаям шарт эмас. Бу — гўё икки деворнинг учлари туташган жойда бурчак ҳосил бўлади, дегандек жўн бир гап. Ҳақиқий санъаткор жулдурвоқи аксиомаларга суяниб яшаёлмайди: унга қолса, бахт куши бошига кўниб турганидан кўра, осмони фалақда парвоз этиб юргани афзал. Образ — очиқ турган кафт. Унда ҳеч қанақа хусусий мулк йўқ. У — йўқсил. Эсингиздами, Чўлпон ана шу «нопоэтик» йўқсил юборган:

**Мен йўқсил, не бўлиб сизни суюбман,
Бошимни зўр ишга бериб кўйибман.
Сиз учун кўйибман, ёниб кўйибман,
Мен суюб... мен суюб кимни суюбман!
Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!**

Кўряпсизми, шоир хаёллари ҳам осмондаги қушдек эмин-эркин парвоз этипти. Эркинлик! Мен фақат қушнинг ортидан қўлларимни чўзиб илтижо қилишим мумкин, холос. Лекин уни барибир тутиб ололмайман, тўхтатишга қодир эмасман. Уни тўхтатиш учун қўлимда мўйқалам эмас, милтиқ бўлиши даркор!

Мўйқалам билан милтиқ ҳақидаги гапим жўяли чиқди чоғи, Рўзи ака беихтиёр бош чайқади. Кетиш тараддусига тушган Мелис ҳам жимиб қолди. Тиканкўрадан чирс-чирс этказиб шохча уза бошлади.

— Умрингизда бирор марта ўзингизни кўрганмисиз? — деб Рўзи акани «тергов» қилишда давом этдим. — Аксингизни эмас, аслингизни? Жиддий ўйлаб, кейин жавоб беринг. Бу жуда муҳим масала.

— Назаримда кўргандайман.

Яна жиғига тегаверсам бас, жанжал чиқарди. Дарров чекинишнинг йўлини изладим.

— Ҳозир кўзгудаги аксингизни эмас, аслингизни кўриб турганимдан хурсандман, — деб «андавалай» бошладим. — Аслимиз, ҳар биримизнинг аслимиз, кўнглимизга ошён қурган такаббурона «мен»дан кўра юксакроқ, теранроқ ва ҳалолроқдир. Худди шунингдек, о б р а з ҳам онгимизнинг маълум нуқталарида гулдирсо солиб дунёга келади. Баъзан биз унинг қайсарлигидан, ҳаттоки сурбетлигидан хижил ҳам чекамиз. Образ вақт-соати келишини кутади, ҳамма нарсани олдиндан сезади ва етти ўлчаб бир кесади. Кейин уни ҳеч қандай қудрат тўхтата олмайди, балки унга эргашадилар, унинг измидан бир қадам ҳам четга чиқолмайдилар. Образ — доимо ҳаракатда. Мувоzanат — образнинг ўз қийматини йўқотган чиқит қисмидир. Умуман, ҳеч қачон таппа-тайёр образ дунёга келмайди, уям худди гўдакка ўхшаб секин-аста балоғатга етади. Санъат оламида мутлақ ҳақиқат йўқ, айна пайтда мукамаллик ҳам мавжуд эмас. Бизнинг қанотларимиз йўқ, лекин парвоз этишга қодирмиз. Бу — ҳамманинг бахти. Осмонда учиб юришдан кўра, учини орзу этган афзалроқ. Орзу инсонга қанот бахш этади. Ушалган орзу эса қанотни синдиради. Осмони фалақда эмин-эркин парвоз этиб юрган бахт қушини эсланг-а! У кичик бир афсонага ўхшайди, яъники — санъаткорнинг етолмаган армони. Эҳтимол, булар бировларга олди-қочди гаплар бўлиб туюлар, лекин санъаткор учун бу ҳаёт-мамот масаласидир.

Бўралаб қор ёғарди. Йўл тузуқроқ кўринмай қолди. Ноилож, машинани тўхтатиб, қор тинишини кута бошладик. Бир маҳал ёнимиздан каноф қоп ёпинган бир мўйсафид ўтиб қолди. Одам боласи эмас, недир бир рўвий мавжудот ўтиб кетгандай бўлди. Беихтиёр биров-бировимизга қараб олдик. Назаримда, вужудларимизни недир ваҳима чулғанган эди — худди биров устимиздан совуқ сув кўйиб юборгандай.

— Чолдан қишлоқ неча чақиримлигини сўрасак бўларди? — деди Рўзи ака ботинмайгина!

Ҳеч ким гап қотмади. Шунда Рўзи ака машина эшигини қия очиб, қор бўралаб турган кимсасиз бўшлиққа қарата қичқирди:

— Одамлару одамлар!!!

Ўзимча ўйладимки, бу одам ёлғизликни кўтара олмайди. Танҳолик унинг учун яратилган эмас.

Тўхтаган жойимизда узоқ туриб қолдик. Ҳар ким ёлғизликни ўйларди чоғи, туйқусдан латифа-гўйлик бошланди. Қизиқ латифалар айтилди, лекин ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмади. Лойгарчилик эди, суякларимиз сирқираб оғрирди. Биз баҳор ҳавосига учиб енгил-елпи кийинган эдик; энди қишининг ҳақи қолмади, деб ўйлаган эдик. Тўсатдан гупиллаб қор ташлаб қолишини кутмаган эдик. Водийда ўриклар чаман-чаман бўлиб гуллаб ётарди, олчалар оппоқ либосга бурканган эди. Хуллас, Аёзбобо отдан тушган эди. Аммо у ҳали эгардан тушмаган экан. Водийдан бор-йўғи йигирма чақирим узоқлашган чоғимизда бирдан қор бўрони бошланди. Дастлаб, у бизга жуда чиройли туюлди. Аста-секин совуқ суяк-суягимиздан ўтиб кетаверди...

Юсуф Бегали роппа-роса етмиш иккига кирибди. Умрининг ўттиз беш йили Россияда ўтди. Бугун, кексайган чоғида, яна Ҳожикўрғон дарасига қайтиб келди. Қишлоқдан анча олисда — Жинни-сойнинг бошланш қисмида ўзига пастаккина кулба тиклади. Хотини билан бўй етган икки фарзанди Свердловскда қолган. Икки йил бурун ўғли отпускага келди. Қармоқ кўтариб, сой бўйларини роса сайр этди, отасига балиқ овлаб берди.

Дара аҳли чолни ётсирамай қабул қилди, ҳаттоки, йўқлаб келгани учун миннатдор ҳам бўлишди.

Жиннисой соҳилларидан уч минг километр олисда Юсуф Бегалини «Михаил Иванович» деб аташарди.

— У томонларда ҳамманинг исми шунақа бўларкан, — деб тушунтирмоқчи бўлади у, салгина ҳижолат чекиб.

Эғнида кулранг плашчи бор унинг. Мана, ҳозир толзордан чиқдию сув бўйига қараб юрди. Оёғида резина этик, сойни кечиб ўта бошлади.

— Танияпсизми? — дедим Рўзи акага. — Уша киши — менман.

— Ғалати, — деди Рўзи ака, — ростданам ғалати ҳолат.

Чамамда, иккимиз ҳам бир хил ўйладик: ана, кимнингдир шарти кетиб парти қолган кўхна тақдири сойни кечиб ўтмоқда. Бир қарашда бу ҳолатнинг эътиборга молик жойи йўқдай. Лекин ўттиз беш йилдан кейин, орттирган барча нарсаларингдан воз кечиб, она юртва қайтиш осонми?.. Отасига балли шу чолнинг, барибир юртига қайтибди-ку. У бир оз кечикиб бўлса-да хатосини тузатди. Аниқроғи, у барча элкезар девоналарнинг қисмати не бўларини ўз ҳаёти мисолида яна бир бор тасдиқлади.

— «Михаил Иванович», — дея ўзидан ўзи кулиб юборди чол. — У тарафларда бизнинг ўзбекча исмлар ҳам қулоққа ғалати эшитилади-да.

— Хўш, нима бўпти? — деди Рўзи ака.

Чол бир зум каловланиб қолди:

— Тўғрику-я, — деди сал ўтиб. — Иш вақтида унчалик билинмайди.

— Хотинингиз индамасдан қўйиб юборавердимиз?

— Билмасам, қўйиб юборди чоғи.

— Тўппа-тўғри шу ёққа келдингизми?..

— Қишлоққа сира куниколмадим, — деди чол саволни эшитмагандай. — Ҳаво етишмаётгандай бўлаверади.

Чолга синчиқлаб разм солдим. Тишлари ҳали тўкилмаган эди, шапкасининг остидан қалин оқсарғиш сочлари чиқиб турибди... Бехос ўзим ҳақимда ўйлай бошладим: эсииз, саломатлигимдан путур кетди-я! Етмиш икки яшар чол айна баҳор чоғи ҳайқириб оқаётган сойни кечиб ўтиши учун озмунча куч керакми, ахир! Йўлбарсдай чайир экан, жуда эҳтиёткор...

— Кўприк билан юраман десанг, йўл жуда айланиб кетади, — деб изоҳ берди чол.

Рўзи ака чол билан суҳбатга киришган эди: Мен эсам ўз хаёлларим билан андармон эдим, ҳамон кўнглимда Жиннисойни кечиб ўтмоққа чоғланардим.

Машина сигнал берди. «Михаил Иванович» билан хайрлашдик.

Она ўғилчасини бағрига босганча жон берди. Уғилчаси ўшанда бор-йўғи саккиз ойлик чақалоқ эди. Эртаси кунни чақалоқнинг отаси ҳам вафот этди. Бу нима кўргилик? Инсон шахси шу шароитда шаклланиши шарт эдимиз?

«Мени холам боқиб олди. Кейин болалар уйда тарбияландим. Кейин уруш бошланди, очарчилик, сарсонлик-саргардонлик... Лекин мен ёлғизланиб қолганим йўқ, ёнимда одамлар бор эди. Турфа табиатли одамлар. Уларнинг баъзиларини ҳозир ҳам яхши эслаяман.»

Рўзи аканинг ҳикоясини тинглар эканман, ўзимнинг кўз ўнгимдан ҳам мурғак тасаввуримга ўрнашиб қолган таниш қиёфалар бирма-бир ўта бошлади: қўқонликлар, марғилонликлар, москвалликлар... Э, уларни хотирадан ўчириб бўларканми!

Шундай қилиб, у онаизори дийдорини излайди. Мадори қуриб, ҳушидан кетиб йиқилиб қолгунча излайверади. Узига келгач, яна бўзлаб-бўзлаб йўлга тушади... Кейин у тақдирга тан беради, лекин мурғак қалбини муқаддас сиймога етиш истаги тарқ этмайди — энди у уша о б р а з н и, онажони образини ахтариб сафарга отланади. Хўш, рассом бўлиш учун шунинг ўзи етарлими? Рўзи Чориев учун етарли. Рассом ижодининг жон томири — Аёл. Сурхондарё — киндик қони тўкилган муқаддас юрт, саждагоҳ, умид ва армонлари дафн этилган қилхона.

— Уларнинг бўйларни узун, яноқлари андак бўртган бўлади, — деди у Сурхондарё аёллари ҳақида. — Онам раҳматли истареси иссиқ аёл эди.

Мен маъносил жайдим: «Уни қаранглар, гўё дунёда турқи совуқ оналар ҳам бордек, «истараси иссиқ» дейди-я, оғзини тўлдириб!» Лекин у шундай дейишга ҳақли. Саккиз ойлигида етим қолган, онасини тузукроқ кўролмай қолган ва бугун ҳам тузукроқ тасаввур этолмайдиган киши шундай орзу этса кечиримли. Қолаверса, у — рассом, образли мушоҳадага ўрганган киши.

— Сурхондарё менга оналик қилди...

— Бошқа эришган нарсаларингиз ҳам кўп шекилли?

— Йўқ, барибир юрагимнинг туб-тубида оғир тош бордай.

Рўзи Чориев чизган «Сайроблик санам»нинг кўзларида бир шода ёш томчилари тизилиб турибди. Йўқ, ёш эмас — кўзларида порлаётган ҳаёт шами. Аслида, қулочларини кенг ёйиб ўғлининг истиқболи сари чопаетган аёл онаизор ҳам — уша. Шу суратни томоша қилаётган чоғимда дод солиб йиғлагим, тақдири азалга лаънатлар ёғдиргим келади. Ҳаёлимда Рўзи аканинг мунгли ҳикояси жонланади: «Онам узоқ вақт бетоб ётади. Кунларнинг бирида чақалоғини сўрайди. Унга ўғилчасини келтириб беришади. Шунда аёл манглайини гўдагига авайлаб босадию осонгина жон беради. Ота эса остонада она-болога маҳтал... Уни ҳеч ким ўрнидан кўзгатолмайди. Худди ерга михланиб қолгандай. Эртаси кунни у ҳам ёнғоқ тагида омонатини топширади. Узилганида ҳам қўлидаги пиёласини қўймабди: тубида озгина чой қолган экан — насиба. Кейинчалик одамлар айтишардики, пиёла тубига отанг кўзларидан оққан ёшлари тўпланиб қолган, деб...»

Шўрлик «Сайроблик санам»нинг кўзларида умид учкунлари порлаб турибди. Одмигина ромга солинган суратнинг куйи қисмида саккиз ойлик гўдак — бўлажак рассом — онаизорининг иссиқ бағрига интилмақда!

— Янглишмасам, милиционернинг оти ё Шокир, ё Шукур эди. Деразадан дўнгликлар қорайиб кўринарди. Биз уч киши эдик. Орамиздаги энг кичкина етим юзини ойнага босганча йўл бўйи йиғлаб борарди. Вагонга чиқаётган чоғимизда унинг қўллари тутқичга зўр-базўр етгани ёдимда. Чамаси, милиционер бизни Қўқондаги етимхонага олиб кетмоқда эди.

Поезд тезлиги сусайди — ўрликка дуч келди. «Текис йўлга тушгунча вагондан ўзимни ташлай-

ман, шунча сарсон бўлганим ҳам етар!..» — ногаҳон шу фикр миямга келди. Қорнимни маҳкам чангаллаб, гупчақдай эгилиб, гўё ичбуруғ буровга олгандай қилиб кўрсатдим ўзимни: Ҳожатхонага кириб, эшикни ичкаридан қулфлаб олдим. Бир амаллаб дераза ойнасини синдирдим, дарчадан ташқарига чиқдиму таянч нуқтаси тополмай жонҳолатда типирчилай бошладим. Бу орада ўрлик тугаб, текис йўл бошланди чоғи, поезд шодон бир қичқириб олди-да, тезлигини оширди. Кўзларимни чирт юмиб, ўзимни пастга ташладим...

Орқага қараб кетавердим. Қанча юрганимни ўзим ҳам билмайман. Ҳозир қанча юрганим эмас, балки қандай очиққанам эсда кўпроқ турибди. Очиқ ёмон нарса. Чидаш қийин. Узоқдан стрелканинг будкаси элас-элас кўринди. Севиниб кетдим. Рости, агар етимхонадан етимхонага кўчишларни айтмасак, мен умуман темир йўлни яхши кўрардим: рельсларнинг ялтиллаши, чорраҳалардаги ола-була тўсиқлар, семафор чироқлари жуда кўримли эди.

— Нон беринг, — дедим стрелкачига кўзим тушиши билан. — Ҳақиқаи ишлаб бераман, кучим кўп менинг...

Стрелкачи менга ишонқирамай бир қараб қўйди:

— Омон бўлсак кўрармиз, — деб тўнғиллади.

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, лекин мен бирпасда дармонга кириб кетдим. Ишчан эканимни ҳам ўшанда сездим: қўлим қўлимга тегмасди, гоҳ темир йўл биқинига тўкилган кўмирни омборга ташидим, гоҳ сочилиб ётган ёштларни тахладим, гоҳ панжараларнинг остини шиббалаб, сўнг оҳақ билан оқлаб чиқдим, гоҳ қудуқдан сув тортидим... Очиғи, ҳамма юмуш бир эди-ю, қудуқдан сув тортиш — бир! Жонимга тегди шу иш! Кунлар, ойлар қилган меҳнатимми шу? Йўқ, бир кунда қилган ишим! Нон деб, бир бурда нон деб қилган ишим! Юмушим сув тортиш билан тугагани йўқ, яна недир бир иш қилдиму ахйри мажолим кетиб, ерга йиқилиб қолдим. Аммо ягона илинжим — емишга барибир етиша олмадим. Нон бўлмаса ҳам майли, лоақал бир парча кунжара беринг, деб ялиндим стрелкачига. Тиззаларим қаттирай бошлади. Аламидан йиғлаб юбордим. Кўзимдан ёш дув-дув оқар эди. «Ёмон одам экансан! — деб бақирдим. — Аблаҳ одам экансан!..» Стрелкачи пинак бузмади. Ерда оҳақка беланиб ётган калладек бир тошни секин қўлига олди. Атрофда зўғ ҳам йўқ эди. Ҳаммаёқ дўнгликлардан иборат эди. Осмондан ҳам мадад йўқ — қуёш нуқул жизгинак этади. Ажабки, мен бир тишлам нон илинжида куйиб-пишиб ишлаган вақтимда темир йўлдан бирорта ҳам поезд ўтмади.

Кетдим. Темир йўл шпаллари бўйлаб, бошим оққан тарафга кетавердим. Ичимда негадир: «Барибир рассом бўламан!» — деб ўйладим. Ортимга қайрилмадим. Лекин қўлида оппоқ оҳақка беланган тош тутган стрелкачи анча жойгача таъқиб этиб келганини сезиб турардим.

Уруш тугашига яна бир йил бор эди...

Тез орада диёнатли одамларни ҳам учратдим. Ажабки, ҳозир ўша менга нон берган яхши одамларнинг қиёфаларини эслаёлмайман, лекин бадқовоқ, турқи совуқ кимсаларнинг башаралари шундоқ кўз ўнгимда турибди. Олабўжига ўхшаган башаралар ҳозирда ҳам бор, аммо мен уларнинг расмини чизмайман. Сен ҳам чизма уларни, Шавкат...

Рўзи ака мени маҳкам кучоқлаб олди. Иккимиз ҳам бирданига кулиб юбордик.

— Э, бизнинг поездимиз зўр! — дедим. — Ёвуз ниятли стрелкачиларни назар-писанд этмай олға юриверади.

— Доҳиёна фикр! — деб хитоб қилди Рўзи ака соқолини селкиллапти. Айтиб қўяй, бу — менинг фикримга берилган баҳо эмас, балки рассом Рўзи Чориевнинг ҳар кун ва ҳар соатда ишлатувчи ибораси. Озгина завқланса бас, дарров «доҳиёна фикр» топаверади. Яна айтишим керакки, Рўзи Чориев деярли ҳар дақиқада завқланишга қодир. Гўдаклардай содда, гўдаклардай тоза одам. Баъзида ўйлаб қоламани, ана шу ажойиб фазилатидан ўзи ҳам ийманиб, балки бировлардан яширмоқ истаб, атай соқол қўйиб юради.

— Доҳиёна фикр! — деб такрор хитоб этди Рўзи ака. — Бизнинг поездимиз! Ҳаёт поездимиз! Билсанг, мен ёшлигимда машинист бўлишни орзу қилган чоғларим ҳам бўлган.

— Менга қаранг, Рўзи ака, келинг, бир кун бафуржа ўтирайлик-да, сизнинг поездингизга чиқишга ҳақли дўст-ёронларнинг рўйхатини тузайлик.

— Зўр бўларди!

— Албатта-да. Баҳонада сизнинг дафтарингизда неча дона оқ варақ қолганини ҳам билиб олардик.

— Учта, йўғ-э, бешта... Э, ўнта дафтар ҳам камлик қилади! — деди у.

— Бахтиёр одамга ўхшайсиз-а!..

— Албатта! — деб қичқирди Рўзи ака. — Албатта бахтиёрман!

Унга, рости, ҳавасим келди. Эҳтимол, ҳасад ҳам қилгандирман. Қайдам. У ростдан ҳам бахтли. Зеро, умр бўйи ўзига ҳам, йўлда учраган одамларга ҳам: «Мен барибир рассом бўламан!» — деб таъкидлашдан чарчамаган инсон бахтлидир.

— Уша ёвуз ниятли стрелкачига раҳмим келяпти, — дедим. — Менга у ҳозирда ҳам қорайган қадоқ қўлларига оппоқ тошни сиқимлаганча тентираб юргандай туюлади.

— Э, қўйсанг-чи! Мен сенга ўшанақа кимсаларнинг суратларини чизма, деб айтиб эдим-ку!

— Мен стрелкачини эмас, ранглар курашини тасаввур этдим, — дедим. — Оқ ранг билан қора ранг. Йўғ-э, тағин аввалги гапларимни инкор этяпман чоғи...

— Сарпойчан қизалоқ Сурхон далаларини кезиб юрибди. Мен унинг ортидан эргашаман, лекин ҳеч унга етолмайман. Ҳозир ҳам унинг изидан ва измига бўйсуниб кетиб боряпман. Негадир унинг қаршисида ўзимни гуноҳкор сезаман. Нима демоқчи эканимни англаяпсанми? Бу қизалоқ аввал ҳам бор эди, бугунда ҳам бор, бундан кейин ҳам бўлажак. У-ҳар бир хонадонда меҳмон бўлиши мумкин. Унинг исми — Ўзбекиойим. Ҳайрон бўлаверма, унинг исми айнан шундай. Гапларимга ишонапсанми?

«Мусаввир қачонки одамлардан ўзига ишонишларини сўраса, билки, у ҳақиқат истаяпти».

Мен тасдиқ этиб бош ирғадим. Рўзи ака қўлларини кўксига чалиштирганча расм чизишга ҳозирлаб қўйилган рамкалар орасидан ўтди. Холстлар гўё улкан умр китобларига ўхшарди. Дафъа-

тан, унинг норғул жуссаси қадим замонлардаги мустабид хоқонларни эслатарди. Лекин ҳаётнинг энг чигал, азоб-уқубатларга тўла йўлларида ҳам уни бемалол ҳамроқ тутиш мумкин: у фидокор Данко мисоли оташ юраги билан йўлингизни ёритиб боради.

— Мен «Сурхондарё болалари» картинани чизаётган пайтимда у хижолатомуз жилмайганча четроқда кузатиб турарди. Ана-мана деб ишимни тугатганимча, соҳилга тушди, мавжлар устида юриб кўздан ғойиб бўлди. Кейин бу рўёвий сиймо тупроғи кўпчиб ётган йўлда кўтарилган чанг ичида юзб юрганини кўргандай бўлдим. Гангиброқ, шёэр-пеёр ёзишга уннаган пайтларим эди ўшанда.

У муқим бир тўхтамагга келишдан аввал кўнглидаги гапларини бутун оламга ёйиб ташлайди. Ҳатто сойдан юзб уяётган санамнинг ортидан ҳам баралла қичқираверади: «Эй, навихол, қизгина! Асло завол топмагин, сен абадиятга она бўлсанг арзийди! Бирорта тепаликка чақиб албатта нафасингни ростлаб олгин. Эй, ҳақ дарахти! Мендайн бир нотавон, ғўр рассомга ижозат бер: токи мен хаёлотим маҳсулини тузукроқ куриб олай, бир оз таскин толай, марҳаматингни дариг тутма!.. Ажабмаски, шундан кейин кўзларим ярқ этиб очилса: оламни кўрсам, турфа хил одамларни танисам! Шубҳалар қалбимни тарк этсинлар. Ҳозир мен ким бўлибман, не ердан келдим, қаён бормоқчиман — бунни ўзим ҳам билмайман!»

— Биринчи марта ўша сиймони қишлоқ йўлида кетаётган тиқилинч автобусда учратиб қолган эдим. Бу воқеа битта мингу тўққиз юзу олтимиш олтинчи йили бўлган эди. У чақалоғини эмизиб ўтирарди. Рўмолининг бир бурчидан хиёлгина кўриниб турган қорачадан келган, нозик юзларига кўзим тушдию бирдан сесканиб кетдим. «Онажоним», деб пичирладим. Юрагим санчий бошлади. Ўша пайтда қалам билан шу расмининг қораламасини чизиб қўйган эдим. Ана ундан кейин... топмай туриб йўқотган образимни қидириб изиллаганимни бир кўрсанг эди!..

Мен унинг кўлидаги чақалоғини тузукроқ кўрмадим. Чунки олдинги ўриндиқда ўтирган чол уни тўсиб турарди. Қолаверса, мен ўша гўдакни кўрмоқчи ҳам бўлмаганман. Билардимки, меҳрибон кўлларда тамшаниб кетаётган бахтли бола — меининг ўзим эдим. Фақат ўттиз беш йил аввалги «мен» эдим. «Онажон, нега мен сизни бунчалар кеч учратдим-а? Сизни эсладим, Сизни танидим-ку! Нега индамайсиз, жавоб берсангиз-чи!.. Тез орада мен автобусдан тушаман. Муюлишга бориб энди нима қилишимни билолмай серрайиб қоламан. Укинаман. Одамларга ўзимни танитсам бўлмасмиди деб пушаймон қиламан. Эсиз. Ахир ўша аёлнинг олдида ўтирган чол бизнинг оиламиз бошига тушган кулфатни эслаши тайин эди-ку! Ҳадемай автобус мени обдан чангга беладию кўздан йўқолади. Мен пешонамни тириштирганимча сизнинг сиймонгизни қалбимга абадул-абад муҳрлаб олмоқчи бўламан.

Альбомдаги қоралама айрилиқ даракчиси; холос. Энди мен йўл-йўлакай сизни кўрган муборак зотларнинг исмларини номма-ном такрорлаб бораман. Худди мушкулумни осон қиладиган калима мисоли, муқаддас оят мисоли такрорлайвераман. Қиёфангиз кўз ўнгимдан кетмайди. Биринчи бўлиб Сизни тилга оламан, ҳурматли Тўхтасин момо. Кейин Гавҳар холани ўйлайман. Сўнг Каромат холага елкани тутаман. Вақт тигиз: Чиройлихол, Гулсара бону! Тезроқ чиқа қолинглар энди!.. Шу пайт мўъжиза рўй берадию одамлар оқимида Сизнинг сиймонгиз пайдо бўлади, Онажон! Өёқларингиз остига олтиндек товланаётган пояндоз — хазон фасли тўшалган. Айтишларича, Сиз аини кўклам чоғи вафот этган экансиз. Баҳорда қайтиш қилибсиз, мен эсам Сизни ранги рўйи сомондек сарғайган фаслда қутлагани келдим. Соғиниб келдим, Онажон! Афсуски, биз жилла курса битта ёзни-да бир-биримизнинг дийдоримизга тўйиб ўтказа олмадик. Ёз худди ёнаётган дарахтга ўхшайди, Сиз эса ўша дарахтнинг соясисиз, Онажон! Ҳа, Сиз — дарахтнинг сояси эрурсиз, мен бўлсам Сурхон шамоли юлқиб ўйнаётган битта япроқман».

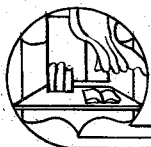
Шундоққина ёзув столим устида доимо Рўзи аканинг «Сайроблик санам»и нусхаси осифлик туради. Кўпинча ўзимдан ўзим: «Нима учун с а н а м экан-а?» деб сўрайман. Чунки рамкадаги аёл синчковлик билан инсон қалбига бўйлаётгандек туюлади. Санамлар эса бошқача қ а р а й д и л а р. Фақат оналаргина босиқлик билан нигоҳ ташлайдилар: юраклари ачишиб, умидвор бўлиб. Ҳозир телефон трубкасини қўлимга оламан-да, код бўйича Тошкентни тераман ва мусаввирга ўзи ҳам шу пайтгача сезмаган топилма ҳақида хабар бераман! Суюнчи оламан!..

Трубкани астагина жойига қўйдим. Рассомга сим қоқишни лозим топмадим. Чунки мен у н и янгитдан кашф этдим. Бу ҳақда мавриди келганда мусаввирнинг ўзига айтарман. Насиб этса, ҳали биз кўп учрашамиз...

Ўша портретда кўча-кўйда тасодифан дуч келиб қолган санамнинг шунчаки нусхаси акс эттирилмаган, албатта. Унинг нигоҳи бениҳоя теран, эзгулик йўлида у ҳеч иккиланмай ўзини қурбон қилиши мумкин. Мана шу ҳол умумхалқ манфаати учун шахсий ғаразлардан воз кечишнинг ҳамда маҳдуд туйғуларни жиловлаб, буюк ҳақиқатга етишнинг ёрқин намунасидир.

Аёл ҳали уни ўз ўғилчаси «Онажон» деб чақиришни ўрганмасидан анча илгари вафот этди. Она дийдорига ташналик фарзанд қалбини ўртай-ўртай, охири сўнмас бир ширин азобга айланиб кетди.

Сурхон тупроғининг ўжар, дилхаста, одамохун фарзанди — мусаввир Рўзи Чориев, биз Сизга таъзим қиламиз!

ШЕЪРИЯТ—МЕҲР ДЕМАКДИР

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ ШОИРИ ЭРКИН ВОҲИДОВ БИЛАН СУҲБАТ

— Ўзбек шеърияти жаҳондаги энг бой ва юксак миллий маданият турларидан бири сифатида ривожланиб келган. У ўзининг классик даври, Навоий ва Бобурлари билангина эмас, балки Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон сингари совет даврида туғилган чўққилари билан ҳам машҳур. Бугун ана шу чўққилар бағрида янги қоялар қад кўтармоқда. Шу қоялардан бири — Эркин Воҳидов. Унинг майдонга келиши қандай кечган!

— Узинг тўғрингда гапиришдек қийин нарса дунёда йўқ. Ўз елкангни қашлашдан ҳам мушкул. Яхшиси, мен ўзим тенги авлод тўғрисида гапирай.

Эллингчи йилларнинг охири, олтмишинчи йилларнинг бошида бир авлод ёзувчилар адабиётга кириб келдилар. Улар уруш йиллари мактаб ёшида бўлган, у йилларнинг қийинчиликларини кўрган, қаҳатчилик, очарчиликни бошидан кечирган сўнгги авлод эди, — русча айтса, дай бог, ўзбекча айтса, иншооллох, уруш нималигини билган охириги авлод бўлиб қолгай.

Ун тўрт йил аввал ёзилган мақоладан кўчирма:

«Мен тенгдош ижодкор дўстим! Юртимиз бошига қора кунлар келганда, сен билан биз бола эдик. Биз «Алифбо» китоби ёнида Информбюро хабарларини ўқиб, савод чиқарганмиз, оталаримиздан келган учбурчак мактубларни таталаб, хат таниганмиз. Бизнинг мактабда тугган хусни-хат дафтаришимизда кўзёшларимизнинг изи қолган...»

— Бу сиз тўғрингизда, сизнинг авлодингиз тўғрисида ёзилган...

— Олтмишинчи йиллар бошида адабиётга ана шундай авлод кириб келди. Сизнинг ўзингиз ҳам, Наим ака, шу авлод вакилисиз. Сиз билан бизнинг «ижтимоий келиб чиқшимиз» битта, бир булоқдан сув ичганмиз. Шунинг учун бизнинг авлод манбаи, ижодий қисмати ўзингизга аён. Мен фақат бир саволга, ҳоли қудрат, жавоб беришга ҳаракат қиламан: олтмишинчи йилларнинг ёш авлоди адабиётга нима олиб кирди?

1945 йил майи — дунёни ларзага солган Буюк Ғалаба, Рейхстаг устида янграган «ура» садосининг тўлқини эллингчи йиллар сўнгигача мамлакатимиз устида таралиб турди. Адабиёт ва санъат асарларининг руҳида ана шу тантана нашидаси ҳоким бўлди. Бу, қонуний руҳ эди. Ахир ўша Ғалабанинг оламшумул аҳамиятини то'букунгача дунё инутмаган ва боқий инутмайди. Биз бугунги кун назари билан эллингчи йиллар адабиётига «сохта кўтаринкилик», «тантанаворлик» адабиёти, деб қарамаслигимиз керак. Ўша адабиёт ҳам миллионларнинг қалб эҳтиёжи туфайли яратилган, Твардовский, Самад Вурғун, Ғафур Ғулом, Мирзо Турсунзода каби гигантларни берган адабиёт.

Эллингчи йиллар ўртасидан жамиятда янги руҳ, ленинча қарашлар бошланди. Адабиёт ва санъатда ҳам янгиланиш белгилари пайдо бўлди, ижод заминий ҳисларга, ҳақиқатга, инсон қалбининг мураккабликларига яқинлаша бошлади. Бу тўлқинда Р. Ҳамзатов, Е. Евтушенко, Р. Рождественский, А. Вознесенский, Б. Ахмадулиналар шеърияти, Ч. Айтматов, Ю. Бондарев, В. Распутинлар прозаси юзага чиқди ва «хаёлларнинг ҳокими» бўлди.

Менга тенгдош шоирлар ва ёзувчилар адабиётга кириб келганда, партиямиз ХХ съезди ўртага қўйган демократлаштириш жараёни, шахсга сиғиниш даври исканжаларини синдириш жараёни фикрларни эгаллаган пайт эди.

— Ҳар бир шоир — муайян инсоннинг шеърият оламидаги давоми. У даставвал шеъриятда ўзининг инсоний сифатларини ифодалайди, ҳаётга шу сифатлари оша қарайди, баҳо беради. Шу маънода сиз болалик, ўсмирлик ва ёшлик чоғларингизда қандай ҳаётий ҳодисалар ва қайси кишилар таъсирида шаклландингиз? Сизнинг ижодингиздаги нафис, мулойим, дилбар оҳангларнинг манбаи қерда!

— Мен ота-онадан тўққиз ёшимда етим қолиб, тоға қўлида тарбияланганман. Тоғам адлия ходими бўлса ҳам адабиётга қизиққан, классик шеъриятни билладиган одам эди. Мен тарбия топган хонадонга ўша даврнинг фозил кишилари — шоирлар, хонандалар йўғилиб туришар эди. Уларнинг ўтириши ичкиликсиз, фақат шеър баҳси, аскиялар билан музайян бўларди. Навоий, Бедил, Фузулий ғазалларини ўқиб, таҳлил қилиб ўтиришарди. Сўхбатларнинг бирида менинг ўша вақтда газетада босилган бир шеърим устида гап кетди. Ёши улғу бир мулла одам бу шеърга бутунлай бошқача, мен сира хаёл қилмаган диний маъно бериб, шарҳ қила бошлади. Мен эътироз билдирмоқчи бўлиб гап бошлаганимда, тоғам мени тергаб: «Сен бола нарса нимани билар эдинг, катталар гапирганда, хўп, деб жим ўтир», деган эди. Йиллар ўтиб, ҳозир ҳам баъзи мунаққидлар менинг ёзганларимга ўзларича талқин берсалар, ўша воқеа эсимга тушади.

Менинг шеъриятга ошно бўлишимда шоир Ғайратий тўғараги, устоз Миртемир семинари, дорилфунундаги ижодий муҳит катта таъсир қилган. Ёшлигимда мени қўршаган одамлар классик адабиёт муҳиблари эдилар. Агар мен ёзган шеърларда, сиз айтгандек, «дилбар оҳанглар» бўлса, бу ўша дилбар одамларнинг сўхбатлари меваси бўлади.

— Мен баъзан сизнинг шеърларингизни ўқиб, мабодо шоирлик санъати сизни ўзига мафтун этмаганида, ким бўлиб етишар эдингиз, деб ўйлаб қоламан. Бир кунни ўзингиз шахмат санъати со-

ҳасидан кетмаганингиздан ўқиниб гапирган эдингиз. Шахмат — ҳар ҳолда киши учун иккинчи бир касб бўлиши лозим. Масалан, Ботвинник, аслида, математик олим, Тайманов — пианист, Карпов эса журналист... Сиз-чи! Агар шеърят бўлмаганида, сиз қим бўлиб улғайишингиз мумкин эди!

— Шoir бўлмасам, қим бўлар эдим?... С. Есенин: «Мабодо мен шoir бўлмасам, бўлар эдим безори, ўғри», деган. Шахмат бўйича собиқ чемпион А. Карпов: «Мен шахматчи бўлмаганимда, бошқа бирор соҳада, албатта, биринчи бўлар эдим», деб айтган. Менинг табиатимда на безорилик, на, албатта, биринчи бўлишга интилиш бор. Шoir бўлмасам, шарқшунос бўлишим мумкин эди, журналист бўлишим мумкин эди. Қим бўлсам ҳам, адабиёт атрофида бўлар эдим. Ҳатто шахматчи бўлганимда ҳам кўпроқ бу санъатнинг — «ақллар кураши, туйғулар жанги»нинг тарғиботчиси бўлардим.

Болагимда техникага, физика, математика, астрономияга қизиққанман, кейинроқ тарих ва география мени банд қилган. Адабиёт бўлса, ўйлайманки, мени умр бўйи тарқ этмаган. Ҳозир мен бошқа касб эгаси бўлишим мумкинлигини тасаввур қилолмайман. Мабодо ёзганларим элда эътибор топмаганда-чи? Унда... барибир шoir бўлардим. Шеърларини фақат ўзи учун, пинҳоний дафтарига ёзиб юргувчи, ўз ишидан ўзи завқланиб, ўзи билан ўзи гаплашиб юргувчи девона, бахтсиз шoir бўлардим. Аҳдим шуки, шеърим элга манзур бўлмай қолган кун, яъни хатлар оқими тўхтаган кун, китобим дўконда сотилмай қолган кун шеър ёзишни тўхтатаман. Прозага ўтаман. Энг бахтиёр дамларимни эслаб, хотиралар ёзаман...

Менинг икки тилагим бор. Биринчиси — ўшандай кун мумкин қадар кечроқ келса, иккинчидан, ўшандай кун келганда, менда уни илғаш туйғуси, айтилган аҳдни бажармоқ учун журъат, мардлик кўнглимда бор бўлишини тилайман.

— Мен — суҳбатимиз жуда жиддий тус олмаслиги учун — жиндек ҳазил-савол берган эдим. Сиз бу саволни қандайдир ғуссали бир қайфият билан, мен ўйлагандан кўра жиддий бир суратда қабул қилдингиз.

«Шoirлик — бу ширин жондан кечмақдир, Лиммо-лим фидолик майин ичмақдир...» Бу сатрларингиз устоз Миртемир хотирасига бағишланган. Лекин улар, айна пайтда, жамики шoirларнинг асл моҳиятини, шoirлиқнинг моҳиятини очишга сафарбар этилади. Ширин жондан фақат сўз, оҳанг, буюё, мавзу топшир учунгина кечилмайди. Балки биринчи навбатда халқ манфаатини ҳимоя қилиш, улуг ғояларга, адолат ва ҳақиқатга қалқон бўлиш учун кечилади. Сиз ана шундай, ширин жонидан кечган Шoirлардан бири сифатида қайси асарларингизни кўпроқ қадрлайсиз! Қайси асарларингизда халқ дарди ва ташвишлари кўпроқ очилган, деб биласиз!

— «Тирик сайёралар» китоби, «Рухлар исёни» ва «Истамбул фожяси». Фарзанднинг энг кичиги севимли бўлгандай, бу асарлар сўнги йилларнинг меваси бўлгани учун ҳам менга қадрли. Лекин уларнинг олдида мен «Ешлик девонидан ҳам, «Муҳаббат»дан ҳам кечгим келмайди. Сизнинг «ширин жондан кечмоқ» ҳақидаги фикрингизда ҳозирги замон адабиётшуносларининг ҳукмрон қарашини сезиб турибман. Яъни ҳақиқий шеърят халқ дарди, ташвишлари билан йўрилган бўлиши керак. Бу фикрни инкор этмаган ҳолда, бильякс, йигирма беш йил аввалгидек (у пайтда «халқ дарди ва ташвиши» деган сўзни айтишнинг ўзи душманлик ҳисобланган) қўллаб қувватлаган ҳолда, адабиётнинг санъат эканлигини унутмаслигимизни истар эдим. Бир замонлар ҳаётнинг ёруғ томонларини бўрттириб ёзиш қандай урф бўлган бўлса, бугун хато ва камчиликларни кўпроқ қаламга олиш одат бўлди. У пайтлар шеърятнинг вазифаси «бахтли ҳаётимизни мадҳ этмоқ» деб белгиланган бўлса, бугун «халқ дарди, ҳаёт муаммолари ҳақида бонг урмоқ», деб ҳисобланмоқда. Шoirлар ижодига баҳо берганда ҳам биринчи галда «у ўша замонларда бонг урган», деб мақта-ялмиз. Шеърятнинг санъат хусусиятлари авваллари қандай эътиборсиз қолган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Бу — хафа бўлмаган-ку — адабиётшуносларимизнинг бирёқламалиги. Мадаҳ этиш ҳам, рад этиш ҳам — шеърят эмас. Эл кўнглидагини топиш ва эл кўнглига йўл топиш — бу шеърят, санъат. Мана бу йўлда ширин жондан кечмоқ керак... Эътироз билдирмоқчисиз, сезиб турибман...

— Чиндан ҳам, эътироз билдирмоқчиман. Гап шундаки, адабиётнинг, чунончи, шеърятнинг вазифаси турли даврларда турлича бўлади. Бугунги шеърят бугунги прозадан, хусусан, Ч. Айтматов прозасидан орда қолмаслиги учун кураш қуроли ҳам бўлиши лозим...

— Шеърят эл кўнглига йўл топмоқнинг ўзи эмас, демоқчисиз. Шошманг. Мен фикримни охиригача айтмай. Тўғри, шoir — жамиятни олға бошловчи одам, у жангчи, фидойи, келажак хизматкори, ҳоказо, ҳоказо. Лекин буларнинг барчаси аввало шoir бўлишни, шoirлик санъатига эга бўлишни тақозо қилади. Сехр даражасидаги юксак санъат бўлмаган жойда қолган ҳаммаси — бехуда кучаниш, куруқ гап.

Афсуски, кейинги икки-уч ўн йилликда адабиёт билан журналистика ўртасидаги фарқ йўқолиб бормоқда. Тўғрироғи, санъат қадрсизланиб, яланғоч сўзнинг эътибори ошиб бормоқда. Насриддин Афанди: «Қофияси билан ишим йўқ, тўғриси айтман», деб шoir подшони ютиб чиққандай, бугун улоқ ўнг-терсига қарамай қамчи солиб бораётган чавандозларники бўлиб қолди.

— Бу мулоҳазангизда жон бор. Менимча ҳам, ҳозирги шеърятимизнинг нисбатан ёш авлоди қанчалик истеъдодли бўлишига қарамай, баъзан шеърятнинг аввалом бор санъат эканлигини унутиб кўяётгандек туюлади.

Сўз бугунги ва кечаги шеърят ўртасидаги муносабатлар тўғрисида борар экан, мен сизнинг эътиборингизни яна бир марта кечаги шеърят манзараларига қаратгим келади. Маълумки, бундан бир қанча йиллар илгари «Украинани севгим» шеъри учун В. Сосюра «тошбўрон» қилинган эди. «Ўзбегим» деган шеърингиз учун сиз ҳам озмунча озор чекмагансиз. Аммо, айна пайтда, сизнинг хонадонингиз шу шеър тўфайли улуг ёшдаги кишиларга саждагоҳ бўлиб қолди. Оддий кишиларнинг ана шу меҳру муҳаббати ўша кезларда сизнинг ярангизга малҳам бўла олдими! Е ўша яра тўфайли «ширин жондан кечиси» ҳунари сизга малоллик қилган ва эътироб келтирган дамлар ҳам бўлдими!

— Шеъринг ҳам фарзандинг. Бири тўфайли раҳмат эшитасан, бири тўфайли надомат. Ҳар икки ҳолда ҳам шoirга бардош керак бўлади — мақталганда ҳам, урилганда ҳам. Бир донишманд: «Бойлик, мартабанг жуда ошиб кетса ҳам, омадинг кетиб, гадо бўлиб қолсанг ҳам қабристонга бор. Биринчи ҳолда ҳовурдан тушиб, оқибат келадиган жойим шу, деб ўзингни босиб олсан, иккинчи ҳолда тириклар қаторида бўлганингга шукр қиласан, таскин топасан», деган экан.

Ижодий меҳнатнинг ҳам кўтарилиш ва тушишлари кўп бўлади. Шоир омад чоғида ҳам, туш-кунлик чоғи ҳам мувозанатни йўқотмаслиги учун қабристонга — китоблар қабристони бўлган Кни-готторг омбурига бориб туриши керак. Ҳар икки ҳолатда ҳам ўзига-ўзи ҳисоб бериб қайтади. Шоир учун эл назаридан қочиш — энг олий жазо. Қолганини изтироб демаса ҳам бўлади.

— Қуллуқ қил, демасман,
Юрт тупроғин ўп,
Унга қуллар эмас, фидолар керак,
Унинг сену мендек шоирлари кўп,
Буюк элга энди даҳолар керак...

Бу сатрлар билан бошланган шеърингизда ҳам фидойи шоир образи қад кўтаради. Аммо сизнинг луғатингизда у энди даҳо тушунчаси билан ўрин алмашмоқда. Сиз бу шеър орқали нима демоқчи бўлгансиз? Даҳо деб қандай шоирнинг туғилишини орзу этмоқдасиз?

— Халқнинг қаддини у яратган моддий неъматгина кўтармайди. Халқ — улў фарзандлари билан улўф. Тасаввуримда, ҳар янги авлод вояга етганда, халқ унга умид кўзи билан қарайди: қад-римни бир поғона юқорига кўтарадиган фарзанд шулар орасида бормикин?... деб.

Даҳо деганда, фақат даҳо шоир назарда тутилган эмас. У олим бўлиши мумкин, раҳбар бўлиши мумкин... Даҳо деганда, мен замон тафаккуридан илгарилаб кетган ақлни, даврни ва оммани олға ҳаракат қилдирувчи ақлни тушунаман.

«Ўзбегим» шеърини тилга олдингиз. Бундай шеърлар халққа ўз қаддини англаши учун керак. Лекин мен орзу қилган шоир шундай шеър ёзадики, халқ уни ўқиб, ўз қад-қимматини билибгина қолмай, ўзини орқага тортаётган кулларни ҳам англайди, фикрий парвозлар учун чоғланади, халқ юрагида инқилоб пайдо бўлади. Халқни мақтаган шоир улўф эмас, унинг ўзлигини ўзига кўрсатиб беролган, аёвсиз гапни айтолган шоир улўф. Буни асло ясама камтарликка йуманг. Бу менинг эътиқодим.

«Ўзбегим» ёзилганига йигирма йил бўлди. Бугун аср бошида: «Бизлар-чи ўйнаб тартарак соқон отолмаймиз ҳануз», деб ёзган Тавалло «Ўзбегим»нинг авторидан юз қарра баландроқ кўри-нади менга. Рус халқи унга одалар ёзган Тредиаковский ва Сумароковлар эмас, Плюшкинларни, Обломовларни яратган Гоголь, Гончаровларга таъзим қилса ҳақли...

Мен ўзбеклар ичидан шундай даҳолар пайдо бўлишини, даҳо асарлар ёзилишини орзу қиламан. «Йўқолган шеър»да шундай сўзлар бор: «Мен ёзмасам, майли ёзса ким, У хоҳ ғазал, қасида бўлсин — Майли, менинг бор-йўқ ёзганим Уша шеърга бахшида бўлсин».

— Кейинги икки-уч йил орасида бўлган ва бўлаётган воқеалар ҳар қандай хато тарих томонидан тузатишмай қолмаслигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам виждон ҳамиша бедор ҳолатда яшомоғи лозим. Шеърят ва шоирлар эса, умуман, виждонга хилоф ҳолатда яшай олмайдилар. Виждон омон экан, шоир ҳақиқат учун разиллик ва унинг минг хил кўринишларига қарши курашиши зарур бўлади. Мана, сизнинг ижодингизда ҳам бир қанча йиллардан бери виждон бонги жаранглаб турибди. [Сизга «бонг» сўзи бошқа даврларни эслатса ҳам мен бу сўздан яхши маънода фойдаланаман.] Сиз бугунги ошкоралик ва адолат учун кураш даврида қайси иллатлар ва хатоликларга қарши, уларнинг такрорланмаслиги учун бонг урмоқчисиз? Қайта қуриш даврининг диққат-эътиборини қайси масалаларга қаратишни истайсиз?

— Биз инқилобга тенг бурилиш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Тарих тажрибасига назар солсак, бундай бурилиш даврлари ҳеч қачон хатоларсиз, ҳаддан ошишларсиз бўлган эмас. Контр-революцияга қарши кураш, коллективлаштириш даврини олинг, ё бўлмаса, эллигинчи, олтинчинчи йиллардаги экспериментларга назар ташлаб кўринг. Қанча бегуноҳ жонлар қурбон бўлди, қанча маблағлар бехуда сарф бўлди. Бугунги қайта қуриш даврини ҳам биз бор кўлами ва аҳамияти билан кўришимиз учун вақт ўтиши керак. Ҳозир турғунлик даври тугдирган иллатлар билан бир қаторда демократия ва ошкоралик даврида пайдо бўлган иллатларни ҳам фош этиш керак. Бундай иллатлар биринчи навбатда демократия ва ошкораликдан фарзғулик мақсадида фойдаланиш, фақат ўз манфаатини ўйлаш, бошқалардан ошқора қасд олиш ва ҳоказолар бугунги кунда қанча софдил одамларни инфаркт қилмоқда. Юмалоқ хатлар асосида қанча одамларнинг вақтини олиб, асабини эгавлаб текшир-текшир қилишлар... Республикамизда айниқса, раҳбар кадрларга шафқатсизлик қилинмоқда. Сўнги уч-тўрт йил ичида ишдан олинганларнинг ҳаммаси ҳам адолатли олинди ми ёки таинланганларнинг ҳаммаси ҳам муносиб одамларми? Бу саволга вақт жавоб беради.

Лекин биз ҳозир ҳар қачонгидан ҳам хушёр бўлишимиз керак. Ўз жонимиз учун эмас, ёнимизда турган, биз тўғрилигига ишонган одамлар учун, уларни тухмат ва ноҳақ жазодан ҳимоя қилиш учун хушёр бўлишимиз керак. Оқийни айтсам, шу борада бизларда шахдамлик етишмайди. Дўстимиз, яқинимиз бошига иш тушса, томошабин бўлиб тураверамиз. «Оқорида текширувчилар бор, адолат қилар», деб ўз виждонимизга таскин берамиз. Ваҳоланки, у одамнинг кимлигини «оқоридагилар» эмас, биз, у билан ёнма-ён меҳнат қилганлар биламиз. «Оқоридагилар» тухматнинг тухматлигини аниқлагунча у одам ҳам тамом бўлиши мумкин. Ахир Абдулла Қодирий, Усмон Носирнинг тақдирини ҳам бир замон «оқоридагиларнинг адолатига» топширганлар. Билмадим, қачон кўзимиз очилади? Қачон дўст учун, ишонган сафдош учун кўкрак тутадиган бўламиз?

— Сизнинг бу куюнчак гапларингиз Абдулла Ориповнинг «Оломонга» деган шеърини ёдимга туширмоқда. «Нимасан! Қандайин сеҳри кучсан! Нечун томошага бунчалар ўчсан!...» Чиндан ҳам, халқимизда уюшқонлик деймизми, тарих олдида масъулият деймизми, ўзининг энг яхши фарзандларини ёвуз чағаллардан олиб қолиш қудрати деймизми, — қандайдир энг муҳим фазилат етишмаётгандек. Бугун ана шу нуқсон туйфайли Орол денгизи буюк ҳалокат ёқасида. Ана шу нуқсон туйфайли пахтазор ва экинзор далаларимиз бутифос билан заҳарланган...

— Бир замонлар республикамизнинг олий даражадаги раҳбарларидан бирига батиноснинг келтираётган офатини айтишганда, у шундай деган экан: «Пахта ҳам фронт, фронт эса қурбонсиз бўлмайди». Бу ҳам фалсафа. Сохта ватанпарварликка асосланган ғайриинсоний фалсафа. Агар биз бугун ҳам шу гапни янги шаклда такрорласак, «Қайта қуриш ҳам жанг, у ҳам қурбонсиз бўл-

майди», десак, ўша сохталикдан бир қадам ҳам олис кетмаган бўламиз. Пахта ҳам, қайта қуриш ҳам, ҳамма-ҳамма нарса аввало инсон учун.

Мана шу сўзларни айтиб турганимда, далаларда фарзандларимиз лой кечиб, пахта термоқдалар, зах баракларда истиқомат қилмоқдалар. Яна ўзимиз ҳайрон бўламиз — нега ёшларда бод касаллиги кўп, нега улар соғлом эмас, деймиз. Пахта бор экан, ҳашар бор, кузги сафарбарлик бор. Нега биз ҳар гал ўзимизни алдаб, ҳосилни ҳашарчиларсиз териб оламиз, деб кўкракка уриб, куз тараддудини қилмаймиз?

Колхоз ва совхозларнинг вақтинча ётоқ ҳозирлаш учун шу кунгача тасарруф қилган ёғоч ва тахталаридан минглаб жиҳозли иссиқ вагон уйлар курс бўлар эди. Баллон гилдиракли бундай уйлар кўчиб юриш шароитига жуда мос тушар, қанча вақт, қанча маблағ тежалган бўлар эди. Йўқ, биз фақат шу йилни ўйлаймиз. Беш йил, ўн йилни сира хаёл қилмаймиз. Афанди айтгандай, унгача «ё подшо ўлади, ё эшак ўлади, ё мен». Биз ўзимиз-ку, дарвоза курсак, ёғоч юз йилда чириши мумкин, деб сал қимматроқ бўлса ҳам темир дарвоза ўрнатишга ҳаракат қиламиз. Ҳа, энди бу уч-тўрт юз йил туради, деб ўзимизнинг пухта ишимиздан хурсанд бўламиз. Давлат мулки эса бизники эмас. Унинг кўпга чидаши, арзон тушиши, айниқса, ўн-ўн беш йилдан кейинги ҳолати бизни мутлақо қизиқтирмайди. Яна афандининг ўша гапи...

Қайта қуриш психологизмиздаги асосий иш ана шу фикрий ялқовликни йўқотиш бўлиши керак. Одамлардан «Бугун нима қилдинг?» дебгина эмас, «Эрта учун, келажақ учун нима қилдинг?» деб ҳам сўраш керак. Она ўз фарзандини суйса, парвариш қилса, биров олдида ҳисоб бериш учун ёки бирор чақириққа жавобан қилмайди. Соҳиб ўз мулкани эҳтиёт қилса, «Мен ўз шонли бурчимни бажардим», деб кўкрак кермайди, унвону нишонлар умидида қилмайди.

— Сиз Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган йиғинларнинг бирيدا Чўлпон ва Фитрат ижодларини ўрганиш ва улар меросини эълон қилиш лозимлиги тўғрисида куйиниб гапирган эдингиз. Ҳозир бу масала юзасидан турли доираларда қизгин баҳслар бормоқда. Бу ёзувчиларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги ўрнини тиклашга қарши бўлган кишилар улар меросини эълон қилиш ва ўрганиш адабиётимизга нима беради, деб яна бизни чалкаштироқчи бўлмоқдалар.

— Агар Чўлпон ва Фитрат ижоди бошдан-оёқ миллатчилик, Советларга қарши норозилик руҳида бўлганда, ҳозир адабий жамоатчилик бу масалани ўртага қўйиб ҳам ўтирмасди. Улар умр қамолида хатоларни англаб етган, яъни жамиятни янги соз билан олқишлаган ижодкорлар. Лекин давр уларга нисбатан бешафқат бўлган. Ҳа, биз давр бешафқат бўлган, деб бугун юмшатиб, одамларга гуноҳ қўймай гапирамиз. Аслида улар устидан давр эмас, юрагида ҳасад ва кўн тўла бўлганлар, уларнинг шўхрати, халқ ўртасидаги обрўсидан кечалари ухламай чиқадиғанлар ҳукм чиқарганлар. Сўнгра саллани келтири деса, каллани келтирадиган калтабин, сохта ватанпарварлар бу ҳукмни ижро этганлар. Кўпчилик эса, ўша бетараф, парвосиз томошабин бўлган кўпчилик бу ижронини бақрайиб кузатиб турган. Мана бу ҳолатлар йиғиндисини биз «даврнинг шафқатсизлиги», деб юмшоқ қилиб айтаемиз.

Дунёда ҳасад ва ғаразгўйлик бор экан, калтабинлик, сохта ватанпарварлик бор экан, томошабин — кўпчилик бор экан, шафқатсиз даврлар бошқа қайтиб келмайди, деб бўлмас.

— Ҳамза ва Чўлпон, Фитрат ва Ойбек сингари ижодкорлар оғир тарихий даврларда, мураккаб ва машаққатли шароитларда яшаганларига қарамай, ҳар бир кундан, ҳар бир лаҳзадан самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Атиги ўттиз беш йил умр кўрган Ҳамид Олимжон катта жамоатчилик ишлари билан банд бўлганига қарамай, ўн жилддан иборат асарлар мажмуасини мерос қилиб қолдирган. Аммо адабиётимизнинг бугунги намояндалари, шу жумладан сиз ҳам уларчалик таъналик билан ижод этмаётгандек кўринасиз. Ҳолбуки, вақт ўтиб бормоқда. Умр ўтиб бормоқда...

— Аввало гап сонда эмас, сифатда. Кўп ва хўб ёзганга нима етсин. Лекин бу иш қўлдан келмагач, ҳеч бўлмаса, оз ва соз ёзган дуруст. Бизнинг шитоб замонамиз оқ қоғоз устида диққатни жамлашга кам вақт қолдирмоқда. Ҳозир информация йиғирманчи, ўттизинчи йилларга қараганда юз баравар кўп. Шоир эса дунёдан беҳабар бўлиши мумкин эмас. Боз устига жалолат ишларининг юки ҳам у вақтларга қараганда бир неча бор салмоқли. У замонларда ҳаёт бугунчалик фаровон бўлмаса ҳам одамлар ҳозиргига нисбатан хотиржамроқ, қаноатлироқ бўлганлар, деб ўйлайман. Ҳозир тонг отгандан кун ботгунгача қаёққадир шошиб, энтикиб юрамиз. Кун ўтгач, нима иш қилганимизни ўзимиз билмаймиз. Ҳаёт шитоб, истакларимиз бепоеъ, вақтимиз оз. Умримиз ўзимиздан тез югуриб ўтапти. Гоҳида ҳамма нарсадан кечиб, тоғларга чиқиб кетгим келади. Тоғлардан шаҳарга боқсанг, худди боқийлик кузи билан фоний дунёга қарагандай бўласан, киши. Узингни ўзинг ёмон кўриб кетасан...

— Яқинда сизнинг «Ёш шоирларга» деган шеърингизни қайта ўқир эканман, бир нарсадан ажабландим. Бу шеъринг ёзганингизда, эндигина қирқ ёшга тўлган эдингиз. «Ёшлик» журналининг муҳаррири, катта бир нашриётнинг директори лавозимлари ҳали олдинда эди. Аммо ўшандаёқ хизмат машинаси сиз тенги шоирларни тонгда «мағзи» билан олиб кетиб, кечқурун «пўчоғини» ташлаб кетиши ҳақида ёзган экансиз. Мана, ҳозир ўша шеъринг ёзилганига ҳам ўн йил бўлди. Бу орада журнал ва нашриёт машиналари сизнинг «пўчоғингизни» ростидан ҳам уйингизга ташлаб кетган кунлар оз бўлмади. Хўш, ҳозир ҳам ёш шоирларга ҳавас қиласизми! Умуман, шеърят учун ёшликнинг беғубор оламини кўтаринки ҳолати муҳимми ё етуқлик ёшидаги кишининг ҳаётини тажрибасию ақлининг теран қатламларими!

— Халқимизда шундай матал бор: «Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди». Руслар: «Накликать себе беду», дейдилар. Дарҳақиқат, ўша шеър ёзилганда, мен нашриётда камтаргина ишда эдим. Тағимда ҳукумат машинаси ҳам, ёнбошимда тўрт-бешта телефон ҳам йўқ эди. Қайдан ҳам: «Амалдор бўларсиз, курсингиз балан, Хизматингиз қилар машина ҳар кун, Тонгда олиб кетар мағзингиз билан, Пўчоғингиз ташлаб кетар кечқурун», деб ёздим. Қайдан ҳам бу сатрлар кўнглимга келди. Орадан кўп ўтмай, шу ҳолат бошимга тушди. Шеър дафтарим узоқ вақт четга сурилиб қолди.

Ҳаётимнинг энг бахтли дақиқалари қалам ва қоғоз билан ёлғиз қолган дамларим, деб ҳисоблайман. «Оқ қоғозим... Сен бору мен бор, қалам бор, Уртада бегона йўқ». Бу мисра энг бахтли дам-

лар меваси бўлган. Ешларга, ёшликка ҳавас билан қарайман. Ешликнинг қайноқ нафаси кўнглимни тарк этмаслигини тилайман.

Лекин ҳар фаслнинг ўз хислати бор: Ҳар бир умр фаслининг ҳам. Сойнинг баҳордаги тошқини, сурони қанчалик сурурбахш бўлса, куздаги тиниқлиги, сокин қўшиғи шунчалар дилбар бўлади. Ижодда шавқу завқ билан теранлик омухта бўлган жойда камолот бўлади.

— Боя айтганингиздек, сиз Ғайратий долланинг машҳур тўғрагида вояга етиб, Миртемир долланинг семинаридан шеърият майдонига кириб келгансиз. Уларнинг ҳар икковлари хоксор инсонлар бўлган. Умуман, назаримда, чинакам шоирнинг табиатида хоксорлик, дарвишлик бўлади. Менимча, сиз бу шоирлардан ҳам, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби оқсоқол шоирлардан ҳам ниманидир ўргангансиз. Сиз уларнинг инсон ва шоир сифатидаги қандай фазилатларини ибратли деб биласиз? Ғайратий ва Миртемир каби хоксор шоир бўлиш адабиёт оламидаги юлдузини бенарвон урувчи кимсалар олдида хор-зор бўлишликни аниқлашмайми? Умуман, бугунги шоирнинг маънавий кодекси ҳақида нима дея оласиз!

— Дарҳақиқат, Ғайратий, Миртемирлар ҳаётда хоксор, дарвиш табиатли одамлар эди. Лекин «чинакам шоир табиатида... дарвишлик бўлади», деган фикрингиз, назаримда, баҳсли. Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Зулфия... — булар ҳақиқий шоирлар. Лекин улар тўғрисида ҳеч ким дарвиш табиатли, деб гапирган эмас. Менга қолса, ҳозирги замон шоирига дарвишликдан кўра ўқтамлик кўпроқ ярашади. Тўғривоғи, шундай хислат керак, зарур. Мамлакатимиз буюк, шоири кўп. Бу улкан муҳитда ажралли кўриниш учун, демакки, халқни кўрсата билиш учун шоир дарвиш эмас, ўқтам, сўзи кескир, ўзи шижоатли бўлиши керак.

— Сизнинг бутун ижодингиз ўтмишдаги «адабий илдизлар»га бориб тақалади. Сизнинг қарийб ҳар бир асарингиз асрлар қаърида ётган ана шу илдизлардан униб чиққан ниҳолга ўхшаш. Аммо сиз «Шарқий қирғоқлар» китобингиз билан жаҳон шеъриятининг ғарбий қирғоқларидан янги адабий шакл ва оҳанглари ахтаргандек бўлдингиз. Бу жараён, шубҳасиз, муайян ички эҳтиёжлар талаби билан бўлган. Сиз бундан кейин ҳам миллий анъаналарни интернационал адабий тажрибалар билан бойитиш истагида эмасмисиз? Агар шундай бўлса, «Донишқилоқ латифалари»да яна эски ва кадрдон адабий қирғоққа қайтганингизни қандай тушунса бўлади!

— Адабиётлар ўртасида алоқалар шундай катта кўлам ва суръат касб этган бизнинг кунларда шарқий ва ғарбий қирғоқлар ўртасида бир-бирига таъсир бўлмаслиги мумкин эмас. Бу ҳолат шоирнинг ихтиёридан ташқари содир бўлади. Лекин мен ҳеч қачон ғарбий қирғоқлардан адабий шакл ва оҳанглари ахтарган эмасман, ўзимни икки оёқ билан шарқий қирғоқда турган одам, деб ҳисоблайман. Бундай оҳанглари шеърларимда ўзим сезмаганман, бошқа биров сезганини ҳам билмайман. Буни сиздан илк дафъа эшитиб турибман. Аслида, менинг бу масалага қарашим бошқача.

Ҳар бир халқнинг миллий хусусиятлари санъатида, адабиётида аниқса, ёрқин намоён бўлади. Миллатлар бир-бирдан тили, урф-одати билангина эмас, фикрлаш хусусияти билан ҳам ажралли туради. Шеърни нари қўйиб турганда, ҳатто оддий нутқда русча фикрлаб, ўзбекча гапирган ёки, аксинча, ўзбекча фикрлаб, русча гапирган одамнинг нутқи ғайритабиий, сунъий бўлиб туради. Шеърни-ку бошқа тилга таржима қилиб бўлмайди, деган фикрни кўп мўътабар одамлар такрор-такрор айтганлар. Зероки, у халқнинг ўзлиги, руҳияти, асрлар давомида шаклланган диди. Энди бошқа тилда фикрлаб, бошқа тилда шеър ёзадиган шоирни тасаввур қилинг. Бундай ижод маҳсулини аросатда қолган маҳсул дебгина баҳолаш мумкин.

Япон танкаси ҳам, испан верлибри ҳам манба эътибори билан ўша халқларнинг узоқ традицияларига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам муайян оҳанглари муайян халқларга марғуб ва манзур.

Интернационализм бошқалар шеъриятдан оҳанг кўчириш эмас. Шеърни ижоддаги интернационализм ўз миллий шеъриятини жаҳонга ва, аксинча, жаҳон шеъриятини ўз халқинга аниқлаш билиш, таниш билиш, деб тушунаман. Ижодда умумжаҳон стандарти йўқ, умуман стандарт йўқ. Лекин жаҳоншумул даража, талаб бор. Шундай талаб билан ижод қилишни, яшашни ва курашишни мен интернационализм, деб тушунаман.

— Сиз ҳақсиз. Аммо мен тилга олган ҳодиса «Шарқий қирғоқлар» тўпламида эмас, балки «Тирик сайёраларда озми-кўпми сезилади. Бу китобга кирган «Бонг уринг» сингари шеърларда ўзбек классик шеърияти, хусусан, сизнинг аввалги ижодингиз учун характерли бўлмаган оҳанглари борки, улар, менимча, Маяковский, Лорка, Неруда, Ҳикмат сингари шоирларни, истасак-истамасак, эслатади... Яна «Донишқилоқ латифалари»га қайтсак. Бу латифалар реал кишилар ҳаётидан, ҳатто реал қишлоқ ҳаётидан олинган. Матмуса — шу қишлоқнинг тилик вакили. Унинг хатти-ҳаракатлари XX аср шароитида кўпга уйғотади. Аммо унинг характерида кишини мафтун этувчи самимийлик, беғуборлик, соддалик каби фазилатлар ҳам бор. Афсуски, бундай фазилатлар хира тортиб бормоқда. Биз ҳаммаимиз қандайдир ҳиссиз, рационал одамларга, роботларга айланиб бормоқдамиз. Сиз ана шу жараёнга қарши Донишқилоқ кишиларининг ажабтовур хислатларини тасвирламоқчи бўлдингизми! Еҳуд сизни бошқа бир истак ушбу қишлоқ сари етакладими!..

— «Донишқилоқ латифаларини ўқиб, ҳамма кулади. Ваҳоланки, мен уларни йиғлаб ёзганман. Ақл-идрокка зид, тескари ишларимиз эл бошига кулфат ва уқубатлар келтириб ётгани сир эмас-ку. Косаси тескари қурилган чархпалаклар камми? Бир пардани тутганча қола берган, бир хил оҳангни қўймай чала берган матмусалар озми? Узимиз яратган қолипларни тандирдай кириб олиб, йўлни кўролмай, осмонга қараб кетаётган ҳолларимиз йўқми? Булар кулгили ишлармас, ачинарли, офатли ҳодисалар.

Бошқа жабҳаларни қўйиб, ўзим ишлаган, билган соҳани гапирай. Ўзбекистонда ўндан ортиқ нашриёт бор. Тахминан, китоб чиқарадиган шунча босмахона бор. Нашриётлар, босмахоналар билан бир йилга шартнома тузиб, белгиланган тартиб бўйича қўлёзма топширадилар ва тайёр китоб қабул қилиб оладилар. Китоб савдоси ташкилоти билан ҳам муносабат шундай. Бир қараганда, ҳамма нарса жуда оддий, оқилона. Ишлар ҳар уччала томоннинг манфаатдорлиги асосида, келишувга кўра, амалга оширилади. Нашриётлар ҳам, босмахоналар ҳам, китоб савдоси ташкилотлари ҳам яхши, сифатли, халққа керакли китобларни етказиб беришдан манфаатдор. Биз бу ишлар устидан назорат қиладиган яна бир ташкилот Давлат комитети тузиб қўйганмиз. Айтишингиз мумкин, Министрлар Советида бу соҳа билан шуғулланадиган бўлим бор-ку. Нашриёт, китоб савдоси бошқармаси ва босмахоналарнинг умумий назоратини шу бўлим амалга оширса бўлмайми? Йўқ.

Тартиб шундай. Бўлим министрликдан ҳисоб сўраши керак. Бошлиқ ўринбосарлардан, ўринбосарлар бўлим бошлиқларидан, бўлим бошлиқлари бўлим ходимларидан, бўлим ходимлари наشريёт, босмаҳона директорларидан, директорлар ўринбосарлардан ҳоказо ва ҳоказо.

Буйруқлар, кўрсатмалар, қарорлар ана шу илгаридан ўрнатилган қатъий тартиб бўйича поғонама-поғона тушиб боради. Ниҳоят, оғирлик босмаҳона ишчисига, наشريёт редакторига тушади.

Беш йил аввал Сурияда бўлганимда, у ерда чиқадиган ойлик адабий журнал редакциясида бўлиб, журнални чиқарувчи коллектив... икки кишидан — муҳаррир ва секретарь-машинисткадан иборат эканини билдим. Аввал бошда ишонмадим: қайта-қайта сўрадим. Ахир бизларда бундай қалин журнални йигирма беш-ўттиз киши чиқаради. Марказий журналларда эса икки баравар кўпроқ — эллик-олтмиш киши меҳнат қилади. Муҳаррирдан журналнинг имло-хатосига жавоб берувчи корректор йўқми, деб сўрадим. У жавоб берди: Мен муаллифлардан асар қабул қилиб оламан. Уқиб, машинисткага бераман. У машинкалаб, босмаҳонага юборади. Хато кетиши мумкин эмас. Машинистка тез ва бехато ёзади. Билъакс ишлаши мумкин эмас.

Бу жавобни эшитиб, кўнглимдан бир фикр ўтди. Оламда, ҳеч бир мамлакатда биздагидек кенг феъллик, бемалолгарчилик, хужасизлик бўлмаса керак. Нашриётда бир китоб энг камида ўнта кўлдан ўтади, ўнта имзо чекилади, лекин барибир хато билан чиқади. «Қўйчибон кўп бўлса, кўй ҳаром ўлади», дегандек.

Бу ҳолатлар ҳозир биз учун одатий, нормал ҳисобланса, эртанги кун кўзи билан қарасак, биз ҳозир Донишқилоқда яшаймиз, демоқ мумкин.

— «Донишқилоқ латифалари» шундай энгил ва беозор юмор билан ёзилганки, китобхон унинг замирида ётган бундай жиддий ҳаётий муаммоларни ҳаёлига ҳам келтирмаслиги мумкин. Бу асарнинг ҳар бир ҳужайрасидан ўзбек фольклори асарларига хос бўлган кулги жаранглаб туради. Умуман, кулги, ҳажв, сатира ўзбек адабиётининг кучли жиҳатларидан. Бунинг сабаби шундаки, ҳаёт ҳамиша кулгибоп ҳодисалар, кулгибоп манзараларга тўла бўлган. Афсуски, бундай манзаралар бизнинг давримизда ҳам оз эмас. Шунинг учун ҳам юмор ва сатира милтиги доим ўқланган бўлиши лозим...

— Шеърда шеър бор, ҳажвада ҳажв. Дарҳақиқат, тагида теран мағзи бўлмаган ҳажв кишига нари борса, бир лаҳзалик кайфият беради. Гарчи кайфият беришининг ўзи ҳам катта гап, лекин бу ҳали тўла маънодаги ижод эмас. Комил ҳажв кулдириш баробарида бизни тарбиялайди, кўзимизни очади. Асарда асар бўлганидек, ўқувчида ҳам ўқувчи бор, томошабинда ҳам томошабин бор. Ҳамма ҳам кулгининг тагида нима борлигини дафъатан илғаб ололмайди. Баъзиларга Чаплиннинг ҳаракатлари бачкана масҳарабозлик бўлиб туюлиши мумкин. Масҳарабозлик... Бу сўз бизнинг кунларга келиб, салбий маъно касб этди. У энгил-елпи қилиқлар қилиш, деб тушунилади. Аслида, масҳарабозлар ўз вақтида жамият иллатларини масҳара қилганлар, подшоҳлар, вазирлар устидан кулганлар. Улар ўз даврининг қаҳрамонлари, фидойилари бўлганлар.

«Олтин девор» спектаклининг премьерасида бир амалдор одам ёнида ўтирган одамга энгашиб: «Бу масҳарабозлик-ку», деди. Ушанда мен ўтмиш замонларда бойлар, амалдорлар, эшону кўзи калонлар масҳарабозларни қанчалик ёмон кўрганларини тасаввур қилдим. «Олтин девор» ўн тўққиз йилдан бери кўйилляпти. Уша амалдор эса тўрт йил аввал қамоққа олинган. Уйидан неча килограммдир тилла чиқибди. Мана сизга «масҳарабозлик».

— Сизнинг исмингиз кўпинча Абдулла Орипов исми билан қофиядош бўлиб юради. Ҳолбуки, ҳар иккинги сизнинг ижодий услубингиз ва эстетик қарашларингиз турлича. Сизда муסיқийлик, шеърингиз равлонлик устиворлик қилса, А. Орипов тигдор сатрлар ва шеърларни ёқтиради. Масалан, сизнинг «Манфаат фалсафаси» деган шеърингиз бор. Ҳозирги кишилардаги манфаатпарастлик иллатини фош этувчи шеър. Аммо сиз ана шундай тигдор мавзунини ҳам аруз вазида ва классик мухаммас шаклидан истифода этган ҳолда ёритасизки, бу ҳол сизнинг услубингиз, инсоний ва ижодий қиёфанингиздан келиб чиқади. Сизни А. Орипов билан доимий ҳамроҳликда тилга олишларининг сабабини нимада деб ўйлайсиз? Ҳар иккалангиз икки хил адабий ҳодиса сифатида бир-бирингизни тўлдирганингиз ва бугунги воқеликни мукаммал ифода эта олганингиз учунми? Сизнинг эстетик программанингиз қандай?

— Ижод — юракдаги меҳр ва эзгулик туйғусининг меваси. Салбий ҳодисаларга муносабатда пайдо бўладиган нафрат туйғуси ҳам ўша меҳр ва эзгулик ҳисси туфайли дунёга келади. Ижод қилмоқ — одамлар юрагига яхшилик уруғини экмоқ, деб тушунаман. Бу уҳдани ҳар ким ўз услуби билан, ўз истеъдоди даражасида адо этади. Шоирлар бир-бирига ўхшамаслиги билан қадрлидир.

Ғалати бир ҳақиқатни айтмай. Шоир ижодкор кўзи билан қараб ҳеч қачон бошқа шоирни дилдидан бус-бутун қабул қилолмайди. Ўқувчига айланбигина, ўқувчи кўзи билан қарабгина яйраши, тан бериши, қабул қилиши мумкин. Ижодкор сифатида эса «Мен бошқача ёзган бўлардим», дейиши табиий.

Бу асло рақобат туйғуси эмас, фақат ўша ўзига хослик натижаси. Лев Толстой Шекспирни қабул қилолмаган. Негаки, бу икки буюк ижодкорнинг эстетик принциплари тамоман бир-бирига ўхшамайди. Ва, аксинча, бир-бирига тамоман ўхшамайдиган ижодкорлар бир-бирларини юксак қадрлаганлар, иззат-икром қилганлар. Демакки, бир-бировга ўқувчи кўзи билан, холис одам кўзи билан қарай олганлар.

Мен Абдулла Орипов шеърларини яхши кўраман. Унинг фикрлаш тарзидаги ўзига хослик менга ёқади. Сатрларида асабнинг торидек таранглик бор, куюнчаллик, дәрдноклик, ошкор курашчанлик бор. Энг муҳими, ҳеч кимга ўхшамайдиган услуби бор.

— Бугунги ўзбек шеърятини Абдулла Орипов катта мавқега эга. Унинг ортдан, сизнинг ортингиздан яна бир неча истеъдодли шоирлар етишиб чиқдилар. Улар туфайли бугунги ўзбек шеърятини, менимча, яна бир поғона юқори кўтарилди. Абдулла Орипов сингари ёрқин истеъдод соҳиблари ва уларнинг энг яхши асарлари сизнинг бирор яширин фазилатларингиз ва ижодий имкониятларингизнинг юзига чиқишига туртки берганми?

— Фикр фикрга, туйғу туйғуга қайроқ бўлади. Шоир юрагидаги ҳислар, шуурида пайдо бўл-

ган ўйлар — бу унинг дунё оҳангларига қулоқ тутиши, турли-туман кўринишдаги мулоқотлар мева-си бўлади. Юқорида биз шарқий ва ғарбий қирғоқлар ўртасидаги ўзаро таъсир ҳақида баҳс қилдик. Бир замонда, бир юрда яшаб турган ижодкорларнинг ўзаро таъсири табиий ҳол. Мен ўзимга даврдош бўлган улкан адибларнигина эмас, балки адабиётга эндигина кириб келаётган ёшларнинг асарларини кўздан кечириб, ўзимни бойигандек ҳис қиламан. Қизиғи шундаки, менга мутлақо ёқмаган асарлар кўнглимда эътироз туйғусини уйғотиб, кўлимга қалам тўтқазган вақтлар бўлган.

— «Уйласам, мен оламнинг ярмин кезиб қўйибман...» Бу мисралардан сўнг сиз, чиндан ҳам, ер юзидаги бир қанча шаҳарлар ва юртларни тилга олгансиз. Бу яқин ва олис манзилларга сиз сайёҳ сифатида эмас, шоир сифатида боргансиз. Ҳар қандай сафар шоир шонр янги ўфқларини очади. Сизнинг «Донишқишлоқ латифалари»нгиздан Канада туркумидаги шеърларингизгача ана шундай ижодий сафарлар таъсирида ёзилган.

Ўзбек совет шеърлятида турли-туман саёҳатномалар оз эмас. Бир пайтлар улар ҳақиқатан ҳам шеърлятизмнинг тематик доирасини кенгайтирган бўлиши мумкин. Лекин кейинчалик бундай шеърлий туркумлар сийқалаша бошлади.

Ижодий сафар, янги кишилар, юртлар, урф-одатлар, янги ҳаёт манзаралари билан учрашув сизга нималар берди? Сизнинг шеърлятингиз ана шундай сафарлардан кейин қандай бўёқлар билан бойиди!

— «Донишқишлоқ» саёҳат натижасида туғилган эмас. Бу туркум ўзимизнинг ҳаёт тўғрисида. Канада туркумига, «Истамбул фожияси»га келсак, буларнинг ёзилишига сафар баҳона бўлган эса-да, асли сабаб яна ўша ўз ҳаётимиз. Арслон ўргатувчи Ванкувер циркида ҳам бор, ўзимизнинг бош бошқармаларда ҳам. Сафарнинг яхши томони шундаки, у ижод кишининг тафаккур уфқини кенгайтиради, ўз халқи ҳаёти билан бошқа халқ турмушини қиёслаш имкониятини беради, янги мавзулар ҳада этади.

Шоир қаер тўғрисида, нима тўғрисида ёзмасин, аввало ўзи тўғрисида, ўз халқи ва юрти тўғрисида ёзади. Кейинги шеърларимда она тилимиз тўғрисида ёзганларим Марокаш сафарида туғилди, десам, кўплар ажабланиши мумкин. Муносабат ҳақиқатан ҳам узоқ. Лекин гап шундаки, Марокашдаги Араб тили марказини кўриб, у ерлик олимлар араб тилини чуқур ўрганиш, уни янги атамалар билан бойитиш, бутун дунёда тарғиб қилиш борасида шундай ишлар қилишмоқдаки, очигини айтганда, ўзбек тилшуносларидан ҳафа бўлиб кетасан киши. Бу марказда вақти-вақти билан барча араб мамлакатларидан тилшунос олимлар йиғилиб, дунё тилларида янги пайдо бўлган атамаларни араб тилида қандай ифода қилиш устида, умуман, турли тиллар билан араб тилининг ўзаро алоқалари хусусида илмий кенгаш ўтказадилар. Ижтимоий терминларга ҳам, илмий-техник терминларга ҳам эквивалент топадилар.

Бизнинг тилшунослик марказимиз нима билан шугулланади — худонинг ўзи билади. Яқинда телевизорда бир инженернинг чиқишини кўрдим. Машҳур спектаклдаги Алишер Навоий сўзини такрорлагим келди: «Кўзим чиқсун сени кўргунча бундоқ». Нутқда ўзбек сўзлари ё ўн фоиз, ё ўн беш фоизни ташкил қилади. Гап техника ускуналари ҳақида бораётгани учун феъллар ва келиш қўшимчаларини ҳисобга олмасак, қолгани ё русча, ё байналминал сўзлар йиғиндисидан иборат.

Тилга эътибор — элга эътибор, деймиз, ҳеч биримиз тилимиз имкониятларидан тўлароқ фойдаланиши ўйламаймиз. Бу борада рус тилшуносларидан ҳам ўргансак бўлади. Ахир самолёт, паровоз, поезд, пароход сингари кўплаб сўзлар — тилшунослар киритган атамалар. Араблар самолётни тайёра (озарбайжонлар ҳам), поездни — қитар, автомобилни сайёра деб аташади.

Тўғри, рус тилида ҳам четдан ўзича, бетаржима қабул қилинган атамалар кўп. Лекин ўзбек тилида бундай сўзлар чет атамалар ҳисобига ҳам, русча атамалар ҳисобига ҳам жуда тезлик билан кўпайиб бормоқда.

Шуларни ўйлаб украин шоирига бағишланган шеърда:

Она тилинг дардин сақлаб кўнгилда
Нола қилсанг, кўкка чиқар фарёдим,
Еттиш етти пуштим сўзлаган тилда
Сўзлармикин яна етти авлодим.

деган сатрлар ёзилган эди.

— Мен ўтган йили Фарғона водийсида бўлганимда, одамлари ниҳоятда содда бўлган бир қишлоқни кўрсатишди. Бу ё Анвар Обиджон туғилган қишлоқ, ё унга қўшни колхоз ерлари эди. Менга ҳатто «Донишқишлоқ» қаҳрамонлари шу ерда яшайди, деб ҳам айтишди. Бугунги суҳбатдан маълум бўлишича, бу маълумот кўпроқ ўша содда одамларнинг хоҳишидан туғилган кўринади.

Сиз ҳозир «Истамбул фожияси»ни тилга олдингиз. Ҳақиқатан ҳам, бу асарда тасвирланган воқеани хоҳлаган мамлакатга кўчириб олиш мумкин. Чунки, асар марказида Истамбул билан бевосита боғлиқ бўлган муаммо эмас, балки умуман ҳозирги даврнинг муҳим маънавий масалаларидан бири ётади...

— Ҳаётда парадокслар кўп. Ақлга мувофиқ келмайдиган тескариликлар кўпинча бадий асарга мавзу бўладилар. Бир одам ватандан олисда унинг меҳри ва соғинчи билан яшаса-ю, бошқа одам ватанда яшаб туриб унга хиёнат қилса... Киши тирик туриб ўзимнинг тириклигини одамларга айтолмас, чунки тириклигидан кўра барҳаётроқ яхши номи, иккинчи умри ўзига ва ҳаммага қимматли бўлса... Булар ва буларга ўхшаш муҳаббат билан боғлиқ, шуҳрат, шон орузи билан боғлиқ парадокслар драматик дostonга асос бўлди. Менинг кема саёҳати билан Истамбулда икки кеча бўлганим, кемамизнинг тўлкинда қолгани бир туртки бўлди-ю, кўнгилдаги гаплар, ҳис-туйғулар драматик дoston шаклида қоғозга тушди.

Бир улғу расом ўз асарлари кўргазмасида кўпчиликлари манзур бўлган бир асарининг қанча вақтда чизилгани ҳақидаги саволга шундай жавоб берган экан: «Бутун умримни ва уч кунимни сарф қилдим».

Дарҳақиқат, бир асарга киши умр бўйи йиққан тажрибаси, руҳий бойлиги тўкилади. Истамбул-

да ўтган икки кунда қаҳрамонларнинг бутун ҳаёти дафтардек варақланган бўлса, бу асарни ёзишга кетган уч ой муддатда умрим бўйи мени ўйлатган, беҳаловат қилган фикр ва туйғулар ўртага тушди.

Искандарнинг изтироби кўнглимга яқинлиги ота-онасиз кечган ўксик болалигим туфайлигина эмас. Мен Искандарларни ўз кўзим билан кўрганман, асарнинг кириш қисмида ёзилгандек, уларнинг кўзлари тубига чўккан дардни ҳис қилганман.

Шукрки, қайта қуриш замони халқаро муносабатларимизда ҳам, хусусан, чет элдаги ватандошларга муносабатда ҳам янгича фикрлаш даврини бошлади. Бу асар ёзилган вақтда ҳали бошқача фикр, яъни ватандан кетиб қолган киши ким бўлишидан, қандай сабаб билан кетганидан қатъий назар хоиндир, деган фикр ҳоким эди.

Асар дунё юзини осонлик билан кўргани йўқ. Афсуски, бундай қарашлар ҳали ҳам йўқолмаган. Бир замонлар урушда асир тушганларга ялписига шундай муносабатда бўлинган. Искандарнинг юртига қайтмаганлигига жуда кўп сабаблардан бири шу эди.

— «Истамбул фаожиаси»да олисдаги она юрт чироқлари билан бирга ҳақиқат фонусининг нури ҳам ўқтин-ўқтин чарақлаб қолади. Бу сўнги нур гарчанд ғира-шира бўлса-да, бугунги воқеалигимизнинг айрим соҳаларини ёритгандек бўлади. Искандар фикрига кўра, дунёда ҳақиқат йўқ, фақат манфаат деб аталган чўпон одамзодни пода қилиб ҳайдаб юради. Бу сўзларни гарчанд капитал дунёсининг моҳиятини англаган одам айтса-да, у биз учун ҳам бегона хулоса эмас. Шунинг учун ҳам Жалол: «Худпарастлик, номардликнинг ҳар дақиқаси ҳақиқатнинг юрагига отилган ўқдир», дейди. Афсуски, ўтган йиллар оралиғида бундай дақиқалар оз бўлмаган экан.

Лекин адабиётимиз, айниқса шеърятимизнинг аксар намуналарини ўқиб, олам — гулистон деган хулосага келиш қийин эмас. Адабиётимиз ҳали ҳаётдан, ҳаёт ҳақиқатидан узоқда. Сохта патетика ҳали ҳам сўнамаган. Сизнингча, ҳаёт ҳақиқатининг, ошқораликнинг бадий асар ҳужайраларига тула киришига унда ҳаётнинг аллақандай тараққиёт нуқтаси ва истиқболдаги ҳолати эмас, балки бугунги жонли аҳволи акс этишига нималар халақит бермоқда!

— Олтишинчи йилларнинг бошида бўлган бир воқеа сира эсимдан чиқмайди. Кеч куз эди. Қор аралаш ёмғир бошланган. Пахта планининг бажарилиши гумон бўлиб қолган эди. Барча ёзувчилар халқни сафарбар қилиш вазифаси билан далага отланган. Эндигина Ёзувчилар союзига аъзо бўлган мен ҳам Суннатулла Анорбоев бошлиқ делегациянинг аъзоси бўлдим. Биз колхоз идорасига келганимизда, раис бизни совуқчина кутиб олиб, кечки йиғинга — бригадирларнинг ҳисоботига таклиф қилди. Кечқурун узоқ-яқиндан лой кечиб бригадирлар келиши. Йиғиннинг бошидан раис уларни бўралаб сўка бошлади. Бирма-бир турғизиб, айбдорни суд қилгандек сўроққа тутди, дўқ ва дағдағалар қилди. Охири, «Мана сенларга мен тушунтиролмасам, ёзувчилар тушунтирсин», деб делегациямиз бошлиғига сўз берди. С. Анорбоевнинг нима дегани эсимда йўқ. Лекин раиснинг ноҳақ таҳқирига кўниб, чидаб ўтирган бригадирлар ҳануз кўз олдимдан кетмайди. Ерда пахта бўлмаса, улар шўрлик нима қилсин! Қор аралаш ёмғир ёғиб турганда, ким далага чиқади-ю, бу, сифатини йўқотган ҳўл пахтанинг кимга қанчалик фойдаси бор!..

Уша кундан мен хулоса қилиб чиқарган ҳақиқат шундай эди: Аввало бундай шароитда далага чиқиб бўлмаслигини раис ҳам, бир четда индамай ўтирган райком вакили ҳам, юқоридаги ўртоқлар ҳам билишади. Қор остида қолган «оқ олтин»нинг колхозга олтин баҳосига тушиши ҳам, моддий зарардан бошқа нарса эмаслиги ҳам уларга маълум. Лекин планни тўлдириш керак, рапорт бериш керак. Энг юқоридан талаб шу. Қарши турган одам ўз жонига завол бўлади. Обком райкомни сиқикқа олади, райком раисни, раис бригадирни. Энди пастдан юқорига қараб поғонама-поғона: «Биз ишлаяпмиз, ҳамма имкониятни ишга соляпмиз, ҳаммани сафарбар қиляпмиз, ухламаяпмиз, тинчимаяпмиз», деган жон асровчи маълумотлар кетади. Студентлар ёмғирда уч қунаб баракларда ётади. Ҳеч кимга бирор соатга бирор ёққа силжишга рухсат йўқ. Ҳамма билсин, биз бор чораларни қиляпмиз ва ҳоказо.

Ҳеч ким: «Биз кимни алдаяпмиз?» деб сўрамайди. Ана шу ҳолат бизда узоқ вақт барқарор бўлди. Ҳозир ҳам инерция билан давом этмоқда. Бунинг сабаблари кўп. Аввало колхоз билан давлат ўртасида олди-сотди иши ҳар икки томоннинг тенг манфаатдорлиги асосига қурилмаган. Норми олди-сотди бўлса ҳам, аслида, продрозвёрстка замонидаги каби пахта ундириб олинади. Қолаверса, «оқ олтин»нинг нархи пўчоқ баҳосида. Дала қаҳрамони бўлган пахтакорнинг бир кунлик иш ҳақиғи Тошкент бозорида икки донга олма беради.

Бу гапларни барала айтиш керак бўлган вақт етди.

Айтиш керак бўлган гаплар жуда кўп. Лекин ҳамон кўнглимизда андиша, юрагимизда ҳадик бор.

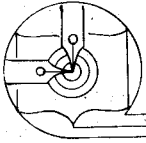
Бир шоир дўстим — жуда кўп маҳиялар ёзган шоир — яқинда қўлоғимга шундай деди: «Биласанми, дўстим, замон нозик, айтадиган гапингни эҳтиёт бўлиб гапир. Демократия ва ошқоралик ҳам қолқонга ўхшаган нарса. Улар — курсаткич бармоқ билан юқорини курсатди, — улар баъзи лақмаларни гапиртириб олиб, шартта қолқонга туширади. Кейин «цап-царап» — ейди-қўяди».

У «цап-царап» деган сўзни шундай лаззат билан айтдики, беихтиёр лабини ялаб қўйди.

Шундан кейин ҳам кўркмай кўринг.

Келинг, эс борида этакни ёпиб, суҳбатни тўхтатайлик. Яна ким билади, дейсиз.

Суҳбатдош: Наим КАРИМОВ

Матёқуб Қўшжонов

ҚАЙТА ҚУРИШ ВА ЎЗБЕК РОМАНИ

Қайта қуриш...

Бу тушунча бутун иқтисодий-сиёсий ва маънавий ҳаётимиз асосларига шаҳдам қадамлар билан кириб келди. Ҳаётнинг бирор соҳаси йўқки, бу қутлуғ тушунчанинг алоқаси бўлмаса. Шу маънода қайта қуриш бадий ижод масалалари ҳамда унинг амалий ва назарий асослари ҳақида чуқур ўйлаб кўриш ва ҳаётни, шунингдек, ҳаётини заминда яратилган ижод маҳсулини янги назар билан кўздан кечириш заруратини тақозо этади. Мазкур мақолада ўзбек романининг тараққиёт йўлига, унинг туғилиш, ривожланиш босқичлари, адабларимизнинг изланиш, яратиш принциплари, ниҳоят, қайта қуриш талаблари асосида ҳар бир давр ва босқичларда мунаққидларнинг фаолияти, таҳлил услубидаги тебранишлар, ютуқ ва камчиликларни қайта кўздан ўтказиш заруратини сезган ҳолда иш кўришга интилдик. Сўзсиз, бу ўринда бир дақиқа ҳам масъулиятни унутмасликка ҳаракат қилдик.

Асосий масалага ўтишдан олдин қуйидаги мулоҳазани ҳам айтиб ўтишни бурчим деб ҳисоблайман.

Ушбу мақолада одатдагидек баъзи устозлару, тенгдошлар ҳамда касбдошларим билан мунозарага киришаман. «Қайта қуришни ўзингдан бошла!» деган гап бор. Шунга амал қилган ҳолда айтишим керакки, мунаққидлик ва адабиётшунослик фаолиятимда асосан ғоявийлик ва бадийлик талаблари асосида иш кўрган бўлсам ҳам, айрим мақола ва китобларимда умумий муҳитга бўйсунган ҳолда баъзи ўртамиёна асарларга ортиқча баҳо бериб юборганман. Қайта қуриш принципларининг ҳаётга кириб келиши адабий фактларга кўп жиҳатдан янги нуқтаи назардан қарашга ундаяпти. Мазкур мақолада устозу сафдошлардан кимгадир қаттиқроқ фикр билдирилган бўлса, олдиндан уэр сўраган ҳолда ҳақиқат нуқтаи назаридан шу мулоҳазаларни айтиш давр талаби эканини эслатиб қўйишни лозим топаман.

* * *

Бугун ўзбек халқининг бой адабиёти бор. Анъанавий жанр — шеърят янгича мазмун, янгича шакл касб этди. Ўзбек шеърятга бугун барча жанрлар — лирика, дoston, баллада, ғазал, рубоийлар ҳисобига бойимоқда.

Адабиётнинг йирик тури — наср улкан тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Ўзбек очерки ва ҳикоясининг классик намуналари пайдо бўлди. Ўзбек қиссаси иттифоқ ва дунё миқёсига чиқди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Назир Сафаровларнинг ижодий изланишлари туфайли биографик асарлар жанр сифатида шаклланди. Ўзбек романчилиги ҳам катта довларни босиб ўтди. Бугун ўзбек романи фақат иттифоқ миқёсига эмас, хорижий тилларга таржима қилиниб, дунёга тарқалди. Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров ва бошқаларнинг романлари дунё китобхонларининг жавонларидан ўрин эгаллади.

Ҳақиқий роман халқнинг ўтмиши ёхуд бугунги кунига тегишли муҳим ва долзарб воқеаларни акс эттиради. Ҳаётнинг тараққиёт босқичларини, мураккаб масалаларини таҳлил қилади. Демак, роман тарихи — халқ тарихидир. Шу билан баробар у келажак йўлини ёритадиган ижтимоий сабоқлар мажмуасидир. Ф. Энгельс улуғ француз ёзувчиси Оноре де Бальзак яратган «Инсоният комедияси»га юксак баҳо берар экан, романнинг шу хусусиятларини назарда тутгани шубҳасиздир. В. И. Ленин Л. Толстойни рус революциясининг ойнаси, дер экан, биринчи галда, у улуғ адабнинг машҳур романларига асосланган ҳолда шундай хулосага келди.

Ўзбек классик адабиётида насрнинг баъзи бир хил кўринишлари учраб турган бўлса ҳам, унинг бадий баркамол намунаси бизнинг асримизда, 20-йилларнинг бошларида улуғ адиб Абдулла Қодирий томонидан яратилди. Унинг «Ўтган кунлар»и (1922) том маънодаги роман эди. У мазкур жанрнинг Европа тушунчасига тўғри келадиган намунаси сифатида майдонга келди. Шу сабабдан Абдулла Қодирий ҳақи равишда ўзбек романининг асосчиси ҳисобланади.

Ўзбек адабиёти тарихида «Ўтган кунлар»нинг пайдо бўлиши қутилмаган ва ноёб ҳодиса бўлди. Улуғ қозоқ ёзувчиси Мухтор Аёзов сўзлари билан айтганда Абдулла Қодирий «...романлари гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди...» («Совет Ўзбекистони» газетаси, 1966 йил, 12 январь) Бу сўзларда ҳеч қандай муболаға йўқ!

Дарҳақиқат, психологик қуввати, миллий колорити, ижтимоий маъноси, сюжет ва компози-

циясининг мукамаллиги билан «Ўтган кунлар» кутилмаган ва роман ўқишга одатланмаган барча туркий халқларни ҳайратга солган асар бўлди. Уша кезлари бу романнинг озарбайжон, қозоқ, туркман ва татар халқлари орасида тез ва кенг тарқалгани маълум.

Қўлма-қўл ўтиб ўқилган ва тезда халқимизнинг фахрига айланган «Ўтган кунлар»дан кейин изланишлар даври бошланди. Шеърятда, драматургияда анчагина янги асарлар яратилди. Ҳамзанинг шеърини ва драматик асарлари, Абдурауф Фитратнинг драмалари, публицистик мақолалари, Чўлпон, Сўфизода ва Абдулла Авлонийнинг лирик ҳамда сатирик шеърлари китобхонларни даврнинг инқилобий руҳи билан ҳамнафас қилиб турди. Бироқ роман жанрида «Ўтган кунлар» қаторига қўядиган асар тез фурсатда яратилмади.

Изланишлар насрда ҳам мавжуд эди, албатта. Садриддин Айний яқин ўтмишдаги тарихий воқеаларга асосланган қиссалар устида ишлади. Абдулла Қодирий ҳам қатор очерк, ҳикоя ва қиссалар яратди. Бу изланишлар 20-йилларнинг охири, 30-йиллар бошларида бир неча йирик ва мукаммал асарларнинг пайдо бўлиши билан якунланди. Булар «Меҳробдан чаён», «Қуллар», «Сароб», «Кеча ва кундуз», «Душман» романлари эди. Бу асарларнинг яратилиши бир тарихий даврга тўғри келса ҳам, мазмун, шакл, услуб эътибори билан ҳам ҳар хил эди.

20-йилларнинг охири ва 30-йилларда пайдо бўлган бу романлар бадиият жиҳатидан «Ўтган кунлар» даражасида турмасе ҳам у билан бир қаторга қўйиш мумкин бўлган асарлар сирасига киради.

Афсуски, у йилларнинг бошқача темир «мантиқи» бор эди. Биринчидан, ўша даврдаги «синфий курашнинг тобора ривожланиши»ни вақ қилиб, бу романлардан аксарияти: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Сароб» социалистик тузумга ёт асарлар сифатида чиқитга чиқариб қўйилди. Роман жанрининг асосчиси Абдулла Қодирий номи тилга олинмайдиган бўлди. «Синфий курашни кўрсатмаган», «халқлар дўстлигига зиён етказадиган» сингари айблар узоқ вақтлар адиб бўйнига қўйилган тавқи-лаънат бўлди. Бу ишларни бадиият қонуниятларини ҳисобга олмайдиган адабиёт ва маданият «қарбоблари» бошқардилар.

«Сароб» романига тақалган «Асар марказида турадиган ижобий қахрамон образи йўқ» деган айб ҳам ёзувчи услуби, адабиётнинг ўзига хослиги билан ҳисоблашмаслиқ оқибатида туғилди.

Уша даврларда севиб ўқилган Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи ҳанузгача ўз ўрнини эгаллаганича йўқ. Кенг жамоатчилик бу романнинг ўзбек маданияти хазинасига қайтарилишига умидвордир.

Шундай қилиб, ўзбек романчилигининг дастлабки намуналари қадрланмади. Унинг асосий қисми ўринсиз даъво ва бўҳтонлар билан китобхон қўлидан тортиб олинди. Бу ҳам етмагандек, узоқ вақтлар айрим адабиётшунос олимлар, танқидчилар ҳар хил «назарий асослар»га суянган ҳолда, бу асарларга қарши жанг қилиб келдилар.

Кўп ўтмасдан ҳаёт бир оз ўзгарди. Адабиёт ва маданият тараққиётига қарашлар ҳам бошқача бўла бошлади. Ҳаёт янги жасоратли санъаткорларни кутарди. Шеърятда кўпгина синовлардан ўтган Ойбек ана шундай ёш адиблардан эди. Қирқинчи йилларнинг бошларида эълон қилинган «Қутлуғ қон» ўзбек романчилигидаги турғунликини бузди. Бу асар фақат ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш жиҳатидан эмас, балки услубига кўра ҳам янгилик эди. Оддий меҳнаткаш халқ вакили инқилоблашаётган типик шароитга тушади-да, ўз қисмати, ҳаётдаги ўрни ва бурчи ҳақида ўйлаб қолади.

«Қутлуғ қон»да аввалги романларга муштарак томонлар бор — тарих, шахс тақдири, муҳаббат қисмати, қахрамоннинг ўзлигини англаш каби. Бироқ воқеликка тарихий ёндашиш, инсон тақдирини, бевосита инқилоб билан боғлаш, қарама-қарши қутбларнинг муносабатини тўғри белгилаш ва ҳоказолар жиҳатидан бу асар ўзбек романчилигида янги босқич бўлди.

Кўрамизки, ўзбек романчилигининг дастлабки намуналарида замонавийликдан кўра тарихий ҳамда тарихий-инқилобий мавзу устунлик қилар эди. Бу билан адиблар ўзбек халқининг тарихига доир ибратли анъаналарни, сабоқ бўларли воқеаларни ҳаётда рўй бераётган инқилобий бурилишларга боғланган ҳолда тасвирладилар ва маълум ютуқларга эришдилар. Бу ҳол бора-бора муҳим ижодий анъаналарга айланди.

«Навой» романи бевосита шу анъананинг ижобий натижаси эди. Романда «Ўтган кунлар»даги каби воқеаларнинг фавқулода кескин бурилишлари йўқ. Ёки ўша асарга хос куюқ романтик бўёқларни ҳам, «Қуллар»дагидек тарихнинг бир асрга тенг ҳар хил босқичларини ҳам кўрмаймиз. Роман соф реалистик услубда ёзилган. Унда Алишер Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги халқчил фаолияти, мамлакатни тинч сақлаш, осойишталик ўрнатиш, маданий тараққиёт йўлида олиб борган ишлари реалистик маромда акс эттирилади.

Энг муҳими, Ойбек Алишер Навоий гуманизмини улуғлади. XV аср ўзбек ҳаётига хос чиркин иллатларни қоралади. Яхшилик билан ёмонлик орасидаги кураш диалектикасини тўла акс эттирди. Шу билан баробар ўша давр билан изоҳланадиган Алишер Навоий дунёқарашидagi чекланишларни ҳам объектив кўрсатиб берди. Шу хислатлари билан «Навой» романи ўзбек адабиётида тарихий-биографик жанрни бошлаб берган новатор-романга айланди.

Ҳажм жиҳатидан «Қутлуғ қон» ва «Навой» Абдулла Қодирий, Тургенев романларини эслатади. Уларни кўп вақт сарф қилмасдан бир-икки марта қўлга олганда ўқиб қўя қолиш мумкин. Янги романавис услубида «Ўтган кунлар» ёки «Сароб» каби ҳар бир саҳифада алоҳида таъкидланган психологизми кўрмаймиз. Ойбек психологизми воқеалар ҳамда қахрамонни қуршаб олган муҳит билан боғлиқ. Шу маънода «Қутлуғ қон» ҳам, «Навой» ҳам характер билан муҳит мутаносиблигини сақлай олган асарлардан ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, улар ҳаёт зиддиятлари билан қахрамонларнинг диалектик бирлигидан ҳосил бўлган психологик полотнолар жумласига киради.

«Навой» Улуғ Ватан уруши йилларида яратилган ягона ўзбек романидир. Бу давр шеърят, драма ва публицистика даври эди. Ҳаёт кўпроқ шу тарздаги ҳозиржавоб жанрлар тараққиётини талаб қиларди.

Улуғ Ватан урушида қўлга киритилган оламшумул ғалабадан кейин мамлакатимизда адабиёт, санъат, умуман, маданият тараққиёти янги-янги босқичларга кўтарилиши кутилган эди. Афсуски, натижа бошқача бўлиб чиқди. Маданиятимиз тараққиётига салбий таъсир кўрсатадиган, йўқ ердан

ўйлаб чиқарилган тўсиқлар пайдо бўла бошлади. Космополитизм, феодал ўтмишни идеаллаштириш, формализм, социалистик ғоядан чекинишда айбаш сингари асоссиз давволар кенг тарқалди. Буларнинг натижаси ўлароқ машъум конфликтсизлик назарияси туғилиб, кучга кирди. Бу ҳол энди ривожланиш босқичига қадам қўйган ўзбек романи тараққиётига катта зарар етказди. Ҳатто, 30—40-йилларда ўзбек романчилигида йирик босқич яратган Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ҳам конфликтсизлик назариясининг таъсиридан четлаб ўтолмадилар. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» асариди бу оқимнинг таъсири яққол сезилади. Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор чироқлари» романида бу оқимга ён босишга мажбур бўлди.

Бу даврнинг ўзига хос хислатлари бор эди. Ёзувчилар узундан-узоқ ҳар хил йиғилишлар қуриб, ижод, илм ҳақида нутқлар сўзлашар, мақолалар эълон қилишарди. Бундан ташқари ижодкорлар ҳар хил савиядаги мансабдорлар томонидан ҳадеб ниқатланадиган бўлишди. Бадиият қонуниятлари билан ҳисоблашмайдиган бундай кимсалар «ундоқ ёзиш керак, бундоқ ёзиш керак», «мана бу хилдаги образлар кўпайиб кетди, ана у хилдаги образлар асарда йўқ», деган буйруқнома фикрлар берадиган бўлиб қолишди. Бундай кўрсатмалар республика миқёсидаги катта мажлисларга ҳам олиб чиқиларди. Бир гуруҳ эстетик жиҳатдан етарли курулланмаган маслаҳатчилар асоссиз равишда юқоридан кўрсатмалар бериб, заиф асарларни кўкларга кўтариб мақташарди. Бадий жиҳатдан бақувват асарларни камситиб, зарарли намуналар қаторига қўшиб қўя берар эдилар. Ҳатто Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи бадиият қонунидан ташқари деб эълон қилинди. «Навой» феодал ўтмишни идеаллаштирадиган, ҳаётни бузиб кўрсатган романлар қаторига қўйилди. 30-йилларда адабиётимизга зарар келтирган яхши асарларни чиқитга чиқариш тенденцияси қайта бош кўтарди. Тазйиқлар натижасида «Қўшчинор чироқлари», «Сароб» туш тенденцияси қайта бош кўтарди. Тазйиқлар натижасида «Қўшчинор чироқлари», «Сароб» романлари устиди Абдулла Қаҳҳор қилган меҳнатлар ўрнига тушмаганлиги эндиликда ҳаммага маълум бўлди. Бу даврларда танқид ва адабиётшуносликнинг Воҳид Зоҳидов, Ҳомил Ёқубов ва бошқа бир қисм вакиллари ўша ўринсиз ниқовчилар тарафиди бўлдилар. Бугина эмас, ёзувчи меҳнатини ҳар хил «кизм»ларга, ўйлаб топилган сохта оқимлар, социалистик тузумга ёт ғояларга олиб бориб боғлайдиган бўлишди. Сиёсий айбномалар тўқилди, ҳар хил йўсиндаги «назарий ақидалар» кашф қилинди.

Хайриятки, эллигинчи йилларнинг ўрталарига келиб бадиий ижод бундай бемаъни тазйиқлардан бир оз қўтилди. Ижодкорлар маълум даража эрк олди. Илгари асоссиз репрессияга дучор этилган шоир ва адиблар ижоди қайта тикланди. Улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари минг-минг нусхада бир неча бор нашр этилди. Ойбекнинг «Қутлуғ қон», «Навой» романлари ўзбек насрининг дурдона асарлари сифатида тан олинди. Абдулла Қаҳҳор баъзи тузатишлар билан «Сароб»ни қайта нашр қилди. Танқидчи ва адабиётшунослар ўзбек романи хусусида кўламли баҳслар, мунозаралар ўтказиш имкониятига эга бўлдилар. Бу ҳол роман жанрининг янги тараққиёт босқичига кўтарилишига замин яратди. Энг муҳими, бир неча йиллар давом этган ниқовбозлик даври тугагандек эди. Тугагандек эди-ю, расмий доиралардаги баъзи бир «билимдонлар», адабиёт ва санъат тараққиёти учун «жон куйдирадиган» адабиётшунос ва танқидчилар ўз ишлари учун бирор салбий мисол керак бўлса дарров яна «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» ёки «Сароб»ни варақлайдиган бўлишди. Мунозара баҳонаси билан бу асарларни танқиднинг асосий объектига айлантирдилар. Бу ҳол деярли кейинги йилларгача давом этиб келди.

«Ўзбекистон маданияти» газетаси етмишинчи йилларнинг бошларида уштирган ижодий метод ҳақидаги мунозарада ҳам баъзи мунаққидлар, ҳатто Абдулла Қодирийни у реализмдан бу реализмга ўтказишга асоссиз равишда уриндилар.

Машъум конфликтсизлик назарияси ўз кучини йўқота бошлади. Романчиликда вужудга келган турғунлиқни Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» ва Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романи бузди. Улар «Қутлуғ қон» каби китобхонни яна инқилобий даврга, бу гал совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш даврларига қайтарди. «Опа-сингиллар»да «Меҳробдан чаён»дан кейин илк бор сюжет ривожини асосига аёл киши образи чиқарилди. Онахон социалистик тузумни мустаҳкамлаш ташаббускорларидан бири. Бу ишда у кўп қийинчиликларга бардош беради, оғир тўсиқларни енгиб ўтади. У янги ҳаётга фаол қадам қўйган ўзбек аёлининг типик образи эди.

Шундай қилиб, ўзбек романи кўп тўсиқларни, машаққатларни енгиб тараққиётнинг катта йўлига интилди. Энди унинг ривожига учта бош йўналиш қатъий ўрин олгани кўзга яққол ташланади. Булардан бири тарихий мавзуда яратилган асарлар ва тарихий-биографик романлар, иккинчиси тарихий-инқилобий йўналиш, учинчиси замонавий ҳаёт, ишлаб чиқариш, ахлоқий масалаларга бағишланган полотнолар.

Хуллас, 50-йилларнинг иккинчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда рўй берган бурилиш — шахсга сиғиниш оқибатларининг фож қилиниши, шахс эрки ва кадр-қимматлари тикланиши ижтимоий тафаккур тараққиётига муҳим асос бўлди. Партия анжуманлари ва матбуотда ижод эркинлиги, ижодкорнинг халқ ҳаёти билан яна ҳам жипслашиши ҳақидаги қатор масалалар ўртага ташланди. Табиий, бу ҳол адабиётнинг янги бир поғонага кўтарилишига замин ҳозирлади.

Ўзбек насрининг бу даврдаги тараққиёт хусусиятларини иккита асар аниқроқ белгилаб берди. Улардан бири Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз» романи. Иккинчиси, етук романлар даражасидаги муаммони кўтариб чиққан Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси бўлди.

«Уч илдиз»нинг ўзбек романчилигидаги тутган ўрни фақат адабиётимизда янги бир роман-нависнинг туғилишидангина эмас, балки 40—50-йилларда бадиий тафаккурни одатланиб қолган жилловдан бир оз бўшатиб, эркинлик-демократия сари тортишдан иборат эди.

Роман қаҳрамонлари машъум конфликтсизлик давридаги биз кўникиб қолган фикр юритиш доирасини бузишди, ҳаёт, муҳаббат, гражданлик, бурч, инсонийлик, умуман, яхшилик ва ёмонлик хусусида аёвсиз баҳсга киришадилар. Кеча тўғридек бўлиб кўринган турғун фикрлар бугун ҳаёт талабига жавоб бермаётгани маълум бўлади. Китобхонга ҳам катта эрк берилади. Маълум андазаларга ўрганган ўқувчи кимларнидир ёқтирмай қолади, янгича фикр юритадиган қаҳрамонларга хайрихоҳлик билдиради. Ҳар икки кўтбдаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, фикр-мулоҳазалари китобхон учун сабоқ бўларли даражада ҳаётнинг реал зиддиятлари асосида очилиб боради. Шу сабабдан 50-йиллар китобхони, «Уч илдиз» романига бефарқ, қарай олмас эди. У та-

бийи равишда қаҳрамонлар кечинмасини ҳис қилар, мунозарага киришар, кимларгадир қўшилар, кимларгадир қарши чиқар эди. Бу жиҳатлари билан «Уч илдиш» ўша йиллардаги энг долзарб романлардан бирига айланди.

Адабиётимиз тараққиётида «Синчалак» қиссаси алоҳида ўрин тутди. Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор машум конфликтсизлик назариясининг баъзи қийинчиликларидан кейин ижтимоий ҳаётда рўй бераётган жиддий ўзгаришни қаламга олди. Бу — шахсга сиғиниш даврида кейинги йилларда ҳаётимизда пайдо бўлаётган ва кейин ривожланиб зарарли касалга айланган зурвонлик, ўзбошимчалик, манманлик иллатидир. Дарҳақиқат, 50-йилларнинг охирлари, 60-йилларнинг бошларида на бирор ижтимоий ташкилотни, на коллективни таъ оладиган зўравонлар пайдо бўла бошлаган эди. Ҳаётда рўй бераётган бу тенденцияни Абдулла Қаҳҳор Қаландаров образида мужассамлаштирди.

Тўғри, «Синчалак»нинг бош қаҳрамони партия ташкилотининг секретари ёш қиз — Саида. Бунинг устига, Абдулла Қаҳҳор таърифи билан айтганда, бу қиз мўрт. Бироқ Саида образидаги маънони — жасорат, коллектив ишига садоқат ҳоқозоларни қаландаровчиликсиз кўрсатиш мумкин эмас эди. Шу сабабдан, асарда Саида образи қай даражада муҳим бўлса, Қаландаров образи ҳам шу даражада зарурат эди.

Бу ўринда шунини айтиш керакки, қаландаровларни ўша давр ҳаёти ярата бошлаган эди. Юқори идоралар бир оз кўзга кўриниб қолган хўжалик раҳбарларига ҳар томонлама имтиёзлар туғдирди. Республиканинг номини дунёга таратадиган «қаҳрамонлар» керак эди уларга. Катта мажлислар президиумларида бу хилдаги имтиёзли шахслар доим тайёр эдилар. Республика миқёсидаги йиғилишларда айтиладиган докладларда бу бекамикўст ҳисобланган «қаҳрамонлар» номи тушиб қоладиган бўлса жанжалга сабаб бўларди. Вақтли матбуот — район газеталаридан тортиб иттифоқ миқёсидаги газета ва журналларгача бу сохта қаҳрамонларни қўллаб-қувватлар эди. Имтиёзли ташкилотчиларнинг «фахрли» номини радио карнайларида эшитишга қўлоқларимиз зурганиб қолган эди. Мана, ўзбошимча ва зўравонларни туғдирган ва вояга етказган муҳит! Қаландаров мана шу зўравонларнинг типик қалдирғоч вакили эди.

«Синчалак»да акс этган ғоянинг қудрати шундаки, у кейинчалик жамиятимизга катта зарар келтирган бу социал касалдан огоҳ бўлишга қақирди. Бироқ адбнинг бу таъшишини бировлар тўғри тушунди, иккинчи бировлар уни ҳаёт ҳақиқатини бузиб кўрсатишда айблаб, маломат тошларини ёғдирди.

60-йиллардаги йирик прозамизда замонавий материал асосида кескин зиддиятли асарлар пайдо бўла бошлади. Бамисоли тўғон бузилди. Шўхратнинг «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» романлари шу хилдаги асарлардан эди. Бир неча ўн йиллар давомида қатағон қилинган, мутлақо тилга олиш мумкин бўлмаган шахслараро, тоифалараро кескин зиддиятлар адабиёт майдонига чиқарилди. Бу жиҳатдан Шўхрат романлари 30-йилларда ўзбек романларида пайдо бўлган зиддиятли манзаралар яратиш анъанасини қайта тиклагандек бўлди.

40—50-йилларда маълум конфликтсизлик назарияси бадий ижод тараққиётига қай даражада зиён келтирганини юқорида биз бир сидра қайд қилиб ўтдик. 50-йилларнинг охирларида келиб адабиёт бу зарарли назария таъсирдан қўтилган бўлса ҳам, унинг тараққиётида бошқа бир хунук оқим пайдо бўла бошлади. Бу — ўртамиёначилик, бадийят талабларидан чекиниш, китобхонга озуқа берадиган ҳақиқий асар яратиш устида эмас, балки амаллаб чоп қилиб шўхратпарастлик истакларини қондириш, баъзан тирикчиликни таъмин этиш учун асарлар ёзиш эди. Аслида бу тенденция 50-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган эди.

Шундай бир вазият пайдо бўлди: қўлидан унча-мунча ёзиш келадиган имконияти бор ҳар ким, хусусан, раҳбарлик лавозимидаги кишилар, қайси мутахасссликда, қайси соҳада иш олиб боришидан қатъи назар, ўзини адабиётга урди. Бу жараён ҳам қизиқ рўй берди — битта-иккита мақола, кейин очерк ёзиб кўришди. Атрофдагилар «балли!» дейишди. Улар «ёзиш қўлимдан келар экан» деб қисса ва роман деб номланган жанрларга ҳам қўл уришди. Атрофдагилар яна «офарин!» «офарин!» дейишди, чапак чалишди. Шундай қилиб адабиётда офаринбозлик бошланди.

Тез фурсатда редакторлар, директорлар, раислар, секретарлар адабиёти пайдо бўлди. Газета ва журналларнинг кўзга биринчи ташланадиган бетлари уларнинг асарлари билан банд бўлди. Баъзи кимсалар бу хилдаги юқори лавозимли ёзувчиларнинг асарлари қачон чиқишини кутиб юришди. Айрим пайтларда қўлёрма, корректура асосида ошиғич мақолалар ёзилди. Асарнинг ўзи чиқмасидан олдин шу асарга ёзилган тақризлар чиқиб улгурган пайтлар ҳам бўлди.

Рус халқида «иштаҳа овқат пайтида келади» деган мақол бор. Шу тарзда қўл ўтмасдан бундай асарлар ўзбек ва рус тилида, аввало алоҳида китоблар, катта тиражлар билан, кейинчалик сайланма асарлар сифатида магазин ва кутубхона жавонларини тўлдирар бошлади. Бу ишнинг суръати шу даражада тез ва таъсирли бўлдими, юқумли касаллик сингари тез орада истеъдодли ёзувчилар ҳам шу хилдаги ўртамиёначиликка ўтиб олишди. Шу йўсинда Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Саъдулла Кароматов, Мақсуд Қориевлар қатор асарлар эълон қилишди. Ўртамиёначиликнинг адабиётимизга келтирган зарари, айниқса, катта ҳажмдаги асарларда, хусусан, романда кўпроқ кўзга ташланди.

Табиийки, бу хилдаги имтиёзли муаллифларнинг жозибали образлар яратиш учун сўз теришга, пишиқ жумлалар яратишга, бехато мўлжалга тегадиган деталлар топишга вақтлари бўлмаганидан тахрир қилувчилар, қораламани қиёмига етказадиганлар ҳам пайдо бўлди. Шу йўсинда адабиётда ҳашарчилик юзага келди. Ўз вақтида Абдулла Қаҳҳор «Хуснбузар» мақоласида бошқаларнинг ёрдами билан қатор романлар эълон қила берадиган ёзувчиларни «адабиёт прораблар»и деб атаган эди.

Хўш, шундай ҳол рўй берган экан, адабиёт ва санъат тараққиётини кузатиб бориши керак бўлган танқидчилик қай аҳволда эди? Улар ўз бурчларини адо эта олдирарми? Бу носоғлом ҳодисаларга ўз муносабатини билдирдимиз?

Ҳа, баъзи ўринларда айрим мунаққидлар ўз сўзини айтиб, мавжуд ҳодисаларга объектив баҳо бердилар. Бетарафлар ҳам кўп бўлди. Танқидчиларнинг бир қисми имтиёзли адибларнинг асарларини алоҳида ажратиб мақтайдиган бўлишди. Ўртамиёна асарларга мувофиқ ўртамиёна танқидчилик ривожланди. Саёз, бадийят жиҳатидан бўш асарлар газета ва журналларнинг энг кўри-

нарли жойларида мадх этиладиган бўлиб қолди. Бу тенденциянинг бошида В. И. Зоҳидов, Г. П. Владимировлар турарди.

Маъмурият ҳам кўпроқ ўртамиёначиларга боқадиغان бўлди. Хусусан, Ёзувчилар союзи, раисдан тортиб оддий ходимларгача ўртамиёна ёзувчиларга «хизматга тайёрмиз» деб ҳеч ёриб туришди. Наҳриёт планларида уларнинг асарлари доим биринчи ўринни эгаллар, «қоғоз йўқ» деган вазиятнинг уларга дахли бўлмади. Улуғ саналар муносабати билан бериладиган мукофотлар ҳам биринчи галда ўшаларга тегар, ҳатто энг истеъдодли асарларга берилиши керак бўлган Давлат мукофотларини ҳам улар олар эди.

Ўртамиёначиликнинг мазасига ўрганганлар одатда мавзу актуаллигини, материал янгилигини байроқ қилишарди. Шу йўсинда йирик социал масалаларга, психологик ҳолат тасвирига эмас, балки бирор қурилиш объекти баёнотига бағишланган романлар майдонга келди.

Ўртамиёначилик олиб келган бошқа бир «назарий» масала — қаҳрамон танлашда кўринади. Иши доим бароридан келадиган, кўпроқ сунъий равишда ўйлаб топилган қийинчиликларни афсонавий паҳлавонлардек бартараф қила берадиган пахтакор чўлқувар тоғу тошларни силжитишга, азм дарёларни бир зумда бўғиб, табиат устидан ҳукмронлик қилишга «қодир» қаҳрамонлар яратилди.

Мирзачўл, Жиззах ва Қарши чўллари, Фарҳод ва Чорвоқ ГЭСи, Сирдарё ТЭСи, ҳоказо ва ҳоказолар романларимизнинг асосий қаҳрамонлари бўлиб қолди. Бошқа тил билан айтганда, тўхта-тиш қийин бўлган иншоат романлари оқими мавж урди.

Умуман, ҳар қандай иншоат ҳақида асар яратилиши мумкин. Гап бу ерда масалага адабиётнинг ўзига хос қонуниларига мувофиқ ёндоша билишда. Назаримизда бу хилдаги асарларнинг асосий камчилиги шундаки, уларнинг марказида инсон тақдирини, кечинмаларини, реал хатти-ҳаракатлари эмас, балки кўпроқ юқоридан белгиланган талабга жавоб берадиган муаллиф тасаввурига мувофиқ тўқиб чиқарилган шахслар турарди.

Бу хилдаги романларга кўрик ер очиш, ёхуд қурилаётган иншоотга доир майда икир-чикирлар, ишлаб чиқаришгагина боғлиқ, инсон тақдирдан узоқда бўлган тафсилотлар тавсифи биринчи планда туради. Қанча кубометр тупроқ олинган, қанча кубометр бетон қуйилган, трактор қанча гектар ер ҳайдаган ёки «зангори кема»да қанча тонна пахта терилган, қайси қаҳрамон планини неча фойиз ўринлатган, ҳоказо ва ҳоказолар романлар сюжетигади асосий масалаларга айланарди.

Иншоотлар, қурилишлар адабиётига, тааллуқли икки нуқтани алоҳида таъкидлаш керакка ўхшайди. Биринчидан, ҳақиқий бадиий тасвир ва таҳлил ўринини оддий ва юзаки, шиширилган, сунъийликлар билан тўлиб-тошган, ишонтириш қуввати кам, тавсифлар, «журнализм» эгаллаб олган эди. Иккинчидан, бу хилдаги «романлар»да ёзувчиликка хос жасорату матонат етишмасди. Оқибатда романларга жойлаштирилган «оламшумул» иншоотларнинг мамлакат, халқ, қолаверса, умуминсоний манфаатлари, табиий муҳитни сақлаш масалалари ёзувчининг асло қизиқтирмасди. Катта иншоотлар у ёқда турсин, оддий бир иморатни қуриб олиш ҳам осон эмас. Ҳар бир катта қурилиш қанчадан-қанча тақдирларга таъсир қилиши, тўсиқ ва машаққатлар манбаи бўлиши мумкин. Буларни объектив равишда кўрсатиш тақиқланган бўларди. Ўртамиёначи ёзувчилар учун эса бу энг қулай ҳолат эди.

Иброҳим Раҳим Сирдарё ТЭСи қурилиши ҳақида «Одам қандай тобланди» номли роман ёзди. Асарда яратилган персонажлар бадиий образлар эмас, балки оддий меҳнаткашнинг суратлари эди, холос. Унда ёритилган ишлаб чиқариш манзаралари эса оддий журналистнинг мақоласи савиясини эслатарди. Иброҳим Раҳимнинг яна бир романи «Оқибат» сунъий равишда ўйлаб топилган, ҳаётдан узоқ воқеалар ва зиддиятлар йиғимидан иборат. Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар», «Қудратли тўлқин» романларидаги янги ер очиш, Фарҳод ГЭСи қурилиши хусусидаги мулоҳазалар ҳам ҳақиқий ҳаёт манзарасини акс эттира олмаган. Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», «Илдизлар ва япроқлар» романларида ҳам умумлашмалар қиёмига етган эмас.

Тўғри, иншоот, қурилишга доир асарлар ичида ҳам дид, истеъдод билан яратилганлари йўқ эмас. Бундай пайтларда ўзбек ёзувчилари оддий журнализм даражасидан, маҳаллий манфаат, географик ўринлар тушунчасидан юқори кўтарилиб, ҳаётини масалаларни қўя билишди. Асқад Мухторнинг «Туғилиш», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романларида инсон қисмати, табиий муҳитга доир муҳим масалалар кўтарилди. Саид Аҳмад сингари ёзувчилар «Уфқ» романида айрим бадиият компонентлари, масалан, тил ва тасвир қуввати туфайли, ўртамиёначилик оқимидан чиқиб кета олди.

Бу ерда масаланинг бошқа бир томони ҳам борки, буни ҳисобга олмаслик адолатдан бўлмайди. Гап илм аҳли томонидан қўллаб-қувватланган ва юқоридан рағбатлантирилган қараш ва ақидалар ҳақида кетаяпти. Расмий эстетик принциплар осонгина ғалабадан-ғалабаларга эришаверадиган, ҳеч бир қийинчиликни писанд қилмайдиган, ҳар жиҳатдан ҳаёт ҳақиқатидан устун турадиган, ўша давр тили билан айтилганда «ҳақиқат яратадиган» қаҳрамонлар фаолиятини олқишларди. Шу принцип асосида яратилган асарлар маъқулланар, кўкларга кўтариб мақталарди, бошқа ижодкорларга намуна қилиб кўрсатиларди. Шу асосда ҳаётдаги кўпгина реал қирралар, мавжуд зиддиятлар адабиёт ва санъат доирасидан ташқарида қоларди. Бу ижодкор имкониятини чеклаб қўйишдан бошқа нарса эмас эди. Ўртамиёначилик ҳақида фикр айтиш мушкул иш эди. Ҳа, мушкул эди. Қарийб йўл йўқ эди. Баъзан бирон имкониятдан фойдаланиб (мен бу ерда баъзи ҳолларда газета ва журнал редакторлари кўрсатган сабоқ олиш у ёқда турсин, ўзларини кўриб кўрмаганга, эшитиб эшитмаганга олар эдилар. Бу ҳам етмагандек, кўпчилик маъқуллаган танқиддан кейин асар аввалги ҳолича қайта-қайта нашр қилинаверар эди. Баъзи мунаққидлар эса кўпроқ ўртамиёна асарларга тақризлар ёзар, уларни ўзбек адабиётининг ютуқлари деб эълон қилар эди.

Собир Мирвалиев «Наср, давр, қаҳрамон» номли тўпламда Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Ҳ. Ғулмонинг «Бинафша атри», И. Раҳимнинг «Оқибат», О. Ёқубовнинг «Диёнат», Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли», «Чотқол йўлбарси», У. Усмоновнинг «Гирдоб», Х. Тўхтабоевнинг «Сарик девнинг ўлими», Ж. Абдуллахоновнинг «Борса келмас...» каби романларини «кўп жиҳатлари билан Ю. Бондарев, Ч. Айтматов, О. Гончар, Д. Гранин, Н. Думбадзе каби совет роман-

навислари ғоя ва мақсадларига ҳамоҳанглиги билан ҳам муҳимдир» дейди. (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1983, 66—67-бетлар.)

Ажабланиш, наҳотки «Оқибат» ёки «Бинафша атри»дан «Уфқ»ни, «Диёнат»ни фарқ қилиш мумкин бўлмаса! Наҳотки «Чотқол йўлбарси» билан «Олмос камар» бир-бирларига айнан ўхшаш бўлса! «Ғолиблар» билан «Сариқ девнинг ўлими»ни ҳеч бўлмаганда услуб ва жанр жиҳатдан бир-бирларидан фарқи яққол кўриниб турибди-ку! Асарларни бадиият даражасига кўра фарқлаш ўрнига бараварлаштириш, муаллифнинг лавозимига қараб санок тартибини белгилаш у даврларда кўникмага айланган одат эди.

Мана, ўша ўртағиёна асарларга берилган яна бир баҳо:

«Кекса ва ёш авлод замондошларимизнинг тўлақонли образи яратилган бу романда ҳаёт йўллари ҳар хил бўлса ҳам бир тақдир ипи билан боғланган совет кишилари мадҳ этилади. Худди шулар вакили бўлган Ягона, Бардош, Дадашев каби образлар ҳаётий ва бадиий жиҳатдан пишиқ, улар ўқувчида ўзига симпатия уйғота олади. Совет кишининг бахтли тақдири Сурхонбойнинг ҳаётидаги саргузаштлари билан солиштирганда янада ёрқинроқ очилади.

Бу асар ўзбек совет адабиётининг ҳозирги замон муваффақиятларидан бири бўлиб, у марказий нашриётлар томонидан кўп минг сонли тираж билан нашр этилгани ҳам тасодифий ҳол эмас, балки, бу асар умумсовет адабиётида ҳам эътиборга сазовор романлардан бири эканлигини кўрсатади» (Лазиз Қаюмов. Замондошлар, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972 йил, 245—246-бетлар).

Юқорида биз 30-йиллардаги ур-йиқит пайтларида ҳам, конфликтсизлик назарияси ҳукм сурган пайтларда ҳам, ижодий ақидаларда, адабий қарашларда чекинишлар рўй берган бўлса-да, ҳақиқий истеъдодлар анча қийинчиликлар билан жамият ҳаётига доир долзарб масалаларни кўтариб чиққан асарлар яратгани ҳақида фикр юритдик. Шу тарзда ўртағиёначилик ривож топган даврда ҳам инсон қисмати, ҳаётда кўзга ташланган баъзи бир иллатлар, одамлараро муносабатлардаги нотекисликлар ҳақида асарлар яратилди. Баъзан бу иш тарихий материал асосида амалга оширилди.

Айрим адабий фактларга, баъзи бир тарихий романлардан келиб чиқадиган маънога назар ташлалик.

Бадиият жиҳатдан нотекис жойлари бўлса ҳам Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романида ўтмишда жасорату матонатга қодир катта истеъдод эгаси бўлмиш меъмор бошига тушган кулфатлар тасвирланди. Бу ғайри нормал қилмишларга йўл очиб бериб, не-не истеъдодлар фаолиятига ҳасад билан қараган, уларнинг йўлига тўсиқ ўрнатиб қўйган айрим раҳбарлар ишига ишора эмасмиди?! Мирмуҳсин «Меъмор»ни ёзишга ўтирганда мазкур маънони назарда тутмаган бўлиши мумкин.

Бироқ бунинг аҳамияти йўқ. Адиб ўша давр ҳаёт мантиқига асосланган, ўз навбатида бу мантиқ роман яратилган давр ҳақиқатига ҳам алоқадордир. Роман мана шу жиҳати билан муҳим эди.

Ўтмишдаги тенгсизликлар жаҳолат, шухратпарастлик, нодонликлар туфайли туғилган саноксиз фожиаларни, дунё илмига катта ҳисса қўша олган Улуғбекдек буюк шахснинг аччиқ қисматини йўлаб кўринг.

Одил Ёқубов ҳам «Улуғбек хазинаси» романини ёзаётганда худди шу маънони назарда тутмаган бўлиши мумкин. Бу — масаланинг бир томони. Улуғбек фожиаси бундан бир неча йилларгина муқаддам ҳукм сурган ва катта-катта истеъдодларнинг қадрсизланишига олиб келган зўравонлик, ўзбошимчилик, фисқу фасод натижасида рўй берган йўқотиларга ишора эмасмиди?!

Ҳа, ишора эди! Фақат ишоратгина эмас, балки жиддий огоҳлантириш эди. Бироқ буни кимдир тушунди, кимдир тушунмасликка олди, бошқа бировлар эса ер киндигини қўлида тутиб турган қудратли куч ҳисобладилар ўзларини.

Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романи бу жиҳатдан янада ибратлироқдир. Аслида бу роман улуғ аждодимиз Ибн Сино образини яратишга бағишланган. Унда Абу Райҳон Беруний образига ҳам анчагина жой ажратилади. Асарда бу икки улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолиятига тегишли қатор лавҳалар, зиддиятчи воқеалар бор. Китобхон кўз олдида минг йил муқаддам ҳаётларини илм-фан, маданият тараққиётига тиккан фидойи олимлар қиёфаси намоён бўлади. Бироқ романда жаҳонга номи кетган Фотиҳ Маҳмуд Ғазнавий ва уни қуршаб олган сарой муҳити тасвири орқали бошқа бир муҳим ғоя ҳам ифодаланган.

Фотиҳ Маҳмуд Ғазнавий умрининг охирларида вос-вос қасалига дучор бўлади, оқибатда салтанатда фисқи-фасод ва иғво кучаяди. Сарой аҳли ва ҳукмдор катта давлат, олий лавозим иштиёқида юрган кимсалар бири иккинчиси устидан иғво ва тўхматларни авж олдирдилар. Ғазнавийнинг хотинидан тортиб яқин-йироқ қариндошларигача бу алғов-далғов иштирокчиси. Улар чиркин мақсадларига эришиш йўлида таъмагирлик, юлғичлик ва порохўрликдан ҳам ҳазар қилмайдилар.

Ўтмишдаги разиллик ва олчқликларнинг роман яратилган даврга алоқаси бормиди? «Ҳа» деб жавоб бериш керак! Ахир бундай нопокликлар бизда ҳам мавжуд эканлиги Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми (1984) материалларидан маълум бўлди-ку!

Ёзувчининг ўтмиш ҳаёти тасвирини замонавий муаммоларга боғлай билиши шу эмасми? Одил Ёқубов масаланинг бу жиҳатига बेкорга урғу бермаган бўлса керак!

Ёки Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романини олиб кўрайлик. Асарда сарой зиддиятлари, лавозим талашчилардан ташқари кенг кўламда анча батафсил тасвирланган жанг манзаралари, ўзаро қиргинлар, бир қарич ерни қўлга олиш учун минг-минглаб кишилارнинг қонини тўкиш ва ҳоказоларни кўрамыз.

Булар ҳам тарих сабоқлари эмасми?

Бироқ айрим тарихчи ва адабиётшунос олимлар тарихий романларни, шу жумладан, «Юлдузли тунлар»нинг ҳам бадиий қийматини, асар контекстидан келиб чиқадиган муҳим маънони назар-писанд қилмадилар. Жумладан, тарих фанлари доктори М. Ваҳобов ва уни қувватловчилар «Юлдузли тунлар» романига тор, догматик қарашлар асосида баҳо бердилар. Уларнинг фикрича, роман муаллифи тарихий воқеаларни тасвирлашда синфий позициядан чекинган, феодал ўтмишни идеаллаштирган, Бобур шахсиятини эса бир томонлама тасвирлаган.

М. Ваҳобов «Правда Востока» газетасида эълон қилинган «Тарихий ҳақиқатга зид» мақоласи-

да шундай фикрларни ёзади: «Г. Қодиров ва А. Қаюмов асарларида синфий, социал гуруҳ сўзлари бирор марта эслатилмайдилар. Уларда биз халқ оммасининг аҳволи, унинг эксплуатация формалари хусусида ҳам ҳеч нарса аниқлашмаймиз». («Правда Востока» газетаси, 1986 йил, 4 декабрь.) Эски ҳаммом, эски тос. Шахсга сиғиниш ривож топган даврларида шу хилдаги ибораларни кўп эшитиб, кўп ўқиганмиз!

Бундан ташқари, бадий ижоднинг ўз қонуниятлари бор-ку! Наҳотки романнавис ўз асарининг ҳар бир бетида «синф», «социал гуруҳ», меҳнаткашларни эксплуатация қилиш» сингари умумфалсафий сўз ва ибораларни ишлата берса! Мазкур мақолани ёзганда тарихчи М. Ваҳобов адабий асар ҳақида фикр юритаётганини хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак чамамизда.

М. Ваҳобов фикрича, ёзувчи: «Бу тарихий давр воқеаларини, мамлакатдаги аҳволни ва Бобур шахсини баҳолашда социалистик реализм принципларидан чекинади ва майда буржуазия роман-тизми томон ўтади».

1937 йилдан бери қанча йиллар ўтди, қанчадан-қанча сувлар оқди. Эндиликда биз у даврдан узоқ-узоқлардамиз, лекин М. Ваҳобов ва унга ўхшаганлар бизни яна у йилларга яқинлаштириб қўйяпти. Яна ўша ибора ва терминлар: «Синфий ёндашиш заиф», «Эксплуатация қилинувчилар ҳаёти кўрсатилмаган», «майда буржуа идеологияси томон ўтган», «социалистик реализм принципларидан чекинган» ва ҳоказолар. Қанчадан-қанча истеъодларни нобуд қилмади дейсиз бу догма-тик иборалар.

Ўзбек тарихий романи тажрибасида жанр жиҳатидан фарқ қиладиган, ўз вақтида Мирқарим Осим томонидан ривожлантирилган йўналиш бор. Бу халқимизнинг узоқ ўтмишига тегишли марду майдонлар, номлари ҳанузгача тиллардан-тилларга, диллардан-дилларга ўтиб келган қаҳрамонларнинг ҳаёти ва фаолиятини акс эттиришдир. Мирмуҳсиннинг «Темур Малик», Мақсуд Қориевнинг «Спитамен» романлари шулар жумласидандир. Бу ҳар иккала романда ҳам ўлмас қаҳрамонларга доир кўп манбалар яхши ўрганилгани, тарихий фактлар, географик кўрсатмалар воситасида воқеаларни ишонarli акс эттиришга интилиш сезилиб турибди. Бироқ бадийлик жиҳатидан бу асарларда мукамаллик етишмасди.

Мақсуд Қориев тарихий мавзуга биринчи гал қўл уряпти. Шу сабабдан бўлса керак, «Спитамен»ни бадий асар сифатида қўлга олар экансиз, барча саҳифалардан бирдек қаноат ҳосил қилавермайсиз. Тўғри, роман бошларида донишманд мўйсафид Дориёв, рассом Шердорга тегишли баъзи манзаралар китобхонда қизиқиш уйғотгандек бўлади. Бироқ асарнинг аксарият қисмлари на бирор жонли фикр уйғотади, на — қизиқиш.

М. Қориевнинг тасвир услуби асосан баёнчилик — воқеаларни қайд қилиш, санаб ўтишдан иборат. Асарда на эсда қоларлик манзара яратилади ва психологик характер. Қуйидаги парчани кўздан кечиринг: «Дориёвнинг бошчилигидаги асосий кучлар сафларини ёриб кирганларидан сўнг форслар қочиб берди; Буни дастлаб Дориёвнинг билан Бесснинг ўзи бошлаб бердилар. Шундан кейин аҳвол ўзгарди, шох майдондан чиқиб кетгач, бу ёқдагиларнинг руҳи тушиб кетди. Шундан кейин улар ўзлари учун, жонларини сақлаб қолиш учун жанг қилишди. Ёриб чиққанлар қутулиб қолди, бошқалар эса жанг майдонида мардонавор ҳалок бўлди.

Қизиғи шундаки, шундай қирон бўлиб турган, бирлашиш, ҳамкорликда жанг қилиш зарур вақтда Дориёвнинг ўлдирилиши жуда ҳам шармандали иш бўлди. Бунинг учун Спитамен, унинг дўстлари ҳам пушаймон. Аввалига бу шунчаки бир тадбир деб ўйлашган эди. Дориёвнинг ўлгач, унинг йўқлиги сезилиб қолди».

Олам-олам воқеа ва ҳодисалар. Бироқ булар ҳаммаси ахборот шаклида баён этилади. Жумлаларнинг тузилиши ҳам шунга монанд. Уларнинг қарийб ҳаммаси дарак гап шаклида тугалланади. Ёзувчи санъатига хос на ҳис бор, на ҳаяжон.

* * *

Биз узоқ ўтмишга бағишланган романлар ҳақида қисман фикр юритдик. Инқилобдан кейин Совет тузумини мустаҳкамлаш учун олиб борилган халқ кураши романларимизда қай тарзда акс этди? Икки оғиз шу ҳақда тўхталайлик.

Ойбек бошлаб берган ва Асқад Мухтор давом эттирган бу мавзуда қатор романлар майдонга келди. Мирзақалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Ҳамид Ғуломнинг «Машъал» ва «Мангулик», Шукр Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романлари шулар жумласидандир.

«Фарғона тонг отгунча» романи мазмун жиҳатидан «Бой ила хизматчи», «Қутлуғ қон» каби асарларга ҳамоҳангдир. Ёзувчи бу романда ўзбек тилининг жозибаси, бойлигидан унумли фойдаланиб, ўз маҳоратини намойиш қила олди.

Аммо адиб услубида танланган мазмунни ифодалаш жиҳатидан бир оз ожизлик қилгани сезилиб туради. Кўп ўринларда воқеалар чўзиқ, психологик таҳлиллар ёйиқ. Адиб бош маънони очишга хизмат қилмайдиган деталь ва манзараларга керагидан ортиқ ўрин ажратади. Натижада романнинг кўп жойларини ўқий зерикарли тус олади.

Ҳамид Ғуломнинг «Машъал», «Мангулик» романлари материали ҳамда қаҳрамонларнинг касб-корини кўрсатиш жиҳатларида кўра янгилик. Воқеа Тошкент атрофида рўй беради. Улар анча ўқийди. Қатор зиёлилар ва чекистрлар — инқилобчилар бу романларнинг қаҳрамонлари. «Машъал»да тасвирланган Ботирали, Эъзозхон элига; инқилобга, янги тузумга садоқати билан бизда чуқур муҳаббат уйғотади. Воқеалар динамикаси ҳам китобхоннинг талабига мувофиқ.

Аммо бу ерда масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Мазкур романларга янги тузум учун, социализм ғалабаси учун ёт унсурларга қарши, аниқроғи, босмачиларга қарши кураш мавзудида яратилган асарларнинг типик намунаси сифатида қарайлик. Бу ҳолда кўрамазки, янги турмуш душманлари — босмачилар кўпгина асарларимиздагидек бу романларда ҳам бутун мураккаблигича тасвирланмади. Бўёқ бир хил — ёмон. Ёмонни ёмон дейиш учун уни ҳар томонлама кўрсатиш керак эмасми?

Аслида бир неча йиллар давом этган бу кураш ҳаётнинг ўзида ниҳоятда ранг-баранг бўлган. Ахир бу янгилик душманлари ижтимоий табақа, характер хислатлари, психологик кечинмалар, ишонч ва эътиқод кўринишлари жиҳатидан ҳар хил бўлганлар-ку! Умуман, босмачилик ҳаракати

халқимиз тарихидаги фожиали саҳифалардан саналади. Босмачилар ичида ашаддий душманлар билан бир қаторда адашиб, тўғри йўл излаб, топа олмай юрганлар ҳам бор эди. Нега мураккаб ва чигал даврларда аҳоли орасида, жумладан, душман гуруҳида рўй бериши мумкин бўлган кайфият ранг-баранглиklarини, психологик мотивларни ҳисобга олмаслигимиз керак? Тасвирда ҳадеб бир хил бўёқларни ишлатавериш, яъни яхшини фақат яхши, ёмонни фақат ёмонлигини таъкидлаш-вериш ҳаёт мураккаблигидан узоқлаштириб қўйиши мумкин.

Ҳаётий ситуациялар қай даражада мураккаб, қай даражада чигал бўлса, уни акс эттирадиган бўёқлар ҳам шу даражада ранг-баранг, шу даражада ёрқин бўлиши керак.

Оқсоқол ёзувчиси Комил Яшиннинг «Ҳамза» романи ҳам инқилобий мавзунини ёритишга бағишланган. Адиб учун бу мавзу янгилик эмас. У инқилоб ғалабасини ҳимоя қилишга бел боғлаган фидойи кишилар ҳаётига бағишланган қатор ажойиб драмалари билан саҳнамазни бойитган. Ҳанузгача бу драмалар ўз қимматини йўқотганча йўқ. Шу сабабли адиб ўзбек драмасининг асосчиларидан бири ҳисобланади.

Бундан ташқари, Комил Яшин янги тузумни мустақкамлаш учун курашда шахсан иштирок этган. У яратган драматик ва насрий манзаралар биз учун алоҳида қимматлидир. Роман қаҳрамони ҳам бизга маълум шахс — ўзбек адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. У елкасига милтиқ илиб, қўлида қалам тутган инқилобчи шоир. Демак, унинг образини яратиш оддий инқилобчи образини тасвирлашдан кўра бир неча баробар қийин ва мураккаб.

Романнинг дастлабки бобларида ҳақиқий истеъдод соҳибининг қалами сезилиб туради. Ҳамза ўсган, улғайган, ижод қилган жойлар тасвири бетакрор, баъзи бир ҳолатлар тасвири нафис, ифода гўзал, жозибали. Булар Комил Яшиннинг насрда ҳам драмадагидек ижодга масъулият ва дид билан қараганидан далолат беради. Аммо кейинги бобларда нафосат ва жозиба камая боради. Воқеаларни қайд қилиш, қаҳрамон хатти-ҳаракатини санаб ўтиш, тавсифлар кучаяди. Шу сабабли романнинг айрим боблари зерикарли.

Гап шундаки, Комил Яшин улуғ зот ҳақида роман ёзар экан, Ҳамзанинг ҳаёти, инқилобий фаолияти ва ижодий ишлари ҳақида кўпчилик китобхонга маълум бўлган фактларга таянади. Улар ҳақида кўп эшитганмиз, тарихчи ёхуд адабиётшунослар асарларидан ўқиганмиз, театр саҳналарида, кино экранларида томоша қилганмиз. Шу кўрган-билганларимизни биз яна қайтадан ўқийтгандек бўламан. Асарда романга хос теран таҳлилу янгича фикрлар етишмайди.

Ўзбек адабиётининг биринчи гиштини қўйиш, қўлда қалам, елкада милтиқ билан янги тузум учун курашиш осон эмас эди. Буларни амалга оширган шахс ҳам романдагидек доим бир хил ҳаракат қиладиган, бир хил нутқлар сўзлай берадиган темир одам бўлмаган. Унинг хатти-ҳаракатлари, ички кечинмалари, психологик ҳолати ҳар жиҳатдан ранг-баранг бўлиши керак эди. Булар давр ҳаёти мантиқидан келиб чиқадиган оддий ҳақиқатлардир.

Уша даврдаги вазият оғир, мураккаб эди. Ҳамза бу мураккабликларни ўз бошидан ўтказмаган бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида роман ёзган адиб нега ҳаёт мураккабликларини четлаб ўтиши керак?! Ҳамза архивида ўз замондошлари билан олиб борган баҳслари бор. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1987 йил, 7 март.) Матбуотда айтилганидек, Ҳамза айрим пайтларда моддий жиҳатдан оиласини таъминлашда ҳам қийналган. Ҳатто аҳолининг изҳор қилиб Йўлдош Охунбоевга аризалар ҳам йўллаган. Ҳамза шахсиятга тегишли бу жиҳатлар ҳам адиб учун янги манба эди.

Хуллас, улуғ шоирни жонли ва реал шахс сифатида, доим изланишларда, курашда бўлган ижодкор, инқилобий шаклланишни бошидан ўтказган арбоб сифатида кўрсатиш имкониятлари кўп эдики, адиб удардан етарли фойдалана олган эмас.

Улуғ шахслар образини яратиш хусусида зиддиятли фикрлар ҳам бор. Адабиётшунос Ҳафиз Абдусаматов ўз мақолаларида, ижодкорнинг ҳаётига доир барча мураккабликларни объектив равишда кўрсатиш керак, деган фикрларни ўртага ташлайди ва мулоҳазаларини исботлаш учун М. Горькийнинг маълум бир даврда «худо изловчилар» сафига ўтиб қолгани қатор манбааларда қайд қилинганини айтади. Муаллиф Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор сингари санъаткорларнинг ижодий хислатлари билан баробар камчиликларини ҳам қайд қилиб бориш зарурлигини талаб қилади. Тўғри талаб. Шундай экан, нега «доғ тушади» деган ваз жам билан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва ижодини силлиққина қилиб кўрсатишимиз керак? Нега бу оловқалб шоир ҳаётида рўй берган қийинчиликларни, зиддиятларни четлаб ўтишимиз керак? Ҳақиқат бутун борлиги, тўлаллиги билан гўзал. У ҳамма учун — М. Горький, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳорлар, шунингдек, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий учун ҳам баб-баробар эмасми?

Комил Яшин кейинги йилларда «Йўлчи юлдуз», «Инқилоб тонги» сингари бадиий жиҳатдан баркамол драмалар ёзган қилди. Ўз драмаларига катта масъулият билан қараган адиб роман устида ишлаганда талабчанликни бир меъёردа сақлаб қолмаган. Роман бошидаги нафосат сўнгги саҳифаларгача етиб бормайди.

Катта ва ўрта авлод вакиллари Ойбек, Комил Яшин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулумлар инқилоб тарихи мавзусини яратишга ўз ҳиссаларини қўшдилар. Мамнуният билан айтиш керакки, кейинги авлод ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор билан қараяпти. Шукур Холмирзаев бу мавзуда «Қил кўприк» романини ёзган қилди.

Шукур Холмирзаев Шарқий Бухородаги инқилобий ҳаракатларни акс эттирмоқчи бўлди. Маълумки, Бухоро вилоятида инқилоб ўзига хос йўللар билан тараққий этди. Бу ерда у амирликка қарши кураш билан боғлиқ бўлгани учун анча зиддиятларга тўла эди. Шукур Холмирзаев ана шу мураккабликларни акс эттиришга интилди. Тўғри, адиб бу ниятини амалга ошираётганда маълум даражада Садрриддин Айний, Комил Яшин асарларидаги баъзи бир воқеа ва ҳодисаларни қайта такрорлагандек бўлади, бироқ бу ҳол «Қил кўприк»ни ўзига хосликдан маҳрум қила олмайди.

Шукур Холмирзаевнинг мазкур романдаги ўзига хослиги кўпроқ ижодий услубига боғлиқ. Гап шундаки, Садрриддин Айний кўпроқ тарихий воқеа ва ҳодисаларга асосланган. Шукур Холмирзаев эса, инқилобий ҳаракат тасвирида, тарихий воқеаларга суянган ҳолда асосан тўқима образларнинг хатти-ҳаракатлари, психологик тебранишлариға урғу беради.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари бойсуналик йигит Қурбон ва Ойпарча. Қурбон ўқимишли ёшлардан. Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган, Эшони Судурга шогирд тушган бўлиб, у билан бир-

га ўлка ҳаётига тегишли кўпгина воқеа ва ҳодисалар билан танишган. Эндиликда инқилобий ҳаракатга қўшилиб, янги тузум учун курашмоқда. Ойпарча — бой қизи. У Қурбонга кўнгил қўйган. Роман сюжетида унинг ҳам ўрни бор.

Шукур Холмирзаев қаҳрамонларнинг кечинмаларини алоҳида нафосат билан ҳис қила биладиган адиб. Афсуски, асар давомида муаллиф услуби бошқача йўлга тушади. Роман бошида у воқеаларни бош қаҳрамоннинг ўтмиш ҳақидаги эсдаликлари орқали берган эди. Кейинги қисмларда адиб қаҳрамон кечинмаларини бевосита кўрсатишга ўтади. Бу ўринларда у психологизмда зурма-зўракиликка, баъзан эзмаликка берилиб кетади. Қаҳрамоннинг ҳолатини кераксиз ҳолларда ҳам алоҳида таъкидлайверади.

Романнинг бир жойида шундай эпизод бор: Қурбон разведкачи сифатида Эшони Судур раҳнамолик қилаётган ислом марказига жўнаяпти. Мана, у ўз қисмидан ажралиб йўлга чиқди. Кетаётиб бир неча бор «орқамга қарасаммикин, қарамасаммикин», деб ўйлайди. Бу ўйлар тасвирини беришга ёзувчи анчагина ўрин ажратади. Аммо уларда катта маъно кўринмайди. Худди шу ўринда бошқа детал тасвири ҳам бор. Анча йўлга боргандан кейин от бошини хиёл кўтариб, кишнаб юборади. Қурбон буни «хайрлашяпти» деб тушунади. Ўз қисмидан ажралиб кетаётган аскар ҳолатини бериш учун мана шу деталнинг ўзи етарли эди.

«Қил кўприк»нинг иккинчи ярмида турк зобити Анвар Пошшо, босмачи Иброҳимбек, уларга маънавий раҳнамо ҳисобланган Эшони Судур образларига кўпроқ ўрин берилади. Булардан ташқари ҳар хил маслакдаги, советларга душман сифатида ҳар хил даражада турган бошқа образлар ҳам бор. Уларни яратишда Шукур Холмирзаев ҳар хил бўёқлардан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Бу ерда Шукур Холмирзаевнинг ҳали роман жанрида тажрибасизлиги билан изоҳланган бир камчилиги бор; у Анвар Пошшо, Иброҳимбек образлари тасвирини кўпроқ диалогларда бермоқчи бўлади. Ёзувчи изоҳи билан қайд қилинадиган воқеалар ҳам узундан-узоқ диалогларга юкланади. Натижада кўпгина ноаниқликлар, мужмалликлар пайдо бўладики, улар асарнинг тасвир қувватини пасайтиради. Насрға хос, ҳамма риюя қилиши керак бўлган темир қонун бор: ёзувчи изоҳи билан айтадиган воқеаларни диалогларга юклаб бўлмайди, диалоглар берадиган бевоситаликни ёзувчи изоҳи кўтари олмайди. Бу темир қонун бузилган жойда асар ё баёнга ўтиб кетади, ё саёз маъноли диалоглардан иборат бўлиб қолади. Демак, насрда диалог билан адиб изоҳи орасидаги меъёр ва мувофиқликни сақлаб билиш зарур. Шукур Холмирзаев бу романда мана шу темир қонуниятга риюя қила олган эмас.

Кечаги воқеалар ҳам бугун — тарих. Шу маънода, совет воқелигига доир яқин ўтмишдаги воқеалар ҳам ўзбек романчилигидан четда қолаётгани йўқ.

Совет халқининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги кураши ва меҳнати хусусида бир неча романлар ёзилди. Булар ичида Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романи алоҳида ўрин эгаллайди. Адиб бу асарда ҳам ўз маҳоратиға содиқ қолди. Воқеалар ишонарли, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари далилланган, психологик кечинмалар аниқ. Шулар туфайли «Қуёш қораймас» Улуғ Ватан уруши ҳақида яратилган биринчи психологик роман сифатида тан олинган.

Шухратнинг «Шинелли йиллар» романи бизни жангчи ҳаёти, унинг қўндалик ташвишлари билан таништиради. Романда жангчи-адибнинг теран кузатишлари, топиб ва ўринли ишлатган детал ва эпизодларини кўрамиз. Шу маънода «Шинелли йиллар»ни жангчи адибнинг жанг ҳақидаги эсдаликлари ва тасавури сифатида қабул қиламиз. Бироқ кўп ҳолларда муаллифнинг ҳаёт материалига кўмилиб қолиши, уни маълум бир аниқ концепция асосида саралай олмагани оқибатида, зарур бўлмаган детал ва манзараларнинг киритилавериши романи шишириб юборган.

Улуғ Ватан урушига йирик полотнолар бағишлаган ёзувчиларимиздан бири Иброҳим Раҳимдир. Адиб уруш қатнашчиси. У жангнинг ҳолат диалектичасини — ҳар минут ва ҳар секундда ўлим билан олишаётган аскар ва офицерларнинг психологик кечинмаларини яхши билади. Иброҳим Раҳимнинг ижод тажрибаси шунини кўрсатяптики, ҳаёт материални билиш билан уни бадий шаклга солиб тасвирлаш орасида катта фарқ бор экан...

Яқинда Иброҳим Раҳим кўпжилдик асар сифатида режалаштирилган романнинг биринчи қисми — «Генерал Равшанов»ни эълон қилди. Роман пайдо бўлиши биланоқ мунаққидларнинг эътирозига сабабчи бўлди. Хусусан, Озод Шарафиддиновнинг бу асар тилига бағишланган мақола-ласида ёзувчи йўл қўйган нуқсонлар батафсил кўрсатилди. Биз ҳам «Шарқ юлдузи» журналида (1987 йил, 6-сон) эълон қилинган «Бадий баркамоллик — давр талаби» номли мақоламизда мазкур романнинг камчиликлари хусусида анча мулоҳазаларимизни айтиб ўтганмиз.

«Роман яшаш» иллоти адабиётимиздаги ўта зарарли касаллик ҳисобланади. Ҳамид Фуломнинг «Тошкентликлар», «Қора дарё», марҳум адиб Саъдулла Кароматовнинг «Олтин қум» романлари ўша оқимнинг табиий маҳсули эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида бутун мамлакат жанг ҳолатида бўлди. Фронгда жангчилар қўлда қурол билан курашган бўлса, орқанда ишчи-деҳқон ва зиёлилар ўз касб-корини мушт қилиб душманга зарба берди. Ўзбек ёзувчилари ҳам фронт орқасидаги машаққатли ҳаёт тасвирига бағишланган кўплаб катта-кичик асарлар яратдилар. Айниқса, бу борада Раҳмат Файзий ижоди диққатга сазовордир.

Ёзувчининг «Ҳазрати инсон» романи материалнинг оригиналлиги, айрим детал ва манзараларнинг жозибадорлиги, ўзбек халқига хос миллий хислатларни улуғлаши, танланган воқеаларни умумлаштириши каби қатор фазилатларига кўра романчилигимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллайди.

Бироқ асарда воқеалар динамикаси суст, фактик материаллар етарли даражада бадийят талабига мувофиқ танланмайди. Адиб бирор факт ёки эпизод тушиб қолишдан кўрққандек, бадийят талабларига хизмат қилмайдиган ортиқча тафсилотларга берилиб кетаверади. Натижада романнинг ҳажми ошди-ю, лекин китобхоннинг катта муҳаббатини уйғота олмайди. «Ҳазрати инсон» асосида ишланган фильм — «Сен етим эмассан» эса романда мавжуд ортиқчаларнинг камайтирилиши, баъзи бир таъсирчан манзараларнинг санъат талабига мувофиқ типиклаштирилиши натижасида томошабинда катта қизиқиш уйғотди.

«Ҳазрати инсон»нинг жозибачу кучини пасайтирган нуқсонлардан бири — монументализмдир. Асарни иложи борича катта қилиб яратиш, баъзан эса бир жилд эмас, бир неча жилдлик — дилогия, трилогия қилиб чўзиш, воқеанинг асл моҳиятидан келиб чиқиб эмас, балки ҳажми катта қилишни мўлжаллаш ўзбек романчилигида озмунча зарар келтиргани йўқ. Аслида монументализм-ҳажмдорлик касали Мирзақалон Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» ва Ҳамид Фуломнинг «Машъал» романларидан бошланган эди. Бу касалнинг зарарли томони шунда эдики, адабларнинг маънодан кўра материал тафсилотини биринчи планга қўйишди. Шу асосда асар ёзувчи истагига мувофиқ чексиз равишда кенгайверадиған бўлди. Романнинг классик шаклига хос ихчам ҳажмда катта маъно ифодалаш талаби сусайди. Асарнинг бошидан охиригача драматик тобда бир хилда ривожланиш принципи назар-писанд қилинмади. Қаҳрамон қилмиш-қидирмишлари, унинг чуқур ички дунёсини акс эттириш мезонларига путур етди.

Асқад Мухторнинг «Чинор» ва У. Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романларидаги яқинлик асосан ҳаёт материални акс эттириш услубида сезилади. Тасвир бирида ривоятлар, иккинчисида ҳикоялар асосига қурилган. Бадииятда эса улар бир-бирларидан катта фарқ қилади. Асқад Мухтор ҳаётнинг драматик воқеаларини четлаб ўтмаган ҳолда кўтариш ҳодисаларни улуғлайди. Уткир Ҳошимов эса ўз диққатини кўпроқ фожи ва драматик ҳодисаларга қаратиб, халқ бошига тушган оғир машаққатдан сабоқ чиқаради.

Шукур Холмирзаевнинг ҳаётни бевосита акс эттириш услубида яратилган «Сўнгги бекат» романида қатор муаммолар ўртага ташланган. Булар маданий меросни чуқур ўрганиш, уни авайлаб авлодлардан-авлодларга етказиш, ёшлар тарбиясига етарли эътибор бериш ва ҳоказолар. Афсуски, бу масалалар романнинг чекка-чеккаларида қолиб кетаверади. Бу ерда ҳам гап марказий ғоянинг заифлиги, ёхуд муҳим масалаларнинг ягона ғоя сифатида зарур шакли мукамаллик даражасига кўтарилмагани ҳақида кетаётир.

Шукур Холмирзаев моҳир ҳикоятчи. У мазкур жанр талабига жавоб берадиган ихчам, бироқ ўткир, долзарб ижтимоий масалаларни топа олади. Воқеаларни ҳам ўз меъёрида аниқ ва жозибали тасвирлай олади. Шукур Холмирзаев Абдулла Қаҳҳордан кейин ўзбек ҳикоятчилиги тараққиётига сезиларли ҳисса қўшди. Унинг адабиётимиздаги ўрни кўпроқ шу билан белгиланади. «Сўнгги бекат»да умум кўламда эмас, балки айрим масала ва баъзи образлар тасвирда муваффақиятга эришганига сабаб шунда бўлса керак. Унинг кейинги романлари ҳам бу жанрдаги биринчи тажрибасидан кўп фарқ қилмайди.

Замондошларимиз образини яратишдаги Уктам Усмонов изланишларининг ўрни ҳақида танқидчилик ўз фикрини билдирди. Хусусан, «Гирдоб» романи юқори баҳоланади.

Дарҳақиқат, қамраб олинган барча воқеа ва ҳодисаларни битта марказий масала атрофида жамлаб бера олиш, ҳар бир детал ва ҳар бир манзарани бош масала, бош қаҳрамон тақдир билан боғлиқ ҳолда ривожлантириш жиҳатидан «Гирдоб» бирор эътироз уйғотмайди. Аммо бугун, яқин ўтмиш воқеалари қатор партия анжуманларида қайтадан ёритилаётган бир пайтда очик айтиш керакки, анча маҳорат билан ёзилган бу романда ҳам баъзи сунъийликлар йўқ эмас. Асарнинг марказий конфликтни кескин нуқтага етганда битта қудратли шахс аралашуви билан осонгина ҳал бўла қолади. Бу ҳол, табиийки, асарда тасвирланаётган асосий муаммо моҳиятини саёзлаштиради.

Замонавий долзарб масалаларни ёритиш Одил Ёқубов ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. У ҳаётимиздаги демократик нормалар анчагина издан чиққан бир даврда «Диёнат» романини яратди.

«Диёнат»да етмишнечи йиллар ҳаётига хос жиддий ижтимоий масалани — зўравонлик, ўзбошимчилик натижасида демократиянинг бузилиши, фақат шахсларо эмас, балки коллективларо тенгликнинг барбод бўлганини кўрсата олди. Бу роман жанрига хос кўламли ва теран фикр юритиш, пайдо бўлиб келаётган иллатнинг олдини олишга қаққирқ эди.

Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи мазмун эътибори билан «Диёнат»га яқин туради. Роман демократик нормалар бузилган давр ҳақида ўйлар, ўта куюнчақлик билан айтилган мулоҳазалардан иборатдир.

Энди, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан кейин маълум бўлдики, бу хилдаги маънавий қашшоқликлар фақат савдо, олий ўқув юртлари, санъат соҳасигагина хос касал эмас, балки ундан ҳам юқоридаги партия ва совет ташкилотларини бошқараётган айрим шахсларга ҳам юққан экан. «Нур борки соя бор», «Диёнат» сингари асарлар жамиятимиз ҳаётида мавжуд бўлган зарарли иллатлар хусусида жиддий огоҳлантириш эди. Бундай иллатларни йўқотмай туриб, порлоқ жамият қуриш мумкин эмас.

Бу сингари асарлар тажрибаси шунки кўрсатадики, роман асл моҳиятига кўра кенг кўламли, чуқур фикр юритишни, ҳаёт ҳақидаги ўй ва мулоҳазаларни жасорат билан ўртага қўй билишни талаб қилади. Фақат воқеаларни қайд қилиб, санаб ўтиш, шу йўсинда қоғоз тўлдириб, тезкорликда чоп эта бериш билан роман бўлавермайди. Қисқаси роман, бугун, қайта қуриш муаммолари биринчи планда турган пайтда, жиддий масалаларни кўтариши, биз ўйлаб юрган, бироқ ҳали моҳиятига ета олмаган мураккаб муаммоларга эътиборимизни жалб қилиши керак. Акс ҳолда роман ўз олдидаги бурчни адо этолмайди.

Бундай қараганда романга хос бу хислатлар кўпчиликка маълум аксиомадек туюлади. Афсуски, «Диёнат», «Нур борки, соя бор» романларида акс этган ғайринормал ҳошлар партияимиз томонидан очик ва ошқора танқид қилингандан кейин ҳам воқеаларни қайд этиш, санаб ўтиш, ҳаёт ҳодисаларини образлар тақдирига мустақкам боғламасдан, маълум бир қурилиш объекти тарихига боғлаб роман яратиш тенденцияси барҳам топмади. Ҳамид Фуломнинг «Қора дарё» романи фикримизга далил бўла олади:

Тўғри, «Қора дарё»да жамият ҳаётига хос айрим камчиликларни фош қилиш хислати йўқ эмас. Адиб шу йўл билан асарга жон киритмоқчи уни бугунги қайта қуриш масалалари билан боғламоқчи бўлган. Бироқ гап фош этишда, бир гуруҳа шахсларни ижобий хислатлар эгаси қилиб кўрсатишда эмас. Роман жамият ҳаётидаги маълум даврга хос — ижобийми, салбийми — катта масалаларни кўтарсин, уни ўқиган китобхоннинг қалби ларзага тушсин, ички дунёси бойисин, мулоҳаза юритсин, фикр-мулоҳазалари теранлашсин...

Хўш, қайта қуриш даврининг долзарб масалаларини акс эттиришда адабиётимиз нималар қилаёпти?

Авалло шуни айтиш керакки, адабиётимиз бутун соҳалари бўйлаб қайта қуриш ишида фаоллик кўрсатяпти. Ёзувчиларимиз ўз граждандлик бурчини ҳалол бажаришга интиломқдалар. Бу жиҳатдан иш осон кўчмаётганини ҳам тан олиш керак. Чунки йиллар давомида шаклланиб қолган ақидаларнинг бирданига ўзгариб кетиши осон эмас. Шу маънода адабиёт, ижод ишига ҳали ҳам эскича қарайдиган, уни кўпроқ тирикчилик, бойлик орттириш, шуҳрат топиш манбаи сифатида санайдиганлар ҳали ҳам бор. Адабиёт ишига раҳбарлик қилишда эса бўйруқбозликка берилиб, уни доғматик тушунчаларга боғлаб қўйишга, қуруқ дабдабага, ширнома фикрлар баён қилишга уринаётганлар ҳам оз эмас. Хуллас, кейинги йиллар ичида қайта қуриш даврига хос қатор долзарб масалаларни акс эттирадиган ҳар хил жанр ва ҳажмдаги асарлар пайдо бўлди. Шулардан бири Одил Ёқубовнинг «Оққушлар, оппоқ қушлар» романидир.

Роман воқеалари қисқа муддатда, атиги бир неча ой давомида рўй беради. Аммо адиб кўп бобларда ўтмишга мурожаат қилиш воситасида демократик принципларнинг бузилиши бир неча ўн йилликлар давомида рўй берганини, бу жараён айрим раҳбар шахсларнинг социалистик жамият ақидаларидан чекинишлари билан боғлиқ эканини чуқур исботлайди. Ўз навбатида маълум даврлар ичида бу аҳволга ўзимиз кўникиб қолганимизни ҳам далиллайди у.

Романда ишлаб чиқариш ва маънавий ҳаётдаги чекинишлар асосан Музаффар Фармонов, Фотиҳ Музаффаровичларнинг хатти-ҳаракатларида мужассамланган. Сўзсиз фармоновчиликка имтиёз яратиб берганлар ҳам бор эди. Улар ҳам саҳна орқасида туриб бўлса-да, воқеаларда иштирок қилаётганини ҳар саҳифада сезиб турамыз.

Шораҳим, унинг рафиқаси, ўғли Шоқосим, санъатшунос Расул Нуриддинов, қизи Ниғора, кувёи Бехзод, Улуғ Ватан уруши қатнашчиси Белобородов сингари поқдир кўшчилар қийин шароитларда ҳам маънавий қиёфаларини ҳар қандай бузилишлардан сақлаб келганлар.

Роман сюжет йўналиши, конфликти ана шу икки тоифага мансуб шахсларнинг руҳий олами, психологик тўқнашувлари асосида очилади. Биринчи тоифанинг қилмиш-қидирлишлари билан танишар эканмиз, ўзимизда уларга нисбатан нафрат, жирканиш ҳисси уйғонганини сезамиз. Тўғри ва софдил одамларнинг бошига тушган қулфатларни кўргач, бу чорасизлар қисматига ачинамиз, кескин тўқнашувларда уларни ёқлаймиз, оғир дақиқаларда бирдан-бир тўғри йўл танлаганликлариди дилимиз фаҳрга, қувончга тўлади. Қайта қуриш шабадалари туфайли ҳиқикат улар томонида эканини бутун вужудимиз билан ҳис қиламыз.

Булар ҳаммаси адиб ҳаёт проблемаларини инсон қисмати орқали бера олганини, кўрсатади. Шу асосда «Оққушлар, оппоқ қушлар»ни ижтимоий-проблематик ва психология роман деб баҳолаш мумкин.

Одил Ёқубовнинг янги романида айрим нуқсонлар мавжудлиги ҳам яққол сезилиб туради.

Фармонов ва унинг ўғли Фотиҳ Музаффаровичга ўхшаган «ишбилармон»лар, жамиятимиз ҳаётига хос демократик нормаларни оёқ ости қилганлар неғадир ўз йўллари тўғри эмаслигини анча тез тушуниб, тезкорлик билан оқ байроқ кўтара қолишади. Уларга зид турган оқ кўнгил, софдил зотлар эса оғир-оғир вазиятлардан (қийинчилик тортиб, албатта) эсон-омон чиқиб кетаверади. Уз вақтида демократик тартибларнинг бузилиши софдил одамлар бошига қанчадан-қанча фожиалар ёғдиргани адибга маълум-ку! Наҳотки инқилобий бурилишгача олиб келган кураш шу даражада қурбонсиз рўй берган бўлса! Расул Нуриддиновичнинг ўша оғир вазиятдан бешикаст чиқиб кетишига ишониб қийин. Биз, ўша давр одамлари, анча истеъдодлар безорга нобуд бўлиб кетганидан ҳабардормиз-ку! Тўғри, бу ишлар ҳаммаси қандайдир тартиб ва қонунлар доирасида амалга оширилган. Ҳозир бу ҳақиқатдан кўз юмиб ўтишимиз инсофдан бўлмайди.

Булар шуни кўрсатадики, адибларимизда, ҳатто қайта қуриш ишлари бошланиб кетгандан кейин ҳам йирик ижтимоий масалаларни акс эттиришда дадиллик етишмайди. Ҳали ҳам орқамизга бир қараб қўйиб, бирор қорҳол рўй бериб қолмасмикин, деган андишалар билан иш тутамиз. «Андишанинг оти кўрқоқ» дейди халқ.

«Оққушлар, оппоқ қушлар» илгари ҳаётимизда ўрнашиб, қайта қуриш натижасида юзага чиқиб қолган ижтимоий ва маънавий тенгсизликлар ҳақида яратилган дастлабки роман. Шу маънода — биринчи жиддий тажриба. Бу тажриба давом этади ва яхши самаралар беради деб умид қиламыз.

Юқоридаги мулоҳазаларни яқунлаб айтиш керакки, бугунги кунда анча тараққий этган ўзбек романчилиги йирик маданий ҳодиса, руҳий бойлик сифатида биринчи қадамларидан бошлаб меҳнаткашларни, хусусан, ёшларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишида фаол қатнашиб келмоқда. Бу борада эришилган ютуқлар осонлик билан қўлга киргани йўқ. Иқтисодий, сиёсий ва маданий сабабларга кўра юзага келган баъзи хато ва камчиликлар, айрим пайтларда кўзга ташланган чекинишлар — романчилигимизда ҳам ўз аксини топди. Бу камчиликлар бадият талабларига беписанд қараш, бир хил андазага бўйсундириш, дабдабабозлик, айрим шахсларга сажда қилиш, ҳаётни чуқур ўрганмасдан юзакки акс эттириш, конфликтсизлик, психологик таҳлилдан узоқлашиш, воқеанавислик ва объектнавислик ва объектолизм шулар жумласидандир. Буларнинг ҳаммаси даврнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига боғлиқ албатта. Бундан ташқари улар ўсиш, улғайиш қийинчиликлари билан ҳам изоҳланади. Шу маънода ўзбек романчилиги етмиш йиллик тарихимиз меваси сифатида адабиётимизнинг етакчи жанрларидан бири бўлиб турибди. Бу — тарих. Тарих эса келажакка асосдир.

Ботирхон Акрамов

ОШКОРАЛИК— ҲАҚИҚАТНИНГ УЙҒОҚЛИГИ

Эрур чун жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла ўзинги комрон кўргач.
Алишер НАВОИЙ

Буюк шоирлар сўзининг мўъжизакор кучи, сеҳрловчи сири шундаки, на замонларнинг беомон довул-шамоллари, на мамлакатлар, халқлар, эътиқодлар, анъаналар ўртасидаги тафовутлар бу маънавий кимёсининг асл қимматига таъсир кўрсатолмайди. Мен Навоийнинг кўпчилик ёд биладиган: «Одами эрсанг демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами» шохбайтини ана шундай маънавий гавҳарлардан деб биламан. Биз бошдан кечираётган ғоят масъулиятли янгиланиш, пок-ланиш, шу заминда ишончли ва жадал одимлар билан социализмнинг юқори тараққиёт босқичига кўтарилиш жараёнида бу табаррук калом, шубҳасиз, янги мазмун касб этади. Навоийнинг ўзи не дарду ҳасрат, не умид-армон билан кечирган, балки гениал шоирнинг қалб шивир билан айтилган «қадимий сўзлар»дан, хусусан, «халқ ғами» бугунги шароитда — ошкоралик ҳақиқат хизматиға мандат олган масъул дамларда ҳар қачонгидан зарурроқ сўзларга айланган бўлса не ажаб!

Шеърятдаги ошкоралик, даставвал, шоир сўзининг қанчалик ҳаққонийлиги, журъаткорлиги билан белгиланади, қолаверса, бу ижодкор маънавий эътиқоднинг не чоғлиқ барқарорлиги билан боғлиқдир.

«Ошкораликка кенг кўлам бериш биз учун принципаал аҳамиятга эга. Бу сиёсий масаладир», — дейилади КПСС XXVII съездиға қилинган Сиёсий докладда. Бундай журъаткор инқилобий позицияни ҳаётнинг ўзи тақозо қиляпти. Сабаби, ҳали ҳам ёмонликка қарши курашда журъатсизлик, муросасозлик, пассивлик, лоқайдлик, айниқса, машъум догматизм ва бюрократизмнинг турли ниқобли кўринишлари бартараф қилинган эмас. Эл-юрт назаридан қолган қаллобларнинг ҳийланайранги шу даражаға етган эдики, халқимиз азалдан эъзоэлаб келган саховат, мурувват, садоқат, оқибат каби эзгу инсоний тушунчалар, қисқаси — яхшилик турли қиёфадаги ёмонликни жиноят-корона яшириб кўрсатишга, устомонлик билан пардалашга хизмат қилди. Бундай ниқобли, ниқобсиз ёвузликка қарши бадий сўз, биринчи галда, шеърят ўзига хос шижоаткор руй-ростлиги, мавжуд демократик имкониятлари билан курашиб келди, бугун эса очиқчасига, юзма-юз муносабат билдирапти: Масалан, Эркин Воҳидов «Яхшилик ва ёмонлик» миниатюрасида мунофиқона ниқобланган ёвузлик устидан шундай ҳукм юритади:

Силаса тубан зот бошин мабодо,
Мунофиққа берса омонлик,
Бу ёруғ дунёда бўлмагай асло
Яхшиликдан ортиқ ёмонлик.

Шоир «Максим Горький билан суҳбат», «Ленинни ўқиш» шеърларида, ҳаётдаги нохуш ҳолларнинг туб сабаблари нимада, деган, барча софдил кишиларни қийнаган саволға шеърятнинг ижтимоий маъноси ва бадий мантиқ эътибори билан асосли жавоб топишга интилади. Чунончи, «Максим Горький билан суҳбат»да одамларға имон-эътиқод бутунлиги, виждон поклиги ҳар қачонгидан зарурроқ бўлиб қолганини, буни фақат истиқболимиз, идеалларимизгина эмас, даставвал, ҳозирги тарихан масъул мавқеимиз тақозо этишини шоир куюнчаклик билан, дили ёниб, кучли контраст лавҳаларда ифодалайди («Мен бугун кўркмасман дин афъюнидан, «Худо»си йўқлардан кўркман бироқ»). «Ленинни ўқиш» шеърини мен ҳозирги ёшларға йўланганга берилган шоирона наказ деб атар эдим. Ҳассос шоир ўз нуқтаи назарини китобхонда иштибоҳ туғилмайдиган самимиёт билан ифодалагша эришади. Чиндан ҳам ҳозирги янгиланиш, покланиш шароитида Ленинни чуқур билмасдан туриб, кўзланган мақсадға эришиш мумкинми? Мужими, Ленинни қандай ўқиш, қай тарзда ўрганиш керак? Турли қиёфадаги ёмонликка қарши кураш давом этар экан, бу гениал таълимотнинг олами, одамни ўзгартиришға қодир инқилобий қудрати ва моҳиятини яхшироқ англаб олиш нақадар зарур!..

Ленинни ўрганиб ол, йўлингдан чиқар ҳали
Ҳаётимиз ёвлари бири-биридан беор.
Мана бу тайёр турган дунёни ҳам ютгалли
Қорин қўйган юлғичнинг буржуйдан не фарқи бор!..
Бу эса давомчиси ўта сўллар зотининг
Ҳарфхўрлик бекиёс, «хушёрлик» бениҳоя:
Қўйиб берсанг бундайлар Ленин таълимотини
Лениннинг ўзидан ҳам қилмоқ бўлар ҳимоя.

Қайта қуриш, ижтимоий иқлимни соғломлаштириш мавзуйга ҳар бир истеъдод эгаси, ижодий имкониятлари даражасида муносабат билдиради. Масалан, Муҳаммад Раҳмон ҳақиқатни очиқ-ошкор айтишда бир оз яланғочроқ усулдан фойдаланса-да, ҳар қалай, маънавий позициясини тўғри белгилгани учун, нишонга бориб тегувчи шоирона тафсиллар, мажозлар орқали ҳаққоний лавҳа — образлар яратади:

— Топ! — деди биттаси сохта шонга қул. —
[Ўзинг тушунавер ишорасидан!]
Пахта пуқтини кўрсатди нуқул
Мўътабар даргоҳнинг идорасидан.

Ҳар бири ўзича раҳнамо, даҳо,
Элни — сен, ўзини — сиз деган зотлар.
Зугум, тазйиқидан шуларнинг гоҳо
«Қора юрак» бўлди дили муродлар...

Шеърят мухлислари эътиборини қозонган М. Раҳмон ҳақиқат ва адолат тантанасига чуқур ишонч ҳисси билан тўғри яратилган «Шу куннинг шеъри»ни: «Бор экан Лениндек падар оламда... Қад-дингни баланд тут, Қолмайсан ғамда! Жонлар фидо сенга, Ҳақиқат — Ватан!» каби зоҳиран аънавий оҳангдаги самимий сўзлар билан тугаллайди. Биз биламизки, инсон учун Ватан — эзгу туйғуларнинг энг азиси, муқаддас тушунчалар сирасида қутлуғи. Шу маънода шоир Ҳақиқат сўзини, аввало, Ленин номи билан боғлаши, сўнг Ватан каби бош ҳарфлар билан ёзиб; шу табаррук каломга қиёсан улуғлаши бежиз эмас. Бу ҳозирги янгиланиш, покланиш даврининг инқилобий руҳи ва талаблари нуқтаи назаридан олиб қараганимизда, чинакам мантикий кучга эга бўлган ҳаётини нисбат-дир.

Ҳар бир талантнинг ўзига хослиги, ёш хусусиятидан қатъи назар, унинг сўзга ҳиссий муносабатида, ташбеҳ-образларининг оригиналлигида, шеърий интонация оҳанрабоида: аён сезилиб туради. Ижодий индивидуаллиги нисбатан тез намоён бўлган ёшлардан Мирза Кенжабоев машъум ёлғоннинг мунофиқона найранглари ортиқ чидаб бўлмайдиган даражага етганини аччиқ киноя қилади:

Ана! Карвон-карвон хирмон бўлади,
Карнай-сурнай бўлар, бўлар туй, нон-туз.
Жиндай жавлон ўрсак тўқсон бўлади,
Жиндай ёлғон ўрсак — бўлиб қолар юз.

Усмон Азимовнинг «Бахшиёна» туркумидаги шеърларида ўзига хос журъаткор ҳаққонийлик ёрқин ифодалангани ҳақида аввал ҳам тўхталган эдик. Шоир янги китоби «Дарс»дан ўрин олган. «Ҳазон ҳиди анқир...» сатри билан бошланадиган ва «Графика» шеърида ҳаётнинг азалий ҳақиқати-га интим кечинмалар орқали муносабат билдирса, «Сен ҳали ёшлигинг билан оввора...» манзу-масида эса зиддиятни чуқурлаштиради, қатор ҳаётини муаммоларни қамраб олади:

Сен ҳали ҳар лаҳза қулишга тайёр...
Менинг кўзларимда музлаган оғриқ,
Эриса — бир мавжи ўзбаки диёр,
Оқса — бир соҳили виждонга боғлиқ...
Росту ёлғон аро тентираб юриб,
Қувондим, йиғладим, жунжикдим, қотдим...
Сенинг кўзларингга термулиб туриб,
Ўзимни фош қилиш бахтини топдим.

Бу зиддиятли сатрларда тўла маънода туйғулар драматизми бор: шоирнинг қаҳрамони, қачон-лардир севгилиси билан «иккимиз бахтиёр»миз деб ғурурланган йигит, ҳаётда қаттиқ алдангани — чин деб эътиқод қўйгани «сохта жозоба» — машъум ёлғон, муҳаббат аҳдида хиёнат бўлиб чиққанидан вужуди ларзага келади («Менинг кўзларимда музлаган оғриқ»). Лекин муҳими шундаки, ўз моҳияти билан фожеъ интиҳодан холи бўлмаган бу шафқатсиз ҳақиқат йигитнинг метин иродаси туфайли худбин ва алдамчи ҳислардан ғолиб келади. Шу тарзда руҳий изтироблар қутилмаганда ижтимоий дард — исёнкор туйғуга айланади: қаҳрамон «диёр» ва «виждон» билан боғланган ҳақиқатни кашф этиш йўлида «ўзлигидан юқори кўтарилади» (Гёте). Бир вақтлар дунёда танҳо севимли саналган кишининг энди бедард ва лоқайд боққан «кўзларига термулиб туриб... ўзини фош қилиш бахтини топиш»нинг маъноси шунда.

Шавкат Раҳмон ҳақиқатнинг муқаррар ғалабаси йўлида, хусусан, ҳозирги янгиланиш, покланиш шароитида инқилобий тус олган кураш тенденциясини ўзининг мушоҳада тарзига хос сергак, курашчан образ-лавҳаларда (масалан, «Шавкат Раҳмон деган бир ўжар шоир...») сатри билан бошланадиган шеърида) ифодалайди. Биз шоир мисраларининг ҳаётини мантиқ кучига, бадий-эмоционал жозибасига, унинг «заҳардай мард сўзлар»и қаршисида ҳар қандай ёлғон маҳв этилиши — ҳақиқат ҳақамининг омойсиз ҳукмидан қочиб қутула олмаслигига ишонамиз:

**Менга нондай зарур,
қиличдай кескир,
заҳардай мард сўзлар бўлсаёқ басдир.
Сайладим сўзларнинг сараларини,
курашлар шамоли кирди назимга...
Энди ишлаш керак бу кенгликларда,
токи сўйламасин ёлғонни ҳеч ким,
токим буюк тоғлар салтанатида
эгилган бошларни
қиличлар кессин.**

Авалло, шоирнинг оригинал ижодий топилмаси «заҳарий мард сўзлар» билан ўшандай кутилмаган мажозий хулоса — «эгилган бошларни қиличлар кессин» сатри ўртасида фақат поэзияга хос бир нозиклик борки, бунда шоир халқ нақлининг анъанавий маъноси ўзгаришидан чўчимайди. Зеро, бу ҳозирги даврнинг инқилобий талаблари нуқтаи назаридан ўзини оқлайдиган муросасиз, лекин адолатли ҳукмдир.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, «Икки фикр» баҳси қатнашчилари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 9 январь) билан муҳофаса қилиш зарурати туғилади. Таниқли, устоз мунаққидлардан Озод Шарафиддинов ўз муҳофасининг ачинарли даражада маҳдуд даъволари пучилигини синалган мантиқ кучи, далиллаш санъати билан кўрсатиб беради, бироқ «Заҳардай мард сўзлар бўлсаёқ басдир» сатри, аниқроғи, битта фавқуллодда ташбиҳ қаршисида иккиланади: «Бу ўринда мунаққидга қўшилмоқ зарур. Ҳақиқатдан ҳам «заҳардай» деган эпитет унчалик муваффақиятли қўлланмаган». Сўзнинг ўткир маъно-мантиқ замини асли халқдан олинган: «тиллари заҳар», «сўзлари оғу», «заҳрини сочи», «ҳаётини заҳарлади» ва ҳоказо. Халқ таъбири замирида эса ҳар қандай тиг зарбига нисбатан заҳарнинг бутунлай нажотсиз асоратига ишора ётганини англаб олиш унчалик қийин бўлмаса керак. Шоирнинг мўлжали ҳам, менимча, шундай: заҳарнинг шиддатли кучи қаллоблик вужудини ўрташи, тилкалаши керак!.. Ёки, эҳтимол, мунаққидларнинг эътирози «заҳардай» эпитетининг «мард» сўзига нисбатидир. Турли қиёфадаги ёлғон балосига қарши шафқатсиз курашда «қиличдай кескир... сўзлар», назаримда, Шавкатни қаноатлантира олмаган. Шоир қаҳрамонининг ғазабнок ҳолати тақозо қилган асли ҳақиқий ижодкорга хос ана шу сўздан қониқмаслик туйғуси кутилмаган рамзий-мажозий ассоциацияни яратган бўлса ажаб эмас.

Ҳассос санъаткорлар ҳақиқий шеърятнинг биринчи аломати — туйғулар самимияти, деган муштарак фикрни билдирадилар. Шоир самимияти — бу таассуротларнинг ҳаққонийлиги, ҳаёлот ва хотиротнинг эзгулиги, юксаклиги демакдир.

Ана шундай чуқур ва ёниқ самимияти — виждон амри, ҳақиқат туйғуси билан ёзадиган ҳақиқий истеъдод намояналаридан бири Рауф Парфи шеърятини хуштаб ва маърифатли китобхон яхши билади. Ҳақиқатдан ҳам Р. Парфи Ватани, инсонни, башариятни «куйиб куйламак ҳаққи» ҳаётнинг ўзидай зиддиятли, лекин бахтли қисматга ёр, ижодий стихияни катта ижтимоий дард даражасига кўтариш иқтидорига эга бўлган шоирлардан. Чунончи, унинг «Сабр дараҳти» китобидан ўрин олган «Шоир қисмати» («Чўлпон») сарлавҳали янги шеъри теран ва кўламдор маъноларни мужассамлаштиргани билан ажралиб туради.

**Дунё оқ эмасдир, йўқ, қора бардош.
Куйиб, ёдимиздан кечганлар айтсин.
Сўзларида заҳар, кўзларида тош,
Тилидан, элидан кечганлар айтсин.
Тунлар босиб келар дунё ҳасрати,
Кунлар гизли түгён, босиб келар шеър,
Нечук қисмат эрур, шоир қисмати!!
Тушларимни бузар ҳазрат Алишер...**

Рухий нидо бўлиб янграган, кучли акс-садо бериб турган бу мисраларнинг аламнок, исёнкор оҳангида шоир қисмати... она халқнинг тарихий тақдири билан, унинг азалий орзу-армонлари, дардлари билан узвий боғланган, деган пурмаъно ғоя ётади. Халқимизнинг нафақат даҳо шоири, балки барча маънавий, умумбашарий хислатларининг мужассам тимсоли бўлмиш «ҳазрат Алишер» тилга олинishi бежиз эмас. Лекин Р. Парфи асосий ниятни ўша ҳазин, айни вақтда ғазабнок оҳанг руҳига — мисрала моҳиятига жойлаган: шоир қисматининг бутун зиддиятларини — унинг шахсиятида машрабона ҳурфикрлилик, исёнкорлик билан халқона тоғбардошлик ва шикастаҳоллик, ҳаёт қувончларига ошиқона шайдолик билан унинг алам-ситамларига қуюнчак, ҳамдард муносабат — «дунё ҳасрати» омхита эканини — булар битта вужудга, бир бутун оламга айланганини ким билсин, қадрласин?! Шоир қисматидек халқ азалдан дахлсиз билиб, самовий маъно берган, мазийнинг қанча ҳоқими мутлақлари ғазабини ўз жозибаси билан сўндира олган бу илоҳий қудрат нималигини... «тилидан, элидан кечганлар айта» олиши мумкинми ахир? Наинки шоир қисмати ўша ҳиссиз-бедард нокасларнинг ғаразли, истаклари билан ҳал қилинса?!..

Зулфиянинг «Тонг билан шом аро» китоби «Тонг» шеъри билан очилади. Мана унинг ҳаётийлиги, «тархи тоза ва беандоза» самимияти билан жозиб лавҳаларидан бири:

**Мендан бошланади уйда уйғониш...
Ўғрилиб қарайман: маъсум мўъжиза.
Набирам қадамлар! Еш дарбозсимон
Лангардай елпийди икки қўлини.**

Табиий, момо учун бундаин беназир лаҳзаларни бахш этган, дунёда бошқа ҳеч нарсага бергусиз бениҳоя лазиз туйғулардан йўғрилган, гўдакнинг ўзидай бокира, мўъжизакор бир манзара кайфияти... тадрижий равишда катта шахс, катта санъаткор кечинмалари — мураккаб асримизнинг ҳам умидбахш, ҳам таҳликали ҳаёллари билан қўшилиб кетади.

**Аср! Қопқаларинг борлигича оч,
Бу кекса асрда яна бир Инсон
Тонг билан бошлабди буюк йўлини.
Билмайман! Бу нотинч она-Жаҳонда
Шу тонг йўлга кирди не сон минг гўдак!
Кимнингдир илк йўли йўқолди қонда,
Ет, изғиқ мудҳиш ўқ этди жувонмарг!..**

Бу мисраларнинг ички мазмуни — моҳиятига разм солиб кўрсак, аввало, шоира мушоҳада-сининг жаҳоний миқёсидан ҳайратланамиз: ажойиб тонгларнинг бирида, осоийшталик ва бахт тинсоли бўлган моё хонадонига яна бир Инсоннинг «бошлаган буюк йўли» — гўдакнинг илк қадамлари бу қадим дунёнинг шу аснода янги йўлга кирган жамики болалари ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Бугина эмас. Ҳассос шоира ўзининг ижодий таомилига кўра мавзуга янада тيرانроқ ёндашади: «нотинч она-жаҳон»нинг турли минтақаларида ҳар куни инсониятга қарши қилинаётган қонли жиноятларнинг касорати билан келгуси авлоддан ҳам яна кимларнингдир «илк йўли... қонда йўқолди» экан?! Шу тариқа, шоира анъанавий «тонг», «йўл» ташбиҳларидан ўзига хос, бетакрор умумлашма образлар яратади.

Рамзий образлиқнинг мўъжаз бир намунаси сифатида Абдулла Ориповнинг «Инжу диёр учун» сарлавҳали янги йўл шеърини олиш мумкин. Ундаги икки мисрада нокас қаллоблар касорати туфайли қандай оғир маломатларга қолмасин, асло қадди букилмайдиган «тенги кам», «жаҳон заҳматкаш» (Миртемир) она юртимизнинг шаъни, бахтли қисмати патетик оҳангда эъозланади.

Юртнинг толеини айласин кўз-кўз Миллион чаноқларда кўпирган қадах.

Шоир ҳаётни ҳар гал бошқача тарзда мушоҳада қилмаса, сўзни, унинг замиридаги санъатни нозик ҳис этмаса, воқелигимиз учун характерли, халқимизнинг ҳам ширин, аччиқ тақдири бўлиб қолган бир ҳақиқатни шунчалар мухтасар ва ёрқин ифодалаш имконияти топилармиди?! Янги йил айёмида ҳамма нарсадан азиз бўлмиш она Юрт шаънига дил-дилдан яхши тилак билдириш учун «миллион чаноқларда кўпирган» пахтадан шеъринг рамз сифатида фойдаланиш, шубҳасиз, ҳаётинг фактга ижодий муносабат натижасидир. Лекин истеъдод маҳорати аён сезилиб турган бу патетик сатрларда 60—70-йилларнинг васфчилик оҳанги борки, бу айниқса, бурунги «шафқатсиз ҳақиқат» очиқ-ошкор айтилаётган шароитда анча ноўрин, номавзун эшитилади (эндиликда «миллион чаноқлар»га фақат «юртнинг толеи» рамзи деб қараш бирёқлама, чала ҳақиқат эканлиги ҳеч кимга сир эмас). Ҳозирги социал адолат, маънавий поклиниш муҳитида, айниқса ўртамиёна-тавсифчи шоирларнинг таҳсинбозлик объекти бўлиб келган ўша «миллион чаноқлар» эл-юртнинг омонлиги, оналар ва болаларнинг соғлиги, чинакам бахти, чинакам камолоти — қисқаси, инсонга том маънодаги ғамхўрлик учун хизмат қилиши ўз моҳиятини қайтадан кашф этиши керак... Зеро, Абдулла Орипов бошқа бир миниатюраси «Уқдириш»да энди аччиқ ҳақиқатни — ёмонлиқни ўз номи билан атайди: «Унга уқдирдилар оқни қора, деб. Чунки бир қорани оқлаш лозим эди. Унга уқдирдилар Тоқни бу — жуфт, деб. Чунки битта жуфтни Тоқлаш лозим эди. Унга уқдирдилар Қинғирни тўғри, деб. Чунки бир қинғирни Ёқлаш лозим эди».

Муҳаммад Солиҳнинг «Видо» миниатюраси ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради.

**Сизлар ким бўлибсиз унинг олдида!
Мен ўзимнинг ҳаётим бўлмиш,
Йўқ, йўқ, ҳаётимдан ҳам азизроқ
Инсон билан ҳам яшамадим-ку.
Сизлар ким бўлибсиз унинг олдида!
Сен ким бўлибсан, ҳаёт!
Кимсан ўзи сен, ўлим!**

Шоир саволларининг шиддатли оҳангидан, зиддиятли мантиқий кучидан аён бўладики, унинг гўзаллик ва ҳақиқатга интиқ қаҳрамони қалбида қачондир уйғонган муҳаббат туфайли ҳаётга нисбатан солиштириб бўлмас даражада буюк қудратни кашф қилган, ўз ҳаёлида янги одам яратган. Лекин гўзал ҳаёл бошқа, реал ҳаёт бошқа. Муҳаббат қанчалик юксак қудратга эга бўлмасин, унинг бахтли ёки бахтсиз қисматини ҳаёт белгилайди. Шу маънода юқоридаги шеърнинг ички зиддияти билан гўзал мантиқий бизни ҳайратга солади: шоирнинг қаҳрамони ўзи қанчалар мукаррам деб билган ҳаётдан ортиқроқ бўлмиш маҳбуби — энг азиз «инсон билан ҳам яшамгани» бежиз эмас, демак, унинг эътиқодича, муҳаббатнинг реал воқеликка нисбатан идеал юксакликда туриши асло қифоя қилмайди... Ҳа, у ўзининг, ҳеч кимникига ўхшамаган буюк муҳаббат туйғуси билан, ҳатто ҳаёт — ўлим контрастлари ўртасидаги сирли чексизликни писанд қилмайди... Биз фақат шеъринг мантиқиға хос мана шу нуқтадонлик — нозик ҳаёлликни бир қадар англаб етганимиз учун: «Сен ким бўлибсан, ҳаёт?» деган, биринчи қарашда анчайин куфрона хитобни худписандлик эмас, балки ҳаётнинг маъно ва мақсадиға ғоятда талабчан муносабатнинг ўзига хос ифодаси деб қабул қиламиз. Шунда: «Кимсан ўзи сен, ўлим?» деган, энди ижобий маънода писандсиз, исёнкор руҳда янграган савол замирида «ўлимларни доғда қолдирган» инсоннинг буюк ирода кучи — тирикликнинг абадият деб аталувчи сехрли унсуринг зуҳур этганиға амин бўламиз. Зеро, ўлимни писанд этмаслик учун... ҳаётнинг ўзи нималиги, у инсонға нима учун берилганини идрок этиш кифоя қилади? Ахир инсон умрининг моҳиятини башарий даҳолардан қай бири охиригача англаб етибди дейсиз? Масалан, Навойдек, буюк зот бундай мушкул савол қаршисида лол қолмаганида: «Не келмак аён бўлди, не кетмагим!» — деб нидо урармиди?! Чўкур зиддиятли туйғулар маҳсули бўлган ҳақиқий шеърнинг бадиий мантиқ кучи ана шундай давомли ўй ва мувоҳа-саларға туртки бериши мумкин.

М. Солиҳ «Табиат каби» шеърида азалий нарса ва ҳодисаларни «инсонийлаштириш», ижтимоий

турмуш жараёнлари билан муқояса қилиш орқали яна ўзгача оригиналликка эришади, «образли тафаккур»нинг янги бадий қирраларини тадқиқ этади. Мана биринчи қарашда оддийгина кўринган мисралар:

**Сир сақлай олмайди ҳеч ким тош каби,
ёмғирдай айтолмас ҳеч ким сирини...
Барча кечикканлар, майли бир бўлсин —
күз каби ёқимли келмас кечикиб.**

Кизиғи шундаки, биринчи мисра кейинги мисра билан мазмунан рақобатга киришади: «сир сақлай олиш»дагина эмас, «сирни айта билиш»да ҳам одамлар табиат қаршисида ожиздирлар. Хусусан, сўнгги икки сатрдаги параллел лавҳа нафақат табиатдаги жараёнларни хуштаъблик билан кузатиш маҳсули сифатида, балки классик муболағанинг нозик усули — ифрот санъати орқали ифодалангани учун бизга ўзгача завқ беради. Бу табиатнинг майли, стихияли ва совуқ бўлсин, лекин боқий жараёнлари билан инсоннинг беназир мулоқот дақиқалари қиёсан ифодаланган жозиб лавҳа-образлардир.

Мен нафақат мунаққид масъулияти тақозоси билан, балки ҳақиқий шеърят муҳлиси сифатида ачиқ бир ҳақиқатни ошкора айтадиган фурсат келди, деб ўйлайман: сир эмаски, ҳатто Мирза Кенжабоев ва у билан тенгқур бўлган ёш истеъдод эгалари ҳар бир муваффақиятли шеъри билан китобхонга бирор янги фикр айтишни, озми-кўпми ёрқин, жозибдор образи — «ёнар сўзи» (А. Мухтор) билан уни хушнуд этишни ижодий таомилга айлантира олганлар. Бу — бутун жамоатчилик кўзи ўнгидаги ҳақиқат. Нега энди аллақачон «ўзини колрон кўрган» — фахрли унво ва мукофотлар олган баъзи шоирлар ҳозирги кенг маърифатли, Иттифоқ ва жаҳон шеърят меъёрларида фикрлай оладиган китобхонанинг эстетик эҳтиёжига нописанд қарайдилар? Модомики, партиявий ҳужжатларда ошкоралик «сийёсий масала» сифатида баҳоланган экан нега, масалан, Рамз Бобожон, Ҳамид Ғуллом, Туроб Тўла, Султон Акбарий, Барот Бойқобилов, Нормурод Нарзуллаев, Ҳусниддин Шарипов каби шоирларнинг хусусан, кейинги йиллардаги аксарият узундан-узун терма ёки туркум шеърларидан бирортасини ҳозирги шеърятимизнинг намунаси сифатида кўрсата олмаимиз? Тўғри, бу авторларнинг кечаги ва бугунги шеърларида маънавий-ахлоқий муаммоларга, ҳозирги қайта қуриш жараёнига муносабат билдирилади, лекин, асосан, ёмоннинг ёмонлиги қайд этилади, қораланади-ю, мавзу чуқур очилмай, моҳият бадий тадқиқ этилмай қолаверади.

Ошкоралик принципи тақозо қилган баъзи ноҳус фактларни кузатишдан аввал, А. Ориповнинг «Усмон Носир ҳақида сўз» сарлавҳали мақоласида шафқатсиз бир ҳақиқат ифодаланган жумлани келтириш жойиз: «Усмон Носир шеърларини ўқиганимизда баъзи шоирларнинг мудроқ ва ғализ ижодиёти тарих учун не чоғли нозарур эканлигини пайқаб қоламиз»

Халқона оҳангларга эргшиб, яхшигина кўшиқлар яратган ўзига хос иқтидорли, тажрибали шоир Туроб Тўланинг, масалан, пахтақор шаънини улуғлаб ёзган шеърларида, сержило таъриф-тавсиф, сўзни зўр бериб безашга, санъатпарвозликка мойиллик яққол кўзга ташланади, бу ҳол нафақат сунъийликка олиб боради, балки шеърятга хос бадий мантик қонунларига халал етказади. Чунончи, унинг «Қаламимга сиғинаман, сизни десам... Сизсиз унинг куйларида бир нарса кам» каби анча рисоладаги мисралари шоир дастхати учун кўпроқ характерли бўлган куйидаги чучмал васфия билан алмашади:

**Этмай афсун, бир издаҳом ўйларига
Забт этади меҳнатингиз силсиласи.
Ҳадисингиз, беандоза тальатингиз
Сиз кашф этган меҳнатингиз зилзиласи,
Сиз кашф этган бу беқиёс санъатингиз
Фахр этади бу беадад фахрингиздан,
Пахтангизнинг нуфузидан, нашъасидан...**

Очиғи, унвондор бир шоирнинг айниқса, «афсун», «издаҳом», «силсиласи», «ҳадисингиз», «зилзиласи», «тальатингиз», «фахрингиздан» каби ташбеҳларнинг на зоҳирий, на ботиний маъносини, на шеър контекстида тугган конкрет ўрнини тайинлаш мумкин. Ақалли, икки сўз ё сўзлар бирикмасининг оддий мантиқий алоқаси (етмаслик — афсун, издаҳом — ўйлар, забт этмоқ — силсила, кашф этмоқ — зилзила, фахр этмоқ — фахр ва бошқа сўзлар) ҳақида наҳотки автор сира қайғурмаган бўлса? Ёки шоир ишлатган «ҳадис» сўзини олайлик (маълумки, Шайхзода «Келажакнинг саволларига жавоб» шеърида «тафсир»га янгича санъаткорона — ижодий ёндашган эди). Бу, агар шоир чиндан маҳорат кўрсатса, бадий қайта ишланиб, янги маънода, ўзгача талқин этилиши мумкин бўлган кўҳна истилоҳлардан. Бошқа антиқа тавсифлар каби «меҳнатингиз зилзиласи» ҳам сайқалталаб. Афтидан, шоир пахтақор элнинг табиат стихияси билан йил бўйи мардонавор олишувини кўзда тутди, лекин у ўз топилимасига оро берман деб, бунинг учун муайян бадий-мантиқий замин ҳозирлаш лозимлиги ҳақида ташвишланмайди...

Бошқа бир характерли мисол. Рамз Бобожон қардошлик мавзусидаги ўнбешликларидан бирида замонамиз муаммолари ичида ўз кўлами, аҳамияти жиҳатидан нисбати бўлмаган, замин тинчлигини сақлаб қолиш муаммосига муносабат билдириб, шундай мувҳам, пароканда бир «услуб» яратадики, уни таҳлил қилиш эмас, бир нави тавсифлаб бериш ҳам қийин. Фикримиз далили учун икки бандни кўчирамиз:

**Океан ортидан бадният жаноб
Кўйнига тош солиб пайт пойлагандай...
Миллатлар тилида янграйди хитоб,
Тинчлик ҳайъатини халқ сайлагандай,**

**Атом галасини ҳай-ҳайлагандай.
Замонлар келади, бир кунмас — бир кун
Бешафқат асримиз, балки ўқинар.
Комил ишонч билан айтмоқлик мумкин:
Ёмонлик юзланса, бевақт нур сўнар,
Яхшиликдан эса қалбда гул унар.**

Лоақал мисралари ўзaro мутаносиб келмаган, бирон-бир янги оригинал тимсол-образ ажралиб турмаган бу ажабтовуур парчани бугунги шеърхон қандай қабул қилади, унинг автори ҳақида нималар дейди? Биринчи бандда зўрма-зўраки қофияланган сўзлар шунчаки, сунъий оҳангдошликдан ўзга нарса эмас, улар шу ҳолатда бирон-бир ғоявий-бадий функцияни ўташдан жуда узоқ. Сўнгра, мазкур банддаги мисраларнинг парокандалигидан ташқари, «дай» қўшимчаси орқали шоир ҳар гал нимага нисбат бермоқчи? Нега, масалан, «Атом галасини ҳай-ҳайлагандай» сатри контекстда муҳам, нотаом, ночор ҳолатда қолган? Иккинчи банддаги: «Бешафқат асримиз, балки, ўқинар» қандай конкрет мақсадни кўзда тутади? Эки: «Комил ишонч билан айтмоқлик мумкин» шеърий жумласи наҳотки «Ёмонлик юзланса, бевақт нур сўниши, яхшиликдан... қалбда гул униши»ни шунчалик жўн, зўрма-зўраки қайд этиш учунгина хизмат қилса? Модомики, «яхшилик» ва «ёмонлик» каби кескин антитеза характеридаги муқобил сўзлар қаламга олинган экан, улар ўртасидаги омонсиз зиддиятнинг шоирона янги талқини қани?

Шоирнинг «Ягона сиёсий кун» шеърий монолоғида, юқоридаги нохуш мисолга нисбатан олганда, анчайин раво услубдаги, турмуш деталлари маълум тартибда тавсифлаб ўтилган (шоир кечинмасига айланмаган) бирёқлама прозаизмни кузатамизки, улар тажрибасиз ёки поэзия санъатидан узоқроқ китобхонда эътироз туғдирмаслиги ҳам мумкин. Мана бир-икки парча: «— Чинорни ким кесди, қайси бетавфиқ? — Қайси бешафқат булғатди сувни? — Қайси бир бемаъни отди оққувни? — Яна кимни қақди чаёндай қақиқ? Саволлар ёғилди, жавоблар аниқ: Тўрачилик жонга тегди-ку, ахир?... Яна мансабдорга кўл келди ёлгон, Яна порахўрлик, жарақ-жарақ пул... Имонни ўртага қўйса беимон. Уят, номулс учун борми бир масъул? Янгича фикрлаш, янгича ўйлаш янги уфқларга ундайди бизни...» Журналхонлар: «Бу мисраларнинг нимаси ёмон?» дейиши мумкин. Лекин масалага ҳақиқий шеърият нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, на неготив ҳодисаларни шунчаки қайд этиш, на «янги уфқлар» ҳақида сўз очиш билан аҳвол ўзгармаса керак. Наҳотки, шоир шу куннинг ҳаётий талабларига ўзининг индивидуал ижодий муносабатини билдириш учун, масалан, экологик муаммо билан боғлиқ барчага маълум саволлар қўйиш ёки халқнинг диёнатсиз кимсаларга қарата айтган кескин фикрлини («Ҳолвани ҳоким ер, калтакни етим», «Имонни ўртага қўйса беимон») шарҳлаб ўтиш кифоя деб билса?

«Совет Ўзбекистони» газетасида «Янги шеърлар» рубрикаси остида (1987 йил, 1 май) Ҳамид Фуломнинг урта шеъри босилди. Уларни мундарижа мавҳумлиги ё парокандалиги, услуб ғализлиги ё жимжимадорлиги жиҳатларидан камситиб бўлмайди, албатта. Тўғриси, бир вақтлар кенг тарқалган декларатив-тавсифий шеъриятнинг намунаси бўла оладиган тарашланган сатрлар, бандлар зоҳиран диққатни тортгандай бўлади. Негаки, тажрибали шоир берган шаклий сайқал, шубҳасиз, шеър мундарижасига таъсир этмасдан қолмайди, бундан муайян фикрий изчиллик, уйғунлик келиб чиқади. Лекин, барибир, шеър сайқали жараёнидаги рационалистик таҳлил эмоционал ижодий изланишлар — ҳақиқий образли тафаккур, бадий мушоҳада билан йўғрилмагани учун чинакам поэтик умумлашма даражасига қўтарила олмайди. Таассуфки, учала янги шеърдаги шакли-шамойили пухта ишланган бирор банд, ҳатто бир-икки мисрани шоирнинг ижодий индивидуаллигидан далолат берувчи янги бадий образ намунаси тарзида ажратиб кўрсатиш имкони йўқ. Мана инқилоб тенгдошларига бағишланган катта шеър — манзуманинг аниқ деталларда конкретлаштирилган тасвирий пишиқ бандларидан бири:

**Унутиб бўлурми энди йироқдан
Бу йўл бошланганин қора чироқдан.
Жангларда ажратдик қорани оқдан,
• Висол туғилгандай ҳажру фироқдан,
Иқболни яратди куч-бардошимиз.**

Декларатив шеъриятнинг бундай намуналари авваллари мунаққидлар назаридан четда қолмас эди. Бугунги баҳо мезонлари бошқа. Эндиликда чинакам бадий кашфиётсиз ғоявийликнинг қадри йўқ. Шунинг учун ҳам Ҳ. Фуломнинг том маънода янги топилма — оригинал поэтик образлардан узоқ бўлган (мазмунан тўғрилиги, ҳозиржавоблиги шубҳа туғдирмайдиган) шаклан раво, рисоладаги мисра ва бандларидан, табиийки, чинакам эстетик қаноат ҳосил қилолмаймиз. Шоир услуби учун характерли бўлган, ҳозирги ўзгаришлар жараёнига муносабат билдирилган яна бир банд: «Замин муштоқ эди тоза ҳавога, Янги жасорату янги навога, Муҳит кўз тутарди малҳам давога, Албатта, етгаймиз чин муддаога, Мислсиз гул очгай тоғу тошимиз». Асқад Муҳтор бундан бир неча йил муқаддам бир телевизион адабий кўрсатувда Ҳ. Фулом шоирлари учун, характерли муסיқийлик, услуб раволигини қайд этгани эсимда. Қанийди шу сифат шоир шеърларининг образли моҳиятига хос янгиланишлар билан мутаносибликка эришса.

Барот Бойқобилов «Мақсад байроғи» сарлавҳали янги шеърда давримизнинг асосий муаммоси — уруш ва тинчлик ҳақида баҳс очиб сўзни Улуғ Ватан уруши хотиротидан бошлайди: «Ҳамон зирқирайди оғриқдан тани, Юраги зардадир (?) ўқ парчасидан» (аслида «зададир»). Одамларни, ядро қирғини таҳлиқасидан огоҳ этишдек, мана неча ўн йиллар давомида жаҳон миқёсида олиб борилаётган энг олмавий ва шиддатли кураш ишига шоир қўшадиган ҳисса қай тариқа бўлиши, шоир овози қанчалик акс-садо бериши керак?! Мана шу нозик, қийин масъулият ҳиссини қалб идрокда қайта кечирмасдан бу мавзуда шеър ёзиш мумкинми? Наҳотки ҳаммага маълум гапларни ақалли фикрий изчиллик, манتيқий бутунлик қонунлари асосида тузик-қуруқ тартибга солмасдан янги поэтик асар шаклида эълон қилишга шоир виждони йўл берса? Мана ўша шеърдан Б. Бойқобилов «дастхати» учун характерли икки банд:

**Даврнинг энг оғир дарди — урушдир.
Калхатдек кезмоқда уруш балоси.
Урушнинг душмани сокин турмушдир,
Фаровон ҳаётдан бўғиқ нидоси...
Даво топмоқ учун энг мушкул дардга,
Давр дарди билан олингиз нафас.
Уруш балосига берингиз зарба,
Тинчликка йўғрилган даъват муқаддас.**

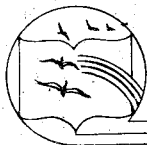
Қофияга, вазнга солинган бундай жўн-примитив, на ваколоти, на адресати тайин бўлмаган, конкрет макон ва замондан маҳрум даъватноманинг ҳақиқий поэзияга, унинг ҳар бир сатри, ҳатто ҳар бир сўзи «нондай азиз», «ҳаводай зарур», «азоби ширин» (А. Мухтор) бўлган поэтик ижодга қанчалик дахли бор? Шунинг учун ҳам бу кўчирма нафақат танқидий таҳлилга, шунчаки шарҳлашга ҳам асос бермайди.

Бадийликдан тамоман узоқ «ғализ ва мудроқ» (А. Орипов) мантиқсизликнинг бошқача кўри-нишлари ҳам бор. Масалан, Раззоқ Абдурашиднинг «Биринчи неvara кўрганлар суҳбатидан» шеърида (қавс ичида «ҳазил» деб изоҳ берилган) илк бор неvara қувончига, «бобо», «момо» номлари-га мушарраф бўлган, умрининг бундай хайрли, ўзгача мазмунли мавсуми насиб этгани учун тақдир-га шукрона айтадиган кишиларнинг «суҳбати»дан на автор ишора қилган юморга мойил илиқроқ бир сўзни, на бамаънироқ фикрни учратамиз. Аксинча, «бува» «кампири» билан тегишган бўлиб, дарров айний бошлайди, унинг: «— Бува бўлиш, қани айтинг, қандоқ экан?» деган саволига жавобан: «— Тургинг келмай қолар экан буви билан» дейди. Шоир «бува»нинг тилидан тўқилган бу ҳазил совуқ, бемаза чиққанини ўзи ҳам сезадими ёки кулдирадиган қизиқроқ бир гап айтиш нияти биланми, янада антиқа сатрларни ўйлаб топади:

**— Лекин сенга ром бўлган-ку кўнглим қуши,
Ўзгаларга оғмас сира ақлу ҳушим.
Буви бўлсанг ҳам яхшисан, ҳа-да, гап бир,
Унта қизга алмашмасман сени, кампир!**

Ўзининг бир олам қувончини энг яқин, энг маҳрам одами билан бўлишмоқчи бўлган «бува»нинг дил суҳбати бунчалар туссиз (аниқроғи, одобсиз!) даражага бориб етганини шарҳлаб ўтириш ҳам ўринсиздир.

Ҳозирги инқилобий янгиланишлар даврининг поэтик жараёнга тааллуқли асосий хулосасини шундай тавсифласа бўлади: модомики, партиямиз ошкораликни принцип даражасига кўтарган экан, шеърият замондошнинг мураккаб дунёси бутунлиги ва ёрқинлиги билан — тўла ҳақиқат образлари тарзида ўз ифодасини топиши керак. Бунинг бирдан-бир одилона йўли — турли авлодга мансуб шоирларга, шеъриятни тақдир деб билган, ижодий ёнмай, изланмай туриб, бирон-бир янги образ, бадийи кашфиёт яратмасдан шеърини эълон қилмайдиган ҳақиқий талантларга ҳар қачонгидан кенг майдон, эркин иқлим яратиш йўлидир. Фақат ана шундай ижодий намуна — том маънодаги истеъдоднинг образли тафаккур принципига содиқ қолиши билангина ўртамеъна шеър-бозликнинг турли тоифа вакиллари учун жиддий танглик вазияти вужудга келиши, ҳақиқий шеъриятимиз эса янги уфқларга кўтарилиши, янги, теранликларни инкишоф этиши мумкин.

БУРГУТ ҚАНОТИДА...

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ: ХОТИРАЛАР, МУЛОҲАЗАЛАР
Сўхбатни «Огонёк» журнаlining махсус муҳбири
Феликс Медведев ёзиб олган.

Шоир. Файласуф. Ҳамзат Цадасанинг ўгли. Фотимат, Зарима ва Солиҳатларнинг отаси. Тўрт набиранинг бобоси. Эпикур таълимотининг тарафдори. Дилтортар ҳамсўхбат. Соддаларнинг соддаси. Пешонаси ярқироқ, омадли. Сталиндан меҳр кўрган. Бир пайтнинг ўзида ҳам Гаргантюа, ҳам Пантагрюэль. Ҳам Санчо Панса, ҳам Дон Кихот. Шолоховнинг сўхбатдоши. Твардовский, Фадеев, Симоновларнинг дўсти. Тирик классик. Тасаввурга сиғмайди. Ярим дунёни кезиб чиққан тиниб-тинчимас. Фидел Кастро ҳамда Индира Ганди билан соатлаб сўхбат кўрган. Бу дунёда садоқатли икки ёрнинг — шеърят ва хотини Фотиматнинг бир умрли шайдоси. Коммунист. Юзта китобнинг муаллифи.

Доғистон халқ шоири. Давлат мукофотларининг соҳиби. Ленин мукофотининг лауреати. СССР ва РСФСР Ёзувчилар союзининг секретарларидан. СССР Олий Советининг депутаты. СССР Олий Совети Президиумининг аъзоси. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони...

Мен Расул Ҳамзатов билан саккиз кун бирга бўлдим. Тоғ йўлларида кезиб, вертолётларда учиб, машиналарда юриб, Доғистоннинг катта қисмини айланиб чиқдик. Гўзаллиги таърифга сиғмайдиган бу юрт одамни ҳайратга салади. Тонг қолдиради. Уйқусини ўғирлайди.

Расул Ҳамзатов — шу заминнинг фарзанди.

ҲАМЗАТ ЦАДАСА ХОНАДОНИДА

— Цада овулида, отамнинг уйида сўхбатлашаётганимдан мамнунман. Қачонлардир борлиқ оламдан узилиб қолган бу тоғ қишлоғи ҳозир бутун олам билан боғланган. Бу ердан теварак-атроф қафтдек яққол кўринади. Бир кун мендан, туғилган уйинг қаерда, деб сўраб қолишди, шунда мен тоғлик донишмандлар айтганидек, «Бургут қанотининг устида ва остида», деб жавоб қилдим.

Отам ҳаётлигида бу ерда кўп таниқли ёзувчилар, маданият арбоблари меҳмон бўлишган. Меникига эса Твардовский, Симонов, Гроссман, Крон, Михалков ва бошқалар келишган.

Гоҳида эшитиб қоламан: мени гўё таржимонлар шоир қилган эмиш. Нима ҳам дердим, хурсандман, майли, шундай бўлақолсин. Тўғриси, мен бу ҳақда ўйламайман ҳам. Таржимонларимнинг бари билан урушдан кейинги йиллари Адабиёт институтида бирга ўқиганман. Қайси бириимизнинг ким бўлишимизни унда ҳеч қайсимиз билмасдик. Иттифоқда ном қозонишимда, рус ўқувчисига танилишимда кўмаклашгани учун таржимонларим Наум Гребнев, Яков Козловский, Вера Звягинцева, Елена Николаевская, Семён Липкин, Владимир Солоухин, Яков Хелемский ва бошқалардан миннатдорман.

Нима десам экан, менда миллий туйғу бор, миллатчилик туйғуси йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Нафақат менда, балки бутун халқимда шундай.

Манов кетган йўлни кўриб турибсиз. Рус йўли деб аталади бу. Болалигимизда бизга «Қани, рус йўлигача чопиб бориб келинлар-чи», дейишарди. Тоғ халқи бирон ёққа борганда ҳам, овулига қайтганда ҳам рус йўлидан юрган. Барча доғистонликлар рус йўлидан бориб бутун дунёни кўришди: ўз тарихларини қарор топтиришди, аъналарининг шухратини кўтаришди.

Шундай гап бор: ким ўтмишга тўппончадан ўқ ўзса, келажак уни замбаракдан ўққа тутди. Ҳозир қайта қуриш, эскини бузиш ишлари кетяпти, аммо ҳаммасини бузавериш шартмас, деб ҳисоблайман. Яхшиларини эҳтиётлаш, асраш ва тиклаш лозим.

Кўксимда худди иккита юрак уриб тургандек: биттаси — «тарафдор», иккинчиси — «қарши». Мен иккига бўлиниб қолгандекман. Агар мамлакатда ҳамма нарса битта одамга боғлиқ бўлиб қолса, менимча, бундан ёмони йўқ. Олдин шахсга сизгиниш иллати мавжуд эди, кейин мансабга сизгиниш бошланди. Шундай одамлар борки, улар меҳмонларни ўзларига мақтайдилар, саломатлигига қадаҳ кўтардилар, меҳр-муҳаббат ихзор қиладилар, меҳмонлар тарқаган эса, ҳали остонадан излари кўримай туриб, уларни сўкишга тушадилар — шукрки, бундай тоифадан эмасман.

Тарихий шахслар тўғрисида индамаслик адолатдан эмас. Неларга бунчалик ишонган эдим-у, нима учун ва қаерда алдашганини мен ҳам билгим келади. Биз яшаган даврда чиндан ҳам жиноятлар бўлган бўлса, кечирмаслик керак, уларни сўлаб ҳам бўлмайди. Кўпларнинг фожияли хатоси шундаки, улар давлатимиз мустақамланяпти, деб ўйлашган. Бордию давлат мустақамланган бўлса ҳам, одамзод айни бошлади. Бу айниш бугунги кунда ҳам давом этяпти, деб ҳисоблайман, чунки унга бир пайтлар Ленин айтган коммунистик манманлик ва тўралик касали юқиб бўлган.

«Бизга нима бўлган ўзи! Наҳот турган-битганимиз ёмон!» деган саволларни шу кунларда тез-тез эшитяпмиз. Ҳорижда мендан шуну сўрасади, қадрдон овулимда ҳам шу гап. Қолаверса, ўзим ҳам ўзимдан сўрайман: «Бу нима деган гап: ишладик, тер тўқдик, яшадик, ашулалар айтдик, ўинадик, энди маълу бўлдик, Лениндан кейинги бари раҳбарлар ёмон экан!» Бу саволга аниқ жавобни ҳозирча эшитганим йўқ. Жавоб эса, берилиши керак.

Сиз мендан йигирма йил давомида СССР Олий Совети Президиумининг аъзоси сифатида қандай қилиб айрим хато кўрсатмаларга, қарорларга, айрим «қаҳрамонлар»нинг (энди билишимизча, аслида нолийқ кимсаларнинг) тақдирланишига овоз берганимни сўрасангиз. Ростини айтсам, орден ва медалларга қанча олтин кетишини, қанчадан-қанча маблаг сарфланишини ўйлардим! Бироқ бунда ҳам ишга тўраларча ёндашилди: ўнинчи беш йилликда мунча, ўн биринчи беш йилликда мана бунча одам мукофотланиши керак... Бу нима деган гап, ахир! Бу ёқда СССР Олий Советининг нашриети ишлаб турибди. Нималарни чоп этади! Олий Совет қарорларининг стенографик ҳисоботларини. Ун беш тилда. Шу кўрсатмаларнинг ўзи кейинчалик жойларда ҳам босилади. Шундай бўлиши шартми! Олий навли қоғозга босилган бу семиз-семиз китоблар ўлик мол бўлиб ётибди-ку. Албатта, овоз берганман, аксари тўғри, инсоний, адолатли қарорларга овоз берганман. Алам қиладиган жойи — ўшандай қарорлар чиққанига қарамай, жиноят жуда секин қамаяпти, соғлиқни сақлаш соҳамиз ҳавас қиладиган даражада эмас... Ёмон томонларимиз, камкўстаримиз озми... Ҳа, мен иккига бўлиниб қолганман. Бу ҳақиқат чап томонда, бошқаси ўнг томонда. Ҳар бир авлод ҳодисага ўзича қараб, ўзича баҳоласа керак-да.

Мен Доғистонда, шундай муҳитда ўсганманки, бу ерда Ленинни Сталин асарлари орқали ўрганларди. Лениннинг ўзи кам ўқиларди. Кўчирмалар кўпроқ Сталин асарларидан олинарди. Биринчи шеъримни ҳам мен Сталин тўғрисида ёзганман: ёш болалик пайтимаёқ эълон қилдирганман ўша ҳасидамни. Газета муҳаррири бош мақоласида, бу шеърни ёд олмаган биронта тоғлик қолмайди, деб хитоб қилган. Ушанда юртимизга Сталиннинг келишини қандай нишонлаган эдик-а! Ахир, у республикага автономия ҳуқуқи берилгани эълон қилган эди!

Доҳийнинг таширфини, республиканинг туғилиши ва автономия ҳуқуқига эга бўлишини, ҳар бир тоғлик ўзининг туғилган кунидек кутиб олганди. Бундаин муҳим воқеаларга бағишланган достоним учун ўша йиллар Сталин мукофотига сазовор бўлганман. У пайтлар халқимнинг бор-йўқлиги биргина унинг номи билан боғлиқ эди. Тарих нақадар тез ўзгаради-я: бугун республикада автономия берилгани, муносабати билан ўтказиладиган байрам ҳам бошқа кунга кўчирилган...

Бошқа жиҳатдан эса, менинг вақтимни ўғирлашган, деб ҳисоблайман. Умримнинг бир қисмини ўғирлатганман. Маълум бўлишича, мендан кўп нарсаларни яширишган. Шу овулда яшадим, мактабда ўқидим, улар эса мендан тарихнинг қайсидир қисмларини, бутун бир қатламни сир тутишибди. Айрим шоирларни яширишибди, бошқаларни кўз-кўзлаб кўрсатишибди. Мен у пайтлар, ҳатто Маяковскийни ҳам тўла билмасдим. Есенинни, Блокни билмасдим. Мен Жаров, Бези-менский, Виктор Гусев шеърлари руҳида тарбияланганман. Хаёт улкан театр томошалари эди, парда ортда нималар содир бўлаётгани тўғрисида эса, ҳеч нарса билмасдим. Шунчани, мен ҳамма нарсага соддаларча ишонаверардим. 1937 йили ўн тўрт ёшли ўспирин пайтимада одамлар қатли ом қилинаётгани тўғрисида газеталардан ўқиб билганимда ҳам, ҳақиқатан халқ душманларини қамашаётгани, деб ўйлаганман.

Мендан тез-тез, иқодингизда отангизнинг таъсири кучлими, деб сўраб туришади. Нима десам бўлади? Мен Ҳамзат Бадасани буюк шоир деб биланман, аммо ўзим шеърят билан мустақил, отамнинг таъсирига берилмасдан жиддий шуғуллана бошлаганимдан кейингина шоир бўлиб етишдим. 1945 йили, урушдан кейин Москвага бордим, Адабиёт институтига ўқишга кирдим. Москвага кўпмиллатли республикадан келдим. Бизнинг томонларда шундай гап бор (ўзлашти-раётганим йўқ, одамларнинг гапи бу): қўшнисини сўккан киши ўз уйида аҳмоқ, эси йўқ бўлади, бошқа миллатни сўккан киши миллати ичида аҳмоқ, бошқа мамлакатни сўккан киши эса, ўз мамлакатида аҳмоқ. Катталарга ҳурмат, аёлларга яхши муносабат, меҳмондўстлик — тоғликларнинг азалий анъаналаридир. Эшиги меҳмонларга ланг очик отамнинг уйи — менинг болалигим.

Отамнинг олдида Николай Тихонов, ўктам шоир Владимир Луговскойлар кўп келишган. Дастлабки шеърларимни уларга ўқиб берганимда ўн бир ёшли бола эдим. Улар эса шеърларини отамга ўқиб беришарди. Отамни дунёга танитган ҳам ўшалардир. Кейинроқ Москвада менга ўшалар бошпана беришди. Институтга имтиҳон топшираётганимда биринчи иншодаёқ (уни мен бир рус шоирдан диққат билан кўчириб ёзган эдим) олтишта — роппа-роса ўша партадошим қилган хаточа хато қилганман. Мени одам қилгунича кўп овора бўлишган, эҳ-ҳе... Мен унда энг жўн нарсаларни, масалан, чўкча ким, яхудий ким, руслар ким — шуларни ҳам билмасдим. Бу ҳақда ўйламасдим-да. Катта театрда илк марта Улановани кўришим — менга янгилик. МХАТда Тарасовни кўришим — янгилик. Пастернакни учратсам — янгилик. Эренбургнинг нутқини эшитсам — янгилик.

Митинглар, муҳокамалар, қоралашлар ҳам янгилик. Йигилардан бирини мен ҳам қатнашдим; кимнидир лаънатладим. Енимда айрим таниқли ёзувчилар туришарди, улар ҳам шош қилишарди. Кўрганларимнинг барини отамга ёзиб юбордим. У мени зудлик билан Доғистонга чақириб

олди. «Узинг лаънатлаган ёзувчиларнинг асарларини ўқиганмисан?» деб сўради. «Йўқ, ўқимаганман, лекин улар тўғрисида газеталар ёзишяпти-ку». Шунда отамнинг назари менга қаддиди ва: «Ёзувчининг китобини ўқимай туриб у тўғрида фикр айтишга нима ҳақкинг бор?» деди.

Ушанда отамнинг насихатига жон-жон деб кирганман демайман, аммо бу ёғига енгилтаклик қилмасликка уринганман. Митингларнинг эса ҳисоби йўқ эди. Пастернак масаласида, Твардовский масаласида, муסיқа, космополотизм масалаларида...

Уша йиллари менинг халқимнинг бошига не кулфатлар тушганини айтмайсиэми. Республиканинг бутун партия ташкилоти — инқилобни амалга оширган барча зиёли тор-мор этилди. Китоблар ёқилди, кутубхоналарга ўт қўйилди. Уларни кимнингдир хоҳиши билан айбдор бўлиб чиққан одамлар узоқ йиллар давомида йиққан эди.

...Бугунги кунда Россия Куликово жангини, «Игор жангномаси»ни, Пушкинни байрам қилаётгани қувончли ҳодиса. Лекин, афсуски, тарихнинг аҳамияти баъзида камситилмоқда. Мисол учун, Маҳачқалъада, университет кафедрасида Доғистон тарихини урганиш бекор қилинди. Наҳот шундай қилиш мумкин бўлса!! Уз халқи тарихини урганиш бошқа халқлар тарихини урганишга халақит бермайди. Шахсан мен, масалан; араб маданиятидан жуда миннатдорман, чунки менинг отам шу тил боси ниҳоят ўқимишли одам эди. Ромен Роланни у араб тилида ўқиган, Толстойни, Чеховни, рус китобларини ҳам арабчада ўқиган.

Ҳар бир халқнинг маданияти — таъзим қилса арзийдиган маданият, деб ўйлайман. Анча пайтларгача бизда миллий масалани ҳал этишнинг энг яхши йўли — индамаслик, деб ҳисобланиб келинган эди. Узимизни шундай тутганмиэки, гўё бу масала аллақачон кун тартибимиздан тушиб қолган.

Узимизга ҳам ўзимизни пардозлаб кўрсатгимиз келади-я!

Оталар ва болалар муаммоси бутун дунёда бор. Бизда эса, бу масала худди таг-томири билан узил-кесил ҳал бўлгандек. Гўё бизда ҳамма нарса сип-силлиқ, ҳамма нарса хамирдан қил суғургандек оппа-осон. Шу қадар хаспўшладикки, мана энди у хатоларни тузатиш машаққат бўлиб қолди.

Кўп нарсаларни шеърларимда акс эттиришга ҳаракат қилганман. Рост, мен публицист эмасман. Гражданликини бизда ҳар хил тушунишади. Ҳозир қайта кўриш кетяпти. Орқага қараб-қараб олға юриш керак — шундай қилмаса бўлмайди. Бошқа йўл йўқ. Фақат, ҳар ким ҳаракат қилаётганини кўрсатиши эмас, исботлаши керак. Бироқ ҳар бир ташаббусда ҳам, афсуски, гоҳо қусур бўлади. Ҳозир шундай нарса рўй беряптики, мен буни бирёқламалик деб атаган булардим. Бақи-роқлар, маҳмадоналар, бузғунчилар купайиб кетди. Ошкоралик ниқобида — жазавали оғиз купиртиришлар. Ҳақиқат, ахир, жиддий баҳсда, ҳар хил қарашларнинг муқојасида-ку.

Бошқа жиҳатдан, агар оптимизга қарасаңгиз, бир тусулик адабиётимиз ривожига жуда қаттиқ тўсқинлик қилганини кўрасиз. Қандай яхши, кўп ёзувчилар сафимизга қайтишди! Аллақандай жиноятчиларнинг гуноҳидан ўтализ-ку, нега энди адабиётда амниэтия эълон қилиш мумкин эмас? Бир пайтлар Буниининг гуноҳидан ўтилганга ўхшаб. Биз уни кечирдик, ҳамон севаимиз. Бордию қайтармаганимизда, кечирмаганимизда нима бўларди? Буниинсиз бизга нимадир ётишмаган бўларди, адабиётда бир бўш жой сезилиб турарди.

Янги «эски» номларнинг пайдо бўлиши бошқа муаллифларни камситмаслиги керак. Адабиёт бир киши келса бошқаси унга жой бўшатиши лозим бўлган соҳа эмас. Адабиётда жой ҳаммага етади.

Доғистонда ҳам айримлар, рус маданияти миллий маданиятимизни ютиб юбормасмикан, деб ўйлашади. Пуч гап. Аинан рус адабиёти, инқилоб бизнинг маданиятимизни қарор топтирди, кўп ҳолларда ўзимизни ўзимизга қайтарди.

Бизнинг мурабийларимиз учта — табиат, йиллар ва асрлар даҳоси. Ҳозир бошимиздан кечираётган кўп фалокатлардан бир вақтлар Ленин бизни отоҳлантирган эди. Масалан, коммунистик манманликдан. Коммунист сўзи менга доим қарашларнинг тозалигини, поклигини аңглатарди. Аммо коммунистлар орасида қанчадан-қанча тасодифий шахслар бор эди? Ундайлар ҳозир ҳам бор. Ясама коммунистлар.

Камина партиянинг еттита съездига делегат бўлганман, қатнашганман. Айниқса, XXII билан XXVII съездлар ёдимда қолди. Чунки бу съездларда инсон кадр-қиммати тўғрисида: имон-диёнат хусусида, ҳақиқат ҳақида, одабий муносабатлар борасида гаплар бўлди. Мен иккинчи съезддан бошлаб ёзувчиларнинг ҳамма анжуманида иштирок этдим. Иккинчи съезд билан охиргиси — саккизинчиси, менимча, энг кизиқарли ўтди. Бошқа съездларнинг аҳамиятини камситмоқчимасман, қайсидир жиҳатлари билан улар ҳам муҳим, лекин уларда танқидий нутқлар айтилмаган, кўпроқ чапакбозлик янграб турган, кўпроқ ясама, носамимий бирдамлик ҳукм сурган. Уларда Валентин Овечкин, Александр Твардовский, Михаил Шолоховларнинг ёрқин, ўткир сўзлари етишмаган.

Фадеевнинг ҳамма нутқи эсимда қолган: у ҳаммаша идрок билан, ўз қадрини билган ҳолда, ҳаяжон ила сўзларди.

ИШХОНАДА, ТЕЛЕФОН ЖАРАНГ-ЖУРУНГИ ЖУРЛИГИДА

— Яқинда Англияга борган эдим, ўша ерда кўплардан, ҳозир дунёнинг маънавий пойтахти — Россия, Совет Иттифоқи, деган гапларни эшитдим. Яқин орагача ҳам бизнинг мамлакатимизда рўй бераётган ҳодисаларга кам қизиқишарди. Энди эса Москвага чиндан ҳам бутун дунё кўз тикиб турибди. Умид билан, ташвиш билан кўз тикипти: қайта кўриш ютиб чиқармикан? Мен ҳам ўзимга шу саволни бераман. Ҳа, биз шахсга сиғинишга қаршимиз, зўравонликка қаршимиз, инсон ҳуқуқларининг поймоқ этилишига қаршимиз. Бироқ мен мансабга сиғинишнинг куртакларини, амалдорларнинг талвасаларини кўрялман.

Овулимизда бир ақида бор: олдин ўзидан каттадан — кўпроқ юлдуз кўргандан сўралади. Энди бўлса, йиғилишлар қолдириляпти, тўйлар қолдириляпти... район милиционерининг келиши кутилади: у ўзи эмас, «амал»и билан келади-да, бусиз эса тадбирни бошлаш мумкин эмас. Мен мансабга қарши эмасман, бироқ одамзоднинг ҳар бир ишида унинг аҳамиятини бўрттиравериш ярамайди.

Депутатман, одамлар олдимга ёрдам сўраб келишади. Қанақа ёрдам, денг. «Фалончининг хузурига киришимга ёрдам беринг, Писмадончининг олдига...» Бу туришда министрнинг қабулига оддий одам мутлақо киролмас экан-да, деб ўйлаб қоламан. Ҳолбуки, минглаб одам ҳақиқат излаяпти, минглаб одам адоғи кўринмас кераксиз командировкаларда ё ўз ҳисобидан отпускарларга чиқиб, идораларда навбат кутаяпти.

Бюрократликка қарши курашимизнинг ўзи ҳам гоҳо қуруқ сафсатага айланиб кетмоқда. Ҳалигача хилма-хил қоғозлар, пуч қарорлар кўп! Худонинг бермиш куни бир ташаббус... Лекин эскиларини ҳам ўйлаб кўришимиз, унутмаслигимиз керак. Айниқса, кенгашбозлик Ёзувчилар союзида авж оляпти. Унинг устига, кўплари самарасиз. Нега деганда, улар мижвовлик, ҳасрат-бозликдан бўлак нарса эмас.

Адабий маҳорат ҳам меросга ўтадиган ишга ўхшаб қолди. Адабиёт институтларида оталар ўқиган эди, энди уларнинг ўғиллари, неваралар ўқимоқда. Буни мен қариндошлик худбинлиги деб атаган бўлардим.

Бунақа худбинлик илмда ҳам бор. Санъатда ҳам, Дипломатияда ҳам. Ҳатто савдода ҳам бор. Яқинда бир гапни эшитдим: қариндошлар ўзаро йигин ўтказиб, «руғ»ларидан биттасини Социалистик Меҳнат Қаҳрамони қилишга келишибди ва ҳаммаларининг ишини унинг номига ўтказишибди. Нима деб ўйлайсиз? Шунга эришишган ҳам.

Аслида камтарроқ бўлиши лозим бўлган айрим кап-катта ёзувчиларнинг ҳовлиқмаликлари ҳам менга ёқмайди. Уйлашадики, қайта қуриш ўшлар тўфайли бошланган. Тўғри, Пастернакнинг навбати келди. Лекин айни шу «кап-катталар»дан баъзилари Пастернакни уюшмамиздан ҳайдашга кўл кўтаришгани ҳам сир эмас. Буюк шоир номининг ҳимоясига бел боғлаб чиққан мардлардан ҳеч ким вақтида унинг ёнини олмаган эди. Ҳолбуки, улар ўшанда ҳам Пастернакнинг барча шеърларини, барча асарларини билишарди, у Россияга Шекспирдан, Гётедан, Бараташвилидан гузал таржималар ҳаёда этганидан хабардор эдилар. Нима сабабдан ўшанда жим туришган?

Мана, ҳозир Твардовский тўғрисида кўп гапирляпти, кўп ёзиляпти. Твардовскийнинг музейини очиш керак ва бошқа-бошқа ...деб кўп такрорляяпти. Аммо, эй қадрдонларим, унинг қабрига бир боринглар-а. Қандай қаровсиз ҳолда эканини бир кўринглар! Ақалли гул кўйишса-чи. «Новый мир» босган материал учун «...жавобгарликка тортилсин!» сарлавҳали коллектив хатлар битилганида бу ҳозирги ботирлар қаёқда эдилар! Шундоқ ҳам ўзи касал, тўшақда ётган Твардовскийни захарлашганида булар қайси бурчакларда эди! Нега ўшанда катта шоирни ҳеч ким ҳимоя қилиб чиқмади!

Сўнги йиллар бахтим чопиб, Твардовский билан жуда дўстлашиб кетган эдим. Ҳужжатларни кўз-кўзлаб мақтанишни ёқтирмайман, лекин унинг менга ёзган хатлари бор. Мени истаб меҳмонхоналарга келган, ўзим ҳам уникида кўп марта бўлганман. Шахсан мени унинг нимаси тортарди! Бутун Оврупа шеърятини, Шарқ шеърятини, Ҳофизни бениҳоя зўр билиши, хитой шеърятига ошиқлиги. У камтар инсон эди. Мақолаларида ҳам, суҳбатларида ҳам, ишда ҳам. Мустақил, ўзига хос шахс эди. Кимларгадир ёқишга ҳеч қачон интилмади.

Адабиёт институтининг яқинида машҳур қаҳвахона бўларди. Тез-тез ўша ерга бориб турардим. У ҳам келарди. Ушанда дилдан қурилган суҳбатларимизни унутиб бўладими! Шеърларимни, рост гап, бирон марта мақтамаган, «Менинг Доғистоним»ни эса журналида чоп эттирган.

Шундай қилиб, «Новый мир» журнали таҳрир ҳайъатининг аъзоси бўлдим. Уша пайтлари мен таҳрир ҳайъатининг аъзоси бўлган «Литературная Россия» газетаси «Новый мир» журнали ва Александр Твардовский тўғрисида жирканч бир мақола ёзди. Шунда Твардовский менга бундай деган: «Мен раддия ёздим, агар хоҳласанг, сен ҳам ё мени, ё «Лит. Россияни танла».

У мени ўзига дўст санарди, лекин мен уни дўстим дейишга тилим бормасди. Чунки у мен учун ҳаддан ташқари улкан одам эди. У нимагадир республикаларга чиқишни ҳушламасди, лекин бизнинг овулга хотини Мария Илларионовна билан бирга келарди. Унга мен Ҳожимурод юрган ерларни кўрсатганман. Эсимда, бир гал Мария Илларионовнага гул тераётганимда, Александр Трифонович: «Мен майсаларни ёқтираман», деган эди.

Ён дафтарчасига бирон нима ёзиб турганини ҳеч кўрмаганман. Ҳаммасини ёдда сақлаб қолишга интиларди. Архивимда Твардовскийнинг Доғистон сафаридан ҳикоя қилувчи кўп суратлар сақланган. Қандай ахши! Уларга қараб туриб, унинг нақадар руҳан бой бўлганини ҳис қиламан.

Анча илгари ёзилган «Икки юрак» достонимни Твардовскийга ўқишга бердим. У хат ёзди (албатта, бу хат ҳам турибди). Хат шафқатсизларча ёзилган, Александр Трифонович мени кескин танқид қилган эди. Гарчи унинг ҳамма фикрларини ҳам тўғри деб ҳисобламасам-да, ундан ранжимадим.

Твардовскийни хатосиз деб бекор ўйлашади. Хатосиз одамнинг ўзи йўқ. Мен уни жуда ҳурмат қиламан, эҳтимол бошқа ҳеч ким бунчалик ҳурматламас. У — буюк ёзувчи. Аммо унинг ҳам гуноҳлари бор эди. Нималаргадир носамимий эдим... Давр бошқача эди. Умуман, буларни тарих ойдинлаштиради.

Олдинги гапга қайтай. Хуллас, унинг хати мени лол қолдирди. У мени мавзунини нариги дунёдан олганим, бадийи усулларини эмишиқ, бошқа кимдандир ўзлаштирганим учун айблаган эди. Балки бунда ўзига ишора қилгандир. Бунақа ўйланса, ўзининг «Тёркин нариги дунёда» деган асари ҳам янгилик эмас. Жаннат билан дўзах тўғрисида унгача ҳам қанча ёзилган-у... Гап аслида нимадалигини, Александр Трифонович нимага бу қадар ғазабланганини кейин тушундим. Унинг жаҳлини чиқарган нарса — достонимни бир беғона кимсага ўқиб берганим бўлган экан. Буни унга етказишган. Тўғри, бировага ўқитганман, лекин кимга ўқитиш менинг ихтиёрим-ку. У кимса — «Известия»нинг ўша пайтдаги муҳаррири Алексей Ажубей эди. Достоним чоп этилмади. Шундайича столим устида 25 йил қолиб кетди.

Твардовский ўзини дўстдай тутарди, аслида у устоз эди. Аммо буни ҳеч қачон таъкидламаган. Узининг устозлигини, мураббийлигини рўқач қилмаган. Унинг шеърятини ожизлар тарафида, оддий кишилар томонида эди. Биз эса жуда кўп ҳолларда кучлилар томонида юрамиз. Гарчи табиатга, адабиёт табиатига тўғри келмас-да, асалга қанд қўшиб ичиш билан шуғулланамиз.

Фадеев, Федин, Светлов, Смеляковларнинг дўстлигига ҳамиша ҳавас қилардим. Улар бари

Марказий адабиётчилар уйига [МАУ] чой устида ёки бирор бокалдан вино устида тўпланиб, дўстона суҳбат қуриб, узоқ-узоқ ўтиришарди. Фақат Твардовский бир куни менга: «Адабиётчилар уйига борма. Ичгинг келса, бошқа жойга бор», деган.

КУҲНА ДАРБАНД ХАРОБАЛАРИДА

— «Ғарбга сажда қилинаётгани» тўғрисидаги шубҳали формула қаёқдан чиққан гап ўзи? Ғёте қаршида, Флобер қаршида, Хейне қаршида, япон шеърляти ёки хитой Ду Фу шеърляти қаршида сажда қилинса — шу ёмонми?!

Бошқа томондан, рост, Ғарб билан Шарқнинг ўзаро бир-бирига таъсири миллий хусусиятларни бараварлаштириб қўяди.

Хар қандай шошқалоқлик миллатчиликни тўғдиради, холос. Чинакам интернационализмни тарбиялаш қийинроқ. Мана, мисоллар. Доғистонлик бир йигит рус қизга уйланди, дейлик. Бу ҳол миллатларнинг дўстлиги сифатида дарҳол куз-қузланади. Ҳолбуки, бу жуда жун, оддий ҳодиса: икки ёш бир-бирини яхши қуриб қолган, вассалом! Ёки, дейлик, қолхозда беш хил миллат вакили ишлайди, ўзаро тинч, дўст бўлиб яшайди. «Интернационализмнинг самараси!» деб айюҳаннос солишади қовоқбош ақидапарастлар. Бундан чиқадики, бордию бирор чет эл матаҳига навбат таллашиб бир-бирлари билан жиққамушт бўлишса, буни миллатчилик дейиш керак экан-да! Бемаънилик! Умуман олганда, менга Доғистонда интернационал тарбия анча яхши ҳал этилгандек туюлади, чунки кўп тилли республикамизда ҳаётнинг ўзи шунга тақозо қилган. Бизда шундай жойлар борки, у ерлар турли миллат вакилларининг ўзаро яқинлиги билан табарруқ бўлиб кетган. Албатта, рус тили ҳаммамизни бирлаштириб турган иккинчи тил бўлиб қолди. Ҳа, мен иккитилликни, зулсонийликни қувватлайман. Чингиз Айтматовнинг фикрига қўшиламан: икки тилда ёзиш — вазиятдан чиқишнинг йўли. Бизнинг халқларимизга иккитиллик — иккита она тилидек гап.

Бироқ иккитилликни зўрлик билан жорий этиш ярамайди. Мен ўзимнинг халқимдан келиб чиқиб гапиряпман. Иккитилликни қабул қилиш ҳам, қабул қилмаслик ҳам гуржи ёки эстонларнинг ўз иши. Менимча, қанча кўп тилни билсангиз, шунча яхши. Аҳолиси оз элатларга бу, айниқса, керак. Чингиз Айтматов рус тилида ёзади, Афанди Капиев рус тилида ёзган. Фозил Искандар рус тилида ёзади — булар адабиётда ўзини оқлаган ҳодисалардир. Умуман олганда, одам нафақат ўз она тили, бошқа тилларни ҳам билиши керак. Кимнингдир сўзини эсланг: қанча кўп тил билсанг, шунча узоқ яшайсан. Қани энди инглиз тилини ҳам, фаранг тилини ҳам билсам! Афсуски... Уйлашимча, янги авлод бизга қараганда маълумотлироқ, демакки, «интернационалроқ» бўлади.

Она сўти билан кирган тиллар вақт ўтиши билан йўқ бўлиб кетмайди. Ҳозир ҳам йўқолиш эмас, тилларнинг мустақиллашиш жараёни кетяпти. Доғистоннинг ўзида кейинги йиллар ичида ўз она тилимизда болалар ва катталарнинг бешта журнали ташкил бўлди.

Тилсиз, тарихсиз халқ йўқ. Менинг халқим эҳтимол у қадар буюк эмасдир, лекин доғистон халқининг тарихи ҳам бой, ҳам ибратли. Инсон кулфатлари ҳам, қувончлари ҳам — бари унда мужассам. Шундай экан, нега халқимни ранжитиш керак, ким буни хоҳларди?! Яқинда, ислом тўғрисида бир мақола ўқидим, унда дин билан боғлиқ айрим атамалар ва исмларни бошқасига алмаштириш тақлиф этилган. Мен ислом тарафда эмасман, лекин отим Расул Ҳамзатов эмас, Василий Ҳамзатов бўлса, унинг — мақола муаллифининг дарди енгиллашадими?!

Ҳатто «Ялла» ансамблининг номи ҳам талаффуздагина «оллоҳ» сўзига ўхшайди. Халқ ўзи яратади, ўзи ном танлайди. Зўравонлик бу ерда кетмайди. Бир вақтлар мачитларни яқсон қилишганида, унга қўшиб халқнинг тарихини ҳам, меъморчилигини ҳам, маданиятини ҳам вайрон қилишган.

Бошқа халқларнинг тарихи тўғрисида осмондан туриб гапирадиган, «...бўрттириб кўрсатиш...» деб айблар тақайдиган одамларга шубҳа билан қарайман. Ўзбекистон қадим тарихга эга. Гуржистон қадим тарихга эга. Арманистон қадим тарихга эга. Бунга шубҳа қилиш мумкинми? Шубҳага на ҳожат? Бор нарсани бор дейдилар-да. Кимнингдир тарихи ёш, кимнингдир тарихи қадимийроқ, чуқурроқ. Бир-биримизни урганишимиз керак. Халқлар бир-бирларининг тилини билишса — бу қандай яхши! Ахир, ҳар бир халқнинг тарихида ҳали биз билмаган қанчадан-қанча нарсалар ётибди! Дарвоқе, мисол учун, русларни ҳамма жойда «улуғ оға» деб ҳурматлашади. Аммо, дейлик, пахта экиладиган районларга Рязандан одам олиб бориб раҳбар қилиб қўйиш ишонсизлик уйғотади. Бунда қандайдир маънода хатога йўл қўйиш сезилмоқда. Аини шу ҳол миллатчилик кайфиятларининг авж олишига туртки беради.

Ҳозир инсонга сифиниш керак. Мансабга эмас, инсонга. Ҳатто 1937 йили биз «Одам бундай ҳур нафас олаётган бошқа бирор юртни билмайман», деб ашула айтардик. Лекин ҳур нафас олиш дегани нафақат ўз уида яшаш дегани, балки дунёни куриш, Париж буйлаб айланиш, Лондон туманларини димоқда туйиш дегани ҳамдир. Чет элга тез-тез чиқиб туриш керак. Хорижий мамлакатлар билан муомала қилмасдан, илмий-техник айирбўшловларсиз, адабий-маданий алоқаларсиз қандай қилиб олға юриш мумкин? Яхшиям бу масалада партиянинг йигирманчи, йигирма иккинчи съездларида кўп ишлар қилинди. Чет элга борадиган одамга ҳужжатларини расмийлаштириш ишларини тезлик билан енгиллаштириш керак, бундаги асабийликка барҳам бериш лозим. Ҳорижга бориш учун қанча комиссиядан ўтилади, қанча қоғозлар тўлғазилади-я! Бошимдан ўтганини айт-япман. Ҳолбуки, мен ўйнаб келгани бормаяпман-ку, адабиёт, давлат ишлари билан бораман-ку.

Бизда ўқишга кириш ҳам баъзида тўраларча сансалорликдан бошқа нарса эмас. Мисол учун, чекка республикадаги абитуриентга рус тилида иншо ёзишнинг нима кераги бор? Менга қадим славян тилини мажбурлаб ўқитишган. Бугун у керак бўлганими? Бирон марта ҳам керак бўлмади. Балки қадим славян тилини билиш ортиқчалик қилмас, лекин шахсан менда бунақа зарурат бўлмаган. Шундай қилиб, иншодаги хатоси учун республикадан келган абитуриент институтга киролмайди. Бу адолатдан эмас, деб ўйлайман.

Бугун бизга одамларнинг, халқларнинг чамбарчас алоқаси нақадар зарур! Бизда телефон алоқаси бор (Тўғри, телефонларнинг ярми ишламайди), почта алоқалари мавжуд. Рухий алоқалар кўпроқ керак, энг муҳими, — шулар.

Гунибда — ШОМИЛ АСИР ОЛИНГАН ЖОЙДА

— Доғистонликлар учун энг чигал масала — Шомил тақдири масаласи. Маълумки, Шомилни ҳатто Маркс ҳам озодлиқ ҳаракатининг қаҳрамони, миллий қаҳрамон деб ҳисоблаган. Уз вақтида Чернишевский, Добролюбов, кўп рус кишилари унинг мустамлакачиларга қарши курашини муносиб баҳолашган. У Россияга биринчи бўлиб ҳужум қилмаган. Қишлоқларга, овулларга ўт қуйишни чор генераллари буюришган. Шундан кейин Шомил озодлиқ учун курашни бошқарган. Нимага уни бугун ҳам реакцион арбоб деб ҳисоблашмоқда? Шомилга мулақоа исботланмаган айблар тақашмоқда, очикдан-очик унга нафратларини изҳор қилишмоқда?

Аслида Шомилдек қаҳрамоннинг пайдо бўлишига ким айбдор? Жавоб битта — шоҳ ва унинг бошқинчилик сиёсати. Душман бостириб кирса, кўлни қовуштириб ўтирадимми? Бу тоғликларнинг табиатига тўғри келмайди. Шомил ўзи ҳеч кимни ранжитмаган. Фақат шоҳни «ранжитган». Ҳозирги замон тили билан айтганда, бошқинчилик сиёсати қарши 25 йиллик кураши давомида ўша подшоҳига «ранжитган»...

«Шомил» деган дostonимни қачонлар эди ёзганим, бироқ ҳалигача бирон жойда чоп эттиролмаيمان. Дoston яхши, mening катта муваффақиятим, демайман, лекин дostonда ҳикоя қилинган воқеаларга юракдан ишонаман. Шомилнинг номидан айрим юртдошларимиз чўлда бўридан қўрққандан баттар қўрқадилар. Бошқинчи шоҳдан ҳам баттар ундан қўрқадилар. Бир раҳбар ходимдан: «Шомилдан нимага бунча чўчийсиз!» деб сўрадим. «Шомилни тилга олмасам менга ҳеч нарса бўлиб қолмайди, айтсам, ишдан олишади», деб жавоб қилди. Ҳақиқатан ҳам шундай. Доғистон театрида Шомилнинг курашини акс эттирган спектакль қўйилганда, раҳбарлардан биронтаси бу спектаклни бориб кўрмади. Боз устига, битта телефон кўнғироғи туфайли уни сахнадан олиб ташлашди.

Биз нимадан қўрқамиз? Тарихданми? Ҳақиқатданми? Узимизданми? Еки яна ва яна миллатчилик олабужисидан ваҳимадамизми? Бироқ Доғистон ўзининг миллий тарихига эга, бу тарихда эса ўзининг қаҳрамонлари, тақдирлари, ўзининг мураккаб ижтимоий зиддиятлари мавжуд. Тарихни «кесис»нинг нима кераги бор, у ахир киноплёнка эмас-ку. Доғистон — республика, у фақат тайёрлов пункти эмас. Шомилнинг номини бизнинг тарихимиздан олиб олиш ярамайди. Бу мумкин эмас! Шомил ҳаракати, унинг ишларига нафақат доғистонликлар, балки яхши рус кишилари, Россиянинг яхши ёзувчилари, социал-демократлар ҳам хайрихоҳ бўлишган. Шомилчилик ҳаракати га украинларнинг улуғ фарзанди Тарас Шевченко ҳамдард бўлган, Озарбайжон, Гуржистон, Қозоғистон олимлари уни олқишлаган. Ҳозирги пайтда ҳам Доғистонда бирон шоир йўқки, афсонавий халқ доҳийсининг номини хайрли сўз билан ёдга олмаган бўлса. У ҳақда Сулаймон Стальский, Ҳамзат Цадаса, Афанди Капиевлар ёзишган. Ниҳоят, яна бир гап: бошқирд халқининг қаҳрамони Салават Юлаев ҳам шоҳга қарши курашган, лекин унинг номи қатагон қилинмаган, ҳурмат билан тилга олинади. Шомилни эса айримлар сал бўлмаса инглиз айғоғичи деб ҳисоблашади.

Россия менга қадрли. Мен кўп рус ижодкорларининг асарларини таржима қилганман. Бироқ, нимага баъзи рус ёзувчилари, олимлари сурбетларча бизнинг тарихимизга бостириб киришади, бузиб, майиб-мажруҳ қилиб ташлашади? Халқнинг юрағидagi нарсани юлиб олиш мумкин эмас, ахир.

Биз Толстойнинг «Ҳожи Мурод»ига кўникканмиз. Шомилдан ё Ҳожи Муроддан уларнинг мураккаб тақдирлари бугунги кунимизга «мос келишини» талаб қилиб бўлмайди. Уларнинг тақдирлари зиддиятли. Ахир, шоҳ билан уруш чорак аср давом этган. Ҳатто душманлари ҳам Шомилни ҳурмат қилишган. Тарихни сохталаштирувчи бўлмайликда. Ҳар бир халқ ўз вақтида Россияга турлича тарихий шароитларда қўшилган. Биз уларнинг мустақиллик учун курашини рус халқига қарши кураш тарзида талқин қилсак, бу катта хато бўлади. Нафақат коммунистларни, балки барча афкёр оммани ҳақоратловчи хато бўлади.

Бир вақтлар Гие Данедия ҳамда Владимир Огнев билан бирга «Ҳожи Мурод» сценарийсини ёзганман. Данедия бу картинани суратга олиши керак эди. Лекин шунақа одамлар топилдики, улар ишимизга ғалати ёрлик ёпиштиришди: эмишчи, бу нарса халқлар дўстлигига ҳалақит берармиш. Бу нима деган гап, биродарлар! Нега энди ҳалақит бераркан? Лев Толстой ҳалақит бермайди, мен бўлсам ҳалақит бераманми? Шомил тўғрисида жуда кўп адабиёт мавжуд, жумладан Пётр Павленконинг қачондан бери қайта нашр қилинмаган қиссаси ҳам бор. Ҳатто ҳозирги тарихимизнинг айрим саҳифалари ҳам Шомил номи билан боғлиқ. Ёзувчи, тарихчи Шомилга муносабат ҳақида, унинг Доғистон халқи тарихида тутган ўрни тўғрисида ҳақ гапни айтганлари учунгина кўплар хизмат вазифасидан, тақдирларидан, ҳатто ҳаётларидан айрилган. Интернационал тарбия учун айнан тарихни шундай бузиб талқин қилиш керак, деб ким ўйлаётган бўлса, у қаттиқ хато қилади. Бунақа муносабат одамнинг ғазабини келтиради, холос. Қайта қуриш Шомилнинг номини оқлашга ҳам даҳлдордир. Бу жуда муҳим.

СУРАТЛАР ЗАҲИРАХОНАСИДА, ҲАЛИЛ МУСАЕВ АСАРЛАРИ ҚАРШИСИДА

Доғистоннинг машҳур рангасвирчи мўйқалам устаси Ҳалил Мусаевнинг картиналарини кўриб турибмиз. Унинг тақдири фажиали. Узи Чох қишлоғида туғилган. Истеъдодли рассом эканини эрта намоян қилган. Рус совет журналларини суратлар билан безаган доғистонлик рассомлардан биринчиси. У тоғ гўзалининг, аёлларнинг образини, чиройли манзараларни чизган. Табиати, зўр истеъдод билан, юракдан чизарди. 1921 йили Ҳалил Италияга ўқишга кетди. Уша ерда уйланди. Қандайдир сабаблар билан Ватанига қайтиб келмади, ёт юртларда қолиб кетди. Мусаев яқинда Нью-Йоркда оламдан ўтди. Унинг картиналари ғарбда тан олинган, Оврупада, Америкада машҳур. Доғистонда эса номи қатагон қилинган. Санъатни сеувчилар унинг тақдирини билишади, асарларини қадрлашади, лекин расман ҳалигача тан олинмаган. Шундоқ ҳам бўладими? Уз Ватанига, ўз халқига ҳеч бир ёмонлик қилмаган одамни ёмонотлиқ қилсак-а. Доғистоннинг атоқли рассомлари жуда унақа кўп эмас. Ҳ. Мусаевга ўхшаганларни қатордан чиқариб ташлаш мумкинми, ахир! Қолаверса, у жасоратли, мард киши эди. Биз томонларда инқилобгача одамнинг қиёфасини чизиш мана этилган

эди. Халил эса одамларнинг, қахрамонларнинг, жирловчиларнинг, аёлларнинг образини чизди. Унинг инсонга, тоғликларга, қизикқон, юрагида ўти бор ватанпарварларга меҳри баланд эди. Яна қайтараман, биз жиноятчиларга амнистиялар чиқаряпмиз, тарихда из қолдирган истеъдодли инсонларнинг гуноҳидан ўтишдан эса қурқамиз. Нимага шундай?

ДУНЕГА МАШҲУР КУБАЧИ ҚИШЛОҒИДА

— Яна битта масала ичимни таталайди. Доғистонда тилла ва кумуш буюмлар ишининг тақдири. Бор-йўғи тўрт нафар уста қолди. (Шулардан М. Жамолиддинов — нодир истеъдод эгаси, ҳақиқий яратувчи.) Улардан кейин республикада халқ ҳунармандчилигининг ноёб сирларини ўрганадиган одам йўқ. Ҳозир уста ҳам якка хўжаликчи шоирдек бўлиб қолган. Шоирнинг хусусий хўжалиги — унинг юраги. Заргарда ҳам шундай. Дамашқ ханжари бутун дунёга машҳур. Биздаги амузгин ханжари ҳам ёмон эмас. Лашкарбошилар, маршаллар, ҳатто Шомил ҳам амузгинда ясалган ханжарларни тутишган. Энди эса овулни кўчиришди-ю, шу билан усталар ҳам йўқ бўлди. Иккита-учта оилани демаса, овулдан ҳам асар қолмаяпти. Холбуки бу усталар ҳам вақтида кубачиликлар сингари машҳур бўлишган. Бугунги кунда кубачиликлар, гоцатлиликлар ясаган нодир буюмлар музейлардагина сақланиб қолган. Доғистон усталарини Ленин буюк ижодкорлар деб атаган. Нима бўлди, нега Доғистоннинг ўзида уларни қадрлай билишмади? Чет эллардан сайёҳлар келишади, ҳайратланишади, қарашади, ноёб буюмларни ахтаришади: Биз бўлсак, айтиш мумкинки, уларга лоқайдмиз. Нимага? Бу Иттифоқ миқёсидаги, дунё миқёсидаги масаладир. Горький Сулаймон Стальскийга бундай деб ёзган: «Сизни халқнинг ўзи асрасин». Бу васият эди. Лекин унга доим ҳам амал қилишмаяпти. Ҳозирги халқ усталаримиз ижодкор эмаслар, мен буни аччиқ кино билан айтяпман, чунки улар план учун ишлашади, стаканчалар, мугузлар яшашяпти. Сиз менга айтинг: муҳаббатни планлаштириб буладими? Маҳоратни-чи? Баъзан Маданият министрлиги усталар билан шартнома тузади. Барча буюртма замонавий услубда, ёмон маънода замонавий. Чунки замонавий услубдагилари ҳам яхши бўлиши мумкин. Усталарнинг дардини эшитсам, кўзларимдан ёш чиқиб кетади. «Биз ўлиб кетамиз, биз энди ҳеч кимга керак бўлмай қолибмиз, лекин қўлимиздаги ҳунарни олишга одам йўқ...» дейишмоқда улар.

ШОИРНИНГ УИДА — «АЁЛЛАР ОРОЛИ»

— Шунақа китобим бор — «Аёллар ороли» деган. Уйимда ҳам уларнинг орасида битта ўзиман: хотиним, қизларим, неваракизларим, синглим... Муҳаббат ҳақида, қизлик ғурури ҳақида, она бахти ҳақида кўп ёзганман. Шундай деб ўйлайман: илгари аёл чодра ичида юрган, шеърият эса очик эди, энди аёл очик юрибди, шеърият эса чодрага кирди. Одамларнинг миридан-сиригача кўриб турадиган аёл тўғрисидаги янги шеъримни яқинда ёздим. Уқиб берайми! Эшитинг:

ВАНГА

Исми Ванга — зийрак, оқила,
Кўнғилларни кўргучи туйғун,
Олиймақом парихон ила
Насиб этди учрашмоқ бу кун.

Эшитгандим уни кўп аввал,
Ўткир зеҳни шон олиб қанча
Булғор элин тутиб муфассал
Келган эди Доғистонгача.

Дердиларки, «Ванга қилар лол,
Зингил солиб бир боқса ёҳу,
Кўз олдида кафтдаги мисол
Аён бўлар ул бегона руҳ».

Сабрим битди, ҳеч алдамайман,
Кимлигимни билмоққа елдим.
Совға олиб мен Доғистондан
Парихоннинг олдига келдим.

Бердим йўлда бўлсин деб ҳамдам
Кўп нақшинкор бир иргай асо.
Бир асоки, бани одамда
Бунақаси топилмас асло!

Асонинг сал бўшроқ пўстини
Уста обдан нақш этган эди.
Ва шул нақшга ҳикматли сўзми,
Ё маъноми бахш этган эди.

...Шафқат қилмас?!

бу нима учун?
Қачон хафа қилдирган жойим?!
Тўғри, бўлган ёшликнинг кучи,
Аммо энди мен кўп мулойим.

— Вой, йўқ. Ҳасса бошқа нарса дер
Бу нақшларда қилмишинг
минг-минг...

Айт-чи, кимсан?

Ўғри,

исрофгар,
Ўз кучларинг ва ўз умрининг?
Ёшлик тафтин ақлсизларча
Тўзонларга сочинг, сўлдирдинг,
Олтин вақтларингни ўлдирдинг.
«Нима?» Шеърми?..

Ҳеч ярамикини
Янги асрларда бу одамларга?
Керагидан ортиқ май ичдинг
Гарчи қуръон таъқиқласа-да.

Мана сенинг кечмишинг, тўйинг,
Барчаси шу асога сингган.
Асрадингми ўз ота уйинг,
Ҳамда асл синглингни чиндан?

Ҳақни доим айтиб юрдингми?..
Йўқ, шеърларинг бу қадар бўшанг.

Ванга унга боқиб астойдил,
Сўнг ҳассани ушлади секин.
Таянди-да («Ҳасса ишончли»),
Бир-бир қадам ташлади кейин

Ва оҳиста фолин бошлади:
Қайда ўсдим, ўқидим қайда...
Умри унинг ўтгандек эди
Цада аёллари ичида.

Кафтдагидай кўрсатди барин,

Айтди аён-ноаён феълим
Ва обкомга бир кунни ҳатто
Ёзганини устимдан элим.

Ё кўп йиллик ҳимоя дўстим
Танирмикан десам бу қурғур,
Йўқ, суҳбатнинг сўнггида ўзим
Билдим: бунда дўстим не қилур?!

— Аввал отанг жимликни қучган,
Сўнг онангни чақирган оллоҳ.
Улар ухлар, қўлида билсанг
Шундай ирғай асолар, бироқ...
Ухлар билмай ташвиш алам,
Лекин ўғли келса-чи, алҳол
Ҳасса билан иккаласи ҳам
Кутмоқликка тайёр, бемалол.
Шундан ташвиш тортар, қўрдингми,
Қабрдаги ота-онанг ҳам?

Дўстларинг ким?

Дуч келганларда...

(Равшан Файз таржимаси)

ҲАМЗАТ ЦАДАСА ТАВАЛЛУДИНИНГ 110 ЙИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНГАН КЕЧАГА БОРИШДА

— Санъатдаги, адабиётдаги оммавийлик мени ташвишлантирди. Ахир, санъат спорт эмас-ку. Ҳозир биргина ёзувчиларнинг ўзи нақ бўлмаса ўн бир минггача. Ёзувчилар съездларида энг катта баҳс (уларда қатнашишнинг ўзи уят) қанақадир муҳим ижодий ёки давлат аҳамиятидаги масала устида авж олмайди. Йўқ. Овоз бериш палласи, номзодлар кўрсатишда бошланади ҳаммаси. Лекин катта миқёсдан қараганимизда, кимнинг номзоди қўйилишининг нима аҳамияти бор? Фақат битта нарса аҳамиятли — истеъдод. Бизда кўпинча нима бўлади: аввалига пуфлаб обрўни шиширамиз, кейин унинг орқасидан кун кўришни бошлаймиз. Рухий бойликларга мана бундай муносабатда бўлиш мумкинми? Гоҳ оқлаймиз, гоҳ қора чаплаймиз? Еки аксинча. Еш китобхонлар авлоди бунақа турланишларни қандай қабул қилади? Мукофотлар, унвонлар... Мен халқ шоириман. Лекин мени халқ шоири дейишларини истамайман. Твардовскийни бундай аташмаган. Маяковскийни аташмаган, Блокни аташмаган, Пушкинни аташмаган. Нимага Россияда халқ шоири деган унвон йўқ? Францияда, Италияда нега йўқ? Ва ниҳоят, нимага Гуржистонимизда йўқ бундай унвон?! Халқ истаса, ўзи атаб олаверади. Ахир, «шоир» деган сўзда унвон эмас, мансаб эмас, катта бурч, масъулият бор-ку.

Биздаги бюрократизм шундай даражага етдики, телефонни битта жиринглатиб спектакллари, қўшиқларни тақиқлашади, телефонни битта жиринглатиб ҳатто унвонлар тортиқ қилишади. Бир амалдор иккинчисига сиз қоқди ва бир-бирларининг кўзларига қарамай туриб, жиддий ижодий, жамият аҳамиятига молик, айтиш мумкинки, халқ ишларини ҳал қилиб юбораверишади. Биз эса, очик муҳокама бўлишни хоҳлаймиз, шоирларнинг, санъаткорларнинг тақдирига жиддий муносабатни истаймиз.

Утган давримизга танқидий кўз билан қараётган бўлсак ҳам, мен илгариги адабиёт кунларимизни, адабий асарларнинг кенг муҳокамаларини ҳузур билан эслайман. Менинг ёшлик йилларимда ўзаро муносабатларимиз нақадар тенг, демократик эди! Ёзувчи ёзувчи билан ҳамқур бўлса, ҳамюрт бўлса. Фадеенни мен жуда кўп марта кўрганман, лекин дастлаб унинг олдида боришга ийманардим, камтарлик халал берарди. Шундай бўлгани билан у ёшларга муносабатда оддий эди, адабиётчиларнинг Марказий уйига ўзи келарди, буни у уят ҳисобламасди. Айри ҳозирги раҳбарлар эса бошловчилар билан ёнма-ён ўтиришни обрўларига мос эмас деб ҳисоблашади.

Мен шундай ўйлайман: биз энди ўтмишдаги хатти-ҳаракатларимизга танқидий кўз билан қарашимиз, улар билан ҳозирги жамоат хатти-ҳаракати ўртасидаги боғлиқликни аниқлашимиз керак. Мен ҳам хато қилганман. Лекин давр менинг ҳам кўп нарсамни ўғирлаган. Ҳаммани ўзини ўзи айблагша чақирмаяпман, лекин бизга ботирлар бир соатга керак эмас. Ёзувчилар союзи ташкил топганининг эялик йиллиги юбилейи қандай серҳашам, лаганбардорларча ўтказилган эди! Қандай мадҳиялар куйланган! Шундай тасаввур туғилганки, битта-иккита одамсиз бутун адабиёт йўқ бўладигандек.

Ҳозир дoston чоп эттириш қийинлашди. Муҳаррирларнинг фикрича дostonда 500 дан ортиқ сатр бўлиши мумкин эмас. Ким уларга бундай ҳуқуқ берган? Агар шундай бўлганида, Твардовский дoston чоп эттирмаган бўларди, Блок дoston чоп эттирмаган бўларди. Нега яхши дostonларни босиб керак эмас?! Боз устига, уларнинг кўпи — инқилоб солномаларидир. Ярослав Смеляков «Дружба народов» журналинда менинг «Тоғ гўзали» дostonимни таҳрир қилган: у ўрт минг сатр эди. Ушани босишган-ку. «Литературная газета»да Константин Симонов «Отам билан суҳбат» дostonимни бутунисига эълон қилган. Шундан кейин Фадеевдан хат олганман. Яхши, мушфик, самимий хат. Гап шундаки, айна уша пайтлари бир неча маҳаллий журналларда менинг туркум шеърларим пайдо бўлган эди. Фадеев эса, маълум бўлишича, ҳаммасини кузатиб бораркан. У ўзининг ўртоқларига, адабиётчи ҳамкасбларига оталарча эътиборли эди. Чиққан барча нарсаларини бу қадар батафсил таҳлил қилгани мени ҳайрон қолдирди. Аммо хатда энг муҳим гап ҳам бор эди. «Нарсаларингизни чиқаришга бир оз шошилмаясизмикин? — деб ёзган эди у. — Ишлашга, заҳмат чекишга шошилиш керак...» Бу унинг маслаҳати эди.

«Бир оз шонилмаяпсизмикан!»

Мен қабул масалаларини тушунмайман, лекин нимага шундайки, доғистонлик ёки ёқут ёзувчиси СССР Ёзувчилар союзига тез қабул қилинади! Аввал у ўз қиёфасини қадрдон юртида кўрсатсин, халқининг эътиборига тушин. Илгари ёзувчилар шеъриятни деб камбағалликка ҳам рози бўлардилар, ҳозир эса кабағаллар шеърият ёрдамида бой бўлишни истаб қолишган.

Москвада беш юз нафар шоир бор. Бу кўп. Доғистонда ҳам Ёзувчилар союзи аъзоларининг сонини чегаралаш керак. (Ёқутистонда ҳам, Бурятистонда ҳам, Осетияда ҳам, ҳамма республикаларда шундай қилиш керак, деб ўйлайман.) Бизда эса нима бўляпти: бир одам ўз тилида иккита китоб чиқаради, ҳали эътиборга тушмаган, бошқа республикаларда ҳам уни бир кимса билмайди, у эса аллақачон СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси! Москвага боради, СССР Ёзувчилар союзининг аъзосиман, дейди, китобини чиқаришни талаб қилади. Уни қўллашади ва кўрибсизки, у энди ўз ҳуқуқларидан метал ўқий бошлади.

Шоирларга муносабат ҳозир ўзгарган, амалдорлар кўпайиб кетди. Илгари Константин Симонов телефон қилар ёки телеграмма йўллар, бирон нимани сўрар эди. Бундан одамнинг кўнгли кўтариларди.

Шеърият — шоирнинг маҳрами. Шеърият намойиш эмас, шеър баҳона одам хилватга кетади, ўзи билан ўзи танҳо қолгиси келади. Сўз билан ҳам. Биздаги шеъриятда эса кенгашли муҳаббат ва телефондаги ўпичлар...

Эҳтимол шунинг учундир, сайловчилар билан учрашиб қайта қуриш, санъат, шеърият тўғрисида гапирсам, қачон қолбаса бўлади, водопровод қачон ўтказилади, деб сўрашади мендан. Сайловчиларимнинг дардини ҳам тушунаман, қайта қуришнинг мақсади — одамларга бир бўлак нон билан бирга тўғри, самимий ҳақиқат сўзини ҳам бериш. Бунда унисини-да, бунисини-да уддалаш керак. Нон зарур, лира ҳам муҳим. Шеърият нонсиз яшайди, лекин нон шеъриятсиз...

КАСПИЙ АЭРОПОРТИДА, ХАЙРЛАШУВ ЧОҒИ

— Ҳозир «Концерт» деган номда бир китобни ёзиб тугатдим. Ҳаёт — концерт, дунё — концерт, тарих — концерт. Бу концертларнинг фикрчаги ҳам бор, рояли ҳам, рок-музикаси ҳам, аргунни ҳам бор... Эсимда, уруш бошланиши арафасидаги сўнги кун — 1941 йилнинг 21 июнида радиодан катта концерт берилган эди. Ашулалар, куйлар, кўтаринки оҳанглар... Чегараларда эса бу пайтда аллақачон немис десантлари туширилиб қўйилди. Ана ундан кейин уруш концерти, ўлим рақслари бошланиб кетди-ку. Бутун Оврупа ерларида гўрлар қазилар, охириги кўшиқлар куйланар эди... Ҳужумларимиздан бирининг махфий номи «Концерт» бўлган...

Агар фашистларнинг ўлим лагерларида чинакамига «жонли» концертлар қўйилмаганда, китобнинг номини ҳазилга йўйиш ҳам мумкин эди.

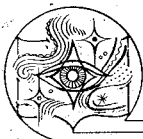
Ҳозирги ҳаётимиз гоҳо менга ҳеч тўхтамайдиган концертга ўхшаб кетади. Хушчақчақ, фожиали, ҳаловатсиз, мияни айнитадиган концертга... Достонни бир даврада ўқиб бердим. Мендан «Нимага унда Пугачёвнинг, рок-музиканинг концерти йўқ?» деб сўрашди. Қулайинми, йиғлайинми — билмай турардим.

Бу беқарорлик туйғуси, ўзгаришлар талвасаси, даврлар ва шахсларнинг шундоқ кўз ўнгимизда содир бўлаётган бу алмашинишлари ҳам менга баъзан фалакнинг сира тинмайдиган аллақандай концерти, фожиали нотадаги кўриниши бўлиб туюлади. Сурнай, балалайка, аргун... Бирининг овози ҳаволанади, бошқасиникини ер ютади.

Ҳаётимизнинг бу буюк концерти нима билан туғашини билолсак эди!

Нурулло ОТАХОНОВ таржимаси

(«Огонёк» журналининг 1987 йил, 41-сонидан олинди.)

Саид Равшан

ДУЗАХ

Қисса

Дониёр кўзларини очди. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи. Боши зил-замбил, лўқиллаб оғрир эди. Қимирламоқчи бўлди, мажоли етмади. У кўзларини чирт юмди. Уйлаб ўйига етолмасди. Бу қаер ўзи? Нега ётибди бу ерда?! Боши оғриётгани жиддий ўйлашга халал берди. Кейин, яна ухладими, ҳушидан кетдими — фарқлаёлмади. Яна кўзларини очди. Ҳамон ўша қоронғилик, сукунат... Лекин бошидаги оғриқ бир оз серигандек...

Тимирскиланиб тирсақларига аранг таянди-да, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди. Боши туйқус қаттиқ нарсага урилиб, инграб юборди. Сўнг бир амаллаб қандайдир ярим доира шаклидаги деворга беҳол суянди. Шундагина қаерда ётганлигини англаётгандек бўлди...

Челонғу даштидан кесиб ўтаётган янги магистрал газ қувурида пайвандлаш ишлари давом этар, бундан унинг хабари бор эди. Катта, йўғон, узун қувурлар худди темир йўл изидек бир чизиқ бўйлаб ташлаб кетилган. Ҳар икки-уч километрда пайвандчилар ишлаб, қувурларни бир-бирига улаб боришарди. Дониёр ана шу қувур ичида эканлигини пайқаб, даҳшатга тушди. Одамзод ҳам шундай ночор аҳволда қоладими? Энди нима қилиш керак? Бу ердан қандай чиқиб кетиш мумкин? Унинг қаерда ётганини ҳеч ким билмай, хотини, норасидалари доғда қолишмайдими?..

Дониёр жонҳолатда туфлисининг пошнаси билан қувурни тепа бошлади. Лекин жавоб бўлмади. Қанча уринмасин, ҳеч ким эшитмади. Тошми, темирми, бошқа бир нарса билан урса-чи? У қоронғиликда пайпаслана бошлади. Қўлига ҳеч нарса илинмади. Қаёқдан ҳам илинсин?! У ҳолдан тойиб, чўзилиб қолди. Ётган жойида ўзини қўлга олиб, хотиржам ўйлашга қарор қилди. Лекин боши яна лўқиллаб оғрий бошлади. Шу аснода кафти билан пешонасини сидирган эди, бармоқларига шилимшиқ бир нарса илашди. Қон!..

Бехосдан Дониёр бундан ҳам даҳшатлироқ бир ҳолатни туйгандек бўлди. У, албатта, қайсидир қувурнинг ўртасида ётибди, уни қувур ичига тиқиб кетишгач, пайвандчилар ишни давом эттирган бўлишса-чи?! Энди бу ердан умуман чиқиб кетишнинг иложи бўлармикин?.. Эҳ, хатолик унинг ўзидан ўтди. Керакли пайтда ҳушёрлик қилолмади...

У «Қизил тонг» колхозига ишга келганига ҳали йил ҳам тўлмагани, уни Давронбеков ҳузурига чақиртирди. Дониёр раиснинг ҳашамдор кабинетига кириб борганида, раис тунд қиёфада газетага тикилиб ўтирарди. Дониёр кириши билан унга тифдор назар ташлади. Аммо кейин, лом-мим демай, яна газета кўра бошлади.

Дониёр раиснинг хўмрайиб туришидан норози эканини сездди. У хонадаги дилтанг сукунатни бузишга журъат этди:

— Сўраган экансиз.

Давронбеков газетани шағиллатиб стол четига сурди-да, унга яна бир бор ёвқараш қилиб:

— Ука, ўйлаб иш тутяпсанми? — деди менсимаган оҳангда. — Билимдонлик қилиб, тўғри келган ҳар бир ишга бурнингни суқаверасанми?

— Раис ака, ортиқча харажатлар озмунча эмас! Колхоз устави бузилган. Бунақада чорвачилик соҳамиз чўкиб қолади, — деди секин, ўзини тутиб Дониёр.

— Сен бунинг ташвишини тортмай кўяқол, чўкмайди, — деди раис ишонч билан қўл силтаб. — Чорвада асосан туёқлар сони бут бўлса...

Раиснинг гапидан Дониёрнинг энди энсаси қотди:

— Чорва озуқаси-чи? Талон-торож қилиниб, чакана қўйларга едирилаверса майлими?

— Мудирга айтаман, ўринсиз исрофгарчиликка чек кўяди, — деди раис ён берган бўлиб. — Арзимаган нарсага шов-шув кўтариб юрмаслик керак! Сен бўлсанг, идорага жар солиб, гапни овоза қилиб юрибсан... Ориятли одамлар, яна колхозимиз активлари улар! Эл ичида қандай қилиб бош кўтариб юришади? Маслаҳатим шу: тузган акт-пактларингни дарров йўқот! Сен, яхшиси, солярка тўғри сарф қилиняптими, йўқми, қайси бир тракторчи ёнилғи исрофгарчилигига йўл кўяяпти, шуни аниқла. Хўпми?

Дониёр раисга гап ўқтириб бўлмаслигига кўзи етиб, ноилож, тушунарли, деган маънода бош ирғади. Давронбеков Дониёрнинг индамай истиҳола билан қараб турганини кўриб, ён босди, деб ўйладими, курси суянчиғига баҳузур суяниб, бармоқларини қисирлатганича насихатомуз кўйда яна гап қотди:

— Синамаган отнинг сиртидан ўтма, деганлар. Сени ҳар ҳолда ўқиган, тушунган, ўзимизнинг тайинли, тиришқоқ кадр, деб шу ишга қўйдик. Биласан, отанг қалин дўстим эди. От изини той босар. Бу ҳам отаси изидан бориб, маслаҳатимиздан чиқмас, дегандим... Сен ишончни оқлаш ўрнига уни йўқотяпсан. Устига-устак, чўрткесарлик, ўжарлигиндан қолмаяпсан. Юзга сапчиш одатингни йиғиштир, ука. Ҳар куни нима иш қилдинг, деб мен сендан ҳисобот талаб қилмаяпман-ку, ахир! Бунақада... Йўқ, нима демоқчи эканиннга тушуниб турибман. Нега бир ҳовуч айбдорлар ёнини олиб, ҳақиқат кўзига чўп суқяпсиз, демоқчисан. Катта бир хўжаликни тебратиш осон эмас. Ўзига яраша машмашаси, кирим-чикими бор. Сен жун қирқими, кўзилатиш мавсумида қўйчивонларга кўз-қулоқ бўлгин эди, анча-мунча жун, сара териларни гумдон қилиб юборишди...

Дониёр раиснинг уни авраб, муроса билан ишлашга, демакки, ўз-ўзига, виждонига хиёнат қилишга ундаётгани, ҳатто мақсади шу эканини яширмасдан баён қилаётганини ҳис этди. Ён босдимми, тамом, аввалдан бош ирғамай қатъий гаплашавериш керак эди, деб ўйлади. Укинди. Бу йигит ўқувчилик кезларидаёқ, умуман, қатъиятли, бир сўзли эди. Институтда таҳсил кўраётган даврида қайсидир йили иккинчи семестрда доцент унга ноҳақдан паст баҳо кўйганди. У норозилик билдириб то министрликкача борган, комиссия тузилганди. У имтиҳонни аъло баҳода топшириб, ўзининг ҳақ эканлигини исбот этган эди.

Бундай қайсарлик, чарслик унга отаси Исмаат акадан юққан. Исмаат ака Давронбеков раис бўлган колхозда бош мироб эди. Дониёр институтга кирган пайти у оғир бетобланиб қолиб, қазо қилди. Онаси кўшни районда турмуш қурган сингисиникида туради. Дониёр эса отасининг чироғини ёқиб, ҳамон туғилиб-ўсган хонадонида яшайпти. Оила кўрди, фарзандли бўлди...

У раиснинг ҳузуридан ҳафсаласи пир бўлиб чиқди. Вақт тушликка етган эди. Ошхонага чиқиб, наридан-бери овқатланди. Дониёр билан бир хонада у сингари меҳнат бухгалтери — Холбек ишларди.

— Ҳа, тафтишчи ука, тинчликми, хомуш кўринадилар. Раис акамни ёнларидан ҳурпайган патлари босилиб чиқибдилар-ку! — дея ҳи-ҳилаб кесатиқ қилди у Дониёр хонага кирганида. — Бизда шунақа, ука. Агар кўчқор сузонғич бўлса, уни шартта бичиб, шаштини сўндириб қўядилар. Кейин у итоат қилишдан бўлак нарсага ярамай қолади. Ҳи-ҳи-ҳи...

— Мен бошлаган ишимни охирига етказмай қўймайман, — ғудранди Дониёр.

— Ўзларини гўлликка солмасинлар-да, ука, биз ҳидни дарров сезадиганлар хилданмиз, — деди Холбек писмиқ яна кулиб. — Сиздек гар-гар қилиб, курашга бел боғлаганлар кам эмасди. Ҳаммасининг попуғи босилиб қолди. Дами чиқмай бўйнини қисиб юрибди. Ёшсан, пишарсан, бу шаштингдан тушарсан, деб сизга айтмаганмидим, ука, ҳи-ҳи-ҳи...

Дониёр аламини ичига ютди. «Холбек ака раиснинг кишиси эканини, гап ташиш одати борлигини билганимда, унга оғиз очмаган бўлардим, — ўйлади афсусланиб. — Мана, оқибати! Лекин улар барибир мақсадига эришолмайди. Кечикишди...»

* * *

Дониёрни қўрқинч баттар ўз домига торта бошлади. «Вақт борида ҳаракат қилиб қолиш керак! Акс ҳолда... Бир амаллаб бу қувурдан ташқарига чиқиб олса бўлгани!..»

У титраб-қақшаб ҳаракатга тушди. Қанча ергача эмаклаб борганини билмасди. Дониёр учун ҳозир нажот йўли фақат шу — олдинга суриниш, бу дўзахда сулайиб қолмасликка ҳаракат қилиш!.. Лекин кўп ўтмай тўхтади. Ҳаво етишмаётганидан дими-қаётган эди. Кўйлаги тугмачаларини ечди, барибир фойдаси тегмади. Бўғилиб, хишиллаб бошлади. «Ўзи қайси томонга қараб кетяпман, — дея ўйлай бошлади у. — Бир маромда ҳаракат қилаверсам, қувур уланмаган ерга албатта етиб оламан. Ҳозир кундузимикан ёки кечаси? Чамамда, ҳозир шом чўккан пайт, чунки қувур сирти салқин. Кундуз куни бу ер худди тандирдек қизиган бўларди...»

Дониёр яна секин суринишга тушди. У тушиб қолган қувур тахминан бочка кенглигида, қўйга бемалол бўй бера олар эди. Лекин бир хилда эмаклайвериш барибир машаққатли, азоб эди. Тирсаклари, тиззалари ачишиб оғриётганини сезди. У нафасини ростлаб олмоқчи бўлиб яна хиёл тўхтади. Кейин, чўзилди. Чўзилгани заҳоти, ўзига бир дам ортиқча тин берса бас, қолдан кетиб эс-ҳушидан айрилиши, қувур ичида қолиши мумкинлигини ҳис этди. «Улар ҳозир кайфу сафо қилиб ўтиришгандир, — деб аччиқ алам билан ўйлади у. — Сени исзиз гумдон қила олишгани, омади юришганидан балки улар хурсанддир ҳам. Сен бўлсанг жон-жаҳдинг билан уриниб, курашишга мажбурсан. Сен энди маҳкумсан бунга! Лекин ҳадеб эгилаверма. Сен рақибларингни худди оёғи кўйган товукдек типирчилатиб қўйдинг. Пайтавасига қурт тушгандек ғимирлаб қолишди улар. Ҳар хил хўйла-найрангларни ишга солиб қуришди. Аммо сен ҳам бўш келмадинг. Айтганларига ўчиб, уларга ён беравермадинг. Ўзимдаги бор маълумот, ҳужжатларни керакли ерга етказаман, деганинда Итолмасов ҳушидан оғиб қолаётгани-я! Қанча ялиниб-ёлворгани...»

* * *

Холбек ҳали тушликдан қайтмаган эди. Дониёр ўрнига ўтириб, Чала қолган ишларини ниҳоясига етказмоқчи бўлди. У ҳужжатлар солинган папкани олиш учун тортмани очди. Очди-ю, қоғозга ўроқли нарса турганини кўриб, бир зум ажабланди. «Қизиқ, бу қаёқдан келиб қолди экан? Кимники? Нима ўзи?...» Азбаройи қизиқсинганидан очиб кўрди. Кўрди-ю, сесканиб кетди. Пачка-пачка пуллар: яп-янги, ўн сўмлик, беш сўмлик... Пулдан ташқари, қатлаб букланган кичик бир хат ҳам бор эди, шоша-пиша олиб ўқишга тутинди.

«Дониёр! Бу арзимас совғамиз ҳамир учидан патир. Ақл билан иш тутишингни маслаҳат берамиз. Одам ўзи сув ичиб турган кудуқни лойқалатмайди. Текшир-текширни бас қил! Епиғлик қозон ёпиғлигича қолсин! Бўлмаса, ўзингдан кўраверасан...»

У ўрнидан сапчиб туриб, қоғозни ғижимлаган кўйи хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади: «Муттаҳамлар, аблаҳлар! Энди бу ифлос йўлни ўйлаб топишдимми? Мени ўзларига шерик қилишмоқчи? Пул билан оғзимни ёпишмоқчи. Йўқ, мен сенлар ўйлаган кишилардан эмасман. Виждоним, имонимни ҳеч қачон пулга сотмайман. Ҳаромхўрлик қилдингларми, жазосини ҳам тортасанлар!..»

У асаби таранг тортиб, қалт-қалт титрарди. Кимга дардини ёриб, маслаҳат солишни билмас эди. Тегишли жойга хабар қилсинми? Бу бизнинг ишимиз эмас, туҳмат қиляпти, деб тонишса-чи? Икки ўртада ўзи ёмонотлиғ бўлиб қолади-ку! Жанжал кўтаришининг ҳам фойдаси йўқ. Дониёр пулни ким қўйганини билмаса ҳамки, бу ишда кимларнинг қўли борлигини аниқ сезаётган эди. Чидаб туролмади. Урамни кўтарганча бош бухгалтер Итолмасовга учради.

— Келинг, ука, хизмат?

— Бу ишни сиз уюштирдингизми? — деди титраб Дониёр.

Бош бухгалтер ҳаловати бузилган одамдек бетоқатланди.

— Э, қизиқ! — деди у тумшайиб. — Билмай гапираверасизми! Мени ўлимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ, ука!

Дониёр кассир Султонга ҳам учради. Султон ишшайиб елка қисди:

— Ҳай, ҳай, оғзингизга қаранг, ука! Ақлимни ебманми, шунча пулни ўз қўлим билан кўкка совориб...»

Давронбеков кеча обляста аллақандай бир йиғинга кетгани. Лекин бу ишни унинг югурдақларидан бири ўринлатганига, бундан раиснинг хабардорлигига Дониёрнинг ишончи комил эди.

Бўлган воқеа ҳақида идорада ортиқча гап-сўз бўлмади. Тафтишчининг оғзи боғланиб, тили қисқа бўлди, деб ўйлашдими, хотиржам юришди. Дониёр ҳам худди ҳеч нарсадан хабарсиздек ишини тинчгина давом эттираверди...

Йуқ, кўп ўтмай рақиблар биринчи ҳаракатлари зое кетганини сезишгандек, тафтишчи инъомни оз деб ўйлади, яна чўзиш керакка ўхшайди, деган тахминга боришгандек бўлишди. Бу гал уни бошқача, яъни, ошқора усулда, таҳдид билан «мукофот»лаш йўлини тутишди.

Дониёр ишдан қайтаётиб, шунчаки дўсти Мансурниқига кириб чиқди. Мансур ундан икки маҳалла нарида турар, монтер эди. Дониёр қисинган кезлари бу дилкаш дустиниқига бориб, юрак чигилларини ёзиб қайтар эди. Гурунг чўзилиб, у сал тутилиб қолди. Уйига қайтаганида қоронғи чўккан, аммо чироқлар негадир ёқилмаган эди. Бунинг устига, эшик ярим очиқ.

Дониёр шошганича остона ҳатлаб, ичкари кирди. Шу аснода чироқ ҳам чарақлаб ёнди.

У ҳайрат, кўрқувдан кесак бўлиб қолди. Катта хона ўртасидаги стол ёнида қора кўзойнак таққан икки шляпали киши турарди. Уларнинг юзи бурнининг устигача қора шарф билан ўралган эди. Эшик тарафда ҳам худди шундай ниқобдаги бир киши пичоқ тутиб турар, афтидан чироқни ёққан ҳам шу эди. Хона тўридаги диван-каравотда эса ранг-қути ўчган хотини; тўнғич боласи унинг пинжида мудрамоқда эди. Сожида бошқа боласини бағрига босганча япроқдек дилдираб, ҳиқ-ҳиқлаганча йиғлаб ўтирарди. Деразаларга парда тортилган, стол устида қоғозга ўроқлиқ нарса.

— Дониёр, бундан бу ёғи ишингни билиб қил! — деди таҳдид билан «меҳмон»лардан бири. — Агар яна ўз билафонлигиндан қолмасанг, аяб ўтирмаймиз. Ҳеч бўлмаганда бола-чақангни ўйла! Ана бу қоғоздаги сенга аталган, яраб қолар! Билиб қўй, энди тинч юрмасанг, бекорга куйиб кетасан!

Ниқобли кишилар чиқиб кетишди. Дониёр бошини чангаллаган кўйи курсига чўкди. Кейин, шу кеча у ҳам, хотини ҳам киприк қоқмай чиқишди...

* * *

«Болаларим бахтига тирик қолсам бўлгани!» ўйлади Дониёр.

У аскарликда бўлган пайтида, машқларда ҳам бунчалик кўп эмакламаган эди. Шу аснода беихтиёр хотини, болалари дастурхон бошида унинг келишига илҳақ бўлиб кўз тикиб ўтиришганини тасаввур қилди. Кўнгли бузилди.

Бехосдан ниҳоятда очиққани, бундан ҳам кўпроқ, томоғи қақраб, чанқаганини ҳис этди. Бу етмагандек, унга эғни ўзига оғирлик қилаётгандек, халал бераётгандек туюлди.

Дониёр устидаги костюмини ечиб ташлади, оёғидаги туфлидан ҳам воз кечди. Назарида, анча енгил тортгандек бўлиб, оёқлари, қўллари санчиб оғриётганига ҳам қарамай, яна олдинга эмаклашга тушди. Бироқ орадан жилла ўтиб, у яна тўхтади: шу боришда тўғри қувурнинг сўнги халқаси томонга қараб кетяптимики? Мабодо адашиб қувур бошланган тарафга суринаётган бўлса-чи? Унда қиёматда ҳам бу ердан чиқолмайди! Умуман, бу қувур катта тимсол излаганда ёр, кичик тимсол излаганда хумга ўхшайди, мағрибу машриқни ажратиб-билиш қийин...

Бу — ҳалиги ниқобли кишилар келиб кетгандан кейин рўй берди. Бир оқшом...

Дониёр кўчада шошилмай борарди. Орқадан оёқ товушлари эшитилди. Икки киши уни таъқиб қиларди. У қадамини тезлаштирди. Аммо шу пайт туйқусдан забардаст бир кўл Дониёрнинг елкасига бургутдек чангал солди:

— Тўхта!

— Кимсизлар? — дейишга улгурди Дониёр. Бошига тушган зарбдан гандираклаб кетди. Таъқиб қилаётганлар бу билан кифояланмай уни дўппослаб, тепкилашга тушишди. Шу ўр-сурда Дониёр қаршисидаги кишилардан бирини — мўйловли йигитни олдин ҳам қаердадир кўргандек, танигандек бўлди. Аммо унинг кимлигини эслаёлмади. Дониёрни ўласи қилиб, шаҳар ташқарисидаги партов бир қудуққа ташлаб кетишди. Қудуқ ичи нам, зах эди. Деворлари, сатҳининг у ер-бу ерида яккам-дуккам янтоқ, туятовон, чучукмия ўсган, сояда унгани учунми, барглари, шаббалари оқ-сарғимтил тусда эди.

Дониёр машаққат, азоб билан ўрнидан туриб, қудуқ деворининг икки томонидан зангалаган бир парча темир топганча, оёқ қўйишга зиначалар ўйиб, юқорига кўтарила бошлади. Бир газча баландликка кўтарилганида бир «зина» ўпирилиб, у қайтиб пастга қулаб тушди. Анча вақт тўлганиб, инграниб ётди. Сўнг яна ўрнидан турди. Яна жонжаҳд билан ҳаракатга тушди. Қудуқ чуқурлиги, чамаси, етти-саккиз метрлар келар, кенглиги қулочга тенг эди.

У ниҳоят қудуқдан чиқиб олди. Чўзилиб, бир оз ҳордиқ ёйди. Атрофга тикилди. Қўйчивонлардан қолган ташландиқ кўра, атрофи пастқам чимдевор кўтон, ўзи эса кўра четидаги қудуқ бўйида турарди.

Дониёр шундан сўнг секин-аста шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Аммо беш-ўн қадам юриб-юрмай боши айланиб йиқилиб тушди...

У ўзига келиб, аранг кўз очганида, ёруғ хонада, каравотда ётарди. Боши оқ дока билан чандиб ташланган, аъзойи бадани пўла, гўё ёғимлангандек эди.

Эшик очилиб оқ халатли озғин қиз кўринди:

— Қалай, тузукмисиз?

Дониёр хижолатомуз жилмайди ва ҳол-беҳол қайси касалхонада ётганлигини сўради. Кўшни район касалхонасига тушиб қолганини билгач, кўнгли бир оз тинчланди. Кейин:

— Агар иложи бўлса, кечроқ уйимга бир кўнғироқ қилсам, — деди ҳамширага. — Уйдагиларга қаердалигимни айтиб уларни тинчлантирсам, хавотир олиб ўтиришади.

— Бемалол, гаплашса бўлади, — деди ҳамшира. — Шароит бор. Узим қарашивораман, телефон кўшни хонада...

Шу куни кечга томон у кўшнисиникига кўнғироқ қилди. Хотинини чақирди. У Сожидадан ҳол-аҳвол суриштирди. Сўнг муҳим иш билан бандман, деб айтди. Агар бирор киши суриштирса, қаерга кетганликларини билмайман, деб айтгин, дея тайинлади. Узоғи билан икки-уч кун ичида бориб қолишини билдирди.

Даволовчи врач кирганида, унга:

— Бу ерга тушишнинг сабаби агар бирор бир кўнғилсиз иш билан боғлиқ бўлса, тортинмай очик айтинг, органга билдирамиз, — деди. Дониёр:

— Бундай ҳолга тушишимга ўзим сабабчи, ҳеч ким айбдор эмас, — деб қўяқолди. Лекин бор дарди, алами ичида эди.

Уч кундан сўнг у касалхонадан чиқди. Лекин ҳали жароҳатлари батамом битмаган эди. У поликлиникага қатнаб, даволанишини билдирди...

* * *

«Ҳой, овсар, бадбахт, сенинг юришинг жаннат эди. Дўзахни энди кўрасан! Ҳадемай машъум ўлим сени домига тортади! Ҳа-ҳа-ҳа...»

Дилгирлик, чарчоқ, очлик ва ташналик ўз кучини кўрсатдим, Дониёр беихтиёр кўзи илиниб, туш кўраётгандек бўлди. Йўқ, аслида бу туш ҳам эмас, аллақандай алаҳлаш эди. Нима бўлмасин, шу аснода у «Жигули» минган, уни шундай кўйга солган йигитнинг овозини, кулгисини баралла эшитди.

Ҳамон бирдек эмакляптими, тинкаси қуриб чўзилиб қолди — билмас эди. Бу қандай даҳшат, ахир! У тушган қувур ғор ҳам, хум ҳам эмас, лаҳатнинг худди ўзгинаси — лаҳатга ўхшаб на эшик, на дарчаси бор, тангу тор, зулмат-зимистон!..

Дониёр тақдирга тан бергудек, киприклари чип-чип ёпишаётган кўзларини чирт юмиб алдамчи оромнинг қўлларига ўзини топширгудек ҳолатга мойилликни қонижонида ҳис этди. Бу — ўлим шарпаси эди. Бу шарпага у бир гал, бир лаҳза итоат қилса бас, қайтиб ўзини ўнглаёлмайди. Шу билан ҳаммаси тамом!..

Дониёр ўз хаёлидан ўзи чўчиб кетди. Бундай бўлиши мумкин эмас! Олдинги сафар талашиб-тирмашиб ўлим исканжасидан қутулиб чиққан эди-ку. Ҳозир ҳам ўлимга панд бериш керак!..

У жон-жаҳди билан, қора терга ботиб, яна қувур ичида ўрмалай бошлади...

* * *

Дониёрнинг жонига олдинги сафар қасд қилиш режаси пинҳона тузилиб, бундай амалга оширилган эди...

Мўъжазгина хона. Йиғиштирилмаган. Уртадаги столда ичимлиги охирлаб қолган арақ шишаси, ликопчада тузланган бодринг бўлақлари. Елкадор киши қадахни бир сипқаришдаёқ бўшатгач, бодрингдан ҳидлаб газак қилди. У диванда ястаниб олган мўйловли йигитга шубҳали назар билан қараб:

— Яна чалажон қилиб ташлаб келган бўлма, — деди. — Қайтиб келиб, яна бошимизга бало орттириб юрмасин.

— Арвоҳи тирилиб келадими? Зарбимнинг қанақалигини биласиз-ку! Юмалатиб, жончиқар ерига шундай тепдимки, миясининг қатиғи чиқиб кетди...

— Ишқилиб биров сезиб-пезиб қолмадимми?

— Мен қўл урган иш ими-жимиди бўлади. Шеригимнинг эса тили қисик... Кўрқманг, унинг изини жин ҳам топмайди.

— Пишиқлигингга борман. Энди тилиннга эҳтиёт бўл!

— Кўнғилнинг тўқ бўлсин, жигар, бунақа ишларга суягим йўқлигини биласиз-ку. Колонияда юрганимда менга пихини ёрган жиноятчилар қўл берган-а! Хўш, энди ваъдага кўра малахнинг қолганини чўзинг.

Елкадор мийғида кулганча чўнтагига қўл солди...

Иккиси бир неча кун бурун шу хонада учрашишганди. Лекин иш юзасидан ҳадеганда бир битимга келишолмаган эди. Мўйловли йигит ишнинг ниҳоятда қалтислигини билгач, удалашни зиммасига олиш-олмасликка тайсалланиб турди. Қизариб бўғриққан юзига жиддий тус бериб ўйга толди. «Нима, бу овсар ростдан ҳам миясини еб қўйганми? Бировни калтаклаб, у ер бу ерини моматалоқ қил, деб айтса бошқа гап эди. А йўқ, бе

йўқ, изини ўчирасан, дейди-я! Бу айтишга осон! Бир марта ётиб чиққаним камлик қилганмиди менга?»

Елкадорнинг мўйловлини бу қалтис ишга ундаётганига боис бор. Биринчидан, у жони жигари, иккиламчи, мўйлов оилада ёлғиз фарзандлиги учунми, бошдан эрка, тайини йўқ, саёқ бўлиб ўсган. Ота тарбиясидан ёлчимаган. Онаси ўғитларига кулоқ осмаган.

Қурилиш техникумига ўқишга кириб, битказолмай ора йўлда қолдирган. У ишдан бу ишга сакраб юрган. Жиноятга қўл уриб ўтириб чиққунича, онаси ҳам ўлиб кетиб, энди ёлғиз кун кечиради. Мўмай пул топишга ўрганди.

— Бу ишни ҳидини чиқармай ими-жимиди эплаш сиз ўйлаганчалик осон юмуш эмас, — деди шунга қарамай мўйлов. — Билиниб қолса куним битади-ку!

— Қўрқаяпсан-а? Қўлимдан келмайди, деяқол! Яна бу киши эпполмайдиган иш йўқмиш, — кесатиб деди елкадор. — Мен келиб-келиб арзимни сенга айтаманми? — У сал юмшади. — Шу иш учун оғзинга сиққанича сўра, деяпман-ку, ахир!

— Нима арпангизни хом ўрдими у? Балки, боглаб савалаб, чўчитиб қўйилса кифоядир. Пати яхшилаб юлинса бас, жимгина юраверади.

— Юракдан бор экан-ку! Маслаҳатингдан ўргилдим-э! Боисини суриштиради-я. Билишинг шартми?.. Ишни уддалай олсанг, шуни айт! Уддалай олмасанг, бунини!..

— Тоза гирибондан олдингиз-да! Майли, нақд ўн бешта ўнталикка розиман, тахти синмаганидан, — шарт қўйди мўйлов. — Бундай оғир жиноятга ҳар ким ҳам қўл уравермайди. Сир очилганда жазонинг оғири менга тегади...

— Бўпти, гап битта, одатингни биламан: Дангалчисан! Мана, ўн! — деди елкадор ва қўйни чўнтагидан бир даста пулни чиқариб, стол устига ташлади. — Бу хамир учидан патир! Қолгани уни гумдон қилганингдан кейин... Кёлишдикми?

Шундан кейин мўйлов бу ишга бир ишончли шеригини ёллаб Дониёрнинг изига тушди. Бир неча кун унинг кетидан соядек эргашди. Қулай пайт кутди. Ниҳоят, уни гумдон қилишга уринди...

Дониёр касалхонадан чиққач, ҳеч кимга кўриниш бермай юрди. Яшаш, тунаш жойини ўзгартирди. Лекин даволанишни давом эттирди. Хотинига ҳам вазиятни ётиғича тушунтирди. Сожиди икки боласини етаклаб, вақтинча қўшни районга, туғишганлариникига кетди. У хавотир олмаслиги учун Дониёр ҳар кун телефонда гаплашиб турди. Шу орада кўзлаган мақсадини ҳам бирма-бир амалга оширишга киришди...

Жонига қасд қилган жиноятчини излаб топиш унга осон бўлмади. Адрес столига учради. Сўради, суриштирди... Ниҳоят, мўйловли йигитнинг яшаш жойини аниқлади. Сўнг...

У шом қоронғусида дўсти Мансурниқига бориб, кўнглидагини очиқ-ойдин тўкиб ташлади.

— Э-ҳа, ҳали шунақа гаплар дегин, — ўйлаиб қолди Мансур. — Менга нега бир оғиз сездирмадинг? Уялмайсанми?

— Сен ҳақсан, — гўранди Дониёр. — Лекин ишнинг бундай кескинлашиб кетишини кутмагандим. Кўпчилик иккимизнинг дўстлигимизни билади. Мен туфайли сен ҳам бирор қор-қолга учрама дедим...

— Бил, улар ҳар қандай пасткашликка боришдан тойишмайди, — деди Мансур. — Сирлари очилиб, эл оғзига тушишдан баттар қўрқишади. Аниқланган далилларингни уларга бошдаёқ сездириб қўйиб, чакки қилгансан... Хўп, энди нима қилмоқчисан?

— Марказий ташкилотларга хат ёзганман. Текширишади, албатта. Лекин унгача қўл қовуштириб туриб бўлмайди. Мен рақибларим билан уларнинг ўзларига хос усулда курашаман энди.

— Бу анча қалтис, — деди тундаланиб Мансур.

— Кўп ўйлаб кўрдим. Бундан қулай йўли йўқ! — деди Дониёр. — Сен менга бу ишда ёрдам беришинг керак...

...Икки кўланка чоққина, деворлари сёмон шувоқли уйга яқинлашиб тўхтади. Бири атрофга аланг-жалаң қараб олди. Соқинлик, осойишталик. Айни пайти!

— Ёлғизлигига ишончинг комилми? — сўради шивирлаб бири.

— Ҳа, аниқ биламан. Маст. Боягина ресторандан довдираб чиқди, — деди иккинчиси. — Тезроқ ишга киришайлик!

Ўрта бўйлиси бир сакрашда деворга осилди-да, ҳовли ичига мўралади. Сўнг шеригига «ҳаракатга туш», деган маънода боши билан ишора қилиб, ўзи девордан чаққон пастга ошиб тушди. Иккинчиси унга эргашди. Улар энгашганча ниҳолларни паналаб, уй томон юришди.

Дераза ланг очиқ, тўр парда уйга урилаётган майин елда ҳилпирар, хона ичидан эса ёқимсиз хуррак овози эшитилар эди. Иккиси билдирмай деразадан ичкарига киришди. Бўйинларига осилган ниқобни кўтариб, юзларини беркитишди. Ниқоб қора матоҳдан тикилган қийиқча бўлиб, бадбашара тус берарди. Бири ҳар эҳтимолга қарши, деразани маҳкамлаб, пардани тортди. Шериги пайпасланиб бориб эшикка яқинлашди, сўнг чироқ тугмачасини босди. Диван каравотда хуррак отиб чалқанча ётган мўйловли

йигит уйғониб кетди. Кўзларини уқалаб ўрнидан оғир кўзғалди. Кўзғалди-ю, ваҳмдан кўзлари олайиб кетди. Кейин, «булар кўпдан изимга тушиб юрган қасддор собиқ ше-рикларим бўлса керак», деб ўйладими, бирдан сергак тортди. Талваса аралаш тез ҳа-ракатга тушиб, ўзини ҳимоя қилишга тараддудланди, лекин бир хитоб билан яна ўрнига михланди:

— Яшашни истасанг, қимирлама!

— Ме-е-мендан ни-нима керак сизларга? — деди у дудуқланиб.

— Қилмишинг бизга аён! Қотиллигингдан хабардормиз!

— Қа-қанақа қотиллик? Улай агар, ҳеч нарсага тушунмаяпман, — чайналишга туш-ди, йигит. — Ўзларинг кимсанлар?

— Вайсашни бас қил! — дея ўшқирди хитобли овоз қатъият билан. — Ўлдириб қудуққа кўмиб келган кишинг-чи? Бу ишга сени ким мажбур қилди? Яхшиликча ростини айтсанг, йигит сўзим, соғ қоласан, тўрт томонинг очик...

— Бу маълун билан ади-бадилашиб ўтираммизми? — гапга аралашди мўйловли йигитнинг талмовсираганини кузатиб турган иккинчи ниқобли. — Қотиллиги аниқ-ку, яна нима керак? Тезроқ тинчитиб кетақолайлик!

— Охирги марта сўраяпман! — деб яна дағдаға қилди биринчи ниқобли. — Тана-сини қудуққа ташлаб, кўмиб, кетганинг, марҳумни сен бундан бурун танимас эдинг. Тўғрими? Бу қотилликка яна бошқа киши ҳам аралашган. Кимлигини айтсанг, гап тамом: тирик қоласан. Лекин бир шарт билан: бу ерда қайтиб қорангни кўрсатмайсан!

Мўйловли йигит эсанкираб қолган эди.

— Тўғриси айтсам тегмайсизларми? — деди у ниҳоят ёлворувчан товушда, қал-тираб. — Сўзларингизда турасизларми?

— Ҳа, ваъдамиз қатъий, гапир тезроқ!

— Амаким мажбур қилди, ҳол-жонимга қўймади, — деди мўйловли тутилинқи-раб. — Изини ўчириб бер, деди. У бош бухгалтер...

— Сабабини айтмадимми?

— Айтди, кам-тум. У буларнинг аллақанақанги сирларини пайқаб қолган экан? Органга чақиб қўйишидан кўрқишибди. Сен ётиб чиққансан, бунақа ишларга уқувинг бор, деди. Яна ўн беш минг сўм беришини айтди.

— Пулни бердимми?

— Ҳа, берди. Мингини аллақачон ишлатиб бўлдим. Бир қисмини. Қолгани ана у.

Пичоқ ўқталиб тургани хона бурчагидаги пилесос томон борди, чангютгич қоп-қоғини очди. Пилесоснинг ахлат тўплагич ерига қўл тиқиб, шилдироқ целлофанга ўроқ-ли нарсани олди. Очди. Гилам устига икки-уч пачка ўн сўмлик, йигирма беш сўмлик пул-лар тушди. У пулларни олиб, чўнтагига солди. Сунг шеригига мурожаат қилди:

— Эшиттир!..

Шериги чўнтагидан ихчам қутичани чиқариб, тугмасини босди. У митти магнитофон экан. Мўйловли йигитнинг сўнги иқрор сўзлари аниқ-тиниқ эшитила бошлади. Йигит бошини чангаллаганча жаврай кетди!

— Нима керак эди? Келишдик-ку, ахир-ахир!.. Яна фирромликми? Менман...

— Бас қил валдирашни! — деди биринчи ниқобли. — Анойиларни топибсан! Ма-бодо бирор ортиқча қилиқ кўрсатсанг, ўзингдан кўр! Оғзингдан чиққан бу гапларинг бошингга етади, Ендошбой! Бўлгани шу!..

— Энди биз кетгунча ўрнингдан қимирлай кўрма! — қўшимча қилди иккинчи ни-қобли. — Қимирласанг, каллангинг қатиги чиқди, деявер!

Ниқобли икки киши эшикдан тезгина чиқиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлишди...

* * *

Дониёрни жиққа тер босган, бадани чўққа айланган эди.

У бир гал руҳсизланганидан кейин яшаш, ғанимлар қилмишини фош этиб, ўч олиш истаги унга жила ғайрат бағишлади. Дониёр бор кучини ишга солиб, илдам сурина бош-лади. Аммо ҳамон даҳшатли қоронғилик, чанқоқлик, очлик гўё ялмоғиздек уни искан-жага олиб, бўғиб келаётгандек эди. Дам сайин кўнгли озиб, сушт кетиб борарди.

У ўрмалаб бораётиб ўзига ўзи далда берарди: «Қўрқма, Дониёр, ҳаммаси яхши бўлиб кетади! Қўрқувни душманларингга ата! Ҳали ҳам рақибларинг тўплаган бор бисотимиздан ажралиб қолмасак эди, деб юрак ҳовучлаб юришгандир? Ахир, бош бух-галтернинг жамфарган анча-мунча пулини, гўё юрагини қинидан суғургандек, шилиб олдинг. Кассирнинг ҳам!.. Олдинг эмас, аксинча, ўзлари ўз қўллари билан келтириб топширишди. Ана буни азоб деса бўлади! Бош бухгалтернинг жавраб ялиниб-ёлворгани эсингдами?..»

* * *

Итолмасовни телефон жиринги уйғотиб юборди. У: «Саҳармардондан безовта қи-лаётган ким бўлди экан?» дея гўлдираб ўрнидан эриниб кўзғалди. Бориб стол чеккаси-даги телефон трубкасини кўтарди:

— Эшитаман.

— Бош бухгалтер уйими?

— Ҳа, ҳа, ўшанинг уйи, — деди Итолмасов шошинқираб. — Сўроқлаётган кишингиз мен бўламан. Ким бу гапирётган?

— Аҳамияти йўқ!.. — эшитилди трубкадан — Менга қара, у қулоғинг, бу қулоғинг билан ҳам эшит! Агар айбинг фош бўлишини истамасанг, мен айтган шартларга сўз-сиз кўнасан...

— Кеч-кечирасиз! Қанақа айб, қанақа шарт? Кимсиз ўзи?

— Айтдим-ку, менинг кимлигимга ишинг бўлмасин! Тафтиш комиссияси раисини танийсанми?

— Ҳа, ҳа, танийман, — жавоб қилди Итолмасов хиёл чайнаиб. — Нимаиди?

— У ҳозир қаерда, биласанми?

— Йўқ, йўқ, унинг қаерда юрганидан хабарим йўқ. Лекин ишга келмаяпти. Дарвоқе, касал ётибди, деб қулоғимга чалингандай бўлувди.

— Ув ярамас, ўзингни кўп гўлликка солма! У ўлдирилган. Қотили эса — сен!

— А, нима?... — Итолмасовнинг қўлидан телефон трубкиси стол устига тушиб кетди.

— Нега нафас ютиб қолдинг, қотил, гапир!

Анча маҳалдан сўнг у трубкани аста кўтарди. Беҳол, титроқ товушда:

— Ма-ма-ман, ҳеч нарсани би-билмайман. Бу ишлардан хабарим йўқ. Ма-ман... — деб гўлдиради.

— Чайналма! Вақтим зиқ! — Трубкадан сўзлаётган киши унинг гапини бўлди. — Мўйловли жиянингни танийсанми? Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолишни истасанг, вақт борида ўйлаб кўр! Истамасанг шўрва тўкилди, деявер!

Қўрқиб, саросималаниб бош бухгалтер беихтиёр трубкани ўрнига қўйди. Аммо дам ўтмай телефон яна жиринглади.

— Эш-эшитаман...

— Ҳой, менга қара, нега трубкани илдинг?! Мен ҳазиллашаётганим йўқ! Ақлингни йиғиб олдингми? Нега индамай турибсан? Жавоб бер, шартимга рози бўласанми, ёки!.. Айтиб қўяй, ўзга чоранг йўқ!

— Қа-қандай шарт? — деди Итолмасов зўрға.

— Шартим шу: агар қутулиб қолишни истасанг, яна ўн беш мингнинг баҳридан ўтасан. Шерикларинг ҳам... Йўқса, кам деганда ўн, ўн беш йил умринг қамоқда ўтади. Қариндошинг — мўйловли отилишга ҳукм қилинса ажаб эмас. Пул бўлса, сенда сероб. Яна айтиб қўяй, бу гап фақат иккимизнинг орамизда қолади. Ақс ҳолда ишингдаги қинғирликларинг фош бўлади. Унда бор мол-мулккиндан ҳам ажраб қоласан. Билиб қўй, тафтишчи қўлга киритган ҳужжатлар менда!..

— Туш-тушундим. Лекин менда бу-бунчалик пул нима қилсин? — деди Итолмасов хириллаб. — Лек-леккинг, розиман. Қарз-қавола қилиб бўлса ҳам айтганингизни топиб бераман. Фақат раҳм қилинг, бола-чақам сағир бўлиб қолмасин? Сир-сирлигича...

— Балли, энди ўзингга келдинг! Пул эртагаёқ тайёр бўлсин! — деди трубкадаги овоз. — Яна тентаклик қилиб, бошқа хаёлларга бора кўрма! Кунинг битади-я! Учрашув жойи... Гап тамом!

...Уша куни Давронбековнинг уйида ҳам саҳардан телефон жиринглаб қолди.

— Эшитаман, — деди Давронбеков салобат билан.

— Тоға, бу мен, — деди трубкадаги овоз, — областдан, жиянингиз.

— Э, жигарим! Соғ-саломат юрибсанми, ишларинг жойидами? — юмшади Давронбеков. — Бу дейман, овозинг сал-пал ўзгарибдими? Бошқачароқ эшитиляпти. Ёки тумовладингми? Ҳа, шундайми? Ўзингни асра, жиян. Нима, ишдан ҳеч бўшамаяпсан? Э, жигарим, бу иш деган бирор ёққа қочиб кетармиди? Хайрият «хих» демаган экан, унда ҳолимиз йима кечарди, ҳи-ҳи-ҳи...

— Тоға, гап бундоқ! — ниҳоят мақсадга кўчди «жиян». — Устингиздан оқори ташкилотларга маълумот тушибди. Вазифангизни сунистьёмол қилиш, меҳнатсиз даромад орттириш, еди-ичдилар, яна бир қотиллик тўғрисида... Қисқаси, анча-мунча сир-асро-рингиз очиб ташланган. Зудлик билан олдини олмасангиз бўлмайди. Мабодо тасдиқланса, жавобгарлиги оғирроқ...

— Шунақа гаплар дегин? Майли, кўрамиз? — дея бир дам жим қолди Давронбеков. — Сендек жигарим бор экан, ташвишланадиган ерим йўқ. Узинг бир ҳисобини қилиб... Хизматига бўлса, мана, тоғанг ҳамишагидек камарбаста...

— Тушунинг, тоға, бу галгиси жуда қалтис! Яна бир менга боғлиқ эмас. Лекин мен ҳозирча комиссия составида борман, — деди «жиян».

— Ҳўш, қаерга боғлиқ? Нима қил, дейсан бўлмаса? — деди Давронбеков титраб.

— Маслаҳатим: фермадаги қўйларни қочиришга уринманг, аллақачон хатга тушган. Қўйчивонлар тушунтириш хати беришибди. — Энди тез-тез, фармойишли оҳангда гапирди «жиян». — Қайнингиз ҳам номидаги «ГАЗ—24» автомашина сизга тегишлилигини кимгадир айтиб қўйган экан. «Омонат касса»га боринг-да, бор жамғармани ўз қўлингиз билан... Ишингиз бирмунча енгил кўчади. Шунда жазодан қутулиб қолсангиз ҳам ажаб эмас. Пулдан борми, ўзи?

— Бо-борликка бор-у, лек-лекин, чўғи камроқ-да, — ёўлдиреди Давронбеков. — На-наҳотки, бирор бир чорасини тополмасанг, жиян?

— Иложи бўлганда сизни безовта қилиб ўтирармидим. Мукофот пулларидан че-гириб қилинган фойдаси юзасидан ҳисоб-китоб қилаверинг! Гап-сўз бўлгудек бўлса, хатойимни вақтида англаб, хайрли иш учун ўз ихтиёрим билан топширганман, деб айта-сиз. Айбингиз энгиллашади. Ақл билан иш кўринг, тоға! Тақдирингиз қил устида! Ко-миссия яқин орада бориб қолади. Гап кўп, афсуски, телефонда гапириб бўлмайди... Шерикларингизга айтиб қўйинг, тилларини тийиб юришсин. Бу хусусда ўзингиз ҳам ҳеч кимга оғиз оча кўрманг!

— Нималар деяпсан, жиян? — ёлвориб деди Давронбеков. — Ўз туғишган тоғанг-ни бепичоқ сўяяпсан-ку! Қанақа шерик?!

— Қинғир ишингизга, қассирингиз, яна бош бухгалтер ҳам аралашган экан. Улар бу-тун айбни сизга ағдаришлари мумкин. Эҳтиёт бўлинг. Хайр, тезда ишга киришинг, тоға!..

* * *

Дониёр бошидан кечган воқеаларни эслай-эслай илдам суринаркан, ниҳоятда толиққанини ҳис этди. Қўллари, оёқлари унга итоат этмасди. У гоҳ ўз-ўзини мажбурлаб яна бир оз олдинга босишга ҳаракат қилар, гоҳ умидсизликка тушарди. Унинг кўз йнғидан патиласоч қизалоғи, эндигина тетапоя бўла бошлаган ўғилчаси кетмас эди. Гўё иккиси қучоқ очганча, дада, дадажон, дея унга қараб югуриб келишаётгандек эди. Бу тасавурида жонланган манзара унга бир далда бериб, уни бир эзарди.

Дониёр ўз рақибларининг башарасини ҳам зулмат қаърида кўриб тургандек эди. Булар — Давронбеков, Итолмасов, қассир Султон... Унинг жонига қасд қилган Ёндош би-лан шериги... Бу йигитнинг исми Соли, автобазада шофёр бўлиб ишлар эди. Машинада бир болани босиб ўлдирган, умрининг саккиз йили колонияда ўтган.

Ёндош поликлиника олдидан ўтиб кетаётиб, бир куни Дониёрга тасодифан кўзи тушиб қолди. Дониёрнинг тирик эканлиги, бунинг устига, бир даста нақд пулдан ҳам ажраб панд еб қолганини билиб, унинг жони-фиғони чиқди. У эскидан ошниси Солини топди. Биргаликда бажарган ишларидан ишқал чиққанини тушунтирди. Дониёр ҳозирда ўзларига қарши кураш олиб бораётганини айтди. Бу хавфнинг тезроқ олдини олмаса бўлмаслигини уқтирди...

* * *

Дониёр икки ўртада ўт чиқишига сабаб бўлган масала юзасидан дастлаб райижро-ком раисига, сўнгра райкомнинг биринчи котибига учраган эди. Улар сабр қилинг, тек-ширтирамиз, раисни инсофга чақирамиз, деб ишни пайсалга солиб юриб, Давронбе-ковни аксинча хавфдан оғоҳлантиришди шекилли, у баттар қутуриб кетди. Йўлида тў-ғаноқ бўлиб турган Дониёрни тезроқ йўқотиш пайига тушди!

Дониёр учун энди фақат битта нажот йўли қолганди: тўплаган фактлари, далилий ашёларни йиғиб, юқорироқ ташкилотларга мурожаат қилиш! У худди шундай йўл тутди. масъул бир раҳбарга учраб, бутун-бор воқеани гапириб берди. Раҳбар бир оз ўнғайсиз-ланиб, тортинчоқлик билан гапираётган Дониёрнинг сўзларини эътибор билан тинглади.

— Бу тўғрида аниқ далилларингиз борми? — деди ниҳоят вазминлик билан. — Ҳозирги айтганларингизни текшириш жараёнида тўлиқ исботлаб бера оласизми?

— Албатта! — деди Дониёр. — Мана, аниқ факт, ҳужжатлар. — У чўнтагидан бир даста қоғоз чиқарди, сўнг куйиб-ёниб, ҳаяжон билан тушунтира бошлади: — Иил боши-да газетада Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган жангчилар хотирасини абадийлаштириш учун мемориал ёдгорлик қад кўтарилиши ҳақида хабар чиққан эди...

Дарҳақиқат, область марказида урушда ҳалок бўлган жангчилар хотирасига меъмо-риал ёдгорлик қурилиши бошланган, бунинг ҳашар йўли билан бунёд этишга қарор қи-линганди. Кўплар ихтиёрий равишда икки-уч кунлик меҳнат ҳақларини, айримлар ҳатто ўз жамғармаларидан бир қисмини шу қурилиш ҳисобига ўтказишди. Баъзи бир корхо-на, колхоз, совхозларда шу иншоотга атаб шанбаликлар уюштирилди. Бундан тушган маблағ ҳам шу ҳисобга ўтказилди. Бунинг устига, кўп сонли қурувчилар, студентлар бу ерда дам олиш кунлари кўнгилли равишда ишлаб бермоқдалар. Иншоот учун очил-ган махсус счётага областнинг турли ташкилот, корхона ва ўқув юртларидан ёрдам пули ёғилиб тушмоқда эди:

— Бундан хабарим бор, — деди раҳбар хотиржам овозда, гўё бунинг сен айтаёт-ган ишга қандай алоқаси бор, дегандек, ажабланганча тикилиб.

— Мана, юлғичлар, менга ўз қўллари билан келтириб берган пулларни шу меъмо-риал-ёдгорлик қурилиши ҳисобига ўтказганим тўғрисидаги ҳужжатлар, — деди ҳаяжон билан Дониёр. — Ана бу менинг зуғумим билан айбдорларнинг ўзлари «омонат касса»га элтиб топширган пул миқдори... Бу эса магнитофон лентаси. Буниси сохта ведомост-лардан кўчирмалар... Аввало, иқроор бўлишим керак, иложсиз қолганимдан сал ўринсиз ҳаракат қилишимга тўғри келди. Шундай қилмасам, уларни фош этиш амри

маҳол эди. Бу ведомостларда беш юз ўттиз уч кишига ўн, йигирма, ўттиз беш сўмдан мукофот берилгани кўрсатилган. Рағбатлантирилган кишилардан имзо чектириб олинган. Эътибор бериб қаранг-а, — у ведомостни очиб кўрсатди. — Кейин ана шу арзимас рақамлар олдига бир, икки рақамлари тиркалиб, ҳад-ҳисобсиз пул чўнтакка урилган. Яна мукофот берилди, деб бир неча ведомостга сохта имзолар чекилгану, катта миқдордаги пул ўзлаштирилган. Бундан ташқари, қурилиш ташкилоти билан келишиб, умуман капитал ёки жорий ремонт қилинмаган молхона, пиллаxonалар, ремонт қилинди, деб бир талай қурилиш материаллари йўққа чиқарилган. Мен яна колхоз қўйчилик фермаси отарларида бир ярим мингдан зиёд бегона қўйлар боқиладиганини аниқладим. Бу туёқлар раис, бош бухгалтер, агроном, кассир, ферма мудирига, уларнинг қавм-қариндошларига тегишли. Қизиғи шундаки, бу қўйлар фермага тўғридан-тўғри келтириб қўшилмаган. Балки, йиллар давомида олинган қўзилар ҳисобига кўпайиб борган. Чўпонлар буюрилган ишни итоткорлик билан бажариб, индамай юришаверган. Ҳар йили тегишли жун, қоракўл терисини эгаларига бериб туришган. Лекин бу қўйларнинг бирортаси қишлоқ хўжалик дафтарларида қайд этилган эмас. Шахсий мол, қўй-қўзи сақлаш нормасига риоя қилинмаган. Кейинги ўн йилда хўжалик ҳар бир қўйга бир йилда сарф қилган харажат ўртача йигирма уч сўмга тўғри келади. Ҳисобда йўқ молларга қилинган сарфни бир чўтга солиб кўринг-а? Ярим миллиондан ошади. Бундай ноқонуний фактлар бизнинг «Қизил тонг» колхозимизда жуда кўп!

Раҳбар индамай стол четидаги тугмачани босди. Эшикда кўзойнакли ёрдамчиси кўринди.

— Тезда маъмурий бўлим бошлиғи билан халқ контроли комитети раисини чақиринг!

...Дониёр раҳбарнинг ҳузуридан анча енгил тортиб чиқди. У тўғри автобус бекатига қараб юрди. Қоронғилик атрофга чодирини ёяётган палла район этагидан кесиб ўтган катта магистрал йўлда тушиб қолиб, районга қатновчи машинани кута бошлади. Фикри-зикри бирор бир таниш кўзига кўринмай тезроқ жўнаб қолиш эди. Чунки, у ўзича ҳамон рақибларидан яшириниб юрганди.

Хаворанг бир «жигули» келиб тўхтади. Ҳайдовчи қора кўзойнак таққан, келбатли йигит эди. У ойнадан бошини чиқариб, Дониёрдан Галаосиё райони марказига қандай боришлигини, қанча масофа қолганини сўради. Дониёр: «Бегона йўловчи экан, омадим келди», деган ўйда шоша-пиша ўзи ҳам ўша ёққа бораётганини билдирди. «Малол келмаса, олакетақолинг, шошилиб турибман», дея илтимос қилди. Рулдаги киши: «Ўтиринг, йўлимиз бир экан», деб таклиф қилди.

Ярим масофа ортда қолгач, машина кутилмаганда бораётган йўлида ўчиб қолди. Ҳайдовчи бир-икки калитни бураб кўрди, ўт олмади. «Тфу, жин ургур, яна бензанасос тихирлик қиляпти», — деб ортига ўгирилганча, Дониёрга:

— Агар малол келмаса, оёғингиз остида бир қутича бор, шуни олиб берсангиз, — деди. Орқа ўриндиққа ўтирган Дониёр олдинга энгашиб, қутичани олаётганида ногаҳон бошига кучли зарб тушди. У кўзларида ўт чақнаб, боши айланганча, ҳушидан кетди...

* * *

Дониёрга бехосдан нафас олиши бир оз енгиллашгандек туюлди. Туйқус чақмоқ чақнагандек уни ҳаяжон чулғаб, «ҳаво, ҳаво!» — деб пичирлаганича, бирдан сەرғак тортди. Шу пайт олдинда тўлин ойдек оппоқ ёруғлик кўринди!

Дониёр, бу сароб эмасмикан, деб ўз-ўзига ишонмай, кўзларини бир неча марта чирт юмиб-очди. Йўқ, унинг аянчли дўзахдан рўшноликка чиққани аини ҳақиқат эди. Фақат... фақат яна озгина ҳаракат қилиши керак!

Дониёрнинг кўзларида ёш ҳалқаланди. У бор кучини тўплаб олдинга суринди ва ниҳоят, қувур оғзига етиб келди:

— Хайрият! Ҳақиқат бор экан-ку!...

«Шарқ юлдузи» журналининг 1987 йил август сонида эълон қилинган Алиназар Эгамназаровнинг «Тириклигида жудо бўлган...» сарлавҳали мақоласида ҳозирги ҳаётимизда содир бўлаётган мудҳиш фактлар чуқур ва теран анализ қилиб берилган. Никоҳсиз туғишлар, туғилган гўдакларни ихтиёрий равишда туғруқхоналарга, кўча-кўйларга ташлаб кетишлар... Булар халқимизнинг табиатига асло тўғри келмайдиган, аммо шу кунимизнинг воқелиги бўлган, ҳаммамиз кўриб-билиб турган гоят хунук ҳодисалардир. Мақола муаллифи асосан катта шаҳарда содир бўлган фактларни қаламга олади. Аслида бундай ҳодисалар ҳозирги қишлоқларимизда ҳам истаганча топилади. Ахир фарзанд ота-она умрининг давомчиси; ҳар бир инсоннинг тириклигида ўзига қўйган ҳайкали-ку. Наҳотки, ундан воз кечиш шу қадар оппа-осон бўлиб қолган бўлса...

Мен ёшим олтишдан ошган пенсионер одамман. Фарзанд ҳақида гап кетганда раҳматли отамнинг изтироблари ёдимга тушади. 1941 йил худди кечагидек хотирамда. Улуғ Ватан уруши бошланганига икки ҳафта бўлган. Абдурахмон амаким ўзоқ хасталиқдан сўнг вафот этдилар. У кишининг 1939 йилда — куён йилида туғилган Уролбой исмли ўғилчаси бор эди. Амаким тушакка ётиб қолган пайтларида атрофида пилдираб ўйнаб юрган уч ёшли ўғилчасига термилиб шундай дер эдилар: «Уролбойжон, отажонинг айлансин сендан, ишқилиб мендан кейин қолиб, бегоналарнинг қўлида хор бўлмагинда».

Дарвоқе, амакимнинг вафотидан сўнг уч кун ўтгач, ўйнаб-қулиб юрган Уролбой тўсатдан вафот этди. Ушанда отам амаким учун бир марта изтироб чеккан бўлсалар, Уролбой учун ўн марта изтироб чекдилар. Сабабини сўрасам: «Ўғлим, амакиндан дунёда нишона қолмади», дегандилар.

Менинг Абдуқаҳҳор деган акам ҳам бўларди. У уйланмасдан, фронтга навқирон кетиб, ҳалок бўлган. Ота-онам акам учун кўп изтироб чекишди. Онам ўғлини эслаганда: «Бе-нишона кетган болам», деб бўзлар эдилар. Уша пайтлар ёш эдим, бу гапнинг маъносига яхши тушуниб етмагандим. Бугунги кунда ёшим ўтиб, ота-онам, тоғаларим, амакиларим, холам, аммаларимдан айрилганимдан сўнг тушунгандайман. Бу жигаргўшаларимдан қолган ўғил ва қизлар ҳозир салкам бир маҳаллани ташкил этишади. Ушаларнинг дийдорига тикилсам марҳумларни кўргандай бўламан, юрагим таскин топади. Агар шулар бўлмаса дунё мен учун бўм-бўш иморатдай бўлиб қоларди.

Яқинда менга бир мўйсафид юрагини ёриб қолди: «Йигитлик даври бола-чақанинг завқ-шавқи, ташвиши билан тез ўтиб кетар экан, — деди у. — 80 йиллик умрим қандай ўтганини сезмадим. Ўғил ва қизларим олдидаги қарзлардан қутулганман, армоним йўқ. Барча фарзандларим яхши. Аммо дунёда мен учун энг қадрдон, жафокаш, жонкуяр инсон, қоронғу кечаларнинг ёруғи, дўстим, ёстиқдошимдан айрилганимдан буён, мана 4—5 йилдирки, ҳаловатим йўқолди. Кечалари тонг отмайди, кундузлари кун ботмайди. Кечалари сирдошинг, узун кунларда суҳбатдошинг бўлмаса, жуда оғир бўларкан».

Пири бадавлат бўлган бу мўйсафиднинг сўзлари мени ўйлантириб қўйди. Мен бир қишлоқни биламан. Унда 20-25 нафарга яқин бева эркак бор. Айримларининг хотинсиз бўлиб қолганларига 10—15 йил бўлган. Шу қишлоқда яна турмуш қилса бўладиган 40га яқин қирчиллама жувон бор. Бироқ бу жувонларнинг биронтаси эр қилишни хоҳламайди. Буни бир томондан тўқчилик шарофати, деб изоҳлаш мумкин. Аммо менга таъсир қиладиган жойи шўки, шу эр қилишни хоҳламаётган жувонларнинг бир қисми эркаклар билан бўлишни тарк этишмаган. Оқибатда эрсиз туғишлар, болани туғруқхонага ташлаб кетиш ҳоллари содир бўлмоқда, жамият елкасига қўшимча юк бўлган тирик етимлар кўпаймоқда. Бундай аёллар наздида негадир эр қилиш ор-ку, аммо эрсиз бола туғиш оддий нарса бўлиб қолапти.

Ахир инсон қадим-қадим замонлардан жуфти-ҳалол бўлиб яшаб келган-ку. Ҳайвондан шу фазилати билан фарқ қилган-ку. Жуфти-ҳалоллик билан турмуш кечириш ҳамisha инсонга бахт, омад бахш этган. Бундай кишиларнинг дили равшан, юзи ёруғ, тили узун бўлган. Бадном киши эса ҳаётда доимо ўкинчада, оҳ-воҳда яшайди, кўкси тўла надомат бўлади.

А. АБДУҚУНДУЗОВ,
Сирдарё область, Ховос районидаги
«Дружба» совхози.

Турсунбой Адашбоев

«Бойчечак» ансамбли

Кичкинтойлар учун мослаб
Тузилди бир ансамбль.
Юқоридан раҳбар қилиб
Тайинланди Равшангул.
Яхши орзу, умид билан
«Бойчечак» деб аталди.
Ёш коллектив мухлислардан
Қутлов, табрик, хат олди.
Дирижёр-ку энг шимариб,
Уз хизматин бошлади.
Хушнуд бўлиб режалардан
Кўплар кўнгли яшнади.
Бир овоздан жўр бўлишар:
«Биз — Октябрь боласи!
Бахтли, қувноқ, ёш авлодмиз,
До-ре-ми-фа-сол-ля-си...»
Бирок бошлиқ мажбур қилар:
— Чал, деб «Чоргоҳ», «Гиря»ни.
Ғашга тегиб шу аснода
Қотирди хўб мияни.
Бош дирижёр «ихтиёрий»
Хизматидан олинди.
Хукм сурар коллективда
Ажабтовур ҳол энди.
Сурнайчи ҳам кетди охир
Етакчига қасдма-қасд.

Зуғум қилар ҳар кун раҳбар:
— Урган, — деб, — контрабас.
Соз фарқига етиб-етмай,
Найчига тутар рубоб.
Ноғорани доира дер,
Дуторчи, хижил, хуноб.
Пойма-пой буйруқлардан
Ёқа ушлаб ўтасиз.
Ғижжакчининг иложи йўк,
Куй басталар нотасиз.
Кўпчиликка ишонмасдан
Ков-ков қилгач, тирқишдан,
Сўнг музика сардори ҳам
Мажбуран кетди ишдан.
Бир томонда чолғучилар,
Бир томонда Равшангул.
Тарқаб кетиш олдида
Турган чоғда ансамбль,
Ошкоралик голиб келиб,
Хизматидан олинди.
Дер: — Алвидо, муҳр-печать,
Хайр, яхши қол энди!

...Ким тўфонга қарши турса,
Хасдек бўлур аҳволи.
Ҳозир унга ғийбат эрмак,
Чайнар сакич мисоли.

Курмак

Кучук «йўк» дегандек бошини чайқади. Фингшиб яна нимадир дегандек бўлди...
Ит дам мулзам бўлган одамга, дам тўнтарилиб ётган декчага кўз ташларди...
У яраланганди. Унинг ярасини боғлаб қўйиш бечора кучукнинг қўлидан келмасди...

Ранг-баранг думларини ёйиб одимлаётган товус экан...

Қўлимдаги табаррук милтиқ билан отдим мен бу қуённи...

Нега танамда жоним бўла туриб, ўлиб кетишим керак...

У чайнаиб гапни қисқа қилди...

Унинг тиззалари билан оёқлари олдинма-кейин ҳаракат қиларди...

Икки чеккаси хиёл қисик думалоқ кўзларингдан ўргилай...

Кўзимга тиқилиб келаётган ёшни орқага қайтариб юбордим...

ЛАУРЕАТЛАРНИ ТАБРИКЛАЙМИЗ!

Ҳар йили энг яхши асарларга Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг йиллик мукофотларини бериш яхши анъанага айланиб қолди. Президиум йигилишида 1987 йилги мукофотлар, лауреатлари эълон қилинди.

Ойбек номидаги мукофот **Шомил АЛЯДИН**нинг «Булоқчалар» қисса ва ҳикоялар ҳамда **Неъмат АМИНОВ**нинг «Ёлғончи фаришталар», «Елкасиз полвон» сатирик асарлар тўплами учун берилди. Ҳамид Олимжон номидаги мукофотга **Маъруф ЖАЛИЛ** «Дарёни излар шамол», **Анвар ЭШОНОВ** «Дунё севги ёшида» шеърий китоблари учун сазовор бўлдилар. Болалар ёзувчиларидан **Эргаш РАИМОВ** «Кўз илғамас шуълалар», **Абдусайд КҮЧИМОВ** «Халқа» қиссалар тўпламлари учун **Ғафур Ғулом** номидаги мукофот билан тақдирландилар. **Сергей Бородин** номидаги мукофот таржимонлардан **Кодир МИРМУХАМЕДОВ**га **Ҳомер**, **М. Горький**, **М. Булгаков** ва бошқа адиблар асарларини ўзбек тилига, қозоқ ёзувчиси **Кўбей СЕЙДАХОНОВ**га. Ойбекнинг «Болалик», **Ғафур Ғулом**нинг «Шум бола», **Саид Аҳмад**нинг «Қуёв» ва бошқа ўзбек ёзувчиларининг асарларини қозоқ тилига муваффақиятли таржима қилганлиги учун берилди.

«Шарқ юлдузи» журнали таҳрир хайъати Сурхондарё область Жарқўрғон районидagi «Сурхон» совхози меҳнаткашларининг ташаббуси билан ташкил этилган «Сурхон» номли мукофотни 1987 йилда қуйидаги муаллифларга беришга қарор қилди:

Қибриё КАҲҲОРОВАга — **А. Қаҳҳор**нинг «Қотилнинг туғилиши» ва «Зилзила» қиссаларини нашрга тайёрлагани учун (9-сон).

Нурулла ОТАХОНОВга — «Оқ бино оқшомлари» ҳикояси учун (1-сон).

Усмоҳ АЗИМОВга — «Элингга бергин шонни» шеърий туркуми учун (1-сон).

Шойим БҮТАЕВга — «Кунботардаги боғ» қиссаси ҳамда «Яшил дарахт» эссеси учун (4- ва 8-сонлар).

Озод ШАРАФИДДИНОВга — «Иккинчи чўққи» мақоласи учун (3-4-сонлар).

1987 йил бошида эълон қилинганидек «ШАРҚ ЮЛДУЗИ»ДА БОСИЛГАН ЭНГ ЯХШИ АСАРЛАР СИРТКИ КОНКУРСИ» ғолибларини аниқлаш журналхонлар ихтиёрига ҳавола этилган эди. Редакцияга келган кўплаб мактубларга биноан қуйидаги асарлар:

Тоҳир Маликнинг «Қалдирғоч» қиссаси, **Сирожиддин Саидов**нинг «Тўполондарё билан хайрлайув» достони, **Хуршид Даврон**нинг «Сўнги дўстим бўлди мунгли ой», **Абдулла Шер**нинг «Бизни чорлар жанговар ҳаёт», **Муҳаммад Солиҳ**нинг «Менинг Ватанимсан, севгилим!», **Шавкат Раҳмон**нинг «Туйғулар қуйилар теран ўзанга» шеърий туркумлари, **Фотима Абдуллаеванин**г «Эл фарзанди» — академик **Ҳабиб Абдуллаев** ҳақидаги хотиралари, **Мамадали Маҳмудов**нинг «Бугун ва эрта» очерки, «Орол яшамоғи керак» ҳамда «Мақтаб ва адабиёт» давра суҳбатлари сиртки конкурс ғолиблари деб топилди.

Мундарижа

НАСР	
Эргаш Раимов. Ҳожи ташвиш. Янги йил ҳикояси	3
Ҳаким Назир. Ҳамият. Ҳикоя	16
Хайриддин Султонов. Уч ҳикоя	61
Нортўхта Қиличев. Икки ҳикоя	87
НАЗМ	
Азиз Абдураззоқ. Мен ҳаётни севганим каби	12
Мирза Кенжабоев. Руҳимда бир ҳайрат қуюни тўзар	24
Чўлпон Эргаш. Қария. Баллада	58
ДРАМАТУРГИЯ	
Шароф Бошбеков. Эски шаҳар гаврошлари. Пьеса	64
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Иқбол. Ишонч. Шеърлар	84
ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ	
Байрон, Дон Жуан	119
ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИ	
Эмиль Золя. Тошқин	129
ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР	
Шокирали Нуралиев. Чала дўстлашув	140
ОЧЕРК	
Виктор Артёменко, Юрий Шакутин. Рўзматов сабоқлари	145
САНЪАТ	
Шавкат Абдусаломов. Ташналик	152
ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ	
Эркин Воҳидов, Наим Каримов. Шеърят — меҳр демакдир	159
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Матёкуб Қўшжонов. Қайта қуриш ва ўзбек романи	167
Ботирхон Акрамов. Ошкоралик — ҳақиқатнинг уйғоқлиги	185
ДИЛЛАРДАН ДИЛЛАРГА	
Расул Ҳамзатов. Феликс Медведев. Бургут қанотида...	185
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Саид Равшан. Дўзах. Қисса	194
АКС-САДО	204
ГУЛҚАЙЧИ	
Турсунбой Адашбоев. «Бойчечак» ансамбли	205
Курмак	205

ЖУРНАЛНИНГ ЯКИН СОНЛАРИДА ҚУЙИДАГИ ЙИРИК АСАРЛАР ЭЪЛОН ҚИЛИНАДИ:

Чўлпон. «Кеча ва кундуз». Роман.

Пиримкул Қодиров. «Авлодлар довони». Роман.

Омон Мухторов. «Эгилган бош». Роман.

Нуриддин Муҳиддинов. «Йиллар ва одамлар». Хотиралар китоби.

Анна Аҳматова, Зулфия, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Гулчехра Нуруллаева, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммад Солиҳ, Шавкат Раҳмон, Усмон Азимов, Хуршид Даврон ва бошқаларнинг дoston ва шеърлари; шунингдек, муҳим муаммоларга бағишланган публицистик мақолалар, ранг-баранг адабий-танқидий материаллар, ўзбек ҳамда қардош халқлар адабиётининг етук намояндалари ижодхонасидан ёзиб олинган суҳбатлар берилади.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 1

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор А. Ҳайдаров.

Рассом Ф. Алимов.

Корректор М. Имомов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 10.11.87 й. Босишга рухсат этилди 05.01.88 й. Қоғоз формати 70×108¹/16.
Р-13607. Фотонабор. Офсет босма усули. Босма листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
ҳисоб листи 20,2. Тиражи 161132. Буюртма 2137.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41.